

*Knapp Éva
Tüskés Gábor*

Sedes Musarum

Neolatin irodalom, tudomány-
történet és irodalomelmélet
a kora újkori Magyarországon

Knapp Éva–Tüskés Gábor
SEDES MUSARUM

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

44.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Knapp Éva–Tüskés Gábor

SEDES MUSARUM

Neolatin irodalom,
tudománytörténet és irodalomelmélet
a kora újkori Magyarországon

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2009

A könyvben közölt kutatások jelentős részben
a T/29 053. és T/46 690. sz. OTKA-pályázatok támogatásával készültek.
A kötet a PUB-K 79 793. sz. OTKA-pályázat
támogatásával jelent meg.

Lektorálta
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Névmutató
LENGYEL RÉKA

© Knapp Éva, Tüskés Gábor, 2009
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 473 297 6

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Center-Print Kft. végezte
Felelős vezető: Szabó Sándor ügyvezető
Terjedelem: 28,75 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2009-ben

TARTALOM

Előszó	7
I. TUDOMÁNYTÖRTÉNET	
Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez	17
A magyarországi neolatin irodalom kutatása a XVIII. században	48
Mátyás király „firenzei oroszlánjai”	84
II. IRODALOMELMÉLET	
Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez	97
Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből	121
Deményi László retorikai segédletei (1734–1754)	174
III. NEOLATIN ÉS NEMZETI NYELVŰ IRODALOM	
Imitáció és adaptáció a késő humanista emblematikus költészetben	207
Jacob Balde magyarországi befogadástörténetéhez	244
E. S. és a <i>Rózsakoszorú</i>	273
Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a német jezsuita színpadon	301
Historia – oratio – exegesis: a XVIII. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez	344
Egy XVII. századi máriacelli mirákulumoskönyv magyar fordítása (1753–1766)	395

FÜGGELÉK

1. A magyar történelmi tárgyú német jezsuita drámák témáinak megoszlása forrástípusok szerint	409
2. A magyar történelmi tárgyú német jezsuita drámák forrásjegyzéke.....	410
Rövidítések	429
A fejezetek első és idegen nyelvű megjelenése	431
Névmutató	433

ELŐSZÓ

A neolatin irodalom kutatása az utóbbi harminc-negyven évben önálló tudományággá lépett elő, nemzetközi és magyarországi viszonylatban egyaránt. Magyar részről nagy adósságot kell ledolgozni, mert a terület hosszú időn át nem tartozott a szorosabb értelemben vett irodalmi kánonhoz. Az eddigi kutatások az esztétikai szempontból is értékelhető művekre helyezték a fő hangsúlyt, s kevesebb szó esett tudománytörténeti és irodalomelméleti kérdésekről, a humanista hagyomány XVIII. századi recepciójáról, az e hagyományhoz fűződő viszony alakulásáról, hatás- és befogadástörténeti problémákról. A 2006-ban Budapesten megrendezett XIII. Neolatin Világkongresszus nyomatékosan felhívta a figyelmet a terület fontosságára, jelezte a magyar kutatások nemzetközi elismertségét, s hatékonyan ösztönözte a további vizsgálatokat. Fiatal kutatók sora kezdett foglalkozni neolatin témákkal, idegen nyelvű folyóirat indult az eredmények közzétételére, előkészületben van a XVIII. századi latin költők életművének kiadása, s ma már nem kell külön hangsúlyozni ennek az irodalomnak a jelentőségét.

Kötetünk a magyarországi neolatin irodalmi hagyomány eddig figyelmen kívül hagyott vagy nem kellő mélységben ismert területeit és forrásait állítja a középpontba. A három nagy terület a tudománytörténet, az irodalomelmélet, valamint a neolatin és a nemzeti nyelvű irodalmak kapcsolata. Az elmúlt bő tíz évben számos részvizsgálatot végeztünk mindhárom témakörben. Összegyűjtésüket és egységes koncepcióba foglalt közreadásukat a komparatív és a komplex művelődéstörténeti szemlélet együttes

alkalmazása, valamint a szétszórt, sokszor nehezen hozzáférhető első megjelenés indokolja.

A kötet fő címe idézet Hieronymus Grundling *Vollständige Historie der Gelahrtheit* c. egyetemes tudománytörténetének 1736-ban megjelent I. kötetének második fejezetéből. Grundling itt az európai nemzetek erudíciójának kérdését tárgyalja, s Czvittinger Dávid lexikona alapján védelmébe veszi a magyarokat, mondván: más véleményekkel ellentétben ügyesek a tudományokban, s az országot „Sedes Musarum, sive eruditionis”-nak nevezi. Grundlingnak ezt a kedvező állásfoglalását számon tartotta már Bél Mátyás is, amint azt az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár Batthyány-gyűjteményében őrzött hagyatékának egyik kézirata tanúsítja. A kötetcímmé emelt szókapcsolat ebben az összefüggésben felidézi az ország kulturális elmaradottságát hangsúlyozó évszázados irodalmi toposzt, amely a XVII. század végétől kezdve fontos ösztönző szerepet játszott a magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulásában és rendszeres művelésében.

Fő célunk a kötettel az, hogy hozzájáruljunk a magyarországi neolatin irodalmiság majdan megrajzolandó összképéhez, s megvilágítsuk ezen irodalom eddig rejtett kapcsolatait a nemzetközi tendenciákkal és az anyanyelvű irodalommal. A részletesen tárgyalt vagy érintett szerzők sorában találhatók neves magyarországi és külföldi humanisták, későhumanisták (pl. Janus Pannonius, Antonio Bonfini, Zsámboky János, Jacob Balde), a magyar nyelvű költészet klasszikusai (pl. Gyöngyösi István, Csokonai), kevésbé ismert egyházi szerzők (pl. Jacob Masen, Csete István, Gyalogi János, Deményi László) és olyanok, akik először fordulnak elő irodalomtörténeti kontextusban (pl. Urban Pickelius, Imreh Imre). Az elemzések középpontjában főként olyan XVI–XVIII. századi, mára rendszerint elfeledett művek és irodalmi folyamatok állnak, amelyek részét alkotják a korszak irodalomszemléletének, s ismeretünk nem nélkülözhető sem az Európával való kapcsolattartás, sem pedig az anyanyelvű irodalom megértéséhez.

A „kora újkor” kifejezést hagyományos értelemben használjuk, s a XVI. századtól a XVIII. század végéig terjedő időszakot jelöljük vele. Az elemzések időbeli súlypontja a XVIII. század, amely Ma-

gyarországon – Szörényi László találó kifejezésével – „a visszalatinosodás nagy időszaka”. De találhatóak a kötetben hosszabb időszakot átfogó, a XVIII. századnál korábbi jelenségekre összpontosító és az 1800-as időhatáron túltekintő fejezetek is. Külön figyelmet fordítunk a neolatin filológia előzményeire, az irodalomtörténet-írás előfutárainak tevékenységére, a kapcsolattörténeti vonatkozásokra és a historia litteraria-modell magyarországi alkalmazására. Tárgyaljuk többek között az elemzett retorikai, irodalom- és nyelvelméleti művek használati összefüggéseit, az imitáció, a fordítás és az adaptáció kérdéseit. Példákon szemléltetjük a humanista történeti irodalom XVIII. századi recepcióját és megvizsgáljuk a jezsuita iskoladráma szerepét a történeti toposzok nemzetközi közvetítésében. Az érintett műfajok között van még az emblematikus költészet, a verses meditáció, az oratio, az epigramma és a mirákulumgyűjtemény.

Az eredmények közül itt csupán néhányat emelünk ki. A XVIII. század egészére kiterjedő tudománytörténeti áttekintések tanúsága szerint az irodalomtudomány előtörténetében számos eltérő kérdésföltéves és több paradigmaváltás figyelhető meg, s a különböző tényezők hosszú ideig tartó kölcsönhatása révén teremtdtek meg az önálló diszciplína kialakulásának feltételei és intézményes keretei. A neolatin filológia és az irodalomtörténet-írás előzményei szorosan összekapcsolódtak az európai tudományossággal, s a legjobb hazai törekvések nem maradtak el a korszak külföldi eredményeinek átlagos színvonala mögött. Alapvető különbség, hogy míg Európa nyugati felében a század második harmadának végén már legalább hatvan, nyolcvan éve nemzeti nyelven jelentek meg a diszciplína megszületését előkészítő művek, Magyarországon túlnyomórészt még mindig latin nyelven folyt a tudománytörténeti diskurzus.

Az eddiginél pontosabban leírhatóvá vált a folyamat, melynek során a historia litteraria lexikográf modelljéről fokozatosan áthelyeződött a hangsúly a kronologikus elbeszélésre, a területi alapú tudásrendezési módokat és közösségi önmeghatározást fölváltotta a nemzeti irodalomtörténet-írás paradigmája, s az irodalomtörténet rekonstrukciója a század végén a nemzeti azonosság programjává lépett elő. Megerősítést nyert, hogy a törté-

neti-kritikai igényű tudományos megismerés nem kizárólag a felvilágosodás érdeme; fontos szerepet játszottak benne a felvilágosodástól ideológiailag távol álló vagy azzal ellentétes eszmei törekvések képviselői is. Tarnai Andor évtizedekkel ezelőtti javaslata egy közép-európai összehasonlító tudománytörténet művelésére továbbra is érvényes feladat kijelölés.

Az egyházi fogantatású irodalomelméleti gondolkodás kérdéseit vizsgálva, a XVII. századi jezsuita irodalomelmélet egyik nagyhatású képviselőjének példája jelzi a német nyelvterület latin nyelvű irodalmának erőteljes magyarországi kisugárzását. A befogadás oktatás- és fordítástörténeti feltételei, a poétikai, retorikai és képzőművészeti reflexiók mellett fény derül többek között arra, hogy a Jacob Masen által képviselt manierista-barokk hagyományok sok tekintetben még 1800 körül és azt követően is jelen voltak Magyarországon, s ha szórványosan ugyan, de egyszerre hatottak a klasszicizmus és a romantika törekvéseivel. A továbbiakban eddig ismeretlen, jezsuita, illetőleg piarista költődésű irodalom- és nyelvelméleti munkákon tanulmányozzuk az egyházi szónoki gyakorlat sajátos igényeinek figyelembevételét. Megragadható a barokk retorikák és prédikációs modor tudatos megújítási kísérlete, valamint a folyamat, melynek során fokozatosan érvényesültek a francia klasszicizmus és az itáliai reformeszmék irányába mutató korszerű törekvések.

A neolatin és a nemzeti nyelvű irodalmak kapcsolatrendszerét elemezve Zsámboky János *Emblematájának* és a mű angol adaptációjának összehasonlításában abból indulunk ki, hogy Zsámboky gyűjteménye csupán korlátozott értelemben tekinthető a magyarországi irodalom részének. Nem voltak hazai műfaji előzményei, a szerző az európai humanizmus számos központját érintő, több mint húsz évig tartó külföldi tanulmányútja végén, mintegy a megszerzett poétikai tudás összegzéseként adta közre könyvét, melynek hatása magyar földön csak közvetve, különféle áttételekkel érvényesült. Az összevetés felhívja a figyelmet az emblematikus divat, a képi ábrázolások megnövekedett jelentősége és az epigramma műfaj szoros kapcsolatára, megvilágítja a késő humanista költői alkotásmód sajátos mechanizmusait, s lehetőséget ad a különböző imitációs eljárások tanulmányozására. Az

elemzés feltárja a két szerző eltérő invencióját és erudícióját, bemutatja a humanista tudás közvetítési módjait, s szemlélteti az eredetiség különböző koncepcióit.

Egy másik fejezetben arra a kérdésre keresünk választ, ki szerezte a latin nyelvű művet, amely forrásul szolgált Gyöngyösi István *Rózsakoszorújához*. A nemzetközi műfaj történeti háttér, valamint a forrás keletkezési és kiadási körülményeinek feltárását követően javaslatot teszünk az eddig ismeretlen szerző személyére, s néhány ponton megkíséreljük árnyalni a Gyöngyösi adaptációs eljárására vonatkozó korábbi megállapításokat. A német jezsuiták magyar történelmi tárgyú színjátékainak tárgytörténeti és imagológiai vizsgálata ráirányítja a figyelmet a külföldi Magyarország-képek retorikai meghatározottságára, valamint az előbb említettel ellentétes irányú recepciós folyamatok lehetőségére. Új oldalról ismerhetjük meg a jezsuita színház nemzetközi kapcsolatrendszerét, a szerzők, szövegek és programok szerepét a tárgyak és motívumok vándorlásában, s láthatóvá válik az iskolai színjátszás nemzeti és felekezeti azonosságtudatot erősítő, politikai, legitimációs és integratív funkciója. A magyarországi humanista hagyomány XVIII. századi recepcióját szemlélteti az oratio műfaj egyéni szemléletű funkcionálizálása, amely hangsúlyosan veti fel a nemzeti identitás és a latinság kapcsolatának problémáját.

Az egy irányba mutató tanulságok közül itt csupán hármat emelünk ki. 1. Megerősítést nyert a megállapítás, mely szerint a XVI–XVIII. századi nemzeti nyelvű irodalmak számos alkotása nem érthető meg a neolatin irodalom alapvetően nemzetközi feltételrendszerének és funkcionális szemléletének ismerete nélkül. Bár a XVIII. században Magyarországon jelentősen lelassult a nemzeti nyelv és irodalom latin nyelvtől és irodalomtól függetlenné válásának folyamata, a ragaszkodás a latin nyelvű irodalom és tudomány műveléséhez önmagában még a század második felében sem jelenti a korszerű eszmék tagadását. 2. A neolatin irodalom következetesen együtt vizsgálandó a mindenkori kulturális, történeti, eszmetörténeti és politikai kontextussal, s a műfajok és szövegek elemzésének együtt kell járnia a szerzők egész életművének megismerésével, a szövegek keletkezésének,

terjedésének, használatának és funkcióinak bemutatásával. A fikciós műfajok retorikájának és poétikájának értelmezéséhez szükség van a nem fikciós műfajok és az ún. használati irodalom fokozott figyelembevételére. 3. Az irodalom számos jelenségét érintő, a XVIII. század közepe tájára tett cezúra mellett az eddiginél nagyobb mértékben számolni kell a folyamatosságokkal, a hagyományos értelmezési minták továbbélésével, módosított átvételével és irodalmi normákat meghatározó szerepével, a régi és az új gondolkodási modellek tartós egymás mellett élésével.

Vizsgálataink szorosan kapcsolódnak a Bán Imre, Tarnai Andor és Szörényi László nevével jelezhető hazai kutatásokhoz, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztályán folyó tudomány- és kritikátörténeti munkákhoz. Nemzetközi vonatkozásban Jozef Ijsewijn, Marc Fumaroli, Wilfried Stroh, Karl A. E. Enenkel, Karel Porteman, Barbara Bauer és Wilhelm Kühlmann munkásságának ösztönző szerepét kell kiemelnünk. További fontos ösztönzéseket merítettünk a nemzetközi neolatin kongresszusok aktáinak és a *Neulateinisches Jahrbuch / Journal of Neo-Latin Language and Literature* kötetinek tanulmányaiból.

A fejezetek többsége forrásfeltáró esettanulmány, de van közöttük nagyobb forráscsoportra kiterjedő, átfogó számbavétel, elvi, módszertani kérdéseket fölvető kutatási program és eredetileg kiállításkatalógusban közreadott műbemutató kiegészített változata. Az írások egyik fele közös műhelymunka eredménye, a másik fele 4:2 arányban egyéni teljesítmény. A szövegeket az új kontextusnak megfelelően továbbgondoltuk, helyenként átfogalmaztuk és kiegészítettük az újabb eredményekkel. Törekedtünk a tartalmi és stílusbeli egység létrehozására, valamint arra, hogy a következetes kutatói magatartás gondolatilag is összefüggővé tegye az írásokat. Négy kivétellel a fejezetek megjelentek idegen nyelven, s néhány bekerült a *Germania Hungaria litterata* c., 2008-ban Berlinben kiadott német nyelvű tanulmánykötetünkbe. A végleges megformálásban igyekeztünk hasznosítani az idegen nyelvű változat készítése során szerzett tapasztalatokat. A mostani egységes szempontrendszerbe állítás remélhetőleg új kérdé-

seket vet föl, lehetővé teszi új összefüggések felismerését és hozzájárul új kutatási paradigmák kidolgozásához.

Munkánkhoz az évek során sok és sokféle támogatást kaptunk. Az intézmények közül elsősorban az MTA Irodalomtudományi Intézete, az ELTE Egyetemi Könyvtára, az Országos Tudományos Kutatási Alap, a The Warburg Institute, a Herzog August Bibliothek és a Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft támogatásáért tartozunk köszönettel. A munkánkat támogató kollégák közül Szörényi László, Bitskey István, Kecskeméti Gábor, Bartók István, Elisabeth Klecker, Penke Olga, Dieter Breuer és Klaus Schreiner segítségét emeljük ki név szerint. Görömbei Andrásnak és Bitskey Istvánnak köszönjük a kézirat felvételét a Csokonai Könyvtár könyvsorozatába.

I. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

AZ IRODALOMTUDOMÁNY ÉS -KRITIKA XVIII. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek

A magyar irodalomtudomány történetének feldolgozása közel egy időben indult az irodalomtörténet-írás megszületésével, s mintegy százötven éves múltra tekinthet vissza. A tudománytörténet azóta is folyamatosan része az irodalommal kapcsolatos vizsgálatoknak, ez a terület azonban sokáig nem tartozott a kutatás központi kérdései közé. Különösen így van ez a XVIII. századdal, melyről Kenyeres Imre 1934-es áttekintése¹ óta részvizsgálatok, forráskiadások, kézikönyvfejezetek és programadó tanulmányok sora készült, az átfogó bemutatás és a közös koncepció azonban továbbra is hiányzik, s nincs meg a folyamatosság a tudománytörténeti tudás továbbadásában, a feladatokról és követendő módszerekről folytatott dialógusban sem. A tudománytörténet többnyire megmaradt egyéni vállalkozásnak, nem voltak szervezett keretei, s a hosszú távú kutatási programok ma is kivételnek számítanak és az anyagi támogatástól függően alakulnak.

Az egyik és egyben legfontosabb kivétel Tarnai Andor négy évtizedet átfogó munkássága.² Miközben szilárd elméleti alapokra helyezte a tudománytörténetet, neki köszönhető, hogy az irodalomtörténet-írás XVIII. századi előzményei helyet kaptak a hatkötetes irodalomtörténeti szintézisben, s ő készítette el a középkori irodalmi gondolkodás monográfiáját³ és a legfontosabb

¹ KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934.

² TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004 (*Historia litteraria*, 16).

³ TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (*Irodalomtudomány és kritika*).

programszövegek kommentált fordítását.⁴ A XVIII. század tudománytörténetét érintő tanulmányainak gazdag anyagismerete és módszertani megalapozottsága ma is iránymutató, ezekből egy tervezett monográfia (monográfiák) és hosszú távú kutatási programok körvonalai rajzolódni ki. Tanítványok sorát készítette fel erre a feladatra, s több tudománytörténeti tárgyú kutatást, forráskiadást és monografikus feldolgozást kezdeményezett, irányított.

Szoros egységben látta az irodalomtudomány, az irodalomelmélet és a kritika történetét, miközben az összehasonlító tudománytörténet művelésére tett javaslatot és maga is azt művelte. 1962-es programadó tanulmányában négy fő témakörben jelölte meg a tennivalókat: 1) a latin retorikák és poétikák, azaz az irodalomelméleti művek feldolgozása; 2) az irodalomtörténet-írás története; 3) az anyanyelv használatát szorgalmazó törekvések számbavétele; 4) a történetírás történetének bevonása a vizsgálatokba.⁵ A tudománytörténet XVII–XVIII. századi szakaszának jelentőségét elsősorban abban látta, hogy előkészítette a szépirodalom megújulását és önálló rendszerré válását. Eredményes kísérletet tett a hazai *historia litteraria* létrejöttét formáló feltételek és mechanizmusok megragadására, s ismételten hangsúlyozta a német tájékozódás jelentőségét a hazai tudománytörténeti folyamatokban.

Többször felhívta a figyelmet arra, hogy az irodalomtudomány XVIII. századi előzményeit nagyfokú átláthatatlanság jellemzi, s a hazai törekvések csak a szerteágazó nemzetközi összefüggések minél teljesebb figyelembevételével tárhatók fel és értelmezhetők. Utalt arra is, hogy a később megszülető irodalomtudomány három fő területének, az irodalomtörténet-írásnak, az irodalomelméletnek és a kritikának az előzményei számos különböző, nagyrészt periferikusnak tartott, szétszórtnan elhelyezkedő műfajban és

⁴ *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A magyar kritika évszázadai, 1).

⁵ Andor TARNAI, *Die vergleichende Literaturgeschichte und die Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 1962, 338–341. Magyar fordítása: TARNAI, *Tanulmányok...*, i. m., (2. jegyzet), 142–144.

szövegcsoporthoz tartoznak meg, s ezek nagyrészt máig feldolgozatlanok. A három nagy terület előzményei többnyire nem tisztán, hanem más diszciplínák keretében születnek meg, s szoros kapcsolatban és folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. A nyelvi sokféleséggel együtt mindez rendkívül nagymértékben megnehezíti a kérdéskör kutatását.

Ha egy pillantást vetünk az európai fejlődésre, a nemzetközi kutatásban lassan egyetértés látszik kialakulni arról, hogy az irodalomtörténet-írás műfajainak humanista előzményei a XV. században jelentek meg Sicco Polenton, majd Pietro Ricci munkásságában, s a késő humanista filológia és pedagógia az irodalomelmélet, a kritika és az irodalomtörténet-írás egyik fő forrása és ösztönzője.⁶ Az egyetemes művelődéstörténeti perspektívát a XVII. században fokozatosan felváltotta a nemzetek összehasonlítására épülő szemléletmód, s kialakult a *historia litteraria* hagyománya. A költői és az értelmezői tevékenység elkülönítésének humanista gondolatát a XVIII. század jelentősen továbbfejlesztette. A XVII. század utolsó harmadának francia irodalomelméletében megszületik a jó ízlés (le bon goût) fogalma, amely a „querelles des anciens et des modernes” nyomán elterjed egész Európában. A XVIII. század folyamán végbemegy az ízlés-fogalom történeti perspektívába helyezése és individualizálódása. A század első harmadának végén megjelenik a „jó” és a „rossz” irodalmi hagyomány elkülönítése, majd a század utolsó negyedében megszületik a nemzeti irodalom új historiográfiai paradigmája és a nemzeti irodalomtörténet értelmezési modellje.

Egyetértés mutatkozik abban is, hogy az irodalomtudomány mint önálló szakterület az irodalom különböző diszciplínákban végbement tárgyalási kísérleteit és e kísérletek összekapcsolódá-

⁶ Mark VESSEY, *Latin Literary History after Saint Jerome: The Scriptorum illustrium latinae linguae libri of Sicco Polenton*, Neulateinisches Jahrbuch 6(2004), 303–311; Robert ESCARPIT, *Histoire de l'histoire de la littérature = Histoire des littératures III: Littératures Françaises, connexes et marginales. Encyclopédie de la Pléiade*, sous la direction de Raymond QUENEAU, Paris, 1958, 1735–1812; Basil GUY, *La notion de l'histoire littéraire du 18e siècle au 19e siècle*, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 153(1976), 1001–1018.

sát követően alakult ki. Megszületésének alapfeltétele volt az európai tudományosság hagyományos rendszerének fokozatos háttérbe szorulása az új történeti és nemzeti tudományokkal szemben, s mint minden más tudományág, összetett intézmény-, értelmezés-, oktatás- és művelődéstörténeti folyamatok eredményeként jött létre. Keletkezésére nagymértékben hatott a nemzeti nyelvek állapota, az egyetemi oktatás színvonala, továbbá az, hogy az állam milyen mértékben támogatta a nemzeti nyelvek és irodalmak kutatását. A XVIII. század a történeti módszer megjelenése előtti időszak, amely közvetlenül előkészíti a nemzeti irodalomtörténet-írások kialakulását. Részben ekkor jönnek létre az irodalomról való nyilvános gondolkodás különböző formái, a már meglévő keretek jelentős átalakuláson mennek át, s a később születő formák előzményei is gyakran ide nyúlnak vissza. A század végéig ezek a keretek különböző szintjét érik el az intézményesülési folyamatnak, melyben jelentős tér- és időbeli különbségek is megfigyelhetők.

Az irodalomtudomány korai történetéhez

Ismeretes, hogy a tudománytörténetnek egymástól jelentősen különböző meghatározásai vannak forgalomban az irodalomtudományban. A továbbiakban Herbert Jaumann definíciójából indulunk ki, amely szerint az irodalomtörténet-írás és tágabban az irodalomtudomány története az irodalom értelmezésének és újraértelmezésének, értékelésének és átértékelésének a története.⁷ Ma már tudjuk, hogy a tudománytörténeti folyamatok egyenes vonalú fejlődésének koncepciója igazolhatatlan hipotézis, s a kutatógenerációk közti szemléletváltozás fokozottan érinti a tudománytörténetet.⁸ További nehezítő körülmény a különböző nem-

⁷ Herbert JAUMANN, *Die deutsche Barockliteratur. Wertung – Umwertung: Eine wertungsgeschichtliche Studie in systematischer Absicht*, Bonn, 1975, 1.

⁸ Klaus WEIMAR, *Zur Geschichte der Literaturwissenschaft: Forschungsbericht*, Deutsche Vierteljahresschrift 50(1976), 298–364, itt: 302; *Von der gelehrten*

zeti tudománytörténeti hagyományok fogalomhasználatában megfigyelhető, számos kisebb-nagyobb eltérés és az ebből adódó tárgybeli, elvi és módszerbeli különbségek.

A tudománytörténet fő tárgya a humán tudományokban az értelmezői gyakorlat története, az értéktulajdonító és normaképző módok vizsgálata, mely magában foglalja az adott tudományág kialakulásának, megszilárdulásának és hagyományozódásának a történetét.⁹ Az irodalomtudományban ide tartoznak a szaktudomány előzményei, korai formái, keletkezése és átalakulása, társadalmi és kognitív szerkezete, intézményes keretei, a képzés és a közvetítés formái. A megközelítésmód számos lehetősége közül érdemes kiemelni a szakterület sajátos fejlődésének és differenciálódásának rendszerelméleti bemutatását; a kánon kialakulásának és változásának nyomon követését; az eszmetörténeti dimenziók megvilágítását; végül a jelentős képviselők teljesítményének módszeres számbavételét, egymáshoz illesztését és mérlegelését. A tudománytörténet fontos feladatai közé tartozik a tudományos fogalomalkotás, azaz az irodalomtudománnyal és annak tárgyával kapcsolatos fogalmak történetének feldolgozása, a szakkifejezések jelentésváltozásának nyomon követése,¹⁰ s tisztázni kell a tudományos szakirodalom előállításának társadalmi, intézményi, módszerbeli, technikai és egyéb feltételeit.

Az irodalomtudomány történetének kutatása terén különösen látványos eredmények születtek az utóbbi néhány évtizedben a német irodalomtudományban. Ugyanúgy, mint nálunk, a tudománytörténeti kutatások német nyelvterületen a 70-es évek közepéig nem voltak rendszerezsek, ekkor azonban a tudománytörténet fokozatosan önálló részterületté vált. Hasonló jelenség fi-

zur disziplinären Wissenschaft, hg. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSS-KAMP, Stuttgart, 1987 (= Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Sonderheft 1987).

⁹ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika), 50.

¹⁰ Klaus WEIMAR, *Literatur, Literaturgeschichte, Literaturwissenschaft: Zur Geschichte der Bezeichnungen für eine Wissenschaft und ihren Gegenstand = Zur Terminologie der Literaturwissenschaft: Akten des IX. Germanistischen Symposions der Deutschen Forschungsgemeinschaft Würzburg 1986*, hg. Christian WAGENKNECHT, Stuttgart, 1989, 9–23.

gyelhető meg az utóbbi 15-20 évben az anglisztikában és a francia irodalomtudományban. A számos érintkezés miatt a német kutatás önmagukon túlmutató, újabb eredményei megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a XVIII. századi magyarországi tudománytörténeti törekvések szempontjából.

A germanisztika történetével kapcsolatos publikációk első kritikai számbavétele 1976-ban egy kb. 400 tételes bibliográfiát eredményezett,¹¹ az 1973–1989 közti időszak kronologikus bibliográfiája több mint 350 további címet tartalmaz.¹² A fellendülés kezdete a 60-as évek közepére tehető: ekkor indult meg a tudományág nemzetiszocialista örökségének és korábbi történetének kritikai felülvizsgálata, s nem véletlen, hogy 1968-ban jelent meg Sigmund von Lempicki 1920-as monográfiájának második kiadása.¹³ Az értelmezés elsősorban ideológiakritikai és társadalomtörténeti modellek mentén történt, s a tudományos diskurzust a résztvevők gyakran egyben politikai diskurzusként értelmezték.¹⁴ E vizsgálatok tanúsága szerint a tudománytörténet elsődleges szerepe az önreflexió, melynek értéke jelentős mértékben függ az adott társadalmi, politikai keretfeltételektől. Másfelől erőteljesen érvényesült ezekben a vizsgálatokban a tudománytörténet legitimációs funkciója.

1972-ben létrejött a germanisztika történetének kutatásával foglalkozó marbach-i kutatóhely. A tájékozódás új irányát jelzi Herbert Jaumann 1975-ben megjelent monográfiája, a német barokk irodalom irodalomtörténeti, kritikai értékelésének történeti szempontú, módszeres feldolgozásával.¹⁵ A 80-as években elsősorban Klaus Weimar, Jürgen Fohrmann és Wilhelm Vosskamp

¹¹ WEIMAR, *Zur Geschichte...*, i. m. (8. jegyzet).

¹² Cornelia FIEDELDEY-MARTYN, *Bibliographie zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft 1973–1989 = Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, hg. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSSKAMP, Stuttgart, 1994, 742–767.

¹³ Sigmund von LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1968².

¹⁴ Peter Uwe HOHENDAHL, *Probleme der Wissenschaftsgeschichte: Am Beispiel der Untersuchungen von Jürgen Fohrmann und Klaus Weimar*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 16(1991), 1, 126–138.

¹⁵ JAUMANN, *Die deutsche Barockliteratur...*, i. m. (7. jegyzet).

kutatásai nyomán újabb paradigmaváltás történt, melynek következtében már nem vizsgálják külön a tudománytörténet politikai funkcióját. A tárgyalásmód visszafogottabbá vált a korábbi időszak hangvételéhez képest, s a kritikát áthelyezték a történeti folyamatok minél pontosabb leírásába. Az említett szerzők munkásságának közös sajátossága, hogy egységként kezelik az irodalomtudományt, történetét elkülönítik más diszciplínáétól, és részben figyelmen kívül hagyják az összefüggéseket az átfogó történeti folyamatokkal.

Weimar 1989-ben megjelent monográfiája elsősorban a német filológiai hagyományhoz kapcsolódik, s az irodalomtudomány történetét mint a filológiai gondolkodás történetének részét mutatja be.¹⁶ Részletesen foglalkozik a XVII–XVIII. századi előzményekkel, a retorika, a *historia litteraria*, a filológia, az irodalomkritika és az esztétika korai történetével, s több ágon, a XIX. század végéig követi nyomon a diszciplína történetét. A szaktudomány megszületését átalakulások sorozatában ábrázolja, s kitér az elméleti, módszertani kérdésekre, az intézményesülési folyamatokra, a nyelvi és szervezeti problémákra. Felfogása szerint a tudománytörténet az adott tudományág megújulásának nélkülözhetetlen feltétele és ösztönzője.

Fohrmann és Vosskamp, valamint a vezetésükkel 1989-ben létrejött, a Deutsche Forschungsgemeinschaft által is támogatott kölni kutatócsoport a germanisztika XIX. századi fejlődésére, alak- és funkcióváltozására, az irodalomtörténeti koncepciók, modellek és értelmezési eljárások kritikai elemzésére összpontosít, s a különféle megközelítési módok, így mindenekelőtt a diszkurzuselemzés, az intézménytörténet és a rendszerelmélet kombinációjára épít.¹⁷ Tárgyát Fohrmann és Vosskamp más diszcipl-

¹⁶ Klaus WEIMAR, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, München, 1989.

¹⁷ *Historische und aktuelle Konzepte der Literaturgeschichtsschreibung: Akten des VII. Internationalen Germanistenkongresses Göttingen 1985*, hg. Wilhelm VOSSKAMP, Eberhard LÄMMERT, Tübingen, 1986; Wilhelm VOSSKAMP, *Für eine systematische Erforschung der Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft = Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Sonderheft 1987, 1–6; Jürgen FOHRMANN, *Das Projekt der deutschen Literaturgeschichte: Entstehung und Scheitern einer*

línák történetével együtt, egy nagyobb összefüggésrendszer részeként vizsgálja, s négy vizsgálati szintet különít el: *a*) a diszciplína társadalmi beágyazottsága és szervezeti formái; *b*) az irodalomtudományi módszerek és elméletek, a tudásformák átalakulása; *c*) önreflexió; *d*) az irodalomtudomány teljesítménye (funkciója) a tudományok rendszerében. A vizsgálati szintek elkülönítése lehetővé teszi a forrásanyag módszeres megközelítését, a különböző hagyományképződési folyamatok nyomon követését. Megfontolandónak tartják a kérdést, beszélhetünk-e egyáltalán egyetlen irodalomtudományról, vagy inkább az egymástól jelentősen különböző kutatási irányokat kell alapul venni.

Fohrmann és Vosskamp abból indult ki, hogy az irodalmi szövegekkel kapcsolatos megnyilvánulásokat nem lehet hozzárendelni egyetlen diszciplínához, s az irodalom tárgyalása hosszú ideig különböző tudományágakban, egymástól jelentősen eltérő módon ment végbe. A nemzeti kulturális hagyományok értékének bizonyítását és védelmét célzó érvelési stratégia az összehasonlítás retorikai eszközeivel együtt a XVI. század elejétől nyomon követhető a német történeti munkákban, s a nyelv és az irodalom egészen a XVIII. század végéig megkülönböztetett szerepet játszik a nemzetek versengésében.¹⁸ Az irodalom összefüggő történetének megírása nem magától értetődő vállalkozás, s a XVIII. század közepéig ez a terv nem vetődött fel a literátus értelmiségben. A *historia litteraria* keretén belül keletkezett művek kezdetben nem törekedtek tárgyuk kronologikus elrendezésére, csupán a veszélyeztetettnek vélt kulturális javakat igyekeztek összegyűj-

nationalen Poesiegeschichtsschreibung zwischen Humanismus und Deutschem Kaiserreich, Stuttgart, 1989; Jürgen FOHRMANN, *Organisation, Wissen, Leistung: Konzeptionelle Überlegungen zu einer Wissenschaftsgeschichte der Germanistik*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 16(1991), 1, 110–125; *Wissenschaft und Nation: Studien zur Entstehungsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft*, hg. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSSKAMP, München, 1991; Jürgen FOHRMANN, *Selbstreflexion der Literaturwissenschaft = Literaturwissenschaft*, hg. Jürgen FOHRMANN, Harro MÜLLER, München, 1995, 157–177.

¹⁸ Vö. Peter Uwe HOHENDAHL, *Germanistik als Gegenstand der Wissenschaftsgeschichte*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 21(1996), 2, 143–161.

teni és megmenteni a feledéstől. A XVII–XVIII. században született különféle korszakolási kísérletek hosszú ideig befolyásolták az értékelést.

A XVIII. század közepén fogalmazódott meg az elképzelés, hogy az irodalom történetében megragadható a nemzet karakterének kibontakozása, s az eszme nyomán irodalom, történelem és nemzet új szintézise jött létre. A század második felében francia, angol, német és olasz nyelvterületen egyaránt megjelennek az életrajzi irányultságú irodalomtörténet-írás első példái.¹⁹ Az irodalomtörténet rekonstrukciója Herder, a Schlegel testvérek és Tieck írásai nyomán a nemzeti azonosság programjává válik, s a XVIII–XIX. század fordulóján a nemzet rendező kategóriából értelmező metaforává lép elő az irodalomtörténeti kontextusban. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében egymás mellett élnek a számbavételt és a bemutatást célzó, illetőleg a történetiség elvét követő, az ok-okozati összefüggéseket feltárni kívánó törekvések, majd az 1820-as, 30-as években megkezdődik a régi és az új modell elkülönülése. Az új modell fő célja az adatok mögött rejlő „belső” összefüggések megállapítása, a nemzeti karakter irodalomban megnyilvánuló sajátosságainak feltárása.

Arra a kérdésre, hogy a XVIII. századi irodalomkritika és esztétika összevethető-e a XIX. század tudományos kritikájával, filológiájával és irodalomtörténetével, Weimar igenlő, Fohrmann tagadó választ ad.²⁰ Fohrmann szerint a nemzeti irodalomtudomány modellje a XIX. századra korlátozódik; kialakulásának feltétele az 1800 körül megjelenő új ismeretelméleti modell és a korábbi törekvések funkcióvesztése. Weimar és Fohrmann kutatásai egyaránt azt bizonyítják, hogy az irodalomtudomány önálló diszciplínává válása elválaszthatatlan a társadalom- és esztétörténeti folyamatoktól, s megengedhetetlen leegyszerűsítés közvetlen kapcsolatot létesíteni például a XIX. század nemzeti

¹⁹ *Über Literaturgeschichte*: Die historisierende Methode des 19. Jahrhunderts in Programm und Kritik, hg. Edgar MARSCH, Darmstadt, 1986, 15–17.

²⁰ Klaus WEIMAR, *Über das derzeitige Verhältnis der deutschen Literaturwissenschaft zu ihrer Geschichte*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 16(1991), 1, 149–156.

irodalomtörténet-írása és a nemzetiszocialista germanisztika között. Mindketten felhívják a figyelmet arra, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján különös élességgel vetődik fel az irodalmi és a tudományos nyilvánosság érintkezésének problémája, s az irodalmi nyilvánosság egyik időszakban sem zárható ki az irodalomtudományi diskurzusból. A két kutatási irány összevetése világosan jelzi azt is, hogy a tudománytörténet szándékos elidegenítése és elszakítása a mindenkori történeti kontextustól kockázatos vállalkozás.

Mindezek a vizsgálatok számos új eredményt hoztak a tudományág művelőinek társadalmi kapcsolatrendszeréről, elméleti pozícióiról, hatásáról, a szaktudomány, az oktatási rendszer és a politika viszonyáról, az intézményesülési folyamat összetevőiről. A különböző megközelítési módok nehezen hozhatók közös nevezőre, az egységes vonatkozási pont továbbra is hiányzik, az eltérő kutatási irányok képviselői között azonban folyamatos a párbeszéd. A kevésbé vizsgált témák közé tartozik például a tudománytörténet és a befogadástörténet kapcsolatrendszere, a populáris befogadás és a tudományos feldolgozás szerepe és viszonya a kánonképződés folyamatában, a tudományos viták legitimációs eszközei, valamint az irodalomtörténeti hivatás értelmezésének változása.

A legutóbbi idők fejleménye, hogy a német tudományosságban is megjelent az angolszász nyelvterületen létrejött ún. tudománykutatás („science studies”, „Wissenschaftsforschung”), s 1998-ban külön szimpóziumot rendeztek az új terület és az irodalomtudomány lehetséges kapcsolatairól.²¹ Ez a vállalkozás nem elégszik meg a korábbi tudománytörténeti törekvések új szempontokkal történő kiegészítésével, hanem speciális kérdésfeltevéseivel hatni kíván az aktuális kutatási gyakorlatra és a diszciplínák fejlődésére. A tudományelmélet, a tudományszociológia és a tudománytörténet módszereit kiegészíti a pszichológia, a politológia és a társadalomtörténet kérdéseivel, s megkülönböztetett figyelmet fordít az irodalomtudománnyal kapcsolatos tudománytörténeti

²¹ *Literaturwissenschaft und Wissenschaftsforschung*, hg. Jörg SCHÖNERT, Stuttgart, Weimar, 2000.

kutatások normatív aspektusaira. A kísérlet máris több eredményt hozott a germanisztika XIX–XX. századi történetének vonatkozásában, a régebbi korok forrásanyagára azonban ez a megközelítésmód valószínűleg csak jelentős megszorításokkal alkalmazható.

Már ennyiből is látható, hogy az irodalomtudomány története különböző feladatokat tölthet be.²² Ezek röviden összegezve a következők: *a)* feltárja az irodalom tudományos használatának kialakulási folyamatát; *b)* láthatóvá teszi a tudományterület egységét és sokféleségét a maga történetiségében; *c)* elevenen tartja és kritikailag értékeli a korábbi kutatások kérdésfeltevéseit, elveit és módszereit; *d)* segít megérteni a tudományszerveződés folyamatának sajátosságait; *e)* megmutatja az átfogó eszmei törekvések hatását a tudományterület fejlődésére; *f)* hozzájárul a mindenkori kutatómunka kritikai önreflexiójához, módszertani megújításához és adott esetben védelméhez.

A historia litteraria modellje

A XVII–XVIII. század enciklopédikus tudományosságának egyik kulcsfogalma a *historia litteraria*, melynek kialakulása, megszilárdulása és felbomlása alapvető előfeltétele volt az egyes szaktudományok, köztük az irodalomtudomány önállósulásának.²³

²² WEIMAR, *Geschichte der deutschen...*, i. m. (16. jegyzet); DÁVIDHÁZI, i. m. (9. jegyzet), 44, 50; vö. uő, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitivistákötődéseink egy szakmai vita fényében)*, ItK 108(2004), 3–55, itt: 54.

²³ Anno SEIFERT, *Der enzyklopädische Gedanke von der Renaissance bis zu Leibniz = Leibniz et la Renaissance*, publ. Albert HEINEKAMP, Wiesbaden, 1983, 113–124; Siegfried SEIFERT, „*Historia litteraria*” an der Wende zur Aufklärung: Barocktradition und Neuanfang in Morhofs „Polyhistor” = *Europäische Barock-Rezeption*, hg. Klaus GARBER, Wiesbaden, 1991, 215–228; vö. *Enzyklopädien der Frühen Neuzeit: Beiträge zu ihrer Erforschung*, hg. Franz M. EYBL u. a., Tübingen, 1995; *Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: Das europäische Modell der Enzyklopädien*, hg. Theo STAMMEN, Wolfgang E. J. WEBER, Berlin, 2004.

A fogalom meghatározása, az általa jelölt program célja, haszna és módszere rendkívül sokféle volt, s a modell létjogosultságát vitatni kezdték már a XVIII. század első évtizedeiben.

A legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint a fogalom széles értelemben vett tudománytörténetet jelöl, amely átfogja a tudományosság és a művelődés minden területét. Szűkebb értelemben a fennmaradt írásos emlékek, szövegek és dokumentumok tanulmányozását és kritikai értékelését jelöli a tudományok összességében, illetőleg egy-egy tudományterületen. Herbert Jaumann meghatározása szerint a *historia litteraria* a kora újkori *respublica litteraria* azon diszciplínája, melyben Reineccius, Bacon, Lambecius és mások ösztönzései nyomán a tudományok történetével foglalkoztak és – ideális esetben – megfogalmazták a kutatás szervezésével, módszereivel és céljával kapcsolatos elképzeléseket.²⁴

Mindezen – a lényegét tekintve egy irányba mutató, a kortárs programszerű megnyilatkozásokat és a rendkívül változatos gyakorlatot egyaránt figyelembe vevő – meghatározások mellett számolnunk kell a fogalom egy további jelentésével, amely ugyancsak végigvonul a XVII–XVIII. századon. Eszerint a *historia litteraria* szűkebb értelemben a könyvek, a tudományos irodalom tudománya, *notitia librorum*, s a *historia litterarum* és a *historia librorum* gyakran összefonódott egymással a különböző tudománytörténeti kézikönyvekben és a könyvjegyzékekben, a könyvtári szakrendekben és a könyvtárkatalógusokban.²⁵ A „bibliothecarius” fogalma a XVII. században a bibliográfiák és katalógusok készítői mellett magában foglalta a *historia litteraria* körébe tartozó művek szerzőit, s a *historia litteraria* körébe sorolták a „bibliothecae” (műjegyzékek) műfaját is. A könyvtárakkal és a könyvek számbavételével kapcsolatos módszertani vita részben

²⁴ *Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus*, hg. Herbert JAUMANN, Wiesbaden, 2001, 9.

²⁵ Rudolf BLUM, *Bibliographia: Eine wort- und begriffsgeschichtliche Untersuchung*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 10(1970), 1017–1234, itt: 1048–1088; vö. Christoph MEINEL, *Die Bibliothek des Joachim Jungius: Ein Beitrag zur Historia litteraria der frühen Neuzeit*, Göttingen, 1992.

ugyancsak a *historia litteraria* keretében folyt, s a koncepcionális elkülönülés a XVIII. század végén kezdődött meg.²⁶

A fogalom körüli bizonytalanságot ma jórészt az okozza, hogy a *historia litteraria* magában foglal egy normatív eszmét és jelöli ennek az eszmének a részleges, térben és időben egyaránt jelentősen különböző megvalósulásait. A hármas baconi kritérium – a kritikai felülvizsgálat, a tudományok és művészetek adott állapothoz vezető okok feltárása és a történeti szemlélet – csak ritkán teljesült maradéktalanul a gyakorlatban. Ennek ellenére a modell keretében végzett kutatásoknak elévülhetetlen érdemei vannak a tárgyi tudás közvetítésében, a *sensus literalis* művelésében és a modern tudományosság azon alapelvének érvényre juttatásában, amely szerint egy kérdés módszeres feldolgozása feltételezi a téma korábbi tárgyalásainak történeti-kritikai számbavételét és felülvizsgálatát. Ehhez járul, hogy az antik szövegek értelmezésében kidolgozott filológiai módszereket a *historia litteraria* keretében alkalmazták először az áthagyományozott tudásanyag egészére.

Tarnai Andor, Holl Béla, Margócsy István, Szelestei N. László, Thimár Attila és mások kutatásai nyomán ma összehasonlíthatatlanul többet tudunk a *historia litteraria* modell magyarországi érvényesüléséről, mint negyven évvel ezelőtt. Bár még nem ismerjük pontosan a fogalom magyarországi használatának történetét, az eddigi eredmények alapján kétségtelennek látszik, hogy a terület az egyháztörténet-írás differenciálódása és a jelentős külföldi, elsősorban német példák nyomán bontakozott ki a XVII. század végén, s a modell hatása a XIX. század közepéig nyomon követhető. Bizonyítást nyert, hogy a *historia litteraria* XVIII. századi története megmutatja a nemzetnek mint rendező kategóriának az előtérbe lépését;²⁷ tanúsítja, hogy ide nyúlnak vissza a nemzeti irodalomtörténet-írás kialakulásának és az irodalomfogalom leszűkülésének az előzményei, továbbá segít megválaszolni a XIX. századi kánonképződési folyamatok bizonyos kérdéseit. Ma már látjuk azt is, hogy a *historia litteraria* körébe sorolt

²⁶ Pertti VAKKARI, *The Roots of Library Science in the Internal and External Discourse of Historia litteraria in Germany*, *Bibliothek* 18(1994), 1, 68–76.

²⁷ FOHRMANN, *Das Projekt...*, i. m., (17. jegyzet), 83–86.

magyarországi szerzők nem egy egységes tudománytörténeti hagyományt képviselnek. Számottevőek a tartalmi, felfogásbeli és módszertani különbségek, eltérőek a motivációk és a célkitűzések, s a történetiség mint „diskurzuselem” számos különböző formában jelenik meg a művekben.

A polihisztor tudományosság iránt az utóbbi két-három évtizedben megnőtt érdeklődés serkentően hatott a *historia litteraria* történetével kapcsolatos nemzetközi kutatásokra, s különösen sokat változott a helyzet a német irodalomtudományban.²⁸ Jelentős előrelépés történt a *historia litteraria* fogalom-, eszme-, forma- és módszerbeli történetének tisztázásában. A XVII–XVIII. századi literatúratörténetek szerzői közül többen önálló feldolgozást kaptak monográfiákban és tanulmánykötetekben, részletesen elemezték a modell különféle változatait, s módszeres kísérlet történt ezen időszak beillesztésére az irodalomtudomány kialakulásának történetébe.

A fontosabb eredményeket és tanulságokat összegezve elsőként arra érdemes utalni, hogy amikor Wilhelm Schmidt-Biggemann 1983-ban elkészítette a kora újkori tudományosság modelljeinek rendszeres történeti áttekintését, külön fejezeteket szentelt a történeti-kritikai szemlélet megjelenésének és a polihistorikus törekvéseknek.²⁹ Részletesen bemutatta a folyamatot, melynek során a tudományok közti különbségek topikus nivellálása következtében a tudományok összessége került a figyelem középpontjába, s létrejött az egységes tudománytörténet. Felhívta a figyelmet arra, hogy a baconi modell csírái nem az 1623-as *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX* lapjain jelentek meg először, hanem ott vannak már az 1605-ben kiadott *Of the proficiencie and advancement of learning* gondolataiban is. A topikus meghatározottságú tudománymodellt a XVIII. század közepétől egyre szé-

²⁸ Herbert JAUMANN, *Was ist ein Polyhistor? Gehversuche auf einem verlassenen Terrain*, *Studia Leibniziana* 22(1990), 1, 76–89; *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen: Zur Wissenskompilatorik in der frühen Neuzeit*, hg. Frank BÜTTNER, Friedrich MARKUS, Helmut ZEDELMAIER, Münster, 2003.

²⁹ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Topica Universalis: Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg, 1983.

lesebb körben kezdte felváltani a megismerés elsőbbségét hangsúlyozó szemlélet.

Az újabb kutatások ismételten megerősítették, hogy a *historia litteraria* kibontakozása a német protestáns egyetemeken ment végbe a XVII. század második felében, szoros összefüggésben a polihisztor tudományosság törekvéseivel. Mint önálló szaktárgy és a tudományok történetébe való bevezetés fontos szerepet játszott az oktatásban, s mint bibliográfiai paradigma elősegítette a nyomtatott szakirodalom rutinos használatát.³⁰ A témával kapcsolatos kézikönyvek jórészt az oktatási gyakorlat nyomán készültek, illetőleg azt kívánták elősegíteni, s számos különféle kézikönyvtípus alakult ki. A modellnek számos helyi változata jött létre, gyakran kapott helyet a magánoktatásban, s az erőteljes egyetemi jelenlét szorosan összefüggött az intenzív egyetemi publikációs gyakorlattal és a nyomtatott művek kiemelkedő szerepével az egyetemi tudományos életben.³¹

A tudományok összességét felölelő kézikönyvek mellett a XVIII. század folyamán megjelent számos szakterület speciális *historia litteraria*-ja. Ezek többnyire a különböző filológiai tudományok alapjainak összegző bemutatását adják, biográfiai, bibliográfiai vagy időrendi keretben. A történeti előadásmód megjelenése szorosan összefügg a tudományok rendszerének válságával, a poétika és a retorika elkülönülésével, valamint a fejlődés koncepciójának térhódításával.³²

A XVI–XVII. század modell értékű, klasszikus literatúratörténeti vállalkozásait – Vives, Gessner, Milieu, Zwinger, Bodin,

³⁰ Paul NELLES, *Historia litteraria and Morhof: Private Teaching and Professional Libraries at the University of Kiel = Mapping the World of Learning: The Polyhistor of Daniel Georg Morhof*, ed. Françoise WAQUET, Wiesbaden, 2000, 31–56; Jean-Marc CHATELAIN, *Philologie, pansophie, polymathie, encyclopédie: Morhof et l'histoire du savoir global = Mapping the World of Learning: The Polyhistor of Daniel Georg Morhof*, ed. Françoise WAQUET, Wiesbaden, 2000, 15–29.

³¹ Paul NELLES, *Historia litteraria at Helmstedt: Books, Professors, and Students in the Early Enlightenment University = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, hg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, 2001, 147–176.

³² HOHENDAHL, *Probleme...*, i. m. (14. jegyzet), 129.

Possevino és Wower munkáit – elemezve Helmut Zedelmaier arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek a művek az áthagyományozott tudás rendszerezésének, értelmezésének és közvetítésének különféle típusait képviselik, s a rájuk jellemző formában rögzítik a tudományosság szerkezeti sajátosságait és szabályait.³³ A polihistor számára a *historia* a szövegekből kifejtethető tudáskincs, az áthagyományozott tudás foglalata; az ő feladata ennek a *historiának* a rekonstrukciója. Bacon lényegében e felfogással szemben fogalmazta meg a *historia litterarum et artium* koncepcióját, amely nem a történelem feltételezett teljességének feltárását célozza, hanem egy olyan tudomány ésszerű megtervezését, melyben a hagyomány kutatása már csupán eszköz a meglévő tudásszint állandó meghaladására.

Zedelmaier újabb kutatásai szerint német nyelvterületen Burkhard Gotthelf Struve jénai egyetemi könyvtáros határozta meg elsőként a *historia litterariát* mint a történeti összefüggésekre összpontosító tudományt.³⁴ Ezt követően Christoph August Heumann, a *historia litteraria* első rendes professzora az 1737-ben létesített göttingeni egyetemen volt az, aki ismételten hangsúlyozta: a *historia litteraria* alapvetően történeti, kritikai tevékenység, melynek fő célja a meglévő tudásanyag, a hagyományos elképzelések folyamatos megkérdőjelezése.

A magyar vonatkozásban is fontos, XVII. század végi szerzők közül érdemes megemlíteni Daniel Georg Morhofot, aki az 1670-es, 80-as években nyilvánosan és magánúton egyaránt tanította a *historia litterariát* a kiel egyetemen. Fő műve, a *Polyhistor* (1688) volt az első német *historia litteraria*, amely – új kiadásai révén is – számos munkát ösztönzött a témában, hatalmas méretű szövegtermelést indított el, s jelentősen befolyásolta a XVIII. századi

³³ Helmut ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien, 1992.

³⁴ Helmut ZEDELMAIER, „*Historia litteraria*”: Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Das achtzehnte Jahrhundert* 22(1998), 1, 11–21; uő, *Von den Wundermännern des Gedächtnisses: Begriffsgeschichtliche Anmerkungen zu „Polyhistor” und „Polyhistorie”* = *Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit*, hg. Christel MEIER, München, 2002, 421–450.

gondolkodás történetét, nem csak a német nyelvterületen.³⁵ Megszületésében fontos szerepet játszott a források módszeres tanulmányozása és kivonatolása, a *loci communes*-gyűjtemények, továbbá a baconi természetfilozófia, Naudé, Lambecius, Leibniz, Melanchthon és Julius Caesar Scaliger hatása. A mű az egyetemi történelem- és retorikaoktatás gyakorlatából, továbbá Morhof magánkönyvtárából nőtt ki, fő célja a felhalmozódott tapasztalatok és ismeretek módszeres számbavétele és kritikai értékelése, intellektuális ösztönzések közvetítése.³⁶

Morhof a tudományos ismeretek módszeres, az egyes tudományok történetére is kiterjedő bemutatását adja, s figyelme kiterjedt a szellemi élet kereteinek, formáinak és intézményeinek, a fejlődést segítő és akadályozó tényezőknek a saját koráig terjedő rögzítésére. Így például részletesen tárgyalja a neolatin költészet történetét. Mint az újabb kutatások kimutatták, koncepciója ellentétes az enciklopédia eszméjével; kulcsfogalmai a *memoria* és a *iudicium*, s elsőként és folyamatosan alkalmazza a kritikai szemléletet, különös tekintettel a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjaira. Szekularizált tudás-fogalommal dolgozik, s a baconi modellt igyekszik megvalósítani, amikor a kommentárt, a kiválasztást, a mérlegelést és a differenciálást helyezi előtérbe.³⁷ A *historia litteraria* koncepciója Morhofnál összekötő kapcsot jelent a szöveg alapú humanista tudományosság és a megfigyelésre alapozó új tudományfelfogás között, s a *Polyhistor* eszmei igazolását próbálta adni a két hagyomány összeegyeztethetőségének.

Fontos megemlíteni, hogy Morhof poetológiai munkája (*Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie*, Kiel, 1682) tartalmazza az első kritikai német irodalomtörténetet, melyben megfigyelhető a felekezeti szempontok erőteljes érvényesülése. A mű egyben felveti a felekezeti meghatározottságú kora újkori

³⁵ Helmut ZEDELMAIER, *De ratione excerptendi: Daniel Georg Morhof und das Exzerpieren = Mapping the World* (30. jegyzet), 75–92; vö. Conrad WIEDEMANN, *Polyhistor's Glück und Ende: Von Daniel Georg Morhof zum jungen Lessing = Festschrift für Gottfried Weber*, hg. Heinz Otto BURGER, Klaus von SEE, Bad Homburg, 1967, 215–235.

³⁶ NELLES, *Historia litteraria...*, i. m. (31. jegyzet).

³⁷ Siegfried SEIFERT, „*Historia litteraria*”..., i. m. (23. jegyzet).

irodalmi kánonok keletkezésének és irodalomtörténeti hagyományozódásának máig tisztázatlan problémáját.³⁸

A Czvittingerrel kapcsolatban Tarnai Andor által is többször említett, a német *historia litteraria*-korszak egyik csúcspontjának nevezett Jakob Friedrich Reimann az újabb kutatások az átmeneti korszak jellegzetes alakjaként értékelik, aki egyesíti magában a barokk és a korai felvilágosodás vonásait.³⁹ Egyrészt választ keresett a tudományok eredetére vonatkozó kérdésre, alapvetően életrajzi irányultságú tudománytörténetet művelt, s a *Dictionnaire*-ben (1697) nem ismerte fel Bayle törekvését, hogy a történeti kritikával szerezzen bizonyosságot a történelemben. Másfelől Reimann literatúratörténeti programja nem metafizikus jellegű, megbontja a diszciplínák közti korábbi határokat, s a kronologikus szemléletet összekapcsolja az önálló gondolkodásra ösztönző rendszer létrehozásával. Ő az első, aki a költészet, az irodalom történetét mint „*historia poëseos particularis*”-t elkülönítette a tudományok történetétől, s több ponton ráértett a történeti-kritikai forrásvizsgálatban rejlő lehetőségekre.⁴⁰

Végül még két szerzőt kell megemlítenünk. Az egyik Christian Thomasius, akinek munkássága alapvető újraértékelésen esett át az utóbbi évtizedekben, s neve Magyarországon sem volt ismeretlen a XVIII. században. Az újabb kutatások szerint Thomasius az emberi tévedések kritikai számbavételét tekintette a *historia litteraria* fő feladatának, s ez a kritikai, polemikus felfogás különlegességnek számít a fogalom XVII. század végi német értelmezései között.⁴¹ Ehhez járul, hogy fontos szerepet játszott a rendszeresen megjelenő irodalomkritikai folyóirat műfajának

³⁸ Dieter BREUER, *Die protestantische Normierung des deutschen Literaturkanons in der frühen Neuzeit = Nation und Religion in der deutschen Geschichte*, hg. Heinz-Gerhard HAUPT, Dieter LANGEWIESCHE, Frankfurt/M., New York, 2001, 84–104.

³⁹ *Skepsis, Providenz, Polyhistorie: Jakob Friedrich Reimann (1668–1743)*, hg. Martin MULSOW, Helmut ZEDELMAIER, Tübingen, 1998.

⁴⁰ *Über Literaturgeschichtsschreibung...*, i. m. (19. jegyzet), 13–15.

⁴¹ *Christian Thomasius 1655–1728: Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur*, Hamburg, 1989; *Thomasius im literarischen Feld: Neue Beiträge zur Erforschung seines Werkes im historischen Kontext*, hg. Manfred BEETZ, Herbert JAUMANN, Tübingen, 2003.

meghonosításában a német nyelvterületen, s ítéleteiben közel sincs annyi felekezeti elfogultság, mint Morhoféiban.

Thomasius és Morhof elképzeléseit vitte tovább a XVIII. század első felében Nikolaus Hieronymus Grundling, aki a saját koráig terjedően jelentősen kiegészítette, többszörösére bővítette és németre fordította Heumann *Conspectus*át. Szerinte a *historia litteraria* az a diszciplína, amely leírja a szellemi és tudományos fejlődés történetét, s fontos feladata, hogy elősegítse a tévedések elkerülését.⁴² Jól megfigyelhető nála az egyes szakterületek nemzetek szerinti és tárgyspecifikus elkülönülése. Grundling tehát nem tekinthető egyszerűen epigonnak, s monumentális munkájában – jórészt Czvittinger nyomán – tekintélyes mennyiségű magyar vonatkozású anyagot is közölt. Jelentőségét növeli, hogy művével nagymértékben hatott a következő generációkra és hozzájárult Thomasius elképzeléseinek elterjedéséhez.

Az újabb kutatások fényt derítettek a polihistorikus törekvések és a *historia litteraria* irodalmi kritikájára, mely az 1710-es években jelent meg. Burkhard Mencke, Johann Lorenz Mosheim, Ludwig Holberg, Lessing és mások különböző műfajokban megfogalmazott kritikái a kinövéseket, túlzásokat bírálják elsősorban, s mellett érvelnek, hogy a hiteles rekonstrukciós munkát csak az egyes diszciplínák specialistái tudják elvégezni.⁴³ Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Bayle *Dictionnaire*-jének hatása – részben Gottsched fordítása (1741/44) révén – a XVIII. század első felében túlszárnyalta Morhof befolyását a német nyelvterületen.⁴⁴

⁴² Notker HAMMERSTEIN, *Jus und Historie: Ein Beitrag zur Geschichte des historischen Denkens an deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jahrhundert*, Göttingen, 1972, 229, 246–247.

⁴³ WIEDEMANN, (35. jegyzet); Helmut ZEDELMAIER, „*Cogitationes de studio litterario*”: Johann Lorenz Mosheims Kritik der *Historia litteraria* = Johann Lorenz Mosheim (1693–1755): *Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte*, Hg. Martin MULSOW u. a., Wiesbaden, 1997, 17–43.

⁴⁴ ZEDELMAIER, *Von den Wundermännern...*, i. m. (34. jegyzet); Gerhard SAUDER, *Bayle-Rezeption in der deutschen Aufklärung. (Mit einem Anhang: In Deutschland verlegte französische Bayle-Ausgaben und deutsche Übersetzungen Baylescher Werke)*, Deutsche Vierteljahresschrift 49(1975), Okt.: Sonderheft „18. Jahrhundert”, 83*–104*; Elisabeth LABROUSSE, *La méthode critique chez Pierre Bayle et l'histoire*, Revue internationale de philosophie 11(1957), 450–466; uő, Pierre Bayle, 2 vols., Paris, 1963, 1964.

Mindezek a kritikai törekvések a *historia litteraria* kezdődő funkcióvesztésével együtt – és ez a bemutatott kutatások egyik fontos tanulsága – jelentős mértékben előkészítették a tudományok klasszikus rendszerének felbomlását és elővételezték a modern diszciplínák megszületését.

Az irodalomkritika kezdeteihez

Az irodalomkritika kutatása hosszú időn át nem tartozott az irodalomtudomány „nagy” témái közé. Ennek oka jórészt a műfaj alapvetően funkcionális jellege, korhoz kötöttsége. René Wellek nagyszabású vállalkozása óta a helyzet jelentősen megváltozott, elsősorban a XIX–XX. század vonatkozásában, s számos új rész-tanulmány és monografikus áttekintés készült.

Ismeretes, hogy a kritikának eltérő meghatározásai vannak forgalomban az angolszász és a német irodalomtudományban. Míg a Wellek-féle eredeti értelmezés a művek értelmezése és értékelése, azaz a gyakorlati kritika mellett magában foglalja az irodalomelméletet és a poétikát, sőt helyenként az esztétikát is, a „kritika” fogalma német nyelvterületen jóval szűkebb: nem tartalmazza az irodalomelméletet, s a német irodalomtudomány rendszerint külön tárgyalja ezeket a területeket.⁴⁵ De maga Wellek is, míg a modern irodalomkritika nyolckötetes történetében (1955–1992) a „kritika” tág, angolszász értelmezését használta,⁴⁶ az irodalomkritika alapfogalmait tárgyaló munkájában (1963) elismerte, hogy az angol, francia és olasz szóhasználat elmossa az irodalomelmélet és az irodalomkritika közti különbségeket, s

⁴⁵ Vö. pl. *Geschichte der deutschen Literaturkritik (1730–1980)*, hg. Peter Uwe HOHENDAHL, Stuttgart, 1985.

⁴⁶ René WELLEK, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, I–VIII, New Haven, London, 1955–1992.

az „elmélet” és a szorosabb értelemben vett „kritika” megkülönböztetésének fenntartása mellett foglalt állást.⁴⁷

Az irodalomelméletet és kritikát Welles a történeti, társadalmi, esztétikai és politikai összefüggésekkel együtt, az általános művelődéstörténet részeként értelmezte. Az a hipotézise azonban, mely szerint az irodalomelmélet és a kritika története az 1550 körüli évektől a XVIII. század közepéig terjedő időszakban a súlypontbeli, földrajzi, időbeli és terminológiai különbségek ellenére lényegében azonos irodalomfelfogásra épült, ma már módosításra szorul.⁴⁸ Az újabb kutatások fényében hasonlóképpen korrekciót igényel az a megállapítása, mely szerint az irodalmi gyakorlat ebben az időszakban növekvő mértékben függetlenné vált az elmélettől, hiányzott a modern irodalmi törekvések elméleti igazolása, s elmélet és gyakorlat között csak nagyon közvetett kapcsolatok léteztek.

A kritikátörténet tárgyalását Welles a XVIII. század közepén kezdi, s kizárólag a nagy nevekre összpontosít. Ezt az eljárást elsősorban azzal indokolja, hogy az irodalomkritika történetében a XVIII. század közepétől 1830-ig terjedő időszakban számos olyan probléma jelent meg, amelyek nagy része ma is aktuális. Ez a megállapítás önmagában igaz, de nem ment fel a korábbi időszakok kritikátörténetének módszeres kutatásától.

A korábbi kutatások szerint az irodalomkritika fontos szerepet játszott a polgári nyilvánosság létrejöttében, s keletkezését Welles hipotézisével összhangban a felvilágosodás kibontakozásával hozták összefüggésbe. Mások viszont, mint pl. Hans Ulrich Gumbrecht, egyenesen kétségbe vonják a kritika történetének rekonstruálhatóságát.⁴⁹ Az újabb kutatások, így mindenekelőtt Herbert Jaumann 1995-ben megjelent nagyszabású monográfiája,

⁴⁷ René WELLES, *Concepts of Criticism*, New Haven, London, 1963; vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Kritika és kritikátörténet*, Irodalomtörténet 67(1985), 775–810.

⁴⁸ René WELLES, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, I, *The Later Eighteenth Century*, London, 1955; vö. Klaus L. BERGHAIN, *Von der klassischen zur klassischen Literaturkritik = Geschichte der deutschen Literaturkritik*, i. m. (45. jegyzet), 10–75.

⁴⁹ Vö. *Literaturkritik – Anspruch und Wirklichkeit: DFG-Symposium 1989*, hg. Wilfried BARNER, Stuttgart, 1990, 122–128, 501–505.

korábbra helyezi az irodalomkritika kezdeteit a XVIII. század közepénél, abból kiindulva, hogy a megítélésben nem a periodicitás, hanem az aktualitás elve a döntő.⁵⁰ Ismét mások vitatják ezt és ragaszkodnak a kritika megszületésének összekapcsolásához a felvilágosodással, s az irodalmi nyilvánosság keletkezése és a kritika összefüggéseire, a kritika és az irodalmi élet átfogó szerkezetváltozásának kapcsolatára helyezik a hangsúlyt.

Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a XVI–XVII. században kimutathatók az irodalomkritika bizonyos előzményei, a műfaj azonban ekkor még nem intézményesült.⁵¹ Megállapítható az is, hogy a kritika kialakulásának és fejlődésének egymástól jelentősen eltérő dinamikája figyelhető meg a különböző országokban, s a klasszikus hagyományokon nyugvó kritika felbomlása rendkívül összetett, hosszú folyamat. A kora újkori irodalomkritika keletkezéstörténetét vizsgálva Jaumann arra a megállapításra jutott, hogy a késő humanista grammatikai-retorikai-filológiai *criticát*, a tudós polihisztornak a tudásanyag egészére kiterjedő rekonstrukciós munkáját a XVII. század folyamán fokozatosan felváltja a tudós publicisztika, s a század második felében először francia, majd német nyelvterületen megjelennek a kortárs jelenségeket racionális módszerekkel vizsgáló, aktuális kritika első megnyilvánulásai.⁵² A felgyorsult publikációs folyamatok egyszerre serkentették a történelemszót a történeti anyag megőrzésére és retrospektív kritikájára, illetőleg ösztönözték a

⁵⁰ Herbert JAUMANN, *Critica: Untersuchungen zur Geschichte der Literaturkritik zwischen Quintilian und Thomasius*, Leiden, New York, Köln, 1995.

⁵¹ Vö. Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat: Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*, Tübingen, 1982.

⁵² Herbert JAUMANN, *Das Modell der Literaturkritik in der frühen Neuzeit: Zu seiner Etablierung und Legitimation = Literaturkritik..., i. m.* (49. jegyzet), 8–23; *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire. France/Italie (XIVe–XVIe siècles). Actes du Colloque Paris 1988, sous la direction de Gisèle MATHIEU-CASTELLANI et Michel PLAISANCE*, Paris, 1990; vö. Jean JEHASSE, *La Renaissance de la critique. L'essor de l'humanisme érudit de 1560 à 1614*, Saint-Etienne, 1976; *Critique et création littéraires en France au XVIIe siècle*, Paris, 1977; Jean-Pierre DENS, *L'honnête homme et la critique du goût. Esthétique et société au XVIIe siècle*, Lexington, 1981.

kritikust az új tudományos, irodalmi művek közvetítésére. Az új episztemológiai modell már nem a szövegek történeti jelentésének rekonstrukciójára és kommentálására törekszik, hanem a szöveg tekintélyétől független megítélést, a klasszikus és a kortárs nemzeti nyelvű szövegek, illetőleg az aktuális művek egymással való összehasonlítását helyezi előtérbe. Az ún. *critique mondaine* új értelmező típusa már nem csupán a *respublica litteraria* tagjaihoz fordul, hanem a közönséghez, s az irodalmi művekről folyó társadalmi párbeszéd ösztönzését, a különböző vélemények közti közvetítést tekinti fő feladatának.

Jaumann megfigyelése szerint a kritika számos különböző formában jelentkezik a XVII. században, s ezek a formák, mint pl. a kommentált könyvjegyzékek, bibliográfiák, szerzőkatalógusok, közvetlen kapcsolatban állnak a *historia litteraria* korabeli megjelenési formáival. Másfelől a *historia litteraria* bizonyos műfajai, mint pl. az egyetemi disszertációk és a tudós folyóiratok cikkei, egyre gyakrabban kínáltak publikációs lehetőséget a kritika céljáról, határaitól és legitimációjáról folyó vitáknak. Ehhez járul, hogy a *historia litterariát* részben ugyanazok a személyek művelték, mint akik a kritikáról vitatkoztak. Míg Franciaországban a *critique mondaine* már a XVII. században széles társadalmi bázissal és központilag irányított infrastruktúrával rendelkezett,⁵³ német nyelvterületen a túlnyomórészt egyetemekhez kapcsolódó tudós publicisztika nem foglalkozott az aktuális jelenségekkel, s csak a század utolsó évtizedében jelent meg a szélesebb közönséghez forduló, a kortárs irodalmi terméssel foglalkozó kritika típusa. Az irodalomkritika német nyelvterületen még a XVIII. század elején is túlnyomórészt a tudós diszciplínák és közlésformák hagyományos keretein belül jelentkezett, ezzel egy időben azonban már foglalkozni kezdtek a kritika elvi kérdéseivel és a kritikai folyóiratok kritikai értékelésével.⁵⁴ A század második

⁵³ Georges ASCOLI, *La critique littéraire au XVIIe siècle*, Paris, [1933].

⁵⁴ Herbert JAUMANN, *Ratio clausa: Die Trennung von Erkenntnis und Kommunikation in gelehrten Abhandlungen zur Respublica literaria um 1700 und der europäische Kontext = Res publica litteraria: Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, hg. Sebastian NEUMEISTER, Conrad WIEDEMANN, Wiesbaden, 1987, 409–429; uő, *Zur Intertextualität der*

harmadában fokozatosan érvényesül az ízlés kritériuma, s a kritika lassan átlép az esztétikai tárgyalásmód új paradigmájának keretei közé.

Jaumann csupán utal arra, hogy a XVIII. században több paradigmaváltás is végbement az irodalomkritikában a fejlett európai országokban, ezek módszeres áttekintése azonban egyelőre hiányzik. Annyi biztosnak látszik, hogy az irodalomkritika és a filozófiai esztétika szétválasztása mai megkülönböztetés, s nem elhanyagolható az egyik kategóriába sem könnyen besorolható források mennyisége. Hasonlóképpen a kiaknázatlan lehetőségek közé tartozik a kora újkori irodalomkritika retorikája, a kritikaelméleti szövegek retorikai eljárásainak, érvelési technikáinak vizsgálata és összevetése a kritikai gyakorlattal.⁵⁵

A XVIII. század kritikátörténetére vonatkozó nemzetközi kutatások újabb eredményei közül érdemes megemlíteni a René Wellek 80. születésnapjára kiadott tanulmánykötetet,⁵⁶ s hogy újabban a német kutatásban is történtek kísérletek az irodalomkritika és az irodalomelmélet együttes vizsgálatára.⁵⁷ A kritika módszerei közül monográfiát kapott például a pszichológiai módszer alkalmazása az angol irodalomkritikában,⁵⁸ s külön csoportot alkotnak a német kritika klasszikusaira, Bodmer, Breitinger, Gottsched, Lessing és Herder kritikai munkásságára vonatkozó

gelehrten Journale im 17. Jahrhundert = Intertextualität in der Frühen Neuzeit: Studien zu ihren theoretischen und praktischen Perspektiven, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang NEUBER, Frankfurt/M. u. a., 1994, 443–464.

⁵⁵ Herbert JAUMANN, *Zur Rhetorik der Literaturkritik in der frühen Neuzeit*, *Colloquia Germanica* 28(1995), 191–202; Sylvia HEUDECKER, *Modelle literaturkritischen Schreibens. Dialog, Apologie, Satire vom späten 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, 2005.

⁵⁶ *Literary Theory and Criticism: Festschrift presented to René Wellek in honor of his 80. birthday*, ed. Joseph P. STRELKA, Bern u. a., 1984.

⁵⁷ *Kunstgriffe: Auskünfte zur Reichweite von Literaturtheorie und Literaturkritik. Festschrift für Herbert Mainusch*, hg. U. HORSTMANN, W. ZACH, Frankfurt/M. u. a., 1990; vö. *Literaturkritik. Geschichte – Theorie – Praxis*, hg. v. Thomas ANZ, Rainer BAASNER, München, 2004.

⁵⁸ Martin KALLICK, *The Association of Ideas and Critical Theory in Eighteenth-Century England: A History of a Psychological Method in English Criticism*, The Hague, Paris, 1970.

tanulmányok.⁵⁹ A kutatást segítő eszköztárak közül példa értékű lehet a német irodalmi folyóiratok tizenegy kötetes, kilenc különböző mutatóval ellátott, kronologikus bibliográfiája,⁶⁰ továbbá a fontosabb XVIII. századi irodalmi és tudományos folyóiratok reprint és microfiche-kiadásainak sorozata.⁶¹

Franciaországban a XIX. század vége óta folyamatosan kutatják az irodalomkritika történetét,⁶² s megkülönböztetett figyelmet fordítanak az ún. *critique mondaine* XVII. századi előzményeire és további formálódására.⁶³ Az újabb elemzésekben részletesen tárgyalják a „Querelle”-t követő esztétikai, művészetfilozófiai vitákat, így többek között Bayle, Du Bos, Béat de Muralt, Rollin, Montesquieu, Helvétius, Condillac, Diderot, Voltaire és mások kritikai nézeteit.⁶⁴ Vizsgálják továbbá a kritikai folyóiratokat, a nagy XVIII. századi bio-bibliográfiai összefoglaló műveket, az első irodalomtörténeti szintéziseket és ezek korabeli kritikáját. Annie Becq eredeti eszmei összefüggésükben elemzi az esztétika olyan

⁵⁹ Vö. pl. Wolfgang BENDER, *Johann Jakob Bodmer und Johann Jakob Breitinger*, Stuttgart, 1973; E. M. KNOTT, „Negative Philosophie” und dialogische Kritik: Zur Struktur poetischer Theorie bei Lessing und Herder, Tübingen, 1988; Anton KATHAN, *Herders Literaturkritik: Untersuchungen zu Methodik und Struktur am Beispiel der frühen Werke*, Göttingen, 1969; Robert S. MAYO, *Herder and the Beginnings of Comparative Literature*, Chapel Hill, 1969; J. F. ROBERTS, *German Literary Criticism, 1755–1770 and its Methodological Assumptions*, Diss. Cambridge, 1979.

⁶⁰ Alfred ESTERMANN, *Die deutschen Literatur-Zeitschriften 1815–1850: Bibliographie, Programme, Autoren*, 11 Bde (Bd. 1: 1645–1814), München u. a., 1991²; vö. Wolfram SEIDLER, *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785: Studien zur Herausbildung einer literarischen Öffentlichkeit im Österreich des 18. Jahrhunderts*, Wien, 1993.

⁶¹ A hildesheimi Olms Verlag gondozásában.

⁶² Henri CARTON, *Histoire de la critique littéraire en France*, Paris, 1886; Ferdinand BRUNETIÈRE, *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature. Introduction: L'évolution de la critique depuis la Renaissance jusqu'à nos jours*, Paris, 1892; J.-C. CARLONI, J.-C. FILLOUX, *La critique littéraire*, Paris, 1955; Pierre MOREAU, *La critique littéraire en France*, Paris, 1960; Roger FAYOLLE, *La critique littéraire*, Paris, 1964.

⁶³ Auguste BOURGOIN, *Les maîtres de la critique au XVIIe siècle. Chapelain Saint-Évremond – Boileau – La Bruyère – Fénelon*, Paris, 1889; vö. 53. jegyzet.

⁶⁴ Vö. pl. Jean ROHOU, *L'histoire littéraire. Objets et méthodes*, Paris, 1996; Jérôme ROGER, *La critique littéraire*, Paris, 1997.

kulcsfogalmait, mint az ízlés, a szép, a fenséges, a stílus, az érzelem, a szenvedély, a zseni és a képzelet, s részletesen tárgyalja a francia irodalomtudomány és kritika XVIII. századi fejleményeit.⁶⁵ E fogalmak egy részéről időközben önálló feldolgozások sora készült.⁶⁶ Didier Masseau a kultúra államilag létrehozott intézményeinek XVIII. századi széthullását, a *respublica litteraria* ártétegződését és a tudás rendszerezésének új kísérleteit vizsgálja, azaz olyan átfogó jelenségeket, amelyek alapvetően befolyásolták az irodalomtudomány és kritika történetét.⁶⁷ A *dictionnaire* XVIII. században felvirágzó műfaja külön fejezetet kapott a francia irodalom történetének egyik új áttekintésében.⁶⁸

Módszertani szempontból is rendkívül tanulságos a *Cambridge History of Literary Criticism* XVIII. századi kötete.⁶⁹ A szerkesztők kiindulópontja, hogy a „Querelle” alapvetően meghatározta a XVIII. századi irodalomkritika és az egész modern gondolkodás megszületését, s nagymértékben ösztönözte a tudományok és művészetek új megkülönböztetésének kialakulását. Elkülönítik egymástól a XVIII. századi kritika két fő típusát: az ízlés szempontjait előtérbe állító, udvarias bírálatot és a részletek módszeres, racionalista vizsgálatát. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak a nem tudományos formában megjelenő és a különféle más műfajokba (pl. magánlevelek, naplók, személyes iratok) beágyazott kritikára. A kötet négy nagy részre tagolódik: az első részben műfajok, a másodikban a nyelv és stílus, a harmadikban különféle témák és mozgalmak, a negyedikben az irodalom, a többi

⁶⁵ Annie BECQ, *Genèse de l'esthétique française moderne. 1680–1814*, Paris, 1994.

⁶⁶ Vö. pl. Roland MORTIER, *L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, 1982; Baldine SAINT GIRON, *Du beau au sublime = Histoire de la France littéraire*, sous la direction de Michel PRIGENT, t. 2: *Classicismes. XVIIe–XVIIIe siècle*, dirigé par Jean-Charles DARMON, Michel DELON, Paris, 2006, 547–583.

⁶⁷ Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris, 1994.

⁶⁸ Barbara de NEGRONI, *Le genre du dictionnaire = Histoire de la France littéraire, i. m.* (66. jegyzet), 793–822.

⁶⁹ *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. 4: *The Eighteenth Century*, ed. by H. B. NISHET, Claude RAWSON, Cambridge, 2005.

művészet és a tudományok kapcsolatrendszere szerint csoportosítva elemzi a kritika európai történetét.

A kritikátörténet fő célját Tarnai Andor a szerzőkre és művekre vonatkozó elméleti megjegyzések összegyűjtésében, a szerzőket irányító követelményrendszer feltárásában és az olvasói elvárások tisztázásában jelölte meg. Már e néhány megjegyzésből, a téma kutatásának hazai és nemzetközi eredményeiből is látható, a kritikátörténet feladata a XVIII. században sem lehet más, mint az irodalomkritika elméletének és gyakorlatának az együttes vizsgálata, miközben számolni kell azzal, hogy a kettőből más-más periodizációk adódhatnak. Állandóan szem előtt kell tartani az irodalomelmélet, az esztétikai normák és a kritika összetett viszonyrendszerét, továbbá azt, hogy a kritika elválaszthatatlan része az irodalom egészének. Elengedhetetlen a mindenkori közönség-fogalom tisztázása, s a XVIII. században különösen fontos a retorikai kritika racionalista kritikává történő átalakulásának vizsgálata, az ízlésvita hatásának és a múlt alkotásaival való összehasonlítás folyamatának, azaz a történeti kritika új típusának a nyomon követése.

Külön kérdésköröket alkot az autonóm esztétikai kritika megszületése és a „népi” kategóriájának megjelenése az irodalomkritikában. Önálló vizsgálatra érdemes területe a kritikátörténetnek a kommunikációs stratégiák, kompozíciós sémák és hermeneutikai eljárások elemzése, a nyelvi közlés és a társadalmi funkció összefüggéseinek tisztázása. Válaszra vár a kérdés, hogy a filológia és az esztétika mellett milyen egyéb szakterületek adják a kritika módszertani keretfeltételeit, mi a különböző kritika-modellek társadalmi helyzete, s a kritikusok miből merítik ítéleteik indoklását. Tisztázandó a kritika műfaji szerkezete és közvetítő szerepe a szerző/kiadó/terjesztő/olvasó közti kommunikációs folyamatban, megvilágításra vár a kritikai diskurzus és a filozófiai esztétika viszonya, s feltárandók a kritika szolgáltató funkciója és irodalmi státusa közti feszültségek.

Kitekintés

Az elmondottak alapján úgy véljük, az irodalomtudomány és kritika XVIII. századi történetének feltárása egyik lehetséges és fontos ösztönzője a szaktudomány önértelmezésének és megújulásának. A korábbi kutatások eredményei elsősorban azon mérhetőek, mennyiben sikerült megvalósítaniuk a *historia litteraria* és a kritika XVIII. századi modelljeinek történeti keretekbe illesztését. Ennek feltétele a tárgyi ismeretek folyamatos bővítése, az irodalmi szövegekkel kapcsolatos filológiai, kritikai, kiadói, értelmezői tevékenység feltárása és bemutatása mellett mindezekelőtt az, hogy következetesen elkerüljük a modellekkel való azonosulást, nyomon kövessük az irodalomtudomány előzményeinek tartozó kifejezésformák keletkezését, változását és intézményesülését, s folyamatosan szem előtt tartjuk a történeti különbségeket.

A továbbiakban a munka folytatásának egy lehetőségére szeretnék javaslatot tenni. Az irodalomtörténeti hagyomány tudatos feltárásával, gyűjtésével, kiadásával, feldolgozásával és értelmezésével kapcsolatos XVIII. századi kéziratos és nyomtatott források, valamint az ezekre vonatkozó szakirodalom válogatott bibliográfiája jelenleg mintegy nyolcszáz tételt tartalmaz, közel nyolcvan korabeli szerzőre vonatkozik, s a jövőben valószínűleg még bővülni fog.⁷⁰ Első lépésben érdemes lenne összeállítani az irodalomelmélet és kritika körébe tartozó szerzők bibliográfiáját ugyanezen időszakokra vonatkozóan. Ez a munka óvatos becslés szerint kb. ugyanennyi tételt eredményezne, s bizonyára lennének átfedések. Indokolja ezt a bibliográfiát az is, hogy a XVIII. századi irodalomelmélet terén Bán Imre 1971-es tanulmánya óta figyelemreméltó eredmények születtek, mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban.

⁷⁰ BRETZ Annamária, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, *Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században: Válogatott bibliográfia = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2004, 567–678. A hálózati változat elérhető: <http://xviii.iti.mta.hu/hlb/hlb.html>

A második lépésben korszerű szemléletű esettanulmányok sorát kellene megírni a *historia litteraria*, az irodalomelmélet és kritika jelentősebb XVIII. századi szerzőiről. Olyan nevekre gondolunk itt elsősorban, mint Bod, Horányi, Wallaszky, Révai, Aranka, Pápay és Sándor István. Ebben a munkában Tarnai Andor tudománytörténeti tanulmányai, Bartók István, Kecskeméti Gábor és Szajbély Mihály kötetei, valamint Dávidházi Péter Toldy-monográfiája lehetnek a fő módszertani útmutatók.

A harmadik lépés három monográfia lehetséges körvonalait jelöli ki. Elsősorban praktikus okokból egyelőre célszerűnek látszik egységben kezelni az 1690-es évektől az 1810-es évekig terjedő időszakot, mivel a munka jelenlegi szakaszában az 1772-es korszakhatár alkalmazása nem látszik kellően indokoltnak. A kötetek részben egymásra épülnének, de időbeli súlypontjaik természetesen nem ugyanott helyezkednének el. S bár a tervezet az irodalomtudománynak és kritikának mint egységes tárgynak, a *historia litterariának*, a XVIII. századi irodalomelméletnek és kritikának mint az irodalomtörténeti kánon és az irodalomtudomány megalapozójának a felfogásából indul ki, ugyancsak gyakorlati, elsősorban kutatásszervezési megfontolások indokolják a három témakör szétválasztását. Fontos lenne kiterjeszteni a figyelmet a magyarországi tudomány- és kritikátörténet egészére, s következetesen bevonni a vizsgálatba az országban élő nem magyar anyanyelvű népek ide vonható törekvéseit.

Az első kötet témája a magyar irodalomtörténet-írás kialakulása. A fő fejezetek a következők lehetnének: 1. irodalomtörténeti kezdeményezések a filológia, a történetírás és az egyháztörténet keretei között; írókatalógusok, könyvjegyzékek (Szentiványi, Hevenesi, Pápai Páriz, a két Burius, Schmeizel, Kaprinai...); 2. az írói életrajz kezdetei a pragmatikus műfajokban (panegyricus, halotti beszéd, gyászvers, nekrológ, műjegyzék, disszertáció...); 3. írói életrajzgyűjtemények, lexikonok, bibliográfiák (Czvittinger és folytatói, Bél, Rotarides, Spangár, Bod és folytatói, Horányi, Weszprémi...); 4. történeti-kronológiai rendszerezési kísérletek (Haner, Simonchich, Belnay, Felker, Wallaszky...); 5. speciális vizsgálatok (Fábry, Schier, Dezsericzky, Kénosi Tőzsér, Benkő, Seivert...); 6. a magyar irodalom a XVIII. századi külföldi *historia*

litterariákban, lexikonokban, enciklopédiákban (Morhof, Grundling, Zedler...).

Az irodalomelméleti és kritikai törekvések áttekintése alkotná a második kötet témáját. A fő fejezetek: 1. az európai poétikák és retorikák befogadása (Vossius, Soarez, Masen, Le Jay...); 2. önálló magyar poétikai és retorikai irodalom (Moesch, Csete, Gyalogi, Kaprinai, Hellmayr...); 3. szótárak, grammatikák, logikák, nyelvelméletek (Pápai Páriz, Kalmár, Ribini, Sajnovics, Révai...); 4. a magyar nyelvűség programja (fordítási irodalom, a latin és a magyar írásbeliség viszonya...); 5. a tudományosság intézményei és szervezeti formái (akadémiai mozgalom, tudományos folyóiratok...); 6. az irodalomkritika intézményesülésének kezdetei (irodalmi folyóiratok, szövegkiadások, Thomasius, Bayle, Gottsched, Lessing, Herder és mások recepciója, a magyar irodalom külföldi visszhangja); 7. az irodalomkritika tendenciái és retorikája (Besenyei, Révai...).

Végül a harmadik kötet vizsgálná az irodalomtörténet és elmélet, a kritika, az irodalmi gyakorlat és a közönség kapcsolatrendszerét. Az egyik lehetséges felosztás a következő: 1. írói és kritikusai önértelmezések; 2. az irodalomfogalmak alakulása; 3. nézetek az olvasóközönségről; 4. az iskolai műveltség és az olvasói elvárásrendszer összefüggései; 5. az írásbeliség-szóbeliség viszonya; 6. a „fél-irodalmi”, „irodalom alatti” olvasmányok szerepe; 7. tudományos és esztétikai paradigmák, irodalmi formák, műfajelméleti reflexiók.

A javaslat csupán egy lehetőség, s egész biztosan számos ponton kiegészítésre és finomításra szorul. A tervezett köteteknek kiterjedt forrásfeltárássra, körültekintő rendszerezésre és módszeres elemzésre, a tárgyalt szerzők értékszempontjainak folyamatos figyelembevételére kell épülnie, mely alapul szolgálhat az elért eredmények továbbfejlesztését célzó, a hosszabb távú tudomány- és kritikátörténeti folyamatokat bemutató további vizsgálatoknak. A kérdéskör rendkívüli összetettsége, nemzetközi esztétörténeti beágyazottsága önmagában is biztosíték arra, hogy egy még oly gondosan megtervezett és végrehajtott feldolgozás után is maradnak megválaszolatlan kérdések.

Ma már nem szorul külön bizonyításra, hogy a XVIII. századi hazai tudománytörténeti, irodalomelméleti és kritikai törekvések a kortárs külföldi elképzelésekkel együtt meghatározó szerepet játszottak a nemzeti irodalom „eredetközösségi narratívájának” és „hagyományközösségi paradigmájának” előkészítésében,⁷¹ s ezzel az irodalomtudomány mint önálló diszciplína megszületésében. A történeti rekonstrukció közvetlen célja a folyamatos önreflexió elősegítése mellett annak a folyamatnak a minél pontosabb bemutatása, melynek során a nemzeti tudásrendszerezési modell fokozatosan átalakult a nemzeti irodalom értelmezési keretévé. A távlati célt abban jelölhetjük meg, hogy ezek a kutatások előkészítsék a tudomány- és kritikátörténet funkcióitörténeti áttekintését, s hozzájáruljanak az irodalomtudomány „történeti tudásszociológiájának” megalapozásához.

⁷¹ S. VARGA Pál, *A nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmája*, MTA Doktori értekezés, Debrecen, 2002.

A MAGYARORSZÁGI NEOLATIN IRODALOM KUTATÁSA A XVIII. SZÁZADBAN

*A neolatin filológia és
a nemzeti irodalomtörténet-írás előzményei*

1700 körül Magyarországon már mintegy két évszázada foglalkoztak a hazai latin nyelvű irodalmi örökség filológiai feldolgozásával, kiadásával, a korábbi források gyűjtésével és értékelésével. Az ezt követő száz évben a latin nyelv továbbra is fontos kulturális, társadalmi, kommunikatív és tudományos szerepet töltött be. A század első felében az egyházi értelmiség új kifejezésformát talált a klasszicizáló latinságban, folyamatosan művelték a latin nyelvű költészetet, s az oktatás nyelve is mindvégig a latin volt. Szerdahelyi György Alajos, a nagyszombati, majd budai egyetem első esztétikatanára még az 1780-as években is latin nyelvű poétikát adott ki, s az 1790-es országgyűlés vitairódmájába avatkozva szót emelt a latin nyelv állami és egyházi használatának fenntartása mellett.¹

A XVII. század végéig a magyar irodalom csak egyes külföldre jutott, kiemelkedő képviselői révén vált részévé az európai irodalomnak, s a magyarországi neolatin szerzők nagyobb része ma is ismeretlen Európában. A magyarországi neolatin irodalom a jelentősebb humanista szerzők kivételével sokáig elhanyagolt terület volt, s a tudománytörténeti vizsgálatok is elsősorban a nemzeti nyelvű irodalomra összpontosítottak. Jozef Ijsewijn kézikönyvében a XVIII. századi irodalmi anyag, azon belül a tudományos próza aránylag kevesebb figyelemben részesült, s ez különösen érvényes a magyarországi irodalomtörténeti munkák

¹ Georgius Aloysius SZERDAHELYI, *Ars poetica generalis ad aestheticam*, Buda, 1783; vö. MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK 93(1989), 1–33.

esetében.² Ez a hiány szembetűnő akkor is, ha tudjuk, hogy a neolatin irodalommal kapcsolatos vizsgálódások a XVIII. századi Magyarországon hosszú ideig nem önállóan folytak, hanem a *historia litteraria*, azon belül gyakran az egyháztörténet keretei közé illeszkedtek.³ Ebből következik, hogy a XVIII. századi neolatin kutatások története részben azonos a *historia litteraria* történetével.

Az áttekintésben abból indulunk ki, hogy a XVIII. század az irodalomtörténet-írás nemzeti tudománnyá válását közvetlenül megelőző időszak, melyben a historiográfiai, filológiai művek többnyire a *res litteraria*, azaz a kultúra és a tudományok történetén belül, a nevelés- és oktatásügy, a nyomdák, a könyvkereskedelem és a könyvtárak történetével együtt tárgyalják az irodalmi vonatkozásokat. E munkák fő szempontja a magyarországi műveltség egészének, a kultúra feltételeinek, létmódjának, eredményeinek és terjedésének a bemutatása, s gyakran egyszerre van jelen bennük a számbavételnek és a változás megrajzolásának az igénye. Az egyháztörténeti megközelítésmód az időben előre haladva lassan a háttérbe szorul, a szépirodalom, a költészet önállósága és értékelése fokozatosan növekszik, s a Hungarustudat felbomlásával és a nemzeti eszme érvényre jutásával egy időben megnő a nemzeti nyelvű művek jelentősége.

A neolatin irodalommal kapcsolatos filológiai tevékenység számbavételében nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyarországi irodalomtörténet-írás alapjait döntő mértékben a laicizálódó egyházi értelmiség vetette meg, s a *historia litteraria* körébe tartozó művek jelentős része a magyar kultúrát és tudományosságot lebecsülő külföldi vélemények cáfolatára, mintegy

² Vö. Robert SEIDEL, *Polyhistor nostri aevi literarius*, Neulateinisches Jahrbuch 2(2000), 276–286.

³ A továbbiakhoz vö. TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 2004; *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 188–195; MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK 88(1984), 291–308; HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = uő, *Laus librorum: válogatott tanulmányok*, vál., szerk. MONOK István, ZVARA Edina, bev. VIZKELETY András, Bp., 2000, 85–127.

önvédelemből, igazolásként jött létre. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a magyarországi neolatin irodalom ebben az időszakban sem sajátítható ki egyik itt élő nemzet számára, s a számba vehető művek többsége együtt tárgyalja a latinul és a nemzeti nyelveken alkotó írók munkásságát. Az önálló nemzeti nyelvű irodalom igénye csak a század utolsó harmadában fogalmazódik meg szélesebb körben, s a szorosan vett irodalom történetére vonatkozó, önálló művek is csak a vizsgált időszak vége felé jelennek meg. Az 1780-as években az anyag bősége kezdi szétfeszíteni a tárgyalás hagyományos kereteit, árnyaltabb lesz a szerzők közti különbségtétel, s az *ars*-szal szemben az *ingenium* lép előtérbe az értékelésben. A felekezeti különbségek másodlagossá válnak, s ugrásszerűen megnő az élő nemzeti nyelvű irodalom megbecsülése.

A továbbiakban az 1300 után született latin nyelvű művekre vonatkozó XVIII. századi kutatásokat vázoljuk fel, kitekintéssel a fordításokra. Amint a neolatin irodalom számos különböző műfajt ölel fel, ugyanúgy e korpusz tudományos számbavétele és feltárása is különféle formákban, eltérő célokkal történt. A szép-irodalommal kapcsolatos vizsgálatok az adott időszakban nem választhatók el a tudományos irodalomra, így elsősorban a humanista történetírással kapcsolatos kutatásoktól, a szorosabb értelemben vett történeti munkákat azonban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben kapcsolatosak az irodalom jelenségeivel. Az áttekintésbe bevont művek túlnyomórészt latin nyelvűek. A figyelmet elsősorban a fontosabb nyomtatott munkákra összpontosítjuk, de néhány kéziratot is megemlítünk. Törekedtünk kiválasztani a legjellemzőbb példákat. A történeti országhatárokat vesszük alapul, a nemzetiségi hovatartozást nem tekintjük mérvadónak, s egyaránt tárgyaljuk a külföldre ment magyarországi és a külföldről Magyarországra jött, hosszabb-rövidebb ideig itt élt szerzőkre vonatkozó kutatásokat.

Szövegkiadások

A XVIII. század egyik fő jellemzője az újrakiadási törekvések nagyarányú jelenléte. A legfontosabb Janus Pannonius műveinek csaknem az egész századon végigvonuló, ismétlődő kiadása, melyben jól nyomon követhető a filológiai szempontok fokozatos érvényre jutása. A Janus-hagyomány továbbvitelében fontos szerepe volt a reformáció Janus-kultusza kiemelkedő emlékeként ismert, *Delitiae poetarum Hungaricorum* c. gyűjtemény 1727. évi válogatott újrakiadásának.⁴ Az először 1619-ben, Janus Gruterus könyvsorozatában, Frankfurtban megjelent, Johann Philipp Pareus által összeállított gyűjteményben Janus addig ismert művei mellett helyet kaptak a Janus folytatóiként számon tartott Sommer János, Thuri György és Filiczki János versei, továbbá Kórodi Bedő Dániel Pareus Janus-kiadását üdvözlő és Zsámboky János Janushoz szóló költeménye. Az 1727-es kiadásban ezekhez járul Dobner Sebestyén *Descriptio Carinthiae* c. műve, Dobner Sebestyén Ferdinánd különféle versei, Koháry István biliárról szóló börtönversének Sztrakos Adalbert által készített latin átfordozása, valamint Georg Hartlieb 1610-ben Dobner Sebestyén nevére szerzett anagrammája és üdvözlő verse.

A császárnak ajánlott, 64 lapos kiadvány háromnegyed részét Janus elégiái és epigrammái teszik ki, s ez az első, epigrammákat is tartalmazó magyarországi Janus-kiadás.⁵ Az 1619-es kiadáshoz képest több kisebb-nagyobb szövegmódosítást, rövidítést hajtottak végre nemcsak Thuri, Sommer, Filiczki, Kórodi Bedő és Zsámboky, hanem Janus verseiben is. Az 1619. évi kiadás 314 epigrammájából az 1727-es csupán 84-et közöl, a forráshoz viszonyítva részben

⁴ *Delitiae poetarum Hungaricorum*, [szerk. Johann Philipp PARAEUS], [kiad. DOBNER Sebestyén Ferdinánd], h. n., 1727; vö. BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–508; uő, *Janus Pannonius et la tradition littéraire hongroise*, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 14(1972), 309–329.

⁵ SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez* = *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 51–60.

eltérő sorrendben, két esetben rövidítve. Az egyik Janus-versből sorok elhagyásával és némi átalakítással Erdődy György kamaraelnököt dicsőítő *parodia* lett. A Koháry-vers latin átdolgozása mint egy egészéből kiemelt, önállóított rész szintén *parodiának* tekinthető. A fennmaradt példányok egy részében további utólagos törlések, szöveghiányok találhatók.

A nyomtatványt feltehetően kiadó Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester ahhoz a soproni evangélikus értelmiségi elithez tartozott, amely fontosnak tartotta az irodalomtörténetírást, azon belül Janus műveinek kiadását. Dobner minden bizonnyal családi hagyományok révén és tanulmányai során kerülhetett közel Janus verseihez. 1717-ben a király őt bízta meg a római kövek és emlékek összegyűjtésével, saját kedvtelésére, művei kinyomtatására nyomdát tartott fenn, a nyomtatástól azonban egy évvel az 1727-es kötet megjelenése előtt eltiltották. Összességében a kötet Janus ismertségét tanúsítja az adott környezetben, s nem zárható ki a lehetőség, hogy a gyűjteményt tankönyvnek is szánták.

A Janus iránt a század közepén fokozódó érdeklődést tanúsítja Conradi Norbert pesti piarista tanár 1754-ben kiadott válogatása.⁶ Conradi a kor latinul verselő piarista papköltőinek jellegzetes képviselője, aki határozott irodalmi programmal rendelkezett. Az ő kiadása sem elsősorban filológiai, hanem nevelői célzatot követ. Jelentőségét az adja, hogy fordulópontnak tekinthető a Janus-hagyomány történetében, amennyiben a XVI. század eleji kiadások alapján minden addiginál teljesebb szöveganyagot közöl, s humanista apparátusával jelzi az ízlés klasszicizálódását. Újra közli Kórodi Bedő említett versét, Zsámboky 1569-es kiadásának előszavát és Janushoz intézett költeményét, s a kötet elején közreadja a költő életrajzát. A 13 lap terjedelmű, didaktikus célú, viszonylag pontos életrajz elsősorban Janus verseiből vett idézetekre és a korabeli történeti, irodalmi forrásokra támaszkodik. Megemlít néhányat a korábbi kiadások közül, s utal Kollár Ádám Ferencnek a bécsi udvari könyvtárban végzett újabb Janus-

⁶ JANUS PANNONIUS, *Libri III. poematum, elegiarum et epigrammatum*, kiad. CONRADI Ignác Norbert, Buda, 1754.

kutatásaira és a munkában nyújtott segítségére. Conradi szerint Janust elsősorban kiemelkedő műveltsége emelte országos méltóságra, s költői *eruditiója* adott ragyogást egyéniségének. Az életrajz szándékosan aktualizálja Janus alakját, s gyakorlati tanácsokat ad a szellem útján való érvényesülésre.⁷

Az elsődleges pedagógiai célkitűzésből következik, hogy Conradi következetesen kihagyta a gyűjteményből Janus erotikus és antiklerikális epigrammáit, ugyanakkor elsőként közölte hűsz kiadatlan epigrammáját.⁸ A kihagyás indoklására megpróbált filológiai érvet találni: Janus erotikus költeményeit tévesen Antonio Marcellónak tulajdonítja, mondván, hogy Janus csak latinra fordította őket. A kötet meggyőzően tanúsítja a XV. századi latin költészet növekvő értékelését a gimnáziumi oktatásban, s egyben jelzi a humanista szövegkiadások új szakaszának megindulását.

A Zsámboky utáni időszak legjelentősebb szövegkiadása gróf Teleki Sámuel és Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzor munkájának eredményeként látott napvilágot 1784-ben Utrechtben, két kötetben.⁹ Teleki Petrus Wesselingius utrechti professzor biztatására látott munkához, melybe később bevonta Kovásznait és rábízta az utómunkálatokat is. Az első kötet Janus verses műveit, a második a prózai műveket és a tudományos apparátust tartalmazza, összesen több mint 1100 lap terjedelemben. Az 1569-es Zsámboky-féle kiadáshoz viszonyítva többletként jelent meg közel száz epigramma, valamint a három prózafordítás és az első 18 levél. A kiadványban kurzív szedéssel jelölték azokat a

⁷ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK 73(1969), 176–197.

⁸ VARGA Zoltán, *Conradi Ignác Norbert Janus Pannonius kiadása = Dolgozatok a XVII–XIX. századi magyar irodalomról*, szerk. HARGITTAY Emil, MÁNDY Ildikó, Bp., 1977, 43–56; Péter SÁRKÖZY, *La fortuna dell'opera di Janus Pannonius nella cultura del Settecento ungherese* = uő, *Cultura e società in Ungheria tra Medioevo ed età moderna*, Roma, 2003, 59–67.

⁹ *Iani Pannonii poemata, Pars I. – Opusculorum pars altera*, kiad., szerk. KOVÁSZNAI TÓTH Sándor, TELEKI Sámuel, Utrecht, 1784. Hasonmás kiadás: Bp., 2002. A továbbiakhoz vö. a hasonmás kiadás kísérőtanulmányát: MAYER Gyula, *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása – L'edizione di Utrecht delle opere di Janus Pannonius*.

költeményeket, melyek nem Janustól származnak, s az első kötet függelékében kilenc verset mint idegen költeményt közöltek. Ezek közül a negyediket Zsámboky mint hiteles darabot adta ki, a szerkesztők azonban filológiai érvekkel részletesen cáfolják Janus szerzőségét. Az Eleg. II. 18. hitelessége utóbb vált vitatottá, az Epigr. II. 24. hitelességét pedig már maguk a szövegkiadók kétségbe vonták, hasonlóan az Epist. XX–XXII. hitelességéhez.

A felhasznált kéziratok források közül legfontosabb a bécsi császári könyvtár két kódexe. Az 1502 körüli időre datált, 1664 után Budáról Bécsbe került Janus-kódex (Cod. Lat. 3274) háromszáznolcvanhat epigrammát, tizenöt elégiát és a Guarino-panegyricust tartalmazza. Az itt található epigrammák és elégiák alkotják az utrechti kiadásban az epigrammák, illetve az elégiák első könyvét, míg ezek második könyvébe a más forrásból ismert költeményeket gyűjtötték össze. A versek sorrendje is a bécsi kéziratot követi, az epigrammák esetében minimális eltéréssel. A másik, vegyes tartalmú, Zsámboky János által Firenzében talált bécsi kézirat (Cod. Lat. 9977) a 95–106. főlíon az *Eranemos* szövegét tartalmazza, mely az utrechti kiadásban a *Carmina Heroica* hatodik, utolsó darabja. Két epigrammát közölt Teleki a milánói Ambrosiana R 93 sup. jelzetű kéziratából. Ezenkívül tudott más Itáliában őrzött Janus-kódexekről is, ezek anyagához azonban nem jutott hozzá. A nyomtatott kiadások közül összesen tizenhármat azonosított az 1512–1754 közti időszakból, ezek tartalmát Teleki előszava ismerteti. Önálló Janus-nyomtatványt a kutatás ezeken kívül ma is csak kettőt ismer.

A második kötet tudományos apparátusa négy részre tagolódik. A *Vita Iani Pannonii* c., mintegy 130 lap terjedelmű első rész Bonfini, Pierio Valeriano, Czvittinger Dávid, Conradi Norbert és Kaprinai István Janusra vonatkozó szövegeit, továbbá Teleki Janus-életrajzát tartalmazza. A második rész az 1512–1619 között megjelent tíz Janus-kiadás ajánlásait és előszavait közli. A harmadik rész neves humanisták Janusra vonatkozó prózai és verses megnyilatkozásait adja közre Lilius Gregorius Giraldustól Georgius Sabinuson és Janus Dousán át Albertus Fabriciusig és Oláh Miklósig, s ugyanitt szól Teleki a Janus műveit tartalmazó kéziratokról. A negyedik részt a szövegkritikai jegyzetek alkotják,

közel 80 lap terjedelemben, két kézirat és tizenegy nyomtatvány szövegváltozatainak figyelembevételével.

Az utrechti kiadás megjelenését követően Teleki megkezdte egy pótkötet előkészítését az újonnan előkerült, elsősorban itáliai kéziratok alapján. Ez a gyűjtés már nem jelent meg, a kézirat azonban megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában.

Teleki és Kovásznai munkájának jelentőségét elsősorban az adja, hogy megbízható alapot kínál a modern klasszika-filológia eszközeivel végzett kutatásokhoz, s ma is ez Janus műveinek legteljesebb nyomtatott kiadása. Az időközben előkerült források több új művel gyarapították az életművet, a szövegahagyományozódás kérdései jóval összetettebbé váltak, s a kor színvonalán álló kritikai kiadás elkészítése továbbra is elvégzendő feladat.

Teleki Sámuellel közel egy időben, Klimó György pécsi püspök biztatására a pécsi egyházmegye történetének feldolgozása keretében Koller József pécsi prépost is foglalkozni kezdett Janus Pannoniusszal. 1766-os itáliai tanulmányútján Koller több új kéziratot talált és más értékes anyagokat gyűjtött, s Janusszal kapcsolatos kutatásainak eredményeit 1796-ban közzétette egyházmegye-történetének negyedik kötetében.¹⁰ Ebben levéltári forrásokból sok fontos szöveget közölt, s egy bresciai kéziratból kiadatlan verseket is hozott. Koller tudott Teleki folyamatban lévő munkájáról, az utrechti kiadást ismerte, s tudott Janus obszcén verseiről, ezeket azonban Conradihoz hasonlóan ő is mellőzte. A bresciai kódex anyaga mellett Koller egy pozsonyi kéziratból közreadta Janusnak a Mátyás-leveleskönyvben található leveleit és beszédét, melyeket az 1743–1744-es kassai kiadás alapján tőle függetlenül már Teleki is megjelentetett. A Ficino-összkiadásból Koller közölte egy bizonyos Ioannes Pannonius és Ficino levélváltását, a kötet korrektúrája során azonban már ő maga felismerte, hogy tévedett a szerző azonosításában Janusszal. Teleki és Koller kiadványainak előmunkálatai nyomán, az 1760-

¹⁰ Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV, Posonium, 1796, 1–359. Vö. SZELESTEI NAGY László, *Koller József és a historia litteraria*, = *Tanulmányok Pécs történetéből*, XIII, szerk. FONT Márta, VARGHA Dezső, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2003, 77–87.

as évektől jelentősen megnőtt az érdeklődés Janus alakja és költészete iránt a tudóslevelezésekben.¹¹

A XVI. századi verses művek kiadásai közül a besztercei születésű, Krakkóban és Itáliában tanult evangélikus lelkész Johannes Lebelius hexameterekben írt *carmen historicum*ának Johann Seivert által 1779-ben megjelentetett kiadását emeljük ki.¹² Seivert 1754–1759 között Helmstedtben járt egyetemre, hazatérte után tanárként, majd evangélikus papként működött, s Erdély történetével, földrajzával és irodalomtörténetével foglalkozott. A Lebelius egyik lelkészi állomáshelyének, Talmácsnak a történetét elbeszélő, kéziratban fennmaradt költemény kiadását a két szerző felekezeti, foglalkozásbeli és nemzetiségi azonossága mellett Seivert történeti, irodalomtörténeti érdeklődése és a földrajzi szempont is motiválta.

A történeti forráskiadványok közül Bél Mátyás 1735–1746 között kiadott munkáját említjük elsőként.¹³ Bél hagyományos és új elemeket ötvöző szemléletét jellemzi, hogy a latin nyelvtant anyanyelven kezdte tanítani. Az anyanyelvek művelése mellett fontosnak tartotta a klasszicizáló latin elsajátítását. Ezt a célt szolgálták latin tankönyvei, *Nova Posoniensia* című latin nyelvű folyóirata és szövegkiadásai. A forráskiadványban összesen tizenkét, korábban részben kiadatlan történeti munkát tett közzé, mindegyikhez előszót írt és jegyzeteket készített, az első *decas* végén részletes tárgymutatóval. Az irodalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemlő szövegek közé tartozik Oláh Miklós addig kiadatlan *Hungariája* és saját koráról írt *Chroniconja*, továbbá Joannes Bocatius ugyancsak kiadatlan *Commentatio epistolicája* és *Jaurinum redivivuma*. Bél rendszerint szól a művek keletkezési körülményeiről, megnevezi forrását, bemutatja a szerzőket és méltatja munkásságukat. A kéziratok egy részét tanítványai másolták le számára, a másolatokat Bél összeolvasta az eredetivel.

¹¹ SZELESTEI (5. jegyzet), 57–60.

¹² Joannes LEBELIUS, *De oppido Thalmus, carmen historicum*, ed. Joannes SEIVERT, Cibinii, 1779.

¹³ Matthias BÉL, *Adparatus ad historiam Hungariae*, I–II, Posonii, 1735, 1746; vö. TARNAI (3. jegyzet), 116–127.

Esetenként esztétikai értékelést is ad; a *Commentatio epistolicá*t például elegáns, poézissel teli műnek nevezi.

A magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait történeti-kritikai apparátussal együtt Bél Mátyás tanítványa, Johann Georg von Schwandtner osztrák történész adta ki 1746–48-ban három kötetben, Bél irányításával, támogatásával és magyarázataival.¹⁴ Az első kötet később még kétszer megjelent.¹⁵ A kiadvány jelentőségét elsősorban az adja, hogy itt látott napvilágot először nyomtatásban az első fennmaradt latin nyelvű magyar történeti elbeszélés, Anonymus *Gesta Hungarorum*, amely döntő fordulatot hozott az irodalomtörténeti hagyomány és az irodalom történeti szemléletének terén. Itt jelent meg újra több mint két évszázad után Thuróczi János Mátyás királynak ajánlott, a középkori krónikairodalom és a humanista történettudomány határán álló *Chronica Ungarorum* (1488), mely az 1386-tól kezdődő részhez Enea Silvio Piccolominit követi világtörténelmi vezérfonalként és a magyar események vázaként, s többek között felhasználja Vitéz János leveleit és Antoninus Florentinus *Chronicáját*. Schwandtner ugyancsak az első kötetben közölte Pietro Ransano először Zsámboky által 1558-ban kiadott *Epitome rerum Hungaricarum*át és Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* c. könyvét. A második kötetből Vitéz János (Ioannes de Zredna) *Epistolarium*át emeljük ki.

Schwandtner és Bél fő célja a szövegek hozzáférhetővé tétele a további tanulmányozás számára. Az első kötet előszavában Bél hivatkozik Jacobus Bongarsius hasonló vállalkozására, mondván, ez az összeállítás jóval bővebb annál, s Bongarsius francia volt. Megközelítően időrendben közlik a műveket: az első kötet a XIII. századtól a XVI. század végéig összesen huszonnégy, a második a XV–XVII. századból kilenc, a harmadik a XVII–XVIII. századból tizenöt forrást tartalmaz. A szövegek elé írt bevezetőben Bél tárgyalja a keletkezés- és kiadástörténetet, a szövegkritika kér-

¹⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I–III. Pars, Vindobonae, 1746–1748.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I. Pars, Tyrnaviae, 1756; 2. kiadás: Vindobonae, 1766–1768.

déseit, s mindig jelzi a szöveggondozó személyét. Néhány szöveget ugyanis nem Schwandtner, hanem Bél Mátyás fia, Bél Károly András vagy maga a szerző, mint pl. Martin Schmeizel készített elő kiadásra.

Az említett Bél Károly András lipcsei egyetemi tanár, a tudományos élet egyik szervezője 1771-ben Lipcsében újra, immár hetedszer kiadta Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*-ét.¹⁶ A kiadás ebben az összefüggésben azért érdemel említést, mert az európai közvélemény ebből az erősen retorizált humanista munkából ismerte meg a középkori magyar történelmet, s a mű számos szépirodalmi alkotásnak vált forrásává. A korábbi kiadások figyelembevételével Bél javította az 1744-es bécsi kiadás számos tévedését, bedolgozta Brenner és Zsámboky kiadásainak függelékét, új szinopszisokat mellékel, s kibővítette a tárgymutatót. A bizonytalan szöveghelyeket nem javította, mondván, nehogy hibát kövessen el. A szövegben való tájékozódást lapszéli utalások segítik. Az előszóban Bél jelzi, hogy a kiadásban Schwandtner elveit tekintette mércének. Részletesen tárgyalja Bonfini állításainak hitelességét, s bírálja a szerzőt a Mátyás-kor megszépítése miatt, mondván, jóakaróinak vétkeit elhallgatta. Felhívja a figyelmet arra, hogy a mű első három könyvét 1543-ban Bázelen kiadó Martin Brenner már írt Mátyás korának sötét oldaláról, s külön kiemeli Zsámboky János teljesítményét az első teljes Bonfini-kiadás (1568) sajtó alá rendezésében.

A történeti források felhasználásával kapcsolatban meg kell említenünk a jezsuita történetíró iskola kiemelkedő személyiségét, Pray Györgyöt. Feldolgozta több magyar szent életét és a magyar történelmet a kezdetektől a 16. századig (*Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Viennae, 1761; *Dissertationes de origine Hungarorum*, Kalocsa, 1768–1771; *Annales regum Hungariae*, 1–5, Viennae, 1763–1770; *Historia regum Hungariae*, 1–3, Buda, 1801). A munkáiba beépített forrásokat kritikusan, szaktudományos alaposággal kezelte. Elsőként használta fel tudományos kutatáshoz a kamarai levéltár anyagát.

¹⁶ Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades libri XLV: Editio septima*, kiad., bev. BÉL Károly András, Lipsiae, 1771.

A magyar őstörténet iránti megélénkülő érdeklődésre jellemző, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum*a a század második felében hétszer jelent meg, egyszer az olvasók szélesebb rétegének készülő nagyszombati kalendáriumban is (1765–1766). A piarista Horányi Elek három fontos latin nyelvű történeti forrást is kiadott: a XIII. századi Kézai Simon (*Chronicon Hungaricum*, Bécs, 1781), a XVI. századi Forgách Ferenc (*Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Pozsony–Kassa, 1788) és a XVII. századi Bethlen János (*Historia rerum Transilvanicarum*, 1–2, Pozsony, 1782–1783) egy-egy történeti munkáját.

Írókatalógusok, könyvjegyzékek

A korábbi időszak magyarországi szerzőit és műveiket a szórványos XVII. századi kísérleteket nem számítva a XVIII. század első évtizedében kezdték számba venni módszeresen. Az első írókatalógusok készítése a felvidéki evangélikus német családból származó Burius Dániel és a jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton nevéhez fűződik. Burius Dániel bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz intézendő, valószínűleg 1700–1708 között, berlini tartózkodása után készült irodalomtörténeti tárgyú levelének tervezete húsz magyarországi íróat sorol fel név szerint, s további ötven magyarországi és húsz erdélyi íróat említ, akiket tárgyalni kíván tervezett művében.¹⁷ A cím szerint megnevezett források között, melyek kizárólag könyvtárjegyzékek, a német mellett francia és holland nyelvterületen megjelent művek is találhatók. A tervezett, ám ismeretlen okból el nem készült munka ösztönzőjét Burius Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* (1694) c., a németeket a barbárság vádjával illető Dominique Bouhours francia jezsuitával szemben védelmező röpiratában jelöli meg. További fontos forrása és ösztönzője volt apja, id. Burius János evangélikus egyháztörténeti anyaggyűjtése.

¹⁷ TARNAI (3. jegyzet), 64–87.

Levéltervezetében Burius többek között átvette Cramer „bel esprit”-meghatározását, a Cramer által idézett Bouhours vádjának latin fordítását és a klímaelméletet. Burius ügyesen kivonatolta Cramert, s a nemzeti érzületeket megmozgató vitát a francia jezsuita és a német tudós vitájaként közvetíti. Egyetlen betoldása a „keleti” népeket is védi a barbárság vádjával szemben, s ezzel mintegy elővételezi Czvittinger Dávid írói lexikonának eszmei alapállását. A magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést, s a névsorban a XV–XVII. századi Magyarország több jelentős, latinul vagy latinul is író szerzője megtalálható. A jegyzék betűrendbe állítva a következő neveket tartalmazza: Baksay Ábrahám, Johannes Deliciasus (?), Dudith András, Frölich Dávid, Horváth Gergely, Istvánffy Miklós, Janus Pannonius, Johannes Jessenius, Nadányi János, Nádasdy Ferenc, Pázmány Péter, Révay Péter, Stöckel Lénárd, Szegedi Kis István, Székely István, Szenci Molnár Albert, Thuróczi János, Wernher György, Zsámboky János.

Szentiványi Márton a jezsuita történetkritikai iskola egyik első magyarországi képviselője, királyi könyvcenzor és a nagyszombati egyetem tanára volt, aki 1689–1702 között folytatásokban kiadott, a tudományok összességét felölelő enciklopédikus tudásközvetítési kísérlete harmadik dekádjának első részébe illesztette be az írók három katalógusát.¹⁸ A katalógusok közül az első a magyarországi, a második a magyarországi jezsuita, a harmadik a Magyarországról író külföldi szerzőket tartalmazza. A keresztnevek betűrendjében összeállított jegyzékekben a nevet csak egy-két, az írói tevékenység jellegére utaló, a könyvtárak szakjelöléseire emlékeztető, rövid megjegyzés kíséri, mint pl. „Andreas Dudditus, Budensis Orat.”; „Albertus Molnár, Grammaticus”; „Janus Pannonius, Episcopus Quinque Ecclesiensis, Poeta”; „Joannes Sambucus, Historicus, Rhetor, Poeta”; „Joannes Nádas, Asceta, et Historicus”. Az első jegyzékben összesen 162, a másodikban 44, a harmadikban 49 név található. A három névsorban Szentiványi a magyarországi írókat, tudósokat mint

¹⁸ Martinus SZENTIVÁNYI, *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea: Dec. III. Pars I.*, Tyrnaviae, 1702, 15–20.

társadalmi csoportot mutatta be; magukat a szerzőket hangsúlyozta, a művek szakját, műfaját foglalkozásukként jelölte és a műveket meg sem említette.

Mai fogalmak szerint az ajánló bibliográfia műfajába tartozik a brassói születésű Martin Schmeizel jénai, majd hallei egyetemi tanár, történetíró 1744-ben Halléban kiadott munkája a Magyarországgal és a hozzá tartozó területekkel kapcsolatos könyvek, kéziratok jegyzékével.¹⁹ Schmeizel Jénában egyetemi könyvtáros is volt, s foglalkozott egy magyar történeti könyvtár anyagának gyűjtésével. A jegyzék méret szerint, a fóliótól a tizenhatod rétig terjedően öt részre, a részeken belül római számmal további kisebb tematikus csoportokra tagolva sorolja fel a műveket. Ezeket egy csoporton belül arab sorszámozás különíti el egymástól. A végén a *Continuatio* ugyanilyen felosztásban újrakezdődik.

A jegyzék összesen száznegyven tematikus csoportot és több száz, nagyjából latin, kisebbrészt német nyelvű munkát tartalmaz. A nyomtatványok megjelenési helyét és idejét gyakran nem közli, a kéziratok őrzési helyét pedig egyáltalán nem jelzi. Mutató hiányában az összeállítás használata már a maga korában is nehézkes lehetett. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy egy helyen összegyűjtve tartalmazza a Magyarország és kapcsolt részei történetére, földrajzára és irodalmára vonatkozó szakirodalmat.

A század közepe táján Hevenesi Gábor kezdeményezése nyomán felerősödött a nagyszombati és a kassai jezsuiták történeti forrásgyűjtő tevékenysége, s Kaprinai István kéziratgyűjteményében több latin nyelvű írókatalógus és műjegyzék található ebből az időszakból. A kéziratok egy része már túlmutat az egyszerű katalógus- és jegyzék-formákon, mivel életrajzi adatokat is tartalmaz, s ezzel átmenetet alkot a lexikonok felé. A gyűjtemény 88. kötetében például az 1–80. lapon azoknak a keresztnevek betűrendjébe sorolt jezsuita íróknak a rövid életrajza és műjegyzéke olvasható, akik 1724-től a kassai jezsuita kollégiumban éltek,

¹⁹ *Catalogus scriptorum qui res Hungariae, Transilvaniae [...] illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantur*, Halae, 1744.

dolgoztak vagy itt haltak meg.²⁰ Ezt a sort folytatja a 81–152. lapon következő katalógus. A kötet 153–262. lapján a magyarországi – köztük több humanista (pl. Bocatius) – írókra vonatkozó anyaggyűjtés található, rövid életrajzokkal és a művek felsorolásával. Ugyanebben a kötetben újrakezdődő lapszámozással a 207–292. lapon Kaprinai István 1764-ben összeállított *Catalogus libroruma* tanulmányozható, mely a magyar vonatkozású nyomtatott könyvek betűrendes jegyzékét hozza. A rövid előszó szerint Kaprinai tervezett egy *Hungaria Literata* c. művet a magyar témákkal foglalkozó, magyar származású és Magyarországon író, tanult férfiakról, s ennek előmunkálataként készítette ezt a feljegyzést.

A Kaprinai-gyűjtemény 89. kötetének 1–8. lapján a magyar jezsuita írókra vonatkozó vegyes anyaggyűjtés található, amely annyiban különbözik az előzőektől, hogy itt a művek ismertetése áll a középpontban, s ezt kísérik az életrajz adatai.²¹ Ezt ismét Kaprinai saját gyűjtése követi (9–267. lap) a magyarországi írók életének és munkáinak bemutatásával. Kaprinai nincs tekintettel a felekezeti hovatartozásra, a nemzetiséget és a jezsuita rendhez tartozás tényét azonban feltünteti. Zsámboky Jánosról írva például kiemeli az *Emblematát*, számba veszi az epigrammák ajánlásának magyar címzettjeit, idézi négy epigramma szövegét, végül az antik érmekekről szóló munkáját ismerteti. Mindezeket a katalógusokat és jegyzékeket Kaprinai nem jelentette meg önállóan, anyagukat azonban Katona István felhasználta időrendbe szedett, kritikai megjegyzésekkel kísért, többkötetes történeti forrásgyűjteményeiben. Ezekben a főbb fejezetek után, külön részben található az írókra és könyvekre vonatkozó adatok.

²⁰ *Catalogus scriptorum, qui in Collegio Cassoviensi, ab anno 1724 vita functi sunt: Ordine alphabetico concinnatus*, BEKK, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXVIII. Vö. SZELESTEI NAGY László, *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon*, MKsz, 103(1987), 161–172; uő, *Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István Anonymi scriptores című adatgyűjtésében*, MKsz, 110(1994), 417–423; MOLNÁR Andrea, *Katona István kéziratos írói lexikonjai*, előadás-kézirat, 2008.

²¹ *Adversaria de scriptoribus Societatis Nostrae [Jesu] Ungaris*, BEKK, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXIX.

A jezsuiták mellett a század második felében a piaristák is elkezdték összegyűjteni a saját rendjükhöz tartozó írók adatait.²² Kácsor Keresztély 1774 után keletkezett kézírata összesen 52, nagyjából magyar, illetőleg néhány német és lengyel származású, a magyar rendtartományhoz tartozó rendtag életét, munkásságát ismerteti.²³ Figyelmet fordított a kortárs piarista költőkre, s megtalálható a gyűjteményben például Fiala Jakab és Halápy Konstantin. Az írók mellett helyet kaptak a kéziratban a tudományok művelését előmozdító személyek, s a nyomtatványok mellett megemlít kéziratokat is. Az elsődlegesen pedagógiai célú összeállítással Kácsor a tudományokkal és az irodalommal való foglalkozásra kívánt ösztönözni. Bár adatai gyakran pontatlanok, stílusa helyenként anekdotikus, a katalógus életrajzainak egy részét Horányi Elek is felhasználta írói lexikonában.

Írói lexikonok

A magyar irodalom és tudományosság történetének első, önálló kötetben megjelent, összegző feldolgozását Czvittinger Dávid állította össze.²⁴ A lexikont Czvittinger, aki több mint tíz évet töltött különböző német egyetemeken, a német tudománytörténeti iskola ösztönzése nyomán, Altdorfbán készítette el, s 1711-ben Frankfurt–Lipce nyomdahellyel jelentette meg. A kiadás közvetlen indítéka Jakob Friedrich Reimmann elmarasztaló véleménye volt a magyar tudományosságról. A mű első, nagyobbik része 282 író, tudós, műpártoló, történeti személyiség életrajzát, műveinek

²² ONGRÁDI József, *A piaristák irodalomtörténeti munkássága*, Bp., 1935, 9–19.

²³ Christianus KÁCSOR, *Vivorum Doctrina Illustrum, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab Ejusdem initiis ad Annum Domini 1774. existere*, Pars I. Budapest, Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Manuscripta, For. 6/19a, további példányok: 6/19b, Series altera [V 172/32.].

²⁴ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711.

felsorolását és a rájuk vonatkozó vélemények ismertetését tartalmazza, a második a Magyarországgal kapcsolatos munkák bibliográfiáját nyújtja tárgykörök szerinti csoportosításban. Ehhez kapcsolódik a magyar helyesírás és kiejtés főbb szabályainak rövid összefoglalása a külföldi olvasó számára.

Az összeállításnak csaknem minden szócikke másolat, kivonat vagy kompiláció a korábbi kézikönyvekből és más forrásokból.²⁵ Eredeti forráson alapuló, saját fogalmazású szócikk mindössze öt van, ezek kivétel nélkül Németországban élő magyarországiakról szólnak. A fő forrástípusok a különféle szerzői biográfiák (pl. Quirinus Reuter, David Pareus), a nemzetközi életrajzgyűjtemények, kézikönyvek, lexikonok (pl. Trithemius, Gesner, Simler, Alegambe, Southwell), valamint a magyar tárgyú történeti, egyháztörténeti művek (pl. Bonfini, Bethlen János, Haner György, Nadányi János). Ezenkívül Czvittinger felhasznált leveleket, dicsőítő verseket, epitáfiumokat, a külföldön tanító, tanuló magyarok publikációit és hallomás útján szerzett információkat.

Az írók, tudósok mellett gyűjteményébe Czvittinger felvett irodalompártoló fejedelmeket, egyházi méltóságokat és szenteket is. Jelentős adatmennyiséget dolgozott fel, nyelvi és felekezeti különbségekkel néhány kivételtől eltekintve nem törődött, a nemzeti hovatartozást rendszerint jelezte. Hungarusnak, azaz magyarnak tekintett mindenkit, aki valaha a magyar királyság területén született vagy hosszabb ideig itt működött. Ebbe a tágan értelmezett hungarus-fogalomba éppúgy belefér a dalmát Tubero, a pannóniai Szent Márton, az avar Abaris, mint a Mátyás udvarában működő Antonio Bonfini és Pietro Ransano. Ugyanakkor Czvittinger irodalomfogalma és munkamódszere némileg archaikus, elméleti iskolázottsága csekély, esztétikai érdeklődése nincs, értékeléseit a tekintélyelv vezérli. A szócikkek terjedelmét nem az életmű értéke, hanem a rendelkezésre álló forrásanyag és az adott szerző társadalmi-történelmi súlya határozza meg. Bár latinul ír, többször buzdít az anyanyelvi kultúra ápolására.

Viszonylag gyakran közöl latin versidézeteket különféle magyarországi és külföldi szerzőktől. Így például közli Nicolaus

²⁵ TARNAI (3. jegyzet), 88–115.

Taurellus Dudith Andrást, Erasmus Vitellius Honterus Jánost, Georg Hartlieb Lackner Kristófot, valamint Johannes Petrus Lotichius Janus Pannoniust, Zsámboky Jánost és Thuri Györgyöt dicsőítő verseit. A hazai szerzők közül kiemelhetők Thuri György Károli Gáspárt és Paulus Scalichiust, Pécseli Király Imre Katona Imrét üdvözlő versei, Sármelléki Nagy Benedek Szenci Molnár Albert nevére írt anagrammája, valamint Szegedi Kis István epitáfiuma. Czvittinger közli Dudith András 1697-ben Boroszlóban saját kezével lemásolt sírfeliratát, s különös történetet beszél el a püspök lengyelországi követségéről. A Janus-szócikkben a költő epigrammáiból és elégiáiból idéz, s közli sírfeliratát. Janusról nagy részletességgel ír, életidejét toll- vagy nyomdahibából a XVI. századba teszi, halála évét azonban pontosan közli. A költő itáliai tanulmányainak időtartamát 17 évben állapítja meg, az összeesküvés tényét Zsámbokyhoz hasonlóan – akire többször hivatkozik – homályban hagyja, Janus holttestének rejtegetését és a király kegyelmi elhatározását azonban részletezi. A szócikk végén hosszan sorolja a Janust dicsőítő külföldi tekintélyeket. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők közül külön szócikkben foglalkozik Czvittinger például Vitéz János, Verancsics Antal, Gyalui Torda Zsigmond, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós életével, munkásságával.

A lexikon megjelenési éve Magyarországon bibliográfiai időhatár lett, míg német nyelvterületen széles körű, részben kritikus visszhangot váltott ki.²⁶ Magyarországon és külföldön egyaránt több folytatója, illetőleg kiegészítője akadt. Jelentőségét növeli, hogy az európai irodalmi köztudat számára elsőként és évtizedekig csaknem egyedül közvetítette egy helyen összegyűjtve a magyar irodalomra vonatkozó ismereteket.

Czvittinger munkáját követően rövidesen két tervezet is született a magyarországi literatúra módszeres összefoglalására, eredeti formájában azonban egyik sem valósult meg. Bél Mátyás egy magyar nyelv- és irodalomtörténeti szintézis körvonalait

²⁶ VERŐ Leó, *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, EphK, 31(1907), 412–416; TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimen-jének német visszhangja*, Magyar Nyelvőr 59(1930), 134–143; SZENT-IVÁNYI Béla, *Czvittinger Specimen-jének első ismertetője*, ItK 67(1963), 477–478.

vázolta fel 1713-ban.²⁷ A monográfia első könyve a nyelv eredetét és a hun–szkíta rovásírást mutatta volna be, a második könyvben a kereszténység felvétele utáni időszak változásairól adott volna számot, a nyelvtörténet keretébe illesztve a tudományos irodalom és a költészet tárgyalását is. Mindebből csupán az első könyv jelent meg 1718-ban.²⁸

Rotarides Mihály Czvittinger anyagának kiegészítését tervezte és széles körű anyaggyűjtést végzett. A több évig tartó munkát Sopronban kezdte, majd Wittenbergben folytatta. Korai halála miatt a tervezett műnek csak bevezető fejezete látott napvilágot 1745-ben Altonában.²⁹ A megjelent fejezet tizenhét paragrafusban a *res litteraria* tudománytörténetét ismerteti, s sorra veszi azokat az írókat, akik a tárgykörbe vágó műveket adtak ki. Rotarides az egész magyarországi literatúra történetét kívánta áttekinteni; ő sem tett különbséget tudomány és szépirodalom között, s nem volt tekintettel a művek nyelvére sem. Támogatta az anyanyelv irodalmi alkalmazását, de a tudomány nyelvének továbbra is a latint tartotta.

Művét négy részre akarta osztani. Az elsőben a tudományok eredetével, a különféle írásművészetekkel foglalkozott volna, a másodikban időrendben kívánta áttekinteni a magyarországi tudományok fejlődését, a fontosabb szerzőket, könyveket és intézményeket, a harmadikban iskolatörténetet, a negyedikben írói lexikont adott volna. A felsorolt kézíratos és nyomtatott források köre rendkívül széles, ami jelzi, hogy Rotarides egységben látta és együtt kezelte a magyarországi *historia litteraria* teljes anyagát. A tervezet torzó voltában is jelentős állomás a magyarországi latin nyelvű tudományosság történetében: az egyháztörténetből kibontakozó tudomány- és irodalomtörténet-írás Rotarides kon-

²⁷ BÉL Mátyás, *Historiae linguae Hungaricae libros duos genesim et exodum edere parat*, Berlin, 1713.

²⁸ BÉL Mátyás, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718.

²⁹ Michael ROTARIDES, *Historiae Hungaricae Litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta quorum prolegomena*, Altonoviae et Servestae, 1745.

cepciójában eljutott a történeti rendszerezés igényéig és a felekezeti szempont mellőzéséhez.

A munka fő ösztönzője a már említett Martin Schmeizel volt, akinek *Bibliotheca Scriptorum Hungaricorum* c. kéziratos munkájára Rotarides ugyancsak hivatkozik.³⁰ Rotarides a kéziratai között fennmaradt egyik füzet első részében Czvittinger anyagát rendezte el betűrendben, majd a második részben saját kiegészítéseit foglalta össze időrendben 1736-ig.³¹ Ebben összesen 212 új név található. Egy másik anyaggyűjtő kézirata ugyancsak Czvittinger munkájához tartalmaz kiegészítéseket. Itt említjük meg, hogy Czvittinger-pótlásokat készített még többek között a már említett Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester, Serpilius Sámuel Vilmos evangélikus egyházi író és Soterius György, s a fennmaradt *Specimen*-példányok egy részében is számos kéziratos kiegészítés található.

Míg Czvittinger és Rotarides elsősorban a külföld tájékoztatására szánta munkáját, Bod Péter magyar nyelven, magyarországi használatra állította össze bio-bibliográfiai lexikonát.³² Említését ebben az összefüggésben az indokolja, hogy bár Bod, aki 1740–1743 között a leideni egyetemen tanult, a nemzeti nyelv mellett és a deákosság ellen foglalt állást, számon tartja a latin nyelvű írókat is, s a magyarországi irodalmi és tudományos életet egységben szemléli az európaival. Az 1766-ban megjelent munka összesen 528 magyarországi író, tudós életrajzát és munkásságát ismerteti, a függelékben húsz tematikus csoportban a magyar nyelvű könyvek jegyzéke található.

Bod fő forrásai pártfogója, Bethlen Kata és saját könyvtára mellett magyarországi és erdélyi nemesi könyvgyűjtemények voltak.³³ Másodlagos forrás használatára, köztük pl. Czvittingerre,

³⁰ KÖLLŐ Károly, *A román művelődés az első latin nyelvű irodalomtörténetek tükrében*, *Korunk* 44(1985), 577–582.

³¹ HOLL (3. jegyzet), 100, 48. jegyzet.

³² BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeged, 1766 [1767]. Hasonmás kiadás: Bp., 2003.

³³ BELLÁGH Rózsa, *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TUSKES Gábor, Bp., 2004, 33–45.

mindössze hatvan szócikkben utal. Emellett saját egyháztörténeti műveit is felhasználta. Adatai nagy részét autopszia alapján állította össze, s számos könyvről ma már egyedül az ő leírásából tudunk. Református lelkészként Bod bővebben szól a református írókról, de kerüli a felekezeti elfogultságot. Hungarus-fogalma közel áll Czvittingeréhez. Fontos szerephez jut nála a könyv, a könyvnyomtatás és a bibliofília, s egyenrangúan kezeli a különböző tudományterületek és a szépirodalom képviselőit. Szócikkeiben felhasznált esszéisztikus, anekdotikus elemeket, s megemlít személyes vonatkozásokat is.

Értékszemponjtait jelzi, hogy a világi szépirodalmat és a más felekezetű szerzők műveit legtöbbször kommentár nélkül regisztrálja, a történetíróknál a hitelességet, pontosságot és az újdonságot tartja a legfőbb értéknek.³⁴ Az irodalmi művekben a tehetséget, a képzelőerőt, az ihletet és a megjelenítő képességet tartja legtöbbször. Janus Pannoniust például „igen híres versszerzőnek” nevezi. A viszonylag rövid, jórészt az életrajzot ismertető Janus-szócikkben Bod – aki egy másik művében maga is közölt néhány Janus-epigrammát – utal Conradi Norbert 1754-es kiadására, s megjegyzi, a költőnek sok verse forog közközen.³⁵ A Czvittinger lexikonában nem említett humanista, késő humanista szerzők közül Bod önálló szócikket szentelt például Kovácsóczy Farkasnak, Tolnai Balog Jánosnak és Christianus Schäseusnak.

Bár az egész munka magyar nyelvű, írói lexikonban szokatlanul gyakran idéz Bod az egyes írókat dicsérő vagy üdvözlő latin nyelvű verseket, halotti epigrammákat. A nagyszámú idézet miatt a mű antológia jellege is megragadható. Az idézetek fő célja a jellemzés és a méltatás, összterjedelmük meghaladja a háromszáz sort, ami jóval több mint a magyar nyelvű versidézetek összterjedelme. A versek szerzői között egyaránt találhatók ismert és kevésbé ismert személyek, mint pl. Rudolf Goclenius, Johannes Petrus Lotichius, Conrad Ritterhausen, Johann Heinrich Alsted, Théodore de Bèze, Melchior Adam és Joannes Bocatius. Paul

³⁴ JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszemponjtjai = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 2004 17–13.

³⁵ BÁN, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* (4. jegyzet), 504.

Schede Melissusnak Leonhard Uncius (Unzius) erdélyi szász költőt dicsérő epigrammáját idézi, aki elkészítette a középkori magyar történelem első latin nyelvű verses feldolgozását (*Poematum libri septem*, Krakkó, 1579). A magyar késő humanista szerzők közül Szikszai Fabricius Balázs Szikszai Hellopoeus Bálintot sirató versét említhetjük példaként. A lexikon jelentőségét növeli, hogy miként a század első felében Czvittingernek számos kiegészítője akadt, ugyanígy Bod munkájához is számos kéziratot toldalék és kiegészítő adatgyűjtés készült a következő évtizedekben.³⁶

Bod Péternek a magyarországi latin filológiához kapcsolódó tevékenységéből ki kell emelnünk szótárszerkesztői munkáját. A különféle tematikus szójegyzékek után az első betűrendes latin–magyar és magyar–latin szótárat Szenci Molnár Albert állította össze a XVII. század elején, ezt dolgozta át a XVIII. század elején Pápai Páriz Ferenc, s Bod Pápai kiadását bővítette tovább (*Dictionarium hungaricum–latinum*, Szeben, 1767).

A század utolsó harmadából még két latin nyelvű lexikonról kell említést tennünk. A piarista Horányi Eleké 1775–1777 között jelent meg három kötetben.³⁷ Horányi Rómában tanult, járt Svájcban, Hollandiában és Angliában. Az anyagot Rómában kezdte gyűjteni. Eredetileg egy nagyobb munkát tervezett, melynek első része volt az írói lexikon. A második részben az iskolákat és az azokban működő tudósokat, a harmadikban a magyar tudományosságot előre vivő külföldi írókat, tudósokat akarta bemutatni.

A három kötet összesen 1155 magyarországi és a magyar korona alá tartozó tartományokban élő író, tudós életéről, munkásságáról tájékoztat. Kiterjedt forrásgyűjtésre épül, melynek fő újdonsága, hogy Horányi személyes vagy levélbeli kapcsolatban

³⁶ Vö. pl. HÉTHY Zoltán, *Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, 827–832; TORBÁGYI Tiborné, *Szombathi János Magyar Athenas toldaléka*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1972, 239–253.

³⁷ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, 1–3, Viennae, 1775–1777; vö. ONGRÁDI (22. jegyzet), 15–17; HOLL (3. jegyzet), 108–110.

állt valamennyi hazai kortársával a *res litteraria* területén. Az apologetikus beállítást nála is jelen van, felekezeti vonatkozásban azonban tárgyilagos, s egyenrangúan kezeli a latin és a magyar nyelvű irodalmat, illetőleg a különböző szakterületek képviselőit. Nagy figyelmet fordított a kortársakra is: szócikket közöl pl. Dugonics Andrásról. Szemléletében egyszerre van jelen a *historia litteraria* öröksége és a következő fél évszázad íróinak programja a nemzeti nyelv kiművelésére. További újítása, hogy a korábbi lexikonszerzőknél nagyobb figyelmet szentel az irodalom központi területének, a költészetnek, s gyakran ad esztétikai értékelést. Anyagismerete jóval szélesebb elődeinél; a Bodnál röviden elintézt vagy meg sem említett írókról gyakran terjedelmes ismertetést közöl (pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós, Werbőczy István). Minden eddigit meghaladó részletességgel figyel a személyes teljesítményre, s teljesen mellőzi az általános kultúrtörténetet mint külön diszciplínát.

Két évtized múlva Horányi kiadta az A-tól C-ig terjedő anyag nagyarányú kiegészítését, közel négyszáz újabb, jórészt XVIII. századi író, tudós munkásságának ismertetésével.³⁸ Az előszó és a címszavak egyaránt jelzik a szerző érdeklődésének elmélyülését a magyar nyelv iránt, ugyanakkor ez a munka is latin nyelvű. A következő évtizedben Horányi összeállította és kiadta saját rendje, a piarista rend íróinak egyetemes lexikonját, ugyancsak latin nyelven.³⁹ Ebben részletesen foglalkozik a rend kortárs magyarországi latin költőivel is, így például Hannulik Jánossal.

A *historia litteraria* kezdődő felbomlását jelzi az első szaklexikon megjelenése: Wespriemi István a magyarországi és erdélyi orvosok életrajzeit és műveit dolgozta fel három *centuriára* osztva, négy kötetben, latin nyelven.⁴⁰ Az 1774–1787 között Bél Károly

³⁸ HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars 1, Pest, 1792.

³⁹ HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum*, 1–2, Buda, 1808–1809.

⁴⁰ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia excerpta ex adversariis auctoris*, 1–4, Viennae, 1774–1787; WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, 1–4, kiad. VERTESY Sándor, ford. KÓVÁRI Aladár, VIDA Tivadar, előszó KÓTAY Pál, Bp., 1960–1970; vö. SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ, II:*

András ajánlásával megjelent, befejezetlenül maradt, máig segéd-könyvként használt munka nagy számban tartalmaz a tárgyhoz szorosan nem tartozó művelődéstörténeti adatokat, ami több esetben szétfeszíti a lexikon kereteit. Az orvos és a literátor közötti határvonal gyakran elmosódik, s a gyűjtemény több olyan szerzőt is tárgyal, akiknek orvosi minősítése már a könyv megjelenése idején vitatott volt.⁴¹ Weszprémi is gyakran közöl latin nyelvű költeményeket, feliratokat, leveleket, így pl. a Michael Pannoniusról szóló szócikkben Janus Pannonius elégiáiból idéz.

A neolatin irodalom szempontjából figyelmet érdemlő szócikkek közül kiemelhető a Galeotto Marzióról, Nicasius Ellebodiusról, Georg Wernherről és Weber Jánosról szóló. A versidézetekben bővelkedő, rendkívül terjedelmes Zsámboky-szócikk részletesen ismerteti Zsámboky filológiai munkásságát, s nem kevesebb mint harminc művet, szövegkiadást sorol fel. Az első *centuria* végére Weszprémi beillesztette saját életrajzát és addig megjelent műveinek jegyzékét. Itt kell megemlítenünk, hogy Weszprémi István adta ki újra a humanizmus első magyar tárgyú költői antológiáját (*Pannoniae Luctus*, Krakkó, 1544; 2. kiad. Bécs, 1798), melynek epitáfiumai és elogiumai a mohácsi csatában elesetteket és az elfoglalt városokat siratják. A versgyűjtemény harmadik, 1799-ben megjelent pozsonyi kiadása tartalmazza Weszprémi latin nyelvű verseit és önéletrajzát is.

Az írói lexikonok egyes szócikkeivel többé-kevésbé párhuzamba állítható, önállóan publikált szerzői életrajzok az egész században folyamatosan megjelentek. Ezek közül Fridelius János Lackner Kristófról (1714),⁴² Wallaszky Pál Werbőczy Istvánról (1768)⁴³ és Pray György Makó Pálról (1793)⁴⁴ készített összeállítását emelhetjük ki példaként.

Weszprémi István (1723–1793) és orvostörténeti műve, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979, 519–562.

⁴¹ MARGÓCSY (3. jegyzet), 295.

⁴² Joannes FRIDELIUS, *B. Domini Christophori Lackneri [...] Vitae curriculum*, Ratisbonae, 1714.

⁴³ Paulus WALLASZKY, *De Stephano Werbőczio*, Lipsiae, 1768.

⁴⁴ Georgius PRAY, *Posthumae memoriae Pauli Makó*, Pestini, 1793.

Történeti-kronológiai áttekintések

A lexikális összegzésekkel közel egy időben jelentkezett a *res litteraria* történeti szempontú számbavételének az igénye, s ez a törekvés az egész században megragadható. Az időrendi szempont első, kezdetleges alkalmazása a jezsuita Szörény (Szörényi) Sándor nevéhez fűződik, aki Czvittinger lexikonának megjelenése után hat évvel, 1717-ben állította össze kéziratban maradt írói katalógusát.⁴⁵ Szörény időrendben hozza az írókat a XI. századtól egészen 1717-ig, az utólagos betoldások apró betűkkel a lapszélen kaptak helyet. Az időrendbe sorolás alapja rendszerint egy-egy fontosabb mű megjelenésének vagy a szerzők halálának az éve. A leírások hossza általában arányos a szerzők jelentőségével; felekezeti elfogultság nem tapasztalható a válogatásban és az értékelésben. Forrásai között Szörény legtöbbször Czvittingert idézi. Dudith Andrásról például 1579-nél, halála événél ír: először ismerteti életrajzát, utazásait, majd hozza epitáfiumának szövegét, végül felsorolja a műveket.

Hasonlóképpen kísérleti jellegű munkának tekinthető az a funkcióját tekintve liber gradualisként megjelent nyomtatvány, amely hol Árvai György (Mihály) jezsuita professzor, hol pedig a téziseket védő Felker András neve alatt található a bibliográfiákban.⁴⁶ Az 1735-ben Kassán kiadott tudománytörténeti vázlat bevezetője az iskolák, könyvtárak és nyomdák történetével foglalkozik. Az *Eruditi Ungariae* c. negyedik fejezet harminchárom író és tudós időrendi felsorolását tartalmazza, rövid életrajzzal, a művek címével, esetenként rövid értékeléssel.

A történeti szemlélet valamivel kidolgozottabb formában jelentkezik Haner György Jeremiás 1774-ben és 1798-ban két

⁴⁵ Alexander SZÖRÉNYI, *Pannonia docta, sive nova series chronologica virorum sub corona Regni Hungariae eruditione scriptisque ad posteros relictis illustrium usque ad annum 1717 perductam*, BEKK, Coll. Kapr. 4° [B] tom. XIV.

⁴⁶ [ÁRVAI György (Mihály ?)] – Andreas FELKER (?), *Res literaria Hungariae, Cassoviae*, 1735.

részben kiadott munkájában.⁴⁷ Az első rész a XVI. század végéig terjedő anyagot, a második, posztumusz kötet a XVII. századi szerzőket tartalmazza. A magyarországi és erdélyi írókat, eruditus szerzőket Haner századonként, azon belül betűrendben csoportosította, nevüket, rövid életrajzukat és munkáik címét a főszövegben hozza, a hivatkozásokat és a további adatokat lapalji jegyzetben közli. A bevezető végén hosszú jegyzéket tesz közzé a felhasznált forrásokról, a kötetek végén név- és tárgymutató segíti a tájékozódást. A második kötetben külön szócikket kapott Johann Philipp Paraeus, a *Delitiae Poetarum Hungaricorum* kiadója, s hosszabb szócikk foglalkozik például Pápai Páriz Ferenc munkásságával.

A kronológiai és a tematikus szempont együttesen határozza meg a piarista Simonchich (Simonchicz) Ince 1784-ben kiadott vázlatos tudománytörténeti áttekintését.⁴⁸ A disszertáció első része öt fejezetben, szerzőkre és művekre felépítve, időrendben tárgyalja a tudományok magyarországi eredetét és fejlődését. A második rész hét fejezetben a tudományok elsajátítási lehetőségeivel, a könyvtárakkal, a nyomdakkal, az oktatással és a különböző oktatási intézményekkel foglalkozik. Részletesen szól Mátyás király és Zrínyi Miklós könyvtáráról. A hatodik fejezetben Simonchich utal azokra a korábbi kézikönyvekre, amelyekből össze lehet gyűjteni a tudást a magyarországi eruditus szerzőkről, a hetedik fejezet a fontosabb források jegyzékét tartalmazza.

Az első átfogó korszakolási kísérlet Paulus (Pavel) Wallaszky nevéhez fűződik, aki 1785-ben kiadott munkájában megvetette a hagyományossá vált irodalomtörténeti periodizáció alapjait.⁴⁹ A lipcsei, majd a hallei egyetemet látogató Wallaszky a bevezetőben felsorakoztatja szinte valamennyi elődjének munkásságát. A mű első részének első szekciója a hun–szkíta kor, a második a

⁴⁷ HANER György Jeremiás, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 1, Viennae, 1774; uő, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 2, ed. FILTSCH János, Szeben, 1798.

⁴⁸ SIMONCHICH Ince, *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria*, Nagyvárád, 1787.

⁴⁹ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii–Lipsiaea, 1785.

XI–XVI. század irodalmát tárgyalja a reneszánsz végéig, míg a második rész első szekciója a XVII. századtól 1776-ig, a *Ratio Educationis* kiadásának évéig, a második az 1776-tól 1783-ig terjedő időszak anyagát mutatja be. A korszakokon belül századonként, azon belül tudományszakonként halad előre: a teológusok, jogászok, orvosok, filozófusok, matematikusok, történészek mellett külön csoportot alkotnak a szónokok, a költők és a filológusok. Ezenkívül gyakran beszámol az irodalom mecénásairól is.

A XVI. századból összesen 63, a XVII. századból 35, a XVIII. századból 39 költő, szónok és filozófus nevét sorolja fel. A záró részben elődeihez hasonlóan könyvtár-, nyomdászat- és iskolatörténettel foglalkozik. Közel ötven nyomtatott és húsz kéziratos forrása felöleli az egész magyarországi művelődés és tudományosság történetét. Az írók névsorából kiemelt szerzőket gazdag jegyzetanyaggal látja el, melynek terjedelme messze meghaladja a névsort, s a jegyzetek gyakran önálló lexikoncikket alkotnak. Fő újítása, hogy a betűrendes számbavételről áttért a kronológiai elrendezésre, s következetesen alkalmazta a *historia litteraria* történetiségen alapuló elbeszélő formáját. Besorolásai azonban néha önkényesek, jelentős szerzőket gyakran feltűnően röviden vagy másodkézből ismertet, s nem mentes a nemzeti elfogultságtól sem. Az 1808-ban megjelent bővített és javított kiadás koncepciója és szerkezete változatlan, s a korábbi időszakok anyagának kiegészítésén túl a második rész második szekciója is kibővült az 1807-ig terjedő évek anyagával.⁵⁰ A kiegészítések mértékét jelzi, hogy Janus Pannoniusról például jóval több helyen, részletesebben szól, mint az első kiadásban.

Nem a források, hanem az eddig bemutatott *historia litteraria*ák alapján szerkesztette össze 1799-ben kiadott irodalomtörténeti áttekintését Belnay György Alajos.⁵¹ A döntően kompilatív jellegű

⁵⁰ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus: editio altera auctior et emendatior*, Budae, 1808.

⁵¹ BELNAY György Alajos, *Historia literarum bonorumque artium in Hungaria: E probatissimis scriptoribus synoptice deducta*, Bécs, Pozsony, Kassa, Pest, 1799; uő, *Compendium historiae rei litterariae in Hungaria a seculo XI usque ad seculum XVIII*, Pozsony, 1811.

munka forrásaiként Wallaszky, Árvai, Horányi, Haner, Rotarides, Schier, Katona és Pray műveit nevezi meg cím szerint. Időrendi tagolása részben más, mint Wallaszkyé: az első fejezet a XI–XIII. század, a második a XIV–XV., a harmadik a XVI., a negyedik a XVII. század anyagát tárgyalja. A századokon belül visszatér a betűrendhez, s a XVIII. századdal már nem foglalkozik. Nem mentes a felekezeti elfogultságtól sem: a katolikus szerzőkről többnyire bővebben szól, mint a protestánsokról.

Speciális vizsgálatok

A hagyományos irodalom-fogalom lassú átalakulásával egy időben, a század közepe táján megnőtt az egyes korszakokat érintő, tematikus és regionális szempontokat érvényesítő vizsgálatok száma. A művelődés korábbi korszakai közül a reneszánsz állt az érdeklődés középpontjában. Fábry Pál⁵² evangélikus lelkésznek és Schier Xystus⁵³ osztrák történésznek Mátyás király budai könyvtáráról jelent meg egy-egy kötete 1756-ban, illetőleg 1766-ban. Rövid bevezető után, mely a tudományok Mátyás előtti helyzetét foglalja össze, Schier tizennyolc fejezetben, időrendben rendezte el a Corvin-könyvtár helyére, összetételére, gondozóira és Mátyás halála utáni sorsára vonatkozó adatokat, s külön foglalkozik a Buda felszabadítása után a bécsi Császári Könyvtárba szállított kötetekkel. A mű harminc évvel később megjelent posztumusz kiadásának második része Schier különféle történeti és irodalmi tárgyú feljegyzéseit tartalmazza.

Schier egy másik, az 1475-ben Vitéz János által alapított pozsonyi egyetem történetét tárgyaló, 1774-ben kiadott munkája nyomtatott forrásokra, továbbá Pray György és Kaprinai István

⁵² Paulus FÁBRY, *De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipsiae, 1756.

⁵³ SCHIER Xystus, *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis*, Vindobonae, 1766. 2. kiadás: Viennae, 1799.

dokumentumgyűjteményére épül.⁵⁴ Foglalkozik az akadémia nagyjából külföldről Magyarországra hívott tanáraival, Johannes Regiomontanus, Jacobus Piso, Aurelio Lippo Brandolini és Petrus Nigri életével, munkáival, s mellékletben közli az akadémia alapításának horoszkópját. Az irodalom és a tudományok Mátyás kori helyzetéről Wallaszky Pál is kiadott egy értekezést 1769-ben.⁵⁵ Az első fejezet a pártfogókat, a második az eruditus férfiakat, a harmadik a jelentősebb akadémiákat és iskolákat, a negyedik a tudós társaságokat, az ötödik a könyvtárakat és a nyomdákat mutatja be.

Nem elsősorban a múlt, hanem a jelen viszonyait tekinti át a jezsuiták által kezdeményezett forráskutató iskola kései piarista képviselője, Dezsericzky (Desericzky) Ince József.⁵⁶ Dezsericzky egyaránt ismerte a *historia litteraria* itáliai törekvéseit és Bél Mátyás munkásságát, e művének megírására azonban Raimondo Cechetti olasz pap Harrach János nyitrai püspök felett mondott halotti búcsúztatójának a magyarság alacsony műveltségét bíráló megjegyzése ösztönözte. Az 1743-ban Rómában kiadott *Vindicatio* első része a műveltséget előmozdító magyarországi intézményeket és ezek tananyagát ismerteti, a második rész az elhunyt püspök székhelyének, Nyitra kulturális viszonyaival foglalkozik. A művelődést a szerző nem csúcsaival, hanem társadalmi méreteivel jellemzi, amikor megállapítja, hogy a latin nyelv az iskolák révén eljutott az alacsonyabb rétegekhez. Huszonegy magyar várost sorol fel, ahol a jezsuiták és a piaristák az ifjúság javára művelik a literatúrát, s részletesen méltatja a piaristák elkötelezettségét az alsóbb rétegek oktatásában.

A protestáns egyházak történetét irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével feldolgozó, sokáig kéziratban maradt munkák közül hármat emelünk ki. Christophorus Sandius *Bib-*

⁵⁴ SCHIER Xystus, *Memoria Academiae Istropolitanae seu Psoniensis, ejusque nonnullorum professorum ex documentis coaevis confecta*, Viennae, 1774.

⁵⁵ Paulus WALLASZKY, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*, Lipsiae, 1769.

⁵⁶ Innocentius DESERICZKY, *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim civitate dioecesisque Nitriensi vindicatio*, Roma, 1743; vö. Jelenits (7. jegyzet).

*liothea Antitrinitariorum*ának kiegészítésére Kénosi Tőzsér János unitárius lelkész egyik kéziratában számba vette az erdélyi unitárius írókat és műveiket (1753), egy másikban az unitárius nyomdákra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze (1754).⁵⁷ Később mindkettőt kiegészítette, beillesztette nagy egyháztörténeti szintézisébe, s a megkezdett munkát Uzoni Fosztó István folytatta.⁵⁸ Mindkét mű nagyszámú XVI–XVII. századi kéziratot és nyomtatványt említ, melyekről csak innen tudunk, s fontos adatokat tartalmaz a magyarországi reformáció kiemelkedő egyéniségeinek munkásságáról és utóéletéről. Ugyanígy több tekintetben ma is forrásértékű a debreceni főiskola történelem és klasszika-filológia-tanárának, Sinay Miklósnak a munkája a magyarországi és az erdélyi protestáns egyházak történetéről.⁵⁹ Az első rész az 1564-ig, a második az 1773-ig terjedő időszakot tárgyalja, benne az egyes reformátorok, így pl. Dévai Bíró Mátyás és Szegedi Kis István életének, műveinek bemutatásával. Nyomtatott források mellett számos kézirastra és levéltári kutatások eredményeire is támaszkodik.

A regionális kezdeményezések között külön csoportot alkotnak az erdélyi szerzők számbavételei, melyek közül csak két példát említünk. 1777–78-ban kiadott államismereti művében Benkő József századonként foglalta össze az erdélyi intézmények, iskolák történetét, s az írókat, tudósokat két külön fejezetben, felekezetük szerint csoportosította.⁶⁰ Johann Seivert az erdélyi szász írókat és tudósokat vette számba. 1785-ben megjelent német nyelvű lexikonából a magyar nyelvű szerzőket kihagyta, s ezzel létrehozta az első, bizonyos mértékben nemzetinek minősíthető irodalom-

⁵⁷ KÉNOSI TŐZSÉR János, *De Typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, Szeged, 1991.

⁵⁸ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica liber I–II*, 1–2., kiad. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, Bp., 2002.

⁵⁹ SINAY Miklós, *Praelectiones publica in historiam ecclesiasticam seculi XVI*. [...] – *Közönséges előadásai a XVI-ik század egyháztörténetéről*, s. a. r., ford. HERPAY Gábor, rev., bev. S. SZABÓ József, Debrecen, 1911.

⁶⁰ BENKŐ József, *Transylvania*, I–II, Vindobonae, 1777–1778. 2. kiadás: Vindobonae, 1788. 3. kiadás: Claudiopoli, (1833–1834).

történeti összefoglalást.⁶¹ Felhasznált mára elveszett kéziratokat, s dolgozott különböző erdélyi könyvtárakban. Felvett néhány külföldi származású, rövidebb-hosszabb ideig Erdélyben élő neolatin író, mint pl. Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Philipp Piscator, Marcello Squarcialupi és Giorgio Blandrata. Gyűjtötte az anyagot az erdélyi magyar és székely írókról is, ez a mű azonban csak posztumusz jelent meg. Seivert Czvittinger, Bod, Horányi és mások munkáinak ismeretében dolgozott, s igyekezett javítani elődei tévedéseit. Haner György Jeremiástól például három nyomtatott és tizenegy kézíratos, Soterius Györgytől pedig összesen tizennyolc művet sorol fel, köztük irodalomtörténeti tárgyuakat.

Fordítások

Mint a bevezetőben említettük, az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt a XIX. század elejéig, s jórészt ez magyarázza, hogy a XVIII. században viszonylag kevés latin nyelvű munkát fordítottak magyarra. A magyarországi és magyar vonatkozású humanista irodalmat néhány kivételtől eltekintve nem fordították. A fordítások többnyire nem filológiai meggondolásból, hanem gyakorlati céllal készültek. Petrarca *De remediis utriusque Fortunae libri duo* c. művének szemelvényes fordítását László Pál szilágysomlyói plébános, nagyváradi kanonok készítette el és adta ki 1720-ban.⁶² Justus Lipsius *De constantiá*jának fordítása csak a XIX. század első évtizedében látott napvilágot.⁶³ A plutarkhoszi

⁶¹ Johann SEIVERT, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785.

⁶² Nagy emlékezetű Petrarcha Ferencznek A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két könyvecskéje [...] Magyarra fordítottatott Laszlo Pál [...] által, Kassa, 1720. A *De remediis* latin kiadása 1758-ban jelent meg Egerben liber gradualis-ként.

⁶³ Justus LIPSIUS, *Az álhatatosságról két könyve*, ford. EGYHÁZAS-RADÓCI BODA József, Pest, 1808.

apoftegmaák Erasmus által latinra átdolgozott változatát Lethenyei János költő, katolikus lelkész fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁶⁴ Antik és középkori szövegek fordításai mellett ugyanő elkészítette Paolo Medici zsidó szokásokról és szertartásokról szóló olasz nyelvű műve latin változatának magyar fordítását,⁶⁵ s lefordította Brodarics István beszámolóját a mohácsi ütközetről.⁶⁶ Orosz Ferenc pálos szerzetes Küküllei János I. Lajos király uralkodásáról szerzett krónikáját ültette át.⁶⁷ John Barclay *Argenis*-ét többen is lefordították: az első könyvet versben Hriágyel Márton (1754/1756), majd Boér Sándor rövidítve prózában és Fejér Antal versben, s mindkettő 1792-ben jelent meg.⁶⁸ A jezsuita Guillaume de Waha-Baillonville Herkules-regényét (1673) Gerő György jezsuita fordította le 1768-ban, miközben az eredetit némileg átszerkesztette, s az antikizáló versidézeteket epikus tizenkettesekkel vagy hexameterekkel adta vissza.⁶⁹

Iacopo Sannazaro Velencére írott epigrammáját és Andreas Naugerius (Navagerro) *Ad Hyellam* és *Imaginem sui Hyelle mittit* c. verseit a neolatin alpműveltséggel rendelkező Vergilius-fordító exjezsuita, Rájnisi József fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁷⁰ Milton *Elveszett paradicsom*át Ludwig Bertrand Neumann vergiliusi hexameterekben átdolgozott latin változatából Baróti Szabó Dávid ültette át, melynek nyomán hosszú fordításelméleti vita bontakozott ki.⁷¹ Horatius- és Vergilius-átülteté-

⁶⁴ *Apophtegmatá, az az ékes és éles rövid mondások*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1785.

⁶⁵ PAOLO MEDICI, *A zsidóknak szokási és szertartási*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1783.

⁶⁶ BRODARICS István, *Második Lajosnak [...] a mohácsi harcon történt veszedelme [...] egy toldalékkal a török uralkodásnak kegyetlenségéről*, ford. LETHENYEI János, Buda, 1795.

⁶⁷ KÜKÜLLEI János, *Első Lajos [...] dicsőséges országlásáról*, ford. OROSZ Ferenc, Kassa, 1731.

⁶⁸ BARKLÁJUS János [John BARCLAY], *Argenisse*, I–III, ford. FEJÉR Antal, Eger, 1792.

⁶⁹ Guillaume de WAHA-BAILLONVILLE, *Keresztény Herkulesnek Bullioni Godefrednek hadi munkái*, ford. GERŐ György, Kassa, 1768.

⁷⁰ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK 63(1959), 67–83, itt: 67–68, 1. jegyzet.

⁷¹ TARNAI (70. jegyzet), 76–78.

sei mellett Baróti Szabó is lefordította Sannazaro említett epigrammáját, a jezsuita René Rapin XII. eklogáját és az ugyancsak jezsuita Jacques Vanier *Praedium rusticum* c. *Georgica*-imitációját.⁷² Nicolaus Avancini 1664-ben – rézmetszetekkel együtt, Nádasdy Ferenc által – kiadatott fiktív sírfeliratainak sorozatát a magyar királyok és vezérek dicsőítésére a XVII. századi részleges fordítások után Horányi Elek ültette át.⁷³

Iskolai használatra számos fordítás készült XVII–XVIII. századi latin drámaszövegekből; a szerzők és fordítók többsége egyaránt jezsuita volt. Magyar fordítását is ismerjük például Jakob Masen *Rusticus imperans*,⁷⁴ Franz Neumayr *Conversio S. Augusti*,⁷⁵ Anton Claus *Prima ad coelum via per innocentium* és *Stilico*,⁷⁶ Andreas Friz *Zrinus ad Sigethum*, *Salamon*, *Codrus* és *Cyrus*,⁷⁷ továbbá ismeretlen szerzők *Mauritius*, *Jekonias* és *Sedecias* című darabjainak.⁷⁸ A magyar változatok többsége a helyi viszonyok és lehetőségek figyelembevételével készült átdolgozás, s az eredeti szövegen számos esetben jelentős változtatásokat hajtottak végre.

Végül nem hagyható említés nélkül, hogy nemcsak latinból, hanem latinra is készültek fordítások. Így például az említett Sztrakos Adalbert nógrádi plébános gróf Koháry István magyar nyelvű verseinek egy részét ültette át latinra.⁷⁹ Összeurópai nézőpontból már-már anakronisztikus jelenség, magyar viszonylatban azonban nem mellékes körülmény, hogy nagyszámú latin

⁷² Jacques VANIER, *Paraszti majorság*, ford. BARÓTI SZABÓ Dávid, Kassa, 1780.

⁷³ *Magyar Országának hatalmas és ditsőséges királyainak [...] koporsó épülete*, ford. HORÁNYI Elek, Buda 1773.

⁷⁴ *Cstíksomlyói iskoladrámák*, kiad. ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferencz, Bp., 1913, 163–209.

⁷⁵ *Jezsuita iskoladrámák* (Ismert szerzők), s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., 1992, 623.

⁷⁶ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 989; *Piarista iskoladrámák*, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., 2002, 991.

⁷⁷ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 230, 272, 298, 700.

⁷⁸ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 768, 847, 904.

⁷⁹ KOHÁRY István, *Salictum Heliconis*, ford. SZTRAKOS Adalbert, Budae, 1725.

fordítás készült franciából. II. Rákóczi Ferenc udvarában a fejedelem szűkebb környezetének egyik tagja 1706 után latinra kezdte fordítani Fénelon *Télémaque*-ját.⁸⁰ A fordítás fennmaradt töredéke szó szerint követi az eredetit és számos gallicizmust tartalmaz, ami jelzi, hogy a fordító valószínűleg latin nyelvismere-re alapján tanult meg franciául. Ez volt egyben a regény első latin nyelvű fordítási kísérlete, melynek jelentőségét növeli, hogy Gregorius Trautwein latin fordítása csak jóval később, de a magyar fordítást megelőzve, 1750-ben jelent meg először Magyarországon.⁸¹ A Magyarországon és Ausztriában működő német jezsuita, Franciscus Wagner a latin nyelv iskolai használatát szorgalmazó elméleti írásai és tankönyvei mellett latinra fordította Dominique Bouhours *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687) c. munkáját.⁸²

A század közepétől jelentősen megnőtt a franciából készült latin fordítások száma. Az iskolai színház számára Makó Pál jezsuita hexameterekben ültette át és 1764-ben kiadta Corneille *Nicomède* c. darabját,⁸³ s latin nyelven bemutatták Molière több komédiáját.⁸⁴ A felvilágosodás erdélyi terjedését mutatják gróf Lázár János kéziratban maradt latin nyelvű Voltaire-fordításai (pl. *Essay sur l'histoire générale*).⁸⁵ Voltaire *La mort de César* és

⁸⁰ KÖPECZI Béla, *Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete*, Filológiai Közlöny 15(1969), 1–18. A továbbiakhoz vö. Andor TARNAI, *Lateinische Übersetzungen französischen Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts* = *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis, Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies Amsterdam 19–24 August 1973*, ed. by P. TUYMAN, G. C. KUIPER and E. KESSLER, München, 1979, 976–982.

⁸¹ Francisci FENELONII, *Telemachus gallice conscriptus [...] nunc nitidior Latinitate donatus a Gregorio Trautwein, Cassoviae, 1750*. Olasz művek latin fordítására példa a Barkóczy Ferenc által készítettett Muratori-fordítás: *De charitate Christiana*, trad. Andreas Fridericus SCHUPANZIGH, Strigonii, 1763.

⁸² Dominici BOUHOURS, *Methodus recte cogitandi in Scriptis eruditis et ingeniosis*, ford. Franciscus WAGNER, Augustae Vindelicorum, 1716.

⁸³ Paulus MAKÓ, *Carminum libri tres*, Tyrnaviae, 1764, 57–77.

⁸⁴ GRAGGER Róbert, *Molière első nyomai a magyar irodalomban*, ItK 19(1909), 147–166, 317–352.

⁸⁵ LÁZÁR János, *Excerpta quaedam pulcherrima lectu ex Voltaire Essay sur l'histoire générale*, 1761, OSzK, Kézirattár, Quart. Lat. 2659; TOLNAI Gábor,

Rome sauvée ou Catilina c. tragédiáinak latin adaptációi egy 1749–1750-es, ill. 1760-as kéziratos másolatban maradtak fenn.⁸⁶ Marmontel *Bélisaire*-jának latin változata 1771-ben látott napvilágot Horváth Mihály fordításában,⁸⁷ Rousseau *Du contrat social*-jának kéziratban maradt latin átdolgozása 1792-ben keletkezett.⁸⁸ E fordítások jelentőségét a neolatin kutatások története szempontjából elsősorban az adja, hogy jelzik a francia klasszicizmus retorikájának és poétikájának kiemelkedő szerepét az új, klasszicizáló késő latin stíluseszmény magyarországi meghonosodásában.

* * *

Összegezve megállapítható, a magyarországi neolatin szerzőkkel és szövegekkel kapcsolatos kutatói tevékenység a XVIII. században számos szállal kapcsolódott az európai tudományossághoz. A filológiai teljesítmények jelentős része a külföldi egyetemet járt, illetőleg a külföldre került és ott dolgozó szerzőknek köszönhető. Ezek a munkák különböző szinteken, különböző műfajokban folytak, s egyaránt jelen volt bennük a szövegkiadás, a bibliográfiai anyaggyűjtés, a lexikális összegzés, a kronológiai áttekintés és a részletvizsgálatok igénye. A számbavételt és feloldozást néhány kivételtől eltekintve egészen a század végéig

Gróf Lázár János, *a Voltaire-fordító = uő, Évek – századok*, Bp., 1958, 166–179; PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: a francia és a magyar felvilágosodás*, Bp., 2000, 174–175.

⁸⁶ ALSZEGHY Zsoltné Tési Edit, *Voltaire egykorú magyarországi színpadon*, ItK 83(1979), 571–577; VARGA Imre, *Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színjátszás*, Irodalomtörténet 86(2003), 36–42.

⁸⁷ Jean-François MARMONTEL, *Belisarius, e gallico idiomate in latinum traductus a Michaele Horvath*, Viennae, (1771).

⁸⁸ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n., 40–41. Ugyanebben a munkában Eckhardt idézi James (?) Caldwell 1751-ben Montesquieu-nek írt levelét, mely szerint a levélíró három évvel a *De l'esprit des loix* megjelenése után egy pozsonyi könyvkereskedőnél látta a mű latin fordítását (23.). Vö. *Correspondance de Montesquieu*, II, publ. par François GEBELIN avec la collaboration de M. André MORIZE, Paris, 1914, 407.

latin nyelven, részben a *historia litterariá*val kapcsolatos kutató-sok keretében végezték.

Viszonylag kevés főhivatású kutató, egyetemi tanár által írt munkát vehettünk számba, s meglehetősen magas a befejezetlen, ill. kéziratban maradt munkák aránya. A bemutatott művek egy része azonban nem marad el a kor európai tudományosságának átlagos színvonala mögött. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők latin nyelvű műveinek jelentős része elveszett, lappangott vagy máig kiadatlan, s ez az oka annak, hogy közülük több elkerülte a XVIII. századi kutatás figyelmét. A későbbi időszakból számba vett neolatin szerzők aránya ennél magasabb, s az időben előre haladva emelkedő tendenciát mutat. A viszonylag sok latinból és latinra készült fordítás nem elsősorban filológiai teljesítményként érdemel figyelmet, hanem mert tanúsítja a latinnak mint élő irodalmi nyelvnek a folyamatos használatát. A klasszika-filológia a XVIII. század végi kezdetek után csak a XIX. század első harmadában intézményesült Magyarországon, s a neolatin irodalom ezt követően is még hosszú ideig csak egyes kiemelkedő képviselői révén vált önálló kutatás tárgyává.

MÁTYÁS KIRÁLY „FIRENZEI OROSZLÁNjai”

*Janus Pannonius négy epigrammájának
XVIII. századi kiadástörténetéhez*

Az elmúlt években több tudományos közlemény tárgyalta Janus Pannonius életműve XVIII. századi hagyományozódásának egy-egy részletét. A kutatás egyaránt bővítette a szövegkiadások számát, s megjelent az utrechti kiadás hasonmása.¹ Megvizsgálták és jelentős mértékben ártértékelték Conradi Norbert Janus Pannonius-szövegkiadásának irodalomtörténeti helyét,² s Conradi nyomán bepillantást kaptunk a latin nyelvű epigramma műfajába a piaristák költői gyakorlatában.³

2006-ban megjelent a Janus Pannonius kritikai kiadás első kötete.⁴ Az epigrammák szövegét és azok apparátusát tartalmazó munka részletesen számba veszi és – elsősorban Csapodi Csaba kutatásai nyomán⁵ – tárgyalja a szöveghagyományt. A kézira-

¹ SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 51–60; IANI PANNONII *Poemata. Opusculorum*, I–II, Utrecht, 1784; faksimile kiadás, Bp., 2002.

² SÁRKÖZY Péter, *Conradi Norbert Janus Pannonius kiadásának irodalomtörténeti helye a XVIII. századi magyar műveltségben = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Bp., 2005, 61–69.

³ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizenharmadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 73(1969), 176–198, itt: 179–180.

⁴ IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia* (seriem redigunt Stephanus BORZSÁK et Ágnes RITÓÓK-SZALAY), volumen I, *Epigrammata*, fasciculus I, *Textus*, edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi Kiadó, 2006.

⁵ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 10); vö. még CSAPODI Csaba,

tok és a nyomtatott kiadványok bemutatásának igénye kiterjed a mindössze egyetlen epigrammát tartalmazó forrásokra is.⁶

A kritikai kiadás nyomtatványokat és a velük kapcsolatos szakirodalmat bemutató részében – sem a két betűvel jelzett, sem a jelzés nélküli munkák között⁷ – nem található meg az a XVIII. századi forráskiadvány, melyben Janus négy epigrammája olvasható. Az *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae* [...] című, négy részből álló, egykorúán részenként önálló kiadásban⁸ is megjelentetett levelezésgyűjteményre található ugyan egy rövid utalás Koller József Janus-kutatásainak bemutatásában,⁹ a nyomtatvány harmadik részében megjelent epigrammák¹⁰ említése azonban elmaradt.

A továbbiakban először választ keresünk a Mátyás-levelek XVIII. századi kiadásaiban közölt epigrammák „mellőzésének” lehetséges okaira. Ezt követően áttekintjük az *Epigrammata Joannis Pannonii De Leonibus per Florentinos missis* címmel 1744–1746 között különböző nyomdahelyeken többször megjelentetett epigrammák kiadástörténetét. Végül közöljük a négy epigramma szövegét, az *Epistolae Matthiae Corvini* [...] 1744-es kiadásának megfelelően.

Újabb ismeretlen Janus-kéziratok, ItK, 89(1985), 188–189; CSONKA Ferenc, *Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szövegghagyomány, Irodalomtörténet*, 66(1984), 627–635.

⁶ IANI PANNONII [...] *Epigrammata*, i. m. (4. jegyzet), 9–70.

⁷ IANI PANNONII [...] *Epigrammata*, i. m. (4. jegyzet), 22–27.

⁸ 1. kiadás: Kassa, Typ. Acad. Societatis Jesu, 1743–1744; utolsó kiadás: Kassa–Eger, 1764 (liber gradualis). A kiadástörténetet lásd később részletesen.

⁹ IANI PANNONII [...] *Epigrammata*, i. m. (4. jegyzet), 30.

¹⁰ Pars III, [Nr.] XLVII. *Epigrammata Joannis Pannonii De Leonibus per Florentinos missis*.

Hogyan került el a Janus-kutatás figyelmét a kassai jezsuiták által kiadott Mátyás-levelezés?

A szöveghagyomány bemutatásában Csapodi Csaba részletesen tárgyalta a Hédervári kódexet, mivel annak szövegét Janus Panonius vagy a környezetéhez tartozó személyek fogalmazhatták.¹¹ A Hédervári kódex egyúttal az egyetlen olyan, pontosan azonosítható kéziratnak bizonyult, amelyet a kassai jezsuiták biztosan felhasználtak a Mátyás-levelek sajtó alá rendezésekor.¹²

A Hédervári kódex tartalmi ismertetésében Csapodi folyamatosan jelezte a kódex szövegegységeinek nyomtatott közléseit. Így Csapodinál a 73. oldalon a [104.] számmal jelzett, „Mátyás király Firenzének [1470. február 15.]” megjelöléssel körülírt levélről megtudjuk, hogy az a kassai jezsuiták *Epistolae Matthiae Corvini* [...] című kiadványának III. parsában a 46. számon jelent meg.¹³ Ellenőrizve Csapodi adatát, a hivatkozott nyomtatványban eltérő dátum található: a III. pars 46. számú levelének dátuma „Ex Vienna 17. Feb. 1470.”¹⁴

¹¹ CSAPODI, *i. m.* (5. jegyzet), 68–73.

¹² *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae* [...], Pars I–III, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1746, (I–v; FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király leveleinek új kiadása*, MKsz, 15(1890), 1–10, itt: 2–3, 5; DÉCSÉNYI-SCHÖNHERR Gyula, *Előszó = Matthiae Corvini Hungariae Regis Epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae – Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490*, szerk. SCHÖNHERR Gyula, FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1891 (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia: Series Prima, 6), XXIX–LXIX, itt: XXIX, LXVI, LXIX; DÉCSÉNYI-SCHÖNHERR Gyula, *Mátyás király leveleskönyve a gróf Khuen-Héderváry család könyvtárában*, MKsz, 16(1891), 169–175; vö. még SCHÖNHERR Gyula, *Ismeretlen Mátyás kora-beli levelező-könyv Darmstadtban*, MKsz, 15(1890), 147–149; *Mátyás király levelei*, közléstesi FRAKNÓI Vilmos, Külügyi Osztály, [I], I–II, Bp., 1893–1895.

¹³ További kiadásként hivatkozza Fraknóit; vö. FRAKNÓI, *i. m.*, 1893–1895 (12. jegyzet), I, [nr.] 177.

¹⁴ *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae* [...], Pars I–III, Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744, III, 93.

A Hédervári kódexet követően Csapodi bemutatta a Sevillai leveleskönyvet. Megállapította, hogy tartalmát Janus Pannonius írta, „akkor is, ha Mátyás király vagy Vitéz János esetleg mások nevében szólnak” a levelek.¹⁵ Csapodi felhívta a figyelmet arra, hogy a leveleskönyvben „...három nem levél, hanem beszédeinek szövege, egy meg éppen nem is prózai szöveg, hanem Janus egyik epigrammája, a Firenzéből Mátyás királynak küldött oroszlánokkal kapcsolatos”.¹⁶ A Sevillai leveleskönyv tartalmi részletezésében Csapodi a [98.] számon írta le Mátyás Firenze városához intézett levelét, melynek dátuma „Bécs, 1470. február 17.” Ennek szövegkiadása szerint a kassai jezsuiták *Epistolae Matthiae Corvini* című kiadványának I. parsában a 46. számon jelent meg.¹⁷ Ellenőrizve az adatokat, nyilvánvalóvá vált, hogy Csapodi kétszeresen tévedett: 1. A Sevillai leveleskönyvben nem egy Janus Pannonius-epigramma szövege található.¹⁸ 2. Az *Epistolae Matthiae Corvini* című kiadvány I. parsában a 46. számon nem a Bécsben 1470. február 17-én kelt levél jelent meg. E levél a fenti kiadvány III. parsában található a 46. számon.¹⁹

A fenti megállapítások arra figyelmeztetnek, hogy a Hédervári kódex és a Sevillai leveleskönyv bizonyos szövegeinek nyomtatott megjelenésére vonatkozó adatsorok összekeveredtek Csapodi feljegyzéseiben. A Bécsben 1470. február 17-én kelt Mátyás-levelet, melyben köszönetet mond Firenze városának az ajándékképpen kapott oroszlánokért, a Sevillai leveleskönyv együtt tartalmazza az oroszlánokra vonatkozó négy epigrammával.²⁰ A Hédervári kódex nem tartalmazza Janus Pannonius oroszlá-

¹⁵ CSAPODI, *i. m.* (5. jegyzet), 74–80, itt: 74.

¹⁶ CSAPODI, *i. m.* (5. jegyzet), 74.

¹⁷ További kiadásként ismét hivatkozza „Fraknoi I. 177”-et; vö. FRANKÓI, *i. m.*, 1893–1895 (12. jegyzet), I, [nr.] 177.

¹⁸ IANI PANNONII [...] *Epigrammata*, *i. m.* (4. jegyzet), 16; a vonatkozó szövegek itt: „Epg. I, 297–8. 295–6.”

¹⁹ *Epistolae*, *i. m.* (14. jegyzet), Pars III, [Nr.] XLVI, 91–93. – Első kiadás.

²⁰ A négy epigramma nyomtatott szövegkiadása: *Epistolae*, *i. m.* (14. jegyzet), III, [Nr.] XLVII, 93–94; lásd még IANI PANNONII [...] *Epigrammata*, *i. m.* (4. jegyzet), 16.

nokat megörökítő epigrammáit, viszont megtalálható benne Mátyás király oroszlánokat megköszönő levele.²¹

Csapodi e tévedésére vagy talán figyelmetlenségére azért nem figyeltek fel a kritikai kiadás készítői, mert nem kellett foglalkozniuk a Janus Pannonius nevéhez köthető Mátyás-levelekkel. Mivel elmaradt a nyomtatott Mátyás-levelek XVIII. századi szövegkiadásának ellenőrzése, az epigrammák kiadói nem figyeltek fel az 1470. február 17-én Bécsben kelt levél után közölt négy epigrammára.

A Mátyás leveleit tartalmazó XIX–XX. századi szövegkiadások és az azok forrásaival foglalkozó szerzők, Fraknoi Vilmos és Schönherr Gyula sem hívták fel a figyelmet arra, hogy a levelek először Kassán megjelent XVIII. századi kiadásában az egyik levél után, a levelek közé levélként számozva Janus Pannonius-epigrammák találhatók.²² A Fraknoi Vilmos által közölt Mátyás-levelekből válogató és azok magyar nyelvű fordítását gondozó V. Kovács Sándor sem nyúlt vissza a Mátyás-levelek XVIII. századi jezsuita szövegkiadásaihoz, azok létezéséről nem tett említést a kötet utószavában.²³

A Mátyás-levelek, a Janus Pannonius nevéhez köthető Mátyás-levelek, a Janus Pannonius életművét tartalmazó források és az ezekre vonatkozó kritikai áttekintés külön kezelése okozta, hogy a Janus Pannonius összes munkáit két kiadásban²⁴ latin és magyar nyelven közreadó V. Kovács Sándor éppúgy nem talált rá az először 1743–1744-ben Kassán megjelent jezsuita kiadású Mátyás-levelek között a négy epigrammára, mint a 2006-ban megjelent kritikai kiadás gondozói.

²¹ DÉCSÉNYI-SCHÖNHERR, *Mátyás király leveleskönyve, i. m.* (12. jegyzet), 175, 1. jegyzet. – Az *Epistolae, i. m.* (14. jegyzet) egy másik 1744-es, a négy parsot egy kötetben tartalmazó kassai liber gradualis kiadásának egyik, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányában (jelzete: 222.712) a III. pars XLVI. levele kezdeténél tintával a „Héd. f. 95a” bejegyzés olvasható. Ugyanitt az epigrammákat tartalmazó XLVII. számú szövegnél nincs kéziratossá bejegyzés.

²² Vö. 12. jegyzet.

²³ *Mátyás király levelei 1460–1490, vál., szöveggond., utószó, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, ford. BALLER Piroska, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1986.*

²⁴ *JANI PANNONII Opera omnia – JANUS PANNONIUS Összes munkái, közrebocsátja V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 21987.*

A Mátyás-levelek kassai kiadásában közölt négy epigramma kiadástörténete

Mátyás király leveleinek kora újkori ismerete a XVII. század első harmadáig nyúlik vissza. 1637-ben a pozsonyi jezsuita kollégiumban őrzött,²⁵ ma Hédervári kódexként ismert kéziratot a jezsuita Némethy Jakab forgatta, majd 1743–1744-ben a Mátyás-leveleket sajtó alá rendező és nyomtatásban megjelentető kassai jezsuiták használták. Némethy e kéziratból másolt ki és küldött el két levelet Ferrari Zsigmondnak, a domonkos rend történetírójának.²⁶ Pozsonyban e kéziraton kívül más Mátyás-leveleket tartalmazó kézirato(ka)t is őriztek. E kézirat(ok) jellegzetességeiről nem maradt fenn leírás, így azok nem azonosíthatók a ma ismertekkel.²⁷ Az 1744-ben Kassán egy kötetben megjelent I., II. és III. rész olvasói előszava arról tanúskodik, hogy az alapvetően két forrásból származó levelek kiadására ösztönzően hatott a régi magyar dicsőség (gloria) és a Mátyás-korabeli „virtus Hungariae” bemutatásának igénye.²⁸

Nem maradt fenn a négy részből (pars) álló nyomtatott Mátyás-levelek sajtó alá rendezőjének, illetve szerkesztőjének neve. Az 1743-ban elsőként megjelent negyedik pars ugyanabban az évben liber gradualisként is napvilágot látott, s a címlap szerint a pro-

²⁵ A kézirat jelzete a pozsonyi jezsuita könyvtárban O. II. 33. volt. Vö. DÉCSÉNYI-SCHÖNHERR, *Mátyás király leveleskönyve, i. m.*, (12. jegyzet), 174.

²⁶ A Mátyás-levelek kassai kiadássorozatában elsőként a levelek negyedik része jelent meg 1743-ban. A szövegkiadásról és előzményéről az „Ad lectorem”-ből – többek között – a következők tudhatók meg: „Epistolas scilicet Scriptorum vitio nimis quam deformatas a plurimis mendi repurgavimus [...] et collatis inter se pluribus exemplaribus effici potuit [...]. [...] in manuscriptis [...] anno videlicet millesimo sexcentesimo trigesimo septimo P. Jacobus Némethi Soc. Jesu in literis suis ad Reverendum Patrem Sigismundum Ferrarium sacri Ordinis Praedicatorum scriptis immerito questu fuisse lego.” *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae [...]*, [Pars IV], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1743, 2v.

²⁷ Vö. FRAKNÓI, *Mátyás király leveleinek, i. m.* (12. jegyzet), 2–6.

²⁸ „...ex duobus manuscriptis historici Musaei Posoniensis desumptam.” *Epistolae, i. m.* (14. jegyzet), 1r–v.

motor Kelcz Imre kassai jezsuita volt.²⁹ A jegyzetekkel ellátott szövegkiadás azonban nagy valószínűséggel nem kapcsolható egyetlen sajtó alá rendező nevéhez. Egyrészt azért, mert a fellelhető kiadások címlapjai és keretszövegei nem utalnak erre. Másrészt a kassai jezsuita rendház történetét összegző források nem szólnak arról, hogy kik vettek részt a sajtó alá rendezésben. Míg a kassai kollégium évkönyve például 1744-ben a szerző, Turóczi László megnevezésével ír az *Ungaria suis cum regibus compendio data* című mű új, kassai kiadásáról (1744), a *Res Literariae* című fejezetben ugyanitt említett Mátyás-levelek összeállítóiról hallgat.³⁰ Áttekintve az 1742–1744 között Kassán tevékenykedő jezsuiták névsorát, úgy ítéljük meg, hogy a Mátyás-levelek kiadásában nem csupán Kelcz Imre³¹ vehetett részt, hanem a kassai rendház irodalmi, történeti tevékenységéről ismert rektora, Kunits (Kunics) Ferenc és a rendház több más lakója is.³²

A retrospektív nemzeti bibliográfiában³³ a részben Kelcz Imre összeállítói tevékenységére utaló *Epistolae Matthiae Corvini Regis [...]* kiadásainak bibliográfiai leírása hiányos és pontatlan, ezért rövid címeleírással és a használt példányok jelzeteinek közlésével felsoroljuk az ismert kiadásokat. A négy epigramma a félkövérrel kiemelt kiadásokban található meg a jelzett lapszámokon.

1. *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae [...]*,

²⁹ Használt példány: OSzK, 222.715.

³⁰ A filozófiai, metafizikai doktori vizsgák kapcsán ez olvasható: egyvalaki „...sub Epistolis Mathiae Corvini Propugnatores habuit; cujus Opusculi pars altera erudito Auditori a Magistris decem et novem oblata est...” *Annuae Collegij Cassoviensis Societatis Iesu, 1735–1772*, BEKK, Ab 89, 38v.

³¹ Vö. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 699–700.

³² Vö. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., VIII (1734–1747)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1994, 489–491, 550–552, 613–615; *Jezsuita iskoladrámák (ismert szerzők)*, sajtó alá rend. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., 1992 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 4/1), 851–906.

³³ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892; *Pótlások, 1701–1800*, V–VIII, Bp., 1971–1991, itt: I, 654; V, 316–317; VII, 328–329.

Nunc primum typis excusae, et notis etiam quibusdam illustratae, [Pars IV], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1743. OSzK 222.711 coll. 1.

2. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars IV], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1743. (Címlapkiadás, liber gradualis, promotor Emericus Kelcz.) OSzK 222.715

3. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–III], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744. Itt: III, 93–94. (A parsok rendje: I., II., III.) OSzK 222.711 coll. 2.

4. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–II], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744. (Címlapkiadás, liber gradualis – a kötet végéhez kötve önálló címlappal: *Theses ex universo jure Hungarico [...] Domini Sigismun. Sztoyka [...]*, Cassoviae, Acad. S. J., [1744] OSzK 326.317–326.318

5. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–IV], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., (1744). Itt: III, 93–94. (Címlapkiadás, liber gradualis, praeses Emericus Kelcz, a parsok rendje: II., I., III., IV.) OSzK 222.713; 272.475

6. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–IV], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., (1744). Itt: III, 93–94. (Címlapkiadás, a parsok rendje: II., I., III., IV.) OSzK 222.712

7. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–IV], Claudiopoli, Typ. Acad. S. J., (1745). Itt: III, 93–94. (A kassai 1743–1744-es kiadás címlapkiadása, liber gradualis, a parsok rendje: II., I., III., IV.) OSzK 283.277

8. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, Pars II, Claudiopoli, Typ. Acad. S. J., (1745). (A kassai 1744-es kiadás megfelelő részének címlapkiadása.) OSzK 317.343

9. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars I–III], Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1745. Itt: III, 93–94. (A kassai 1744-es kiadás címlapkiadása, liber gradualis, a parsok rendje: II., I., III.) OSzK 222.714

10. *Epistolae Matthiae Corvini [...]*, [Pars III–IV], Budae, Veronica Nottensteinin Vidua, 1746. Itt: III, 93–94. (A kassai 1743–1744-es kiadás címlapkiadása, liber gradualis, a parsok rendje: IV., III.) OSzK 287.691

11. *Epistolae Matthiae Corvini [...], Pars I–III, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1746.* Itt: III, 93–94. (A kassai 1744-es kiadás címlapkiadás, liber gradualis.) BEK Gb 539

12. *Epistolae Matthiae Corvini [...], Nunc denuo typis excussae et notis etiam quibusdam illustratae*, [Pars II], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1764. OSzK 221.097

13. *Epistolae Matthiae Corvini [...], Nunc denuo typis excussae et notis etiam quibusdam illustratae*, [Pars II], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1764. (A kassai 1764-es kiadás címlapkiadás, liber gradualis.) OSzK 315.211; 606.258

14. *Epistolae Matthiae Corvini [...], Nunc denuo typis excussae et notis etiam quibusdam illustratae*, [Pars II], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1764. (A kassai 1764-es kiadás címlapkiadás, liber gradualis, a téziseket önálló címlappal a kassai Typographia Landereriana nyomtatta.) OSzK 172.288

15. *Epistolae Matthiae Corvini [...], Nunc denuo typis excussae et notis etiam quibusdam illustratae*, [Pars II], Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1764–Agriae, Scholae Episcopalis, 1769. (A kassai 1764-es kiadás címlapkiadás, liber gradualis, melynek önálló címlapját Egerben a Püspöki nyomda nyomtatta.) OSzK 825.712–825.713 (az utóbbi jelzet a liber gradualis önálló címlapjáé, mindössze egy levél).

A jegyzék azt mutatja, hogy a Mátyás-levelek kassai jezsuita szerkesztésű gyűjteménye jelenlegi ismereteink szerint 1743–1769 között öt különböző nyomdahelyen, összesen tizenöt kiadásban, illetve kiadásváltozatban jelentek meg. A Janus Pannonius-epigrammák ezek közül összesen hét, Kassán, Kolozsvárott, Nagyszombatban és Budán 1744–1746 között nyomdafestéket látott kiadásban találhatók meg. Az *Epistolae Matthiae Corvini [...]* című összeállítás XVIII. századi ismerete, úgy tűnik fel, általános lehetett. Nem kötődött kizárólagosan a katolikus felekezethez; Bod Péter például éppúgy ismerte és hivatkozta, mint a pálos történetíró, Orosz Ferenc.³⁴

³⁴ BOD Péter, *Magyar Athenas [...]*, Szeben, [Sárdi Sámuel], 1766 [1767], 356; Franciscus OROSZ, *Orationes Regum et Principum Magni Regni Hungariae [...]*, Ginsburgi, Typis Wageggianis, 1754, Ad lectorem.

A Mátyás-levelek kassai kiadásában közölt négy epigramma szövege

XLVII.

Epigrammata Joannis Pannonii
De Leonibus per Florentinos missis.

Nil est magnorum Matthia maxime Regum,
Quod jam dite petas amplius è Latio.
Tota tibi in varios Oenotria certat honores,
Quaelibet & proprias Ora ministrat opes.
Aurum Roma parens, Veneti sua serica mittunt,
Praebet Cornipedes Apulus, arma Ligur.
Contulerat nullum Florentia sola tributum,
Quae nunc marmaricas obtulit ecce feras.
Dignum te nostro, vectigal & illa pendit,
Judicio, Fortem fortia dona decent.

De iisdem ad Matthiam Regem.

Haud leviter quondam laetatum Eurysthea dicunt
Nec decus id titulis vile putâsse suis,
Alcides cùm prima viri mandata secutus
Torva Cleoneae protulit ora ferae.
Clarior at quantò est Matthiae gloria Regis,
Cuî venit hic longè, sed duplicatus honos.
Quippe illi extremis geminam, nec jussus, ab oris
Sponte tua mittis monstrifer Arne jubam.

De iisdem.

Non tibi Matthia Rex invictissime frustra
Gens Massyleum misit Hetrusca pecus.
Multarum fecit par convenientia rerum:
Haec meritò possint, ut tibi dona dari.

Tu Princeps hominum, Princeps Leo nempe ferarum.
 Nobilis ille jubâ, pulcher es ipse comâ.
 Unguibus ille ferox, gladio tu fortis, & hasta,
 Parcere tu victis, parcere & ille solet.
 Quid quod idem Ducibus clarum est insigne Bohemis,
 Grande novi Sceptri scilicet omen habes.

De iisdem.

Junge, licet, sacros junge ad tua frena Leones,
 Hoc tibi Matthia dat Cybele ipsa decus.
 Seu te per terras vectari fortè libebit,
 Non cadet illorum sub pede laesa seges.
 Sive voles Pelago Neptuni currere ritu,
 Planta levis summa non madefiet aqua:
 Tu tamen in Coelum potiùs, sed serus abito,
 Nòrunt has etiam talia monstra vias.³⁵

Ha összevetjük a Mátyás-levelek azonos szedésű címlapkiadásában megjelent epigrammákat a kritikai kiadás filológiai apparátusával,³⁶ szembeűnő, hogy a négy epigramma közlési rendje, szövege és központoszása némileg eltérő. A XVIII. századi más nyomtatott kiadásoktól különbözően Kassán a versek a Sevillában őrzött kódexeknek megfelelő sorrendben láttak nyomdafestéket.³⁷ A szavakat és betűket érintő variáns szövegrészek összevethetők Janus Pannonius 1559-ben Padovában és 1569-ben Bécsben ki nyomtatott műveinek megfelelő részeivel.³⁸

³⁵ *Epistolae, i. m.* (14. jegyzet), III, [Nr.] XLVII, 93–94.

³⁶ IANI PANNONII [...] *Epigrammata, i. m.* (4. jegyzet), 16, [nr.] 448–451, 255–257.

³⁷ IANI PANNONII [...] *Epigrammata, i. m.* (4. jegyzet), 16.

³⁸ IANI PANNONII [...] *Epigrammata, i. m.* (4. jegyzet), [nr.] 448–451, 255–257; IANI PANNONII [...] *Opera Joannis SAMBUCI [...]*, Viennae, ex Officina Caspari Stainhoferi, 1569, ff. LVIv–LVIIr.

II. IRODALOMELMÉLET

JACOB MASEN IRODALOMELMÉLETI MŰVEINEK MAGYARORSZÁGI HATÁSTÖRTÉNETÉHEZ

Jacob Masen irodalomelméleti munkásságának jelentőségét elsősorban az adja, hogy alapvetően megújította a jezsuita iskolai retorikát és poétikát, előkészítette az udvari, manierista stíluselméletet és kiemelkedő képviselője volt a retorikai művészetelméletnek. Retorikai, poétikai és stíluselméleti műveiben megtaláljuk a kor irodalmi kifejezőeszközeinek differenciált és módszeres áttekintését. Retorikai kézikönyveit egyaránt jellemzi az iskolás Cicero-követés hagyománya és a modern stílustendenciák eklektikus elsajátítása. Miközben visszanyúlt a humanista előzményekhez, ösztönözték az új itáliai és spanyol stílustörékvések, s kifejlesztette az *argutia* és az epigrammatika figyelemre méltó elméletét. *Ars nova argutiaruma* Tesauro és Gracián művei mellé állítható, s ez a mű a *Speculummal* együtt jelentősen hozzájárult a manierista stílusideál közép-európai elterjedéséhez.¹

Mint Wilhelm Kühlmann megállapította, Masen törekedett egyensúlyba hozni az iskolában és a teológiai vitákban gyökerező, udvari befolyásoktól mentes retorikát egy olyan stílusművészettel, mely tekintettel van az udvari dicsőítés, a historiográfia és a társasági szórakoztatás igényeire.² „A költői és szónoki gyakorlatból poétikai szabályokat vezetett le, s beépítette ezeket a költői *inventio*, *dispositio* és *elocutio* hagyományos retorikai rendszerébe.” Retorikáit úgy állította össze, hogy a diákok a Cicero-olvas-

¹ Barbara BAUER, *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt/M., Bern, New York, 1986, 321–322.

² Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat. Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*, Tübingen, 1982, 204–220.

mányok és az aszketikus irodalom révén közeli kapcsolatba kerültek a „teorétor” eloquentiájával, s örömet lelték a szellemesen szórakoztató irodalomban, a tréfás beszédben és az apophtegmákban. A szövegantológiák, stíluselemzések és gyakorló feladatok együttesét tartalmazó könyvei lehetőséget nyújtottak arra, hogy a nyelvtanulás és a költői gyakorlatok során elsajátítható legyen a felekezetek fölötti esztétikai normák rendszere.³

Masen irodalomelméleti műveinek jelentőségét növeli, hogy a poétikák egészen a felvilágosodás koráig közvetítették a modern költői gyakorlatból kifejlesztett szabályrendszerét. Mint Barbara Bauer kimutatta, munkái ösztönözték Georg Philipp Harsdörffer argutia-elméletét, s befolyásolták Daniel Georg Morhof és Christian Weise törekvéseit az argutia-retorika udvari, politikai alkalmazásában.⁴ Fontes-tanának, kép- és emblémaelméletének hatása Jacob Boschiustól és Franciscus Langtól kezdve Michael Pexenfelderén és Claude François Menestrieren át Franciscus Neumayrig megragadható.⁵

A latin humanitás poétikája és retorikája iránt Magyarországon csak az elmúlt egy-két évtizedben nőtt meg jelentősen az érdeklődés, s Masen irodalomelméleti műveinek hatását módszeresen eddig nem vizsgálták. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk irodalomelméleti műveinek elterjedését a magyarországi könyvtárakban, s kiválasztott példák alapján bemutassuk hatását a retorikai és poétikai kézikönyvekre, az irodalmi műfajokra és a képzőművészetre. A drámai, lírai, történeti, polémikus és aszketikus művek hatásával itt nem foglalkozunk.

³ BAUER (1. jegyzet), 319.

⁴ BAUER (1. jegyzet), 319–320.

⁵ BAUER (1. jegyzet), 541–545. – Itt említjük meg az adatot, mely szerint a huszonegy éves Masen a kölni jezsuita színpadon 1627-ben bemutatott Szent István-drámában játszotta első szerepét. VALENTIN, 1059, no. 982.

Masen művei a XVII–XVIII. századi könyvtárakban

Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi ismertségét tanúsítja, hogy példányaik nagy számban rendelkezésre álltak a különböző jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. A XVII. századi kéziratos könyvtárkatalogusok tanúsága szerint például Kassán 1682-ben Masen hét irodalomelméleti munkája közül hat megvolt: a *Speculum* egy, az *Ars nova argutiarum*, a *Palaestra styli Romani* és az *Exercitationes oratoriae* két-két, a *Palaestra eloquentiae ligatae* négy, a *Palaestra oratoria* összesen öt példányban állt rendelkezésre.⁶ Hasonló volt a helyzet Nagyszombatban az 1680-as években: itt a *Palaestra oratoria*, az *Exercitationes oratoriae* és a *Familiarum argutiarum fontes* egy-egy, a *Palaestra eloquentiae ligatae* négy, a *Speculum* hat, az *Ars nova argutiarum* összesen nyolc példányban volt meg.⁷ Győrben 1690-ben a *Speculum* összesen tíz példányban, három különböző kiadásban (Köln 1650, 1654, 1681), az *Ars nova argutiarum* négy példányban, három különböző kiadásban (Köln 1649, 1660, 1711), a *Palaestra eloquentiae ligatae* két példányban állt rendelkezésre.⁸ Ez utóbbi mű a XVIII. század elején egyaránt megvolt például a selmecbányai és a zsolnai

⁶ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSAR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990, 23, 31–32, 36, 56–57.

⁷ Catalogus novus librorum collegii Tirnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus 1690, BEKK, J 2/1–2; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Sources for the Teaching of Emblematism in the Jesuit Colleges in Hungary = The Jesuit and the Emblem Tradition. Selected papers of the Leuven international emblem conference 18–23 August, 1996*, ed. by John MANNING, Marc van VAECK, Turnhout, 1999, 118, 120; Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II: Nagyszombat 1632–1690, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997, 269.

⁸ Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Rhetorisches Konzept und ikonographischen Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs = Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik: Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies*, Hrsg. von Wolfgang HARMS, Dietmar PEIL, Frankfurt/M., 2002, 949–975, itt: 959–960, 19. jegyzet.

jezsuita könyvtárban, az utóbbi helyen kiegészítve a *Palaestra oratoria* és a *Speculum* köteteivel.⁹

Egy, az emblematika jezsuita oktatásainak forrásait vizsgáló reprezentatív felmérés szerint Jeremias Drexel, Heinrich Engelgrave, Hermann Hugo, Gabriel François Le Jay és Pierre L'Abbé mellett Masen a legtöbb kiadvánnyal képviselt szerzők közé tartozott: tizenkét kollégiumi könyvtárban összesen hetvenöt kötete volt meg.¹⁰ A felosztatott rendházak és kollégiumok könyvtáráról összeállított jegyzékek szerint a *Speculum* különböző kiadásai egyaránt ott voltak például a szakolcai, soproni, löcsei, székesfehérvári, szatmári, trencsényi (3 példány) és pozsonyi (2 példány) könyvtárakban.¹¹ Kőszegen az *Ars nova argutiarum*, Zágrábban a *Speculum* és az *Ars nova argutiarum* egy-egy példányban volt meg.¹² Egy tizenhat magyarországi jezsuita kollégium 1773–1781 között készült abolíciós könyvjegyzékeinek a drámaelméleti művekre koncentráló vizsgálata szerint a *Palaestra eloquentiae ligatae* harmadik része kilenc kollégium könyvtárában összesen tizenhat példányban állt rendelkezésre.¹³

⁹ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékszerű források*, s. a. r. ZVARA Edina, Szeged, 2001, 379, 413, 416, 418.

¹⁰ KNAPP, TÜSKÉS (7. jegyzet), 136. Table 3.

¹¹ *Catalogus Bibliothecae Collegii Szakolczensis* (1774), BEKK J 10/16, 57; *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Soproniensis* 1779 conscriptus, BEKK J 10/14, Theologici, Nr. 113; *Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis* (1778 körül), BEKK J 10/5, 41; *Elenchus Librorum in Alba-Regalensi extinctu Societatis Residentia repertorum Anno 1778*, BEKK J 10/1, 53; *Catalogus Librorum Residentiae Szatthmár olim abolitae Soc. Jes.*, BEKK J 98/12a, Nr. 532; *Catalogus Bibliothecae Trenchiniensis* 1778, BEKK J10/19, 269–270, 323–324; *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Posoniensis abolitae Societatis Jesu conscriptus Anno 1778*, BEKK J 10/10, 148; *Catalogus Librorum in Residentia abolitae Societatis Jesu ad Sanctum Martinum Posonii adinventorum descriptus* 18. Febr. 1781, BEKK J 10/9, 56.

¹² *Licitationale Protocollum Librorum ex Bibliotheca Conventus aboliti ordinis S. P. Jesuitarum Ginsii die 15a et 16a Mensis Junii 1789 distractorum*, BEKK J 98/18, Poetae; [*Catalogus Bibliothecae*] *Zagrabiensis* [Coll. S. J.] (1782), BEKK J 10/20, fol. 84/a, 65/b.

¹³ PINTER Márta Zsuzsanna, *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*, MKsz 106(1990), 139–147, itt: 144.

A kötetek folyamatos XVIII. századi használatát tanúsítják a könyvbejegyzések és a jezsuita tanárok szobáiban tartott könyvek jegyzékei. Így például a *Speculum*ot 1741-ben Székesfehérvárott a retorika és a poétika professzora használta,¹⁴ ugyanez a mű a XVIII. század közepén Nagyszombatban egyaránt megvolt a principisták és a poétika tanáránál.¹⁵ A jezsuita iskolákban használt, máig fennmaradt emblematikus kiadványok tulajdonosi és használói bejegyzéseinek vizsgálata szerint a *Speculum* esetében összesen nyolc, az *Ars nova argutiarum* esetében négy példányban található jezsuita tulajdonosi vagy használói bejegyzés.¹⁶

A feloszlatott jezsuita rendházak könyvtárainak állományából a budai egyetem könyvtárának kiválogatott könyvek 1782-ben összeállított jegyzékén Masen több más műve között megtalálható a *Palaestra eloquentiae ligatae* és a *Palaestra styli Romani* egy-egy kötete.¹⁷ Művei viszonylag rendszeresen előfordultak más rendek könyvtáraiban is, ezek között azonban meglehetősen ritkák az irodalomelméleti munkák. A pozsonyi trinitáriusok könyvtárában például a *Speculum* egy példányát őrizték a XVIII. század közepén.¹⁸

A rendi könyvtárak mellett az irodalomelméleti művek szórányosan előfordultak a magánkönyvtárakban is. Csáky István országbíró könyveinek 1671-es jegyzékében például a „Jacobus Masenius” bejegyzés olvasható.¹⁹ Csáky magyarra fordította egy ismeretlen szerző később bemutatandó fejedelmi tükrét, melynek

¹⁴ „Alba-Regal. Missioni Societatis Jesu. Dono Domus I. Anno S. J. Anno 1741. In usu Profess. Rhet. et Poet.” A példány jelzete: BEK J 151. – A *Speculum* 1681. évi kiadása BEK-beli példányának jelzete: J 149.

¹⁵ *Catalogus Librorum in cubiculis religiosorum (Tyrnaviae)*, BEKK J 3.

¹⁶ KNAPP, TÜSKÉS (7. jegyzet), 141. Table 9.

¹⁷ Elenchus generalis librorum, qui ex bibliothecis, quas abolita Soc. Jesu in regno Hungariae [...] habebat pro bibliotheca regiae universitatis Budensis, velut in eadem adhuc desiderati selecti sunt Budae in bibl. regiae univ. 1782. diebus jan. 14–27. Martii, BEKK J 11, 285.

¹⁸ Elenchus exhibens nomina et cognomina alphabetico ordine Authorum in Bibliotheca Poseniensi Patrum Trinitariorum reparabilium ab Anno 1750, BEKK J14/I, 142.

¹⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak, II: 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992, 64.

leggyakrabban idézett forrása Masen *Speculuma* volt. Jogos tehát a feltételezés, hogy e mű volt meg a tulajdonában. Berényi György Nyitra megyei nemes könyvei között egy 1690-es jegyzék szerint egyaránt megvolt az *Ars nova argutiarum* és a *Familiarum argutiarum fontes* egy-egy példánya.²⁰ II. Rákóczi Ferenc könyvei között a *Speculum* volt meg egy 1701-es jegyzék szerint.²¹ Klimó György pécsi püspök 1774-ben nyilvánossá tett könyvtárában megvolt a *Palaestra oratoria* 1678-as kiadása a püspök 1754-ből való ex librisével, s bekerült a könyvtárba a *Speculum* 1681-es kiadása is.²²

Az irodalomelméleti kézikönyvek és kéziratos jegyzetek tanúsága

Az első Magyarországon kiadott irodalomelméleti munka, melyben nyomát találjuk Masen ismeretének, a piarista Moesch Lukács dramatizált költészettana 1693-ból, mely a költői műfajokat az emberi élet négy korszaka szerint csoportosítja.²³ Moesch költészet-definíciója lényegében megegyezik Masenével. A *Vita poetica* második részének példatára Masenére emlékeztet, s a technopaegniumok tárgyalásában a harmadik részben leginkább az *Ars nova argutiarum* megfelelő részére támaszkodik.²⁴ A harmadik rész epigrammával foglalkozó, harmadik inductiójában Moesch

²⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak* (19. jegyzet), 132, 137.

²¹ *Magyarországi magánkönyvtárak* (19. jegyzet), 156.

²² *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa, I. rész: A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, összeáll. MÓRÓ Mária Anna, Bp., 2001, 404.

²³ MOESCH Lukács, *Vita poetica*, Tyrnaviae, 1693; vö. SZÖRÉNYI László, *Studia hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 138.

²⁴ FRIEDRICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete 1698–1752*, Temesvár, 1903, 33–34.

Tesaurus mellett Masent ajánlja a műfajról szóló tudnivalók mes-
tereként.²⁵

Míg az 1709-es nagyszombati Soarez-átdolgozásban nincs nyom
Masen említésére,²⁶ Soarez retorikája Georg Worpitz-féle átdol-
gozásának 1728-as nagyszombati kiadása számos helyen hivat-
kozik Masen elméleti műveire.²⁷ Az előszó a *Speculumra* utal, majd
a bizonyítás (argumentatio) kidolgozásáról (tractatio seu deduc-
tio) szóló harmadik részben folyamatosan találhatók hivatkozás-
ok a *Palaestra oratoria* és a *Palaestra styli Romani* megfelelő
fejezeteire. A beszéd ékesítésére szolgáló trópusok és figurák
tárgyalásában az előbbi művek mellett feltűnik az *Ars nova argu-
tiarum* említése is.²⁸ Soarez retorikája a legtöbbet kiadott retori-
katankönyvek közé tartozott egészen a XVIII. század végéig.
1739–1798 között összesen tíz olyan magyarországi Soarez-kiadást
találtunk, melynek ismétlődő előszavában a közkézen forgó retori-
kák felsorolásából nem hiányzik Masen neve.²⁹

A barokk prédikációtechnika és a francia klasszicizmus együt-
tes hatását mutatja a jezsuita Kaprinai István 1758-ban és 1763-
ban kiadott kétkötetes retorikatankönyve.³⁰ Az első kötet elősza-
vában a jezsuita retorikaszerzők felsorolásában ott találjuk
Masent, magában a műben azonban csupán egyetlen konkrét
hivatkozás fordul elő. Az argutia forrásainak bemutatásában
Kaprinai a főszövegben Bouhours-ra utal, s a további részletek

²⁵ MOESCH (23. jegyzet), 136; vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 70.

²⁶ Vö. BÁN (25. jegyzet), 51–61; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 208. – BÁN Imre az 59. lapon a 110. jegyzetben az 1709-es kiadás 353. lapján említett „Jacobus”-t tévesen azonosította Masennel; a név Jacobus [Spanmüller] Pontanusra utal.

²⁷ Cyprianus SOAREZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae, secundum doctrinam, et praecepta [...] a Georgio Worpitz, Tyrnaviae*, 1728.

²⁸ SOAREZ (27. jegyzet), 190–200, 202, 205–206, 216–217, 524, 536, 543, 573.

²⁹ Nagyszombat, 1739, 1744; Kassa, 1752; Nagyszombat, 1763; Kassa, 1779; Buda, 1780, 1792 (két kiadás), 1798 (két címlapkiadás).

³⁰ KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, I–II, Kassa, 1758, 1763.

íránt érdeklődőt jegyzetben irányítja Masen és Tesauro megfelelő munkáihoz.³¹

Döntően az 1770-es évektől megújuló irodalmiság, esztétikai szemlélet és költészetfelfogás képviselőjének számít az exjezsuita Szerdahely György.³² Forrásanyaga kiterjedt és korszerű világirodalmi tájékozottságra utal, ugyanakkor nem számolt le teljesen az előző kor retorikai alapozású irodalomelméletével. Innen érthető, hogy általános költészettanának argutiával foglalkozó részében Masen vonatkozó művét „non inutilis”-nek nevezi, a költői fantáziáról szóló fejtegetésekben pedig Balbín, Bodmer és Marmontel társaságában a *Speculumra* utal.³³ Szerdahely *Poesis narrativájának* (1784) harmadik könyve az eposzról részben követi a jezsuita elméleti irodalomban található eposzteóriák – Masen, Bussières, Jouvancy – gondolatmenetét, miközben több részletben eltér azoktól.³⁴

Az expiarista Grigely József 1807-től megjelent és az 1840-es évekig számos kiadást megért grammatikai, retorikai és poétikai tankönyveit a humán gimnáziumok tanulóinak szánta. Az *Institutiones oratoriae* (Buda, 1809) előszava a retorika újkori tekintélyeinek sorában Vossius, Caussin, Balbín, Du Cygne és mások mellett megemlíti Masent is. A poétika alapvetően racionalista, klasszicista szemléletű, átmeneti helyet foglal el a hagyományos rétorizáló poétikák és a modern művészetelméleti, esztétikai gondolkodás között, s számos vonatkozásban a Masen rendszerét letisztultabb formában közvetítő Jouvancy *Institutiones*ének koncepcióját követi. Grigely emellett felhasználta Szerdahely *Poesis narrativáját* és az *Institutiones ad eloquentiam* c., részben ugyancsak Jouvancy sémája szerint haladó, 1787-es anonim poétikai kompendiumot.³⁵ A költészet meghatározásáról

³¹ KAPRINAI (30. jegyzet), I, 598.

³² MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK 93(1989), 1–33.

³³ *Ars poetica generalis ad aestheticam*, Budaë, 1783, 105, 153.

³⁴ Vö. TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, II/1, Szeged, 2000, 78–93.

³⁵ GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Budaë, 1807; vö. TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar*

szólva (1. fejezet) jegyzetben felsorolja a fontosabb poétikákat, melyek között ott van a *Palaestra eloquentiae ligatae* is. Ugyanitt Arisztotelészre és magyarázóira hivatkozva a fictio (fabula) szükségessége mellett foglal állást, a jegyzetben azonban többek között idéz Masen korábban említett művéből, mely szerint a fictio (fabula) nélkül alkotó költő sem veszítheti el a nevét.³⁶ Az eposzról szóló részben Grigely a hősnők szerepét ugyancsak Masenre támaszkodva elemzi, s az epikus költők művei között megemlíti a *Sarcotist* is.³⁷ A drámai költeményekről szóló harmadik könyv 13. fejezetében a fontosabb drámaszerzők felsorolásában Grigely a *Palaestra eloquentiae ligatae* megfelelő részére hivatkozik. Bár konkrét utalás nem található, Masen közvetlenül vagy közvetve forrásul szolgálhatott az epigrammáról és az alkalmi költeményekről szóló fejtegetésekhez is.³⁸

A kéziratos források közül első helyen kell megemlíteni Hellmayr Antal 1734-ben összeállított grammatikai, szintaktikai, poétikai és retorikai kompendiumát a szakolcai jezsuita kollégium első éves humaniora repetensei számára.³⁹ Hellmayr az intézmény első latin nyelv és poétika tanára volt, majd három év után a nagyszombati egyetem filozófiatanára lett.⁴⁰ Összeállításának a drámai műfajokkal foglalkozó negyedik része egyike a legkidolgozottabbaknak, melynek rövid bevezetőjében Balbín, Donatus és Scaliger mellett Masen is ott van. A „Pro Rhetorica” c. fejezet végén a *Palaestra styli Romani* III. könyve 1. fejezetére történik utalás.⁴¹ A kompendiumot az ajánlott könyvek tematikusan csoportosított jegyzéke egészíti ki. Az „Elegantiae latinae” c. részben többek között a *Palaestra styli Romani* II. könyvének, a „De tota

irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái, Szeged, 1994, 21, 84, 98–99.

³⁶ Vö. TÓTH (35. jegyzet), 105.

³⁷ GRIGELY (35. jegyzet), 47–49; vö. TÓTH (35. jegyzet), 43.

³⁸ Vö. TÓTH (35. jegyzet), 60–62, 78–82.

³⁹ *Institutio ad litteras humaniores* 1734, BEKK F 33.

⁴⁰ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Kéziratos drámaelméletek a XVII–XVIII. századból = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIAN István, Debrecen, 1993, 11–18, itt: 13.

⁴¹ *Institutio* (39. jegyzet), 356, 482.

arte Poetica” c. részben a *Palaestra eloquentiae ligatae*, a „De fabulis poeticis” c. részben az előbbi mű első részének és a *Speculum*, a „De epigrammate leges” c. részben az egész *Ars nova argutiarum* olvasását ajánlja a jegyzék. Az említett Masen-művek a vonatkozó részekre való utalásokkal együtt megtalálhatók az ekloga, a szatíra, a lírai költészet, a dráma, a színpadi jelmezek, a szimbólumok, a cicerói beszédstílus, az elogium és a historia témakörében felsorolt könyvek között is.

A humaniórák oktatásához készült kéziratos tanári segédletek reprezentatív példája a XVIII. század közepéről a budapesti Egyetemi Könyvtár F 37 jelzetű kézirata, melyben számos utalás található Masen irodalomelméleti műveire.⁴² Az első rész második paragrafusa a poétikát tanuló diákok olvasmányait tartalmazza, s az elégia műfaj gyakorlásához hasznos könyvek között a *Palaestra eloquentiae ligatae*-re (lib. I. cap. 16.) és Masen saját elégiáira utal. A poemák díszítő eszközeihez az előbbi mű egész első részét, a poematák fajtái közül a dicsőítő vers (syncharisticum) és a kísérő vagy búcsúvers (propempticum) elkészítéséhez többek között ugyane mű különböző fejezeteit javasolja. Az epigramma forrásaihoz a jegyzet szerint ugyancsak Masent érdemes olvasni. Az összeállító felsorolja Masen epigramma-forrásait és konkrét mű megnevezése nélkül mindegyikre tőle hoz példákat.⁴³

Az ötödik rész szimbólumokról, emblémákról és enigmákról szóló 6. paragrafusában a három forma megkülönböztetéséhez Masen vonatkozó elméletét ajánlja a jegyzet. Az emblémához a *Speculum* forgatását javasolja, melynek alapján felsorolja az embléma négy típusát, s jelzi, hogy az emblémák készítéséhez mások mellett Masennél lehet találni a legjobb példákat. Az enigma példaanyagához többek között ugyancsak Masent javasolja.⁴⁴ A drámáról szóló hatodik rész 10. paragrafusa a tragédia és a komédia stílusáról értekezik. A két forma verseléséhez Masen drámai versmértékekre vonatkozó szabályait ajánlja a jegyzet, majd a 12. paragrafusban a dráma előadása kapcsán a szereplők

⁴² Commentarii in litteras humaniores, BEKK F 37.

⁴³ Commentarii (42. jegyzet), fol. 1v, 23r, 26r, 31r.

⁴⁴ Commentarii (42. jegyzet), fol. 34v, 35v, 36r.

távollétének kérdéséhez többek között a *Palaestra eloquentiae ligatae* harmadik részét javasolja.⁴⁵

A jegyzethez a humaniórák elsajátításához ajánlott könyvek jegyzéke kapcsolódik, melyben az előbb említett és itt is többször hivatkozott művek mellett további utalások találhatók az *Ars nova argutiarum*, a *Palaestra oratoria* és a *Palaestra styli Romani* különböző részeire.⁴⁶ Azok az eddig nem említett témakörök, melyekkel kapcsolatban Masen műveit ajánlja a jegyzet, a következők: epistola, költői fabula, szatíra, lírai költészet, egyházi szónoklat, jelmezek, a történetírás elmélete és a curiositas. Mindezzel jól mutatja Masen elméleti műveinek beható ismeretét és sokoldalú felhasználását a humaniórák oktatásában.

Egy az előbbiekhöz hasonló kéziratos humanióra-tankönyv töredéke maradt fenn Nagyszombatból, melyet a jezsuita tanárok folyamatosan bővítettek.⁴⁷ A töredék a humaniórák oktatásában használt könyvek jegyzékét tartalmazza, s a könyvek után megjelöli azokat a témaköröket, melyekben a megnevezett művet ajánlották. Így a *Speculum*ot egyaránt használhatták a költői fabulákról, a színpadi jelmezekről, az emblémákról és szimbólumokról való tájékozódásban, az *Ars nova argutiarum*ot pedig az epigramma és az elogium összefüggésében ajánlották.

Varjú Zsigmond 1704-ben Leobenben írt repetentia humaniorum jegyzetében és gyakorló füzetében ugyancsak többször szerepel Masen neve.⁴⁸ Az ajánlott könyvek jegyzékének „De poesi drammatica” c. részében a „Masenius in Poesi Drammatica” hivatkozás, a színpadi jelmezekről szóló részben pedig a *Speculum* 18–24. fejezetére való utalás található. Varjú néhány év múlva magiszter lett Nagyszombatban, ahol osztályának növendékei több színi előadást tartottak, valószínűleg az ő rendezésében.⁴⁹

⁴⁵ Commentarii (42. jegyzet), fol. 53r, 56r,

⁴⁶ Commentarii (42. jegyzet), fol. 105v, 106r, 107v, 108r–v, 109r–v, 114r.

⁴⁷ Catalogus Librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt, BEKKG 114. I. 9.

⁴⁸ Observationes poeticae, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0088.

⁴⁹ PINTER (40. jegyzet), 12–13. A kéziratra vonatkozó felvilágosítást Pintér Márta Zsuzsannának köszönjük.

Egy, a győri jezsuitáknál használt, jelenleg lappangó kéziratot poétika, melyet csupán későbbi összefoglalásból ismerünk, Masen epigramma-elméletével mutat rokonságot.⁵⁰ A II. szakasz első fejezete az elégiáról szól, a IV. szakasz tárgyalja az elogiumot és az epigrammát. Az elogium fontos sajátossága a rövid, tömör magasztalás; valamely tett vagy személy dicsőítését ajánlatos szellemes mondással kezdeni és ugyanazzal befejezni. Az epigramma forrásainak felosztása erősen emlékeztet Masen fontes-rendszerére. A legszebb – ugyanúgy, mint Masennél – a lakonikus epigramma, mely egyetlen disztichonból, sőt sokszor egyetlen sorból áll. Az epigramma készítésének fő szabályát a kézirat ugyanazzal a méh-hasonlatra épülő disztichonnal foglalja össze, amely az *Ars nova argutiarum*ban is olvasható.⁵¹

Masen-hatás az irodalmi műfajokban

Csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk Masen magyarországi hatásáról két, a fejedelmi tükör műfaji környezetéhez tartozó, külföldi szerzők által készített összeállítás magyar fordítása esetében. Az egyik fordítást egy jelenleg ismeretlen prágai kiadvány vagy kézirat alapján a már említett Csáky István nádor készítette, s 1674-ben latinul és magyarul is megjelentette.⁵² A Csáky magyar nyelvű autográf kéziratában és két későbbi másolatban is fennmaradt mű a népszerű udvari, moralizáló-

⁵⁰ ACSAY Ferenc, *A győri katolikus főgymnasium története, I. rész: A jezsuita korszak*, Győr, 1896, 75–76; HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon*, Pannonhalma, 1938, 64–66, vö. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK 84(1980), 469–485.

⁵¹ KORZENSZKY Miklós Richárd, *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph (Adalék az epigramma teóriájához és gyakorlatához)*, ItK 83(1979), 499–527, itt: 505–506.

⁵² CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, szövegmond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

etikai munkák közé tartozik, s több műfaj, a fejedelmi és erkölcstükör, az emblémáskönyv, valamint az ezekben felhasznált antik és keresztény forrásanyag sajátos keveréke.⁵³ A mű mint jezsuita oktatási segédkönyv a logikai, fizikai és metafizikai tanulmányokhoz kapcsolódott, s a társadalmi élet szabályait, az udvari ember jellemvonásait, erényeit és hibáit magyarázza. A hármas felosztáson belül összesen ötven részre tagolódik, mindegyik rész középpontjában egy-egy tétel, jellemvonás, bölcs tanács áll. A tételek magyarázata és bizonyítása kompilatív módon egymásra halmozott, nagyszámú példa segítségével történik.

A mű szöveganyagát és tendenciáját alapvetően meghatározzák a XVI. század végi és kortárs jezsuita írókra való hivatkozások. A történelmi és irodalmi példák mellett elszórva mintegy negyven címer- és emblémaleírást találunk, melyek többsége Masen *Speculum*ából való. A *Speculum* az összes hivatkozást figyelembe véve is a legtöbbit idézett forrás a műben. A további emblémaszerzőktől (Alciati, Bocchi, Pierio Valeriano, Saavedra Fajardo és Typotius) csupán egy-három idézet fordul elő. Az összesen közel harminc Masen-hivatkozás a logikai és a fizikai fejezetben, az első 34 részben található, s jelzi a *Speculum* kézikönyvként, illetőleg forrásként történt intenzív felhasználását.

A Masen-idézetek gyakran kaptak helyet az egyes részek elején vagy végén, de többször előfordulnak a részek belsejében is. Az idézetsorolás technikája révén konstruktív, a többi idézettel egyenrangú elemét alkotják a szövegnek. Elsődleges szerepük a részek középpontjába állított tétel hatásos kifejtése, illusztrálása és igazolása. A hivatkozások többsége világi és egyházi uralkodók címereit és azok feliratait idézi. Található közöttük aforisztikus kijelentésben végződő rövid történet, velős mondással megfejtelt mitologikus eredetű képi motívum, képi vonatkozást tartalmazó enigmatikus szólás és a bölcs uralkodónak, illetőleg az udvari élet jelképeként ajánlott feliratos címer. A világi uralkodók között – akiknek címerét és jelmondatát a *Speculum* „Symbolum imperatorum” c. fejezetéből vették át – ott találjuk V. Alfonz spanyol,

⁵³ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, 120–137.

János cseh, VI. Edvárd angol, IV. Jakab skót, III. Childerich Meroving, XII. Lajos francia és II. Fülöp spanyol királyt, Móric szász választófejedelemet, II. Rudolf császárt, Pietro Luigi Farnese pármái herceget, II. Szulejmán szultánt és II. Miksa császárt. A címerükkel és jelmondatukkal együtt idézett egyházi személyek II. Jenő pápa, Estei Hippolit és Matteo Orsini kardinális. A Masentől vett mitologikus eredetű képi motívumok között van például az okosság kettős homloka, a kétfejű kígyó, a titánok bukása és a Hermésznek bemutatott mézázdozat. Mindezekben az idézetekben egy vagy több jelképes értelmű tárgy (címerkép) és a hozzájuk tartozó mottó áll a középpontban, melyek együttesen hordozzák az adott tételhez kapcsolódó, azt erősítő, könnyen megjegyezhető tanulságot.

A második fejedelmi tükröt Johann Adam Weber osztrák Ágoston-rendi kanonok állította össze és jelentette meg *Spiritus principalis* címmel 1671-ben Bécsben, majd 1674-ben Salzburgban.⁵⁴ A magyar fordítást a református ifj. Teleki Mihály készítette, aki az 1689-ben megjelent munkát II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlotta. Az összesen 81 részből álló, laza szerkezetű mű első kilenc részében kapott helyet a vallásos-morális megalapozás. Ezt követik a fejedelem személyéről és hivatalbeli kötelességeiről szóló részek, végül a hadi mesterségről szóló tudnivalók zárják az összeállítást. A hivatkozott szerzők többségét a humanista és kora újkori szerzők teszik ki, s a források között ott találjuk Masent is. A fejedelmeket gazdagságuk növelésére buzdító 12. rész Masen nem kifejezetten elméleti jellegű példatárából, az *Aurum sapientium*ból idézi Theodor Fürstenberg padeborni püspök történetét, aki saját vagyona felhasználásával rövid idő alatt megszabadította az adósságtól és felvirágoztatta az elszegényedett püspökséget.

Sajátos műfajt képvisel a jezsuita polihisztor, Hevenesi Gábor *Philosophia sacra* c., 1690-ben Bécsben kiadott kuriozitásgyűjteménye. A műben többek között szó esik fehér és fekete mágiáról, angyalokról, ördögökről, démonokról, álmokról, a nyelv problémájáról, ásványok és kövek titkos tulajdonságairól, a hermetikus

⁵⁴ HARGITTAY (53. jegyzet), 91–96.

tudományról. Az antik és keresztény hagyomány sajátos keveredését tükröző anyag bemutatása a thesis–bibliai idézet–questio–responsio szerkezetre épül.⁵⁵ Forrásai az antik auktorok mellett Athanasius Kircher, Martin Delrio, Georg Stengel, Jean Bodin és sokan mások; Masen neve mint curiositas-forrás konkrét mű említése nélkül az előszóban tűnik fel. Csupán feltételezhető, hogy Hevenesi itt a *Speculum* terjedelmes példatárára utalt.

Masen epigramma-elméletének recepcióját példázza Johann Baptist Adolph sziléziai származású jezsuita tanár, drámaíró és költő *Fructus e Parnasso* c. kéziratos versgyűjteménye.⁵⁶ A győri, majd a nagyszombati jezsuitáknál tanult, s több magyarországi rendházban megfordult Adolph 1685-ben győri poétikatanárként állította össze elégia-, epigramma-, óda- és eklogagyűjteményét. A több éven át írt epigrammákat bevezető képi ábrázolás fő motívuma megegyezik az *Ars nova argutiarum* díszcímlapjának néhány motívumával, s az epigrammák pontosan megfelelnek Masen epigramma-elméletének, mintegy annak tételeit illusztrálják.

A győri jezsuita kollégium a magyarországi Masen-recepció egyik fontos színhelye volt a XVII. század utolsó negyedében, s Adolph minden valószínűség szerint itt találkozott Masen epigramma-elméletével. Adolph epigrammáinak formai sajátosságai közül legfontosabb az argutia kíváncsiságának érvényesülése, s számos példa található Masen fontes-tanának módszeres alkalmazására. Több epigramma épül például a név jelentésére, a hasonló hangzású szavakra, a fokozásra és a különféle formai játékokra. Ez utóbbiak közül egyaránt találhatunk példát az anagramma, az akrosztichon, a kronosztichon, a paralellon, a stychodilection, a homognomaticum, a silonianum, az epigramma musicum, a philomelicum, az echo és az azonos alakú szavak alkalmazására.⁵⁷

A gyűjtemény jellegzetes csoportját alkotják az ún. emblematiszmus epigrammák, melyek ugyancsak szerepelnek Masen felosz-

⁵⁵ Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok II*, Bp., 1961, 202.

⁵⁶ KORZENSZKY (51. jegyzet).

⁵⁷ KORZENSZKY (51. jegyzet), 510–518.

tásában. Ezek a képhez, képleíráshoz kapcsolódó epigrammák pontosan megfelelnek Masen „cum emblemate – vel absque illo” elnevezésű epigrammáinak, s világosan jelzik Masen imagoelméletének ismeretét a szimbolikus formák egymásba való átalakíthatóságáról. Egy részüket Adolph a trencsényi jezsuita patika inscriptiói nyomán, Ovidiustól vett mottók felhasználásával készítette, más részüket különböző személyek tiszteletére írta. A kölni választófejedelem 1688-ban Bécsben felállított castrum dolorisának szimbólumait nyolc epigrammában örököltette meg. A kötet tartalmazza Adolphnak egy retorikai deklamációra készített négy epigrammáját is, melyek úgy születtek, hogy a lemmákból először anagrammákat állított össze, majd ezekből disztichonos epigrammákat írt. Számos epigramma szól Adolph előjáróiról és társairól, s külön sorozatot készített a magyar vezérekről és királyokról. Ez egyben jelzi a gyűjtemény változatos tematikáját, ami részben eltér Masen témajavaslataitól.⁵⁸ A gyűjtemény egyfajta poétikai példatárnak tekinthető, melynek eszmei környezetében kiemelkedő helyet foglal el Masen epigramma- és emblémaelmélete, a csodálatkeltés manierista szemlélete.

Az 1690-es évek közepétől Adolphot Bécsbe hívták, s mint a domus professae mellett működő gimnázium prefektusát megbízták az ún. ludi caesarei-hez alapul szolgáló színdarabok írásával és bemutatásával. 1696–1708 között összesen 34 darabot írt, melyek szövege öt kéziratos kötetben maradt fenn.⁵⁹ Mint Kurt Adel kimutatta, a darabokban Avancinus és Frischlin hatása mellett Masen drámaelméletének hatása érvényesült a legerősebben, mind a témaválasztás, mind az allegorizálás módja, mind az alkalmazott retorikai és színpadi eszközök területén. A Calderon *El divino Orfeó*ja nyomán írt, *Carnevale* c. darabban például Kirké alakját valószínűleg Masen nyomán Mundus Bacchus, Odüsszeu-

⁵⁸ KORZENSZKY (51. jegyzet), 518–520.

⁵⁹ Kurt ADEL, *Die Dramen des P. Johann Baptist Adolph S. J., Jahrbuch der Gesellschaft für Wiener Theaterforschung* [8](1952/53), 5–89; vö. Jean-Marie VALENTIN, *Die lustige Person im dramatischen Werk des Johann Baptist Adolph S. J. und des Maurus Lindemayr O. S. B. = Aspekte des Komischen im österreichischen (Volks)Theater. 18–20. Jahrhundert, Austriaca* 14(1982), 29–47.

szét Voluntas helyettesíti. A *Guarinus poenitens* c. darab témáját Masen veti fel a *Palaestra eloquentiae ligatae*-ben, a cselekmény menete és felvonásbeli elosztása azonban részben eltér Masen javaslatától. Az *Eucharistia thema laudis specialis* c. darab negyedik jelenetében a képekkel egybekapcsolt rövid idézetek, lemmák emblémákat alkotnak, melyek színpadi használatát Masen is szorgalmazta. A karlócai békekötés alkalmából 1699-ben bemutatott, *Osculum Justitiae et Pacis* c. allegorikus darabot részben ugyancsak Masen ösztönözhetette, aki előbb említett művében idézi azt a zsoltárverset, mely a darab argumentumát adja. A *Parturiunt montes* fő témája a dicsekvés élvezete és büntetése, s ebben összevethető Masen *Bacchi scola eversa* c. darabjával.

A színpadi megoldások közül Masenre utal a borzalmak (gyilkosságok, kivégzések) látványos bemutatása, így például Sisara nyílt színi meggyilkolása. Minden valószínűség szerint Masen befolyását tükrözi a farsangi játékok (Eselsriten) rusztikus elemeinek alkalmazása az *Osculum* c. karácsonyi játékban. Az 1700-ban bemutatott *Coecus in via* c. színjáték Bidermann *Jacobus usurarius* és Crucius *Vita humana* c. darabjai mellett Masen *Ollariájára* utal, mely Adolph darabjához hasonlóan két vak koldus alakjára épül. A darabokban felvonultatott allegorikus alakok attribútumaikkal együtt szinte kivétel nélkül megtalálhatók a *Speculum* allegória-katalógusában. A Masen óta annyira kedvelt scena muta Adolph darabjai egy részében is hangsúlyos szerephez jut mint önálló kórusjelenet. Mindez jelzi, hogy Adolph a jezsuita dráma fejlődésének végpontján áll, s legjobb tudása szerint, változtatatosan alkalmazta a műfaj többek között Masen által kanonizált hagyományait.

Végül megemlítünk néhány további, a Masen-hatás szempontjából elmélyültebb vizsgálatot igénylő műfajt és szerzőt. Tarnai Andor hívta fel a figyelmet arra, hogy a világiak oktatására szánt jezsuita szónoklatokban (consultatiókban) 1720 táján érvényesültek a késő barokk ciceronianizmus és az argutia sajátosságai.⁶⁰ A ritmikus prózában alkalmazott clausulákban az utolsó előtti

⁶⁰ TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK 90(1986), 637–656, itt: 651.

szótagok gyakran rövidek, amit Masen ajánlott a szónokoknak a *Palaestra oratoriában*. A prédikációirodalomban – így például Sebacher János egyik beszédében – Masen elsősorban mint az alkalmazott emblémák forrása ragadható meg a hivatkozások révén.⁶¹

További vizsgálatot érdemel ebből a szempontból a jezsuita költészet, amely a XVII. század második és a XVIII. század első felében mindenekelőtt epikai ambíciókat táplált.⁶² A *Palaestra eloquentiae ligatae* második részében Masen a carmen heroicum legrangosabb formájaként mutatja be az eposzt, külön tárgyalja az eposz és a hősi versezet (poesis heroica) jellemzőit, s részletesen bemutatja az elsősorban Vergilius-imitációra épülő eposzirodalmat és az eposz nyelvezetét.⁶³ Az eposz mellett más költői műfajokban is számolni kell Masen befolyásával, s nem csak a jezsuitáknál. Így például a piarista Halápy Konstantin, a XVIII. század első felének latin verselője, a jezsuita latin költők, köztük Masen tanítványa volt, s epigrammái jelentős részének témaválasztása erősen emlékeztet a Masen által javasolt epigramma-témákra.⁶⁴ Az exjezsuita Rájnis József *Pásztori dal* (1777) c. allegorikus versének mintái között Jacob Balde és Sarbiewski mellett Masent is számon kell tartanunk.⁶⁵ Mint Tarnai Andor utalt rá, a latinosklasszicista irodalomfelfogásról Rájnis és Batsányi János között az 1780-as évek második felében folytatott vitában Milton *Elveszett paradicsom*ának tárgyi előzményei között megemlítették Masen bibliai eposzát, a *Sarcotist* is – minden valószínűség szerint a Masen-mű 1771-es kiadásának 1783-ban a *Magyar Könyv-Házban* megjelent ismertetése alapján. Ugyanebben a vitában Göböl

⁶¹ KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK 104(2000), 1–23, itt: 20. 66. jegyzet.

⁶² SZÖRÉNYI (23. jegyzet), 138.

⁶³ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 9; vö. TÓTH (34. jegyzet), 64–71, 137–139, 160–164.

⁶⁴ FRIEDRICH (24. jegyzet), 43, 47–48; DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latinnyelvű költészete*, Bp., 1943, 6.

⁶⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A latin versművészet utolsó korszakából (Rájnis József „Pásztori dal”-ához)*, EPhK 1933, 105–111, itt: 108. 9. jegyzet, vö. BÁN (25. jegyzet), 78. 140. jegyzet.

Gáspár 1789-ben kiadott Durand-fordításának ismeretlen bírálója azzal fejezte be észrevételeit, hogy hasznos lenne elkészíteni a *Sarcotis* magyar fordítását.⁶⁶ A magyarországi Masen-recepció történetének utolsó ismert megnyilvánulása, hogy a latin nyelven író piarista költő, Jалlosich János András a latin nyelv elhanyagolásáról 1855-ben kiadott hexameteres episztolájában a neolatin kultúra európai képviselői között – egy sorban Petrarcával – Masent is megemlíti.⁶⁷

Masen hatása a képzőművészetben

Masen drámaelméletének közvetett hatása fedezhető fel az ún. soproni jezsuita díszlettervgyűjtemény grafikai lapjainak egy részén.⁶⁸ Bár a lapok túlnyomó többségének keletkezése a linzi és a bécsi jezsuita színpad egy 1684-es és egy 1710-es előadásához kapcsolódik, a gyűjtemény 1728-ban már a soproni jezsuiták tulajdonában volt, akik mint szcenikai „ötlettárat” másodlagosan felhasználhatták. A lapokon jól elkülöníthetők a színpad és a színpadi keretbe helyezett különféle részletek vázlatai a jelmezek és az azokhoz tartozó kellékek ábrázolásaitól. Masen ugyanerre hívta fel a figyelmet, amikor az előadás külső jellegzetességeit tárgyalva nemcsak a darab címét és programját, a zenét és a táncot különítette el egymástól, hanem a színpadi teret (theatrum)

⁶⁶ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK 63(1959), 67–83, itt: 74, 81. – A *Rusticus imperans* c. Masen-mintadarab magyar fordítását 1780-ban adták elő Csiksomlyón. Szövege: *Csiksomlyói iskoladrámák*, kiad., bev., jegyz. ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferencz, Bp., 1913, 163–209. Vö. Thomas BEST, *On Psychology and Allegory in Jacob Masen's „Rusticus imperans”*, *Mittelateinisches Jahrbuch* 13(1978), 247–252.

⁶⁷ Joannes Andreas JALLOSICH, *Poematum libri sex*, Pestini, 1855, 192–193; idézi: SZÖRÉNYI László, *Philologica hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 190.

⁶⁸ Éva KNAPP, *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs = The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, ed. by József JANKOVICS, Bp., 1999, 25–67.

is elválasztotta a kosztümöktől és azok kellékeitől (apparatus scenicus). A lapok kiérlelt, elfogadott gyakorlatként tükrözik Masen azon elképzelését, mely szerint az idő és a hely egységénél fontosabb a cselekmény egysége, s az alaptörténet szabadon bővíthető különféle oktató elemekkel, allegorikus közjátékokkal. Masen hatásnövelő újításai közül megragadható a terveken a színpadi helyszínek gyakori változtatása, a főszereplő bizonyos mértékű háttérbe szorítása, az ének, a tánc és az élőképes jelene-tek (scena muta) bőséges felhasználása, továbbá a mitologikus elemek, a menny és a pokol egyidejű alkalmazása.

Masen emblémaelméletének képzőművészetre gyakorolt hatását tanúsítja a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjét díszítő freskóciklus retorikai koncepciója és ikonográfiai programja. Az 1697-ben festett freskósorozat koncepcióját figurális ábrázolások, szimbolikus, allegorikus és emblematikus motívumok, tipologikus vonatkozások, keresztutalások és feliratok összetett rendszere alkotja.⁶⁹ A Mária-ikonográfia ismert képtípusaihoz, a történeti témákhoz és narratív sorozatokhoz az *Énekek éneke*, a *Loretói litánia* és más Mária-imádságok képisége, valamint Mária további titulussai, metaforái és szimbólumai kapcsolódnak. A sorozat legfontosabb elemei a Mária ószövetségi előképeire épülő tipológiai utalások, valamint a különböző allegorikus értelmezési és érvelési technikák.

A ciklus koncepcióját minden valószínűség szerint a jezsuita kollégium akkori rektora, Maximilian Scherhagl állította össze. Scherhagl ismerte a judenburgi jezsuita kollégium nyugati lépcsőjének 1650 körül készített, hasonló szerkezetű mariológiai programját, s föltehetően onnan merített ösztönzést a győri freskóhoz.

A szövegek és képek összehasonlító vizsgálata révén a győri sorozat fő irodalmi ösztönzőjét Jacob Masen *Speculum*ában talál-
tuk meg. Ennek Máriára vonatkozó példatárában, melyet Masen elmélete megfelelő részeinek illusztrálására „Exempla autoris...” megjelöléssel készített, megtalálható azoknak a szimbólumoknak, képi leírásoknak és szöveges feliratoknak a túlnyomó többsége,

⁶⁹ A továbbiakhoz vö. KNAPP, TÜSKÉS (8. jegyzet).

amelyek különböző transzformációs technikák alkalmazásával felkerültek a győri lépcsőház falára.

Masen alapvető kategóriája az imago figurata, mely szerkezeti analógiát mutat a tropikus beszéddel. Az imago figurata körébe sorolt formák Masen szerint – újabb translatio segítségével – kölcsönösen átalakíthatók egymásba. Szerinte ugyanaz a képi gondolatsor – bizonyos változtatásokkal (transformatio) – egyaránt válhat emblémává, szimbólummá, enigmává és hieroglifává. Végső soron a formák egymásba való átalakíthatóságának ez az elmélete, a súlypontok következetes átgondolása, áthelyezése és alkalmazása biztosította a győri díszlépcső programjának koncepcionális hátterét.

A symbolum heroicum, melyhez a Mária-szimbolika is tartozik, állhat három (lemma, imago, expositio) és két részből (lemma, imago). Masen a kétrészes formát javasolja, melyet Győrben is látunk. A szimbólum invenciók forrásait (fontes inventionis) Masen az érvek retorikai forrásaihoz (loci) közelítette. Ezeket a *Speculum* V. könyvében tovább differenciálta, s négy alcsoportot alakított ki. A Máriáról önálló sorozatokká szerkesztett, a felhasználás megkönnyítésére betűrendbe sorolt szimbólum-példák – más példák mellett – ezeket a csoportokat illusztrálják.

Az első lehetőség az, amikor a collatio két tagja valamiféle arányosságon alapul (ex proportione et convenientia). A Masen által itt felsorolt, arányosságon alapuló 31 Mária-szimbólum közül hét válhatott a győri sorozat inspirációs forrásává. A második csoportba tartozó szimbólumokat a hasonlításban nyilvánvalóan megjelenő ellentét (oppositio) tartja össze. Az ellentétből származó 28 Mária-szimbólum közül a freskókra nyolc közvetlenül, kettő pedig áttételesen hathatott. A harmadik csoportban az analógia a dolgok egymástól való természetes másságából, idegenségből (alienatio) fakad. Masen 35 alienatióan alapuló Mária-szimbólumából hat fedezhető fel Győrben. Az utolsó csoportban az analógia alapja a dolgok természetes egymásra utalása (allusio). Masen 13 allusiós Mária-szimbólumából a győri sorozatban három azonosítható.

A fenti fejtegetések és példasorozatok után a *Speculum* 1664-es és 1681-es kiadásában még egy ötödik, *Lusus symbolicus* című

Mária-sorozat következik. Ebből a részből nyolc szimbólum közvetlenül, öt pedig közvetve hathatott a győri sorozatra. Az említett szimbólum-példákon kívül Masen három, különböző helyen említett embléma-példájának hatását is felfedezhetjük a freskókon.

A kutatás többször kimutatta a szimbólumokra épülő argutia-retorika és Masen imago figurata-elméletének hatását a vallásos tárgyú freskóciklusokra.⁷⁰ Masen példatárának inspirációs forrásként történt felhasználását igazolja Győrben egyrészt az, hogy a freskósorozat a Masennél is megtalálható motívumok egy részének önálló kombinációjával és retorikai eredetű transzformációs technikák igénybevételével, Masen elméletének szellemében jött létre. Másfelől nem találtunk még egy olyan forrást, amelyben a ciklus képi és szöveges elemeinek azonos összefüggésben, azonos megoldásokkal annyi párhuzama lenne, mint Masen példatárában. Feltevésünk szerint a program szerkesztője nemcsak a maseni elmélet hatása alatt dolgozott, hanem a közölt szimbólum- és emblémapéldák közül is bőven válogatott, s azokat Masen elképzeléseinek figyelembevételével, a saját koncepciójához igazítva, változtatatosan alkalmazta.

A freskósorozat 24 tagjának szimbólumleírásai azonos értelemben kivétel nélkül megtalálhatók Masen *Speculum*ában. A *Speculum* leírásaival összevethető 24 freskóból kilenc azonos témájú képhez Masennél is azonos vagy közel azonos felirat kapcsolódik. Egy-egy freskó a maseni példatár több, hasonló szövegére is utalhat, mivel Masennél – saját elméletének megfelelően – gyakoriak az ún. szimbólum-szinonimák. Tizenegy esetben egy, a többi kompozíciónál két-három szöveges párhuzamot találtunk.

Megvizsgáltuk azt is, melyik volt az az elem, amely megteremtette a közvetlen kapcsolatot a szimbólumleírások és a freskók között. A forrásanyag három lehetőségre hívja fel a figyelmet:

⁷⁰ Cornelia KEMP, *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*, München, Berlin, 1981, 22, 115–130; Markus HUNDEMER, *Rhetorische Kunsttheorie und barocke Deckenmalerei: Zur Theorie der sinnlichen Erkenntnis im Barock*, Regensburg, 1997, 135–147. – A *Speculum* magyar vonatkozású embléma-(impréza)leírásaihoz vö. GYULAY Éva, *Báthoriak az emblematikában = A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet*, szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, 2008, 69–97, itt: 77–78.

1. A képleírás, a képi gondolkodás meghatározó hatása 13 esetben mutatható ki. 2. A képleírás és a kiegészítő szövegek együttes hatására összesen hét freskó utal. 3. Masen elképzelése akkor valósult meg a legáttételesebben, amikor a képfelirat teremtette meg a közvetlen kapcsolatot a maseni szöveggel. A freskók között mindössze egy ilyen esetet találtunk.

Masen szimbólumleírásai és a freskók összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy Masen képleírásait és szövegeit Győrben – saját elméletének értelmében – részben átalakították. A mottók megváltozása módosította, s rendszerint meghatározott irányban szűkítette vagy bővítette a kompozíciók eredeti jelentését. A képleírások transzformációja az emblematisz kifejezésmód különféle variációit és átmeneti formáit hozta létre.

Ezek a transzformációk olyan jelentésváltozatokat és képi megoldásokat eredményeztek, amelyek összhangban állnak Masen elméletével és példaszövegeivel. A program elkészítését az elmélet pontos ismerete, a példaanyag gyakorlott kezelése és a jezsuita emblematisz gyakorlat határainak figyelembevétele tette lehetővé. Az egyedivé tett, zárt sorozat egy „másodlagos invenció” eredménye, amely a módosítások és az új elemek felhasználása mellett messzemenően tiszteletben tartotta és megőrizte a *Speculum* eredeti dimenzióit.

Összegzés

Mindezek alapján megállapítható, hogy Jacob Masen irodalomelméleti munkásságának hatása mintegy százötven éven át nyomom követhető a magyarországi irodalom elméletében és gyakorlatában, s nem lebecsülhető befolyása volt a képzőművészetre. Irodalomelméleti műveit Vossius, Pontanus, Soarez, Jouvancy és mások munkáival együtt jól ismerték és használták, s általánosan elterjedtek voltak a latin humanitas oktatási rendszerében. Masen kiterjedt poétikai, retorikai és drámaelméleti hagyományt foglalt össze, fejlesztett tovább és közvetített, s hatása a jezsuita tan-

anyagon és iskolai gyakorlatokon keresztül a legtöbb műfajban erőteljesen érvényesült.

A Masen-hatások ismerete jelentősen hozzájárul a XVII. és a XVIII. századi magyarországi irodalomelmélet és a neolatin irodalom megértéséhez. Az általa képviselt „elmés szórakoztatás” a jezsuita műveltségesszmény keretében irodalmi rangra emelt több elhanyagolt kifejezésformát, s művei elősegítik eddig kevés figyelemben részesített műfajok jobb megértését. E műveknek fontos szerepe volt a klasszikus műveltségesszmény ébrentartásában, s a klasszicizmus igényessége nem érthető meg a maga teljességében az általuk képviselt manierista-barokk ideálok nélkül. A bennük összegzett poétikai, retorikai hagyományok sok tekintetben 1800 körül és azt követően még jó darabig jelen voltak az irodalomelméletben és az irodalmi gyakorlatban, s egyszerre hatottak a klasszicizmus és a romantika törekvéseivel. Ezért ennek a szabályrendszernek és műveltséganyagnak a hatástörténete nem mellőzhető sem a XVII–XVIII. századi irodalom- és műfajelméleti gondolkodás, sem pedig az 1830-as évekig terjedő romantikus időszak irodalmának szempontjából.

ISMERETLEN IRODALOM- ÉS NYELVELMÉLETI MUNKÁK A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL

Csete István és Gyalogi János

Az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendült irodalomelméleti kutatások számos új eredményt hoztak a XVIII. század vonatkozásában.¹ Öröndetesen megnőtt a korszakból kiadott elméleti szövegek száma,² kísérletek történtek a Magyarországon használt retorikák és poétikák tipologizálására, nemzetközi összefüggéseinek feltérképezésére,³ s kezdenek kirajzolódni egy majdani szintézis körvonalai. Ugyanakkor vannak még bibliográfiailag feltáratlan források, az irodalomelméleti kézikönyvek számbavétele sem tekinthető befejezettnek. Viszonylag keveset tudunk az olvasói elvárásrendszeréről, elmélet és gyakorlat viszonyáról, s hiányzik az irodalomtudományi műfajok és kifejezési formák történetének módszeres kutatása.

Ebben a tanulmányban három, eddig számba nem vett XVIII. századi irodalomelméleti munkával foglalkozunk. Szerzőik, Csete István és Gyalogi János, a jezsuita prédikációirodalom jeles egyéniségei, nevüket azonban hiába keressük a XVII–XVIII. századi magyarországi irodalomelméleti munkákkal foglalkozó szakirodalomban. A három mű együttes tárgyalását a két szerző életmű-

¹ Vö. pl. TARNAI Andor, *Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 16(1971), 580–583; JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizenennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 73(1969), 176–198; SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a’ magyar tollak”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika).

² TARNAI Andor–CSETRI Lajos (írta, összeáll.), *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

vének szoros összefonódása, a művek egy részénél felmerülő attribúciós problémák és a tartalmi, módszerbeli összefüggések együttesen indokolják.

Az elsősorban prédikációi, versei és emblematis kompozíciói révén ismert, Kolozsváry Pál, Egyed Joachim, Alexovics Vazul és mások társaságában emlegetett Gyalogi munkásságát Varga Imre az akadémiai irodalomtörténetben – a felsorolt szerzőkével együtt – összefoglalóan így jellemezte: „Beszédeiket egyszerűbb, népi közönségük ízléséhez, műveltségéhez igazodva írták, irodalmi értékű szövegek alkotásához azonban ritkán érkeztek el.”⁴ Gyalogi latinból magyarra fordította, átdolgozta és posztumusz kiadta Csete prédikációinak egyik részét, másik részét latinul jelentette meg.⁵ Róla egyedül Lukácsy Sándor emlékezett meg több tanulmányban,⁶ elméleti tevékenységet azonban ő sem tulajdonított neki. Ugyanakkor Csete Istvánt elméleti traktátusok olyan szerzői között tartja számon, mint Nagy Szent Gergely és Kaprinai István.⁷ Lukácsy – bővebb indoklás nélkül – Csetének tulajdonította az ő Gyalogi Jánostól 1750–1751-ben Kolozsváron kiadott, *Sacri sermones* című latin nyelvű prédikációsköteteinek *De eloquentia sacra* című, anonim keretszövegét. Bán Imre Kaprinai István *Institutio eloquentiae* című munkája első kötetének bemutatásakor nem elméletíróként, hanem a Kaprinaitól felsorolt magyar szónokok – Temesvári Pelbárt, Landovics István, Viszo-

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk., KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 496.

⁵ Stephanus CSETE, *Sacri sermones. Opus Dominicale* [...] edidit P. Joannes GYALOGI [...], I–II, Claudiopoli, Typ. Acad. S. J., 1750–1751; CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről* [...] jeles prédikációk [...] ki-botsátotta [...] GYALOGI János, Kassa, (Typ. S. J.), 1754.

⁶ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza* = uő, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 302–303, 57. j., 390; uő, *Prédikációk Szent István királyról* = uő, u.o., 29–31, 358; uő, „*Trombita, kürt, tanító vagyok*” *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.

⁷ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 282; vö. uő, *Szép magyar írásoknak mindeiket gyönyörködtető kertecskéje. Csete István (1648–1718)*, Kortárs, 1993, 2. sz., 50–51.

csányi Ferenc, Baranyi Pál, Káldi György és Pázmány Péter – társaságában említi Csetét.⁸

A fő nehézséget az okozza, hogy az irodalomelméleti munkásságukról eddig ismeretlen két szerző életműve szorosan összefonódott egymással, s mindketten a rendi érdekek és saját tehetségük által kijelölt, részben párhuzamos életpályát futottak be. A Nyitra megyei Sellyén 1648-ban született Csete István és az 1686-ban Gyöngyösről induló Gyalogi János életkora közötti 38 évnyi különbség, illetőleg az ország időközben megváltozott történelmi helyzete is közrejátszott abban, hogy Csete István viszonylag kevesebb állomáshelyen fordult meg, s azokon hosszabb ideig tartózkodott. Miután 1685-ben Kolozsváron letette negyedik fogadalmát, 1700-ig Erdélyben élt: misszionárius, hitszónok és gyóntató volt. 1701-től Nagyszombatban, Győrben és Sopronban teljesített szolgálatot, ez utóbbi helyen hunyt el 1718-ban.⁹ A prédikáláson és gyóntatáson kívül vezető, irányító feladatokat kapott. A Rákóczi-szabadságharc ideje alatt, 1704-ben aktív politikai szerepet vállalt a rend érdekében.¹⁰ Gyalogihoz hasonlóan nem csupán prédikációkat írt. Nyomtatásban is megjelent például az Esterházy Pál nádorrá választására készített, tizenkét István nevű magyar hőst bemutató verses életrajzgyűjteménye, melyben az életrajzokhoz egy-egy dicsőítő óda kapcsolódik.¹¹ Rendtársai többségéhez hasonlóan oktatott is: 1674-ben Ungváron grammatikát, 1681-ben Nagyszombatban retorikát tanított.¹²

Gyalogi János negyedik rendi fogadalmát a Csete István halála utáni évben, 1719-ben tette le, ugyancsak Kolozsváron. Erdélyi

⁸ BÁN, i. m. (3. jegyzet) 94.

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars I, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987, 200.

¹⁰ ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsio”-ja = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk., SZAUDER József-TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 60–61, 81–89.

¹¹ [Stephanus CSETE], *Duodecim Stephani Heroës Ungariae, Tyrnaviae*, Typ. Acad., (1681); vö. még, Joannes Nep. STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Iesu*, Viennae, Typ. Congr. Mechitharisticae, 1855, 51–52; SOMMERVOGEL, II, 1719–1721; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 341–342.

¹² LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet) 200.

és magyarországi állomáshelyei gyakran váltakoztak; középiszkolai tanári, hitszónoki és egyéb megbízásokat látott el. Utolsó erdélyi állomáshelyéről, Udvarhelyről 74 éves korában Budára rendelték, ahol 1761. május 29-én hunyt el.¹³

Csete és Gyalogi életútjának egyik közös vonása, hogy állomáshelyeiken rendszerint hitszónoki feladatot is elláttak. Prédikációikat – adottságaiknak megfelelően – egyéni invencióval formálták meg. Mindkettőjük után maradt nyomtatásban megjelent munkáiknál terjedelmesebb mennyiségű, kéziratos hagyaték. E kéziratok nagy része jelenleg lappang, illetőleg feltehetően megsemmisült.¹⁴

Az életkori különbség, szónoki tehetségük és állomáshelyeik részbeni azonossága egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyalogi János dolgozta fel Csete terjedelmes kéziratos hagyatékát. Csak feltételezhető, hogy rendi megbízatásként kapta a feladatot. Ehhez járul, hogy Csete és Gyalogi személyesen is ismerhette egymást: 1707-ben mindketten a nagyszombati kollégiumban éltek, ahol az 59 éves Csete hitszónok és consultor volt, a 21 éves Gyalogi pedig novíciusként filozófiát tanult. Itt a pályája kezdetén álló Gyalogi szónoki képességei teljében hallhatta Csete Istvánt.¹⁵

A biográfiák és bibliográfiák segítségével összesen három olyan irodalom- és nyelvelméleti munkát különítettünk el, melyeket a

¹³ STÖGER, *i. m.* (11. jegyzet) 115; SOMMERVOGEL, III, 1980–1981; *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1722*, Jezsuita történeti évkönyv, szerk. GYENIS András, 1942, 335; SZINNYEI, *i. m.* (11. jegyzet) IV, 1896, 1–5; NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi trók csarnoka. Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112; LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 484–485; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, III, Bp., Szent István Társulat, 1914, 74–78; BÍRÓ Vencel–BOROS Fortunát, *Erdélyi katolikus nagyok*, Kolozsvár, Szent Bonaventura ny., 1941, 105–106; *Historia Collegij Budensis S. I. 1737–1773*, (Kézirat) BEKK, Ab 84, 81–83.

¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, *i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 1–10; *Historia*, *i. m.* (13. jegyzet) 81–83; SZINNYEI, *i. m.* (11., 13. jegyzet) II, 342, IV, 5; BEKE Antal, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae Dioecesis Transsylvaniensis*, K. Fehérvár, Püspöki ny., 1871, 16. Nr. 138; SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, Hungaria, 1958, 80. Nr. I. 150.

¹⁵ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, *i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 8–10; LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 200, 484–485.

két szerző készített. Közülük a legkorábbi Csete István *Ars bene orandi* című, szöveg szerint ismeretlen műve,¹⁶ melyet Gyalogi 1719-ben megjelent *Opusculum orthographicum* követ.¹⁷ Végül a már említett *Sacri sermones* első részében, 1750-ben látott napvilágot az egyházi igehirdetés rendhagyó elmélete, *De eloquentia sacra* címen.¹⁸

Csete István: *Ars bene orandi* (1702–1705)

Csete István halotti elogiuma nem szól irodalmi munkásságáról.¹⁹ Első, irodalmi tevékenységét részletező életrajzírója hagyatékának gondozója, Gyalogi János volt. A Csete-életmű összetétele, sorsa a Csete István kézírataiból Gyalogi által sajtó alá rendezett latin nyelvű (1750–1751) és a latinból magyarra fordított (1754) prédikációskötetek keretszövegeiből, valamint a Gyalogi-féle életrajzból rekonstruálható.

A *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae* (Kassa, 1754) című, magyar nyelvű Mária-prédikációkat tartalmazó gyűjtemény Szűz Máriának címzett ajánló levele szerint Gyalogi 1729-ben kezdte el a Csete-hagyaték sajtó alá rendezését: „[...] szerenztémre kezemhez jutottanak bődlog emlekezetü Csete Istvannak Deák-írási [...]. A vasárnapi örebbik [!] Tomust Erdélyben kezdettem munkába venni 1729-dikben, nyomtatásba ott-is bótstottam-ki elég késüre ugyan, mert keresztül feküdtek hol-mi akadémok [...]”.²⁰ Gyalogi szerint Csete kézíratai kivétel nélkül latin nyelvűek voltak, s 28 év munkájával készültek el. Csete halála előtt 36 kötetbe rendezte össze kézíratait, majd szekrénybe (scrinium) zárta őket. A kötetek fölé – mintegy végrendeletként –

¹⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 10.

¹⁷ (Joannes GYALOGI), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719.

¹⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 11–38.

¹⁹ Az elogium teljes szövegét I: Fridericus WEISER, *A katholikus iskolaügy Magyarországon, II, Literae authenticae, Fasciculus III, Pars I*, Coloczae, F. Holmeyer, 1885, 400–404.

²⁰ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) A2.,

egy papírlapot helyezett a következő szöveggel: „Tantum oro (inquit) ne post mortem meam ista in alicujus Proselythi manus deveniant.” Ez az iratszekrény ismeretlen körülmények között Torma István gyulafehérvári kanonokhoz került. Torma – Gyalogi megjegyzése szerint – „két évvel ezelőtt” bekötötte a kéziratokat és megőrzésre átadta a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárának, ahol Gyalogi rájuk lelt. A „biennio abhinc” kifejezés valószínűleg nem a *Sacri sermones* első kötetének megjelenésétől (1750), hanem 1729-től számítandó, amikor Gyalogi megtalálta a hagyatékot.²¹

Gyalogi a harminchat kötetnyi kéziratot Csete életútja, működési helyei alapján öt részre osztotta, kronológiai rendbe sorolta és jegyzéküket beillesztette Csete életrajzába. Ez az életrajz a *Sacri sermones* című, latin nyelvű prédikációskötet elején jelent meg, melyet a kolozsvári jezsuita nyomda Csete Erdélyből való távozásának ötvenéves jubileumára adott ki. A címlapon egy „Benedicite Cete” mottójú, cethalat ábrázoló fametszet szimbolikusan utal a prédikátorra. Az életrajz címe – *Qui vir fuerit R. P. Sigismundus Vizkeleti?* – Csete erdélyi éveit idézi, amikor a szónok ezen az álneven tevékenykedett.²²

A Csete életművével foglalkozó későbbi munkák kivétel nélkül Gyalogi közlésére nyúlnak vissza.²³ A jegyzék szerint Csete kéziratosa életműve összesen 1611 beszédet tartalmazott.²⁴ A 14 kötetet felölelő első rész a jegyzékben a *volumina in Transylvania* címet viseli. Gyalogi szerint ezek a prédikációk 1681 és 1700 között keletkeztek Erdélyben.²⁵ Ezek a kötetek tartalmazták a vasárnapi prédikációk egyházi évhez illesztett teljes sorozatát (8 kötet, 511 beszéd), a Mária (2 kötet, 93 prédikáció) és a szentek ünnepein (1 kötet, 86 prédikáció), a temetéseken (1 kötet, 57 prédikáció),

²¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 2, 8.

²² *Uo.*, 1–10.

²³ STÖGER, i. m. (11. jegyzet) 52; SOMMERVOGEL, II, 1720–1721.

²⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 9–10.

²⁵ *Uo.*, 9. Az 1681-es évszám valószínűleg téves, mert Csete 1682-ben Nagyszombatból Judenburchba ment, ahol megkezdte harmadik próbációs évét. Gyalogi az életrajzban beszámol arról, hogy Csete a próbációs év befejezése előtt, egy „sacra expeditio” keretében érkezett Gyulafehérvárra. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet) 200.

továbbá a más ünnepeken (karácsony, újév, vízkereszt, pünkösd, 2 kötet, 117 prédikáció) mondott szónoklatokat. A második rész nyolc kötetben az 1701-ben és az 1707–1709 között keletkezett, összesen 243 prédikációt foglalt magában. Ezek a beszédek az 1530-ban Nagyszombatba átköltözött esztergomi főkapitán templomában hangzottak el. A jegyzék tagolása szerint Csete évente két-két kötetnyi beszédet írt: 1701-ben, 1707-ben és 1708-ban a vásár- és ünnepnap, valamint a szentekről szóló beszédeket, 1709-ben pedig a Krisztusról, Máriáról és a szentekről mondottakat foglalta kötetbe.

A harmadik rész a győri székesegyházban 1702 és 1705 között elhangzott 183 prédikációt tartalmazta. Ezeket Csete meghívott vendégszónokként tartotta („prout invitabatur”) vásár- és ünnepnapokon, valamint a temetéseken. A negyedik rész hét kötetben további 148 győri prédikációt tartalmazott. Ezek a beszédek az evangéliumokból vették témájukat, s elsősorban nagybőjtben hangzottak el. Végül az ötödik részbe Gyalogi három, „kevéssel ezelőtt visszakapott” („nuper recuperata”), összesen 173 Erdélyben elmondott prédikációt tartalmazó kötetet sorolt, melyekben vegyesen voltak az ünnepi, a szentekről szóló és a halotti beszédek. Gyalogi idézett megjegyzése egyben azt is bizonyítja, hogy a kéziratoknak nem ő volt az első használója.

A kéziratok sorsa a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárába kerülésük – az előbbieik alapján 1727 – után ismeretlen. Valószínű, hogy egy részüket Gyalogi magával vitte gyorsan változó állomáshelyeire. Így például Kassára, ahol 1752-től élt, s ahonnan 1754-ben keltezte a *Panegyrici Sanctorum* ajánlásait.

Egy, a Csete-hagyatékhoz kapcsolódó kötetet 1871-ben Beke Antal katalogizált a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai között: „Csete Stephani Sermones Sacri. Tomus 3-us. Ms. Saec. XVIII., in 4-o, pag. 468.” Ugyanez a kézirat később Szentiványi Róbert negyedik kiadásában 1958-ban megjelent gyulafehérvári katalógusában a „Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habit. T. III.” címet kapta.²⁶ A kötet ma is megvan a Batthyány-könyvtár

²⁶ BEKE, *i. m.* (14. jegyzet) 16, Nr. 138; SZENTIVÁNYI, *i. m.* (14. jegyzet) 80, Nr. I. 150, a cím itt: „Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habit. T. III.”; vö. CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 9–10.

állományában, s a pünkösdvasárnapi és a pünkösd utáni vasárnapokra szóló beszédeket tartalmazza. A kötet első pünkösdvasárnapi prédikációjának margóján a „Tyrn. 1701.” megjegyzés olvasható. Az ugyanezen napra szánt második prédikáció (14.) – valószínűleg először – 1692-ben Kolozsváron hangzott el („Claudiop. 1692.”), s a pünkösd utáni hatodik vasárnapra készített első beszéd (221.) a marginália szerint „Ad Magnates Claudiopoli 1695.” mondatott. A Gyalogi-féle hagyatékíráásban e kötet a „VIII volumina in Templo Archi-Capituli Strigoniensis, Tyrnav.” címet viselő második rész XVI. kötetének („XVI. Posterior: In Ascensione, Theophoria, et XXIV. Dominicis Pentec.”) második felével és XVII. kötetével („XVII. Anni 1707. Dominicalis cursus, usque ad 6. post Pascha”) azonosítható, ami jelzi a Gyalogi-féle kötetek későbbi újrendezését és átkötését.

További hat kötet Csete-prédikációt és Gyalogi Csete-életrajzának XIX. század eleji másolatát őrzi a kolozsvári Akadémiai Könyvtár (volt jezsuita Egyetemi Könyvtár).²⁷ A hat kötet megfeleltethető a Gyalogi-féle Csete-hagyaték egyes tételeinek:

<i>Kolozsvári jelzet</i>	<i>Kolozsvári kötetszám</i>	<i>Gyalogi-féle hagyatékíráás tételei</i>
C 141	I. (XI.)	„XII. Mariales, prior Tomus”
C 142	I. (XI.)	„XII. Mariales, prior Tomus”
C 143	II. (XII.)	„XIII. Marialum posterior”
C 144	III. (XIII.)	„XI. Festales de Sanctis”
C 145	IV. (XXV.)	„XXI. Prior Tomus: in Festivitatibus Christi, et B.M.V.”
	V. (XXVI.)	„XXII. Posterior: in omnia Festa Sanctorum”
C 146	VI. (XXV.)	„XI. Festales de Sanctis”

²⁷ Jelzetük: Ms. C 141, 142, 143, 144, 145, 146. Ugyanitt a Gyalog-féle Csete-életrajz másolatának jelzete: Ms. C 531. Vö. GABOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZEKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria XLV), 227–241.

A konkordancia tanúsága szerint a köteteket többször átszámozták és újrakötötték. A fennmaradt kéziratok, úgy tűnik föl, azonosak a Csete-hagyaték Gyalogi által az első részbe („XIV volumina in Transylvania”) sorolt XI., XII., XIII. tomusszal, valamint a második részbe sorolt nagyszombati kéziratok anyagból a XVI. kötet második felével és a XVII., XXI., illetve a XXII. kötettel. A Csete-hagyaték XI. és XII. kötetében az első prédikáció margóján és a XXII. kötetben a tartalommutató utáni lapon a kolozsvári jezsuita rendház tulajdonosi bejegyzése („Collegij Socitis Jesu Claudiop. 1765.”) olvasható.

Csete István további kéziratok prédikációsköteteinek holléte jelenleg ismeretlen. Egyetlen kötet sem ismert a Gyalogitól számba vett Csete-kéziratok *Fragmenta panis Evangelici, in VII voluminibus, Jaurini, per Quadragesimam* című, negyedik csoportjából. Az ide sorolt kötetek hatodik darabja – amely egyben a kéziratok életmű 32. köteté – *Ars bene orandi, sive Oratio Dominica, explicata sermonibus* címen szerepel a jegyzékben. A cím alapján feltételezhető, hogy a kötet egy eddig számba nem vett imádságméletemet és ahhoz tartozó prédikációkat tartalmazott.²⁸ Ismeretes, hogy az imádság gyakran volt prédikációk tárgya.²⁹ Gyalogi szerint a kötet összesen 23, az *Úr imádságát*, azaz a *Mi Atyánkot* kifejtő prédikációt ölelt fel. A szűkszavú tudósítás egyben jelzi, hogy az *Ars bene orandi* Csete győri éveiben, 1702–1705 között készítette. Az ötvenedik életévét betöltött Csete a győri kollégiumban prédikátor, a congregatio praesese, az iskola előjárója, a kollégium történetírója, gyóntató és consultor volt.³⁰ A győri jezsuiták adott időszakot megőrkítő historia domusa nem maradt fenn, s az *Ars bene orandi* keletkezésére vonatkoztatható, más egykorú forrás sem áll rendelkezésre.

Csete életrajzában Gyalogi külön méltatja a prédikátor győri tevékenységét. A *Jaurinensium Concionum celebritas* című részből kitűnik, hogy Csete győri éveiben juthatott el pályája csúcsá-

²⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 10.

²⁹ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyv, Grác, 1606. (Tanulmány a faksimile kiadáshoz)*, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXVIII), 1–27.

³⁰ LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 200.

ra. Gyalogi részletesen leírja Csete prédikációinak látogatottságát, s ennek kapcsán nevezi őt Magyar Cicerónak. Egyúttal elismerően hivatkozik a győri beszédek tartalmazó kéziratos kötetekre: „Conciones ibi habuisse splendidas, characteres posthumi Jaurinensibus in Tomis testantur”.³¹

A kézirat hiányában eldönthetetlen, hogy valóban irodalomelméleti munkának tekinthető-e ez az *Ars bene orandi* című összeállítás. Az 1700 előtti magyarországi imádságelméletekről rendelkezésre álló vizsgálatok, Csete életrajza és több műfajt felölelő munkássága alapján feltételezhető, hogy Csete István pályája egy meghatározó pontján, Erdélyből Magyarországra visszatérve elméletben összegezte tudását az imádságról.³²

Bartók István szerint a *Mi Atyánk* nem „pusztán kötött imádságformula, hanem egy tanító célzatú bevezetés a keresztyén imádkozásba”.³³ E gondolatot folytatva lehetséges, hogy Csete valószínűs ars orandit írt az *Oratio Dominica* középpontba állításával. De lehetséges az is, hogy ez az *Ars bene orandi* nem retorikai értelemben vett elmélet volt, hanem prédikációkban foglalta össze a *Mi Atyánkra* vonatkozó tudnivalókat, s így Komáromi István *Mi Atyánkot* magyarázó prédikációjához állt közel.³⁴ Ez utóbbi esetben a mű további előzményei között említhető Pázmány elmélkedő magyarázata a *Mi Atyánk* sorairól az *Imádságos könyv* első részében.³⁵

³¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 5.

³² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1988, 150–183; CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 1–10.

³³ BARTÓK, *i. m.* (31. jegyzet) 155.

³⁴ BARTÓK, *i. m.* (31. jegyzet) 165–166, 181, 42. j.

³⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606, Bp., Balassi Kiadó, 1993, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXVIII), A1_r–C2_v.

Gyalogi János:
Opusculum orthographicum (1719)

A grammatika részeit az antik hagyománynak megfelelően a XVI. század óta az ortográfia, a prosodia, az etimológia és a syntaxis alkotja. Jóllehet a grammatika, a poétika, a logika és a retorika ars litterárián belüli oktatását ettől kezdve önálló kézikönyvek tárgyalják, ezek az összeállítások tartalmukban gyakran érintkeznek egymással. A nem a magyar nyelvre vonatkozó, XVII–XVIII. századi magyarországi és Magyarországon használt ortográfiák sokáig mostohagyermekai voltak a grammatikákkal foglalkozó hazai nyelvészeti és irodalomelméleti kutatásoknak. A magyar nyelv régi nyelvtanainak elemzésében Szathmári István kiemelte az ortográfiák forrásértékét. Hangsúlyozta, hogy mivel ezek a munkák nyelvtörténeti folyamatokat rögzítenek, egy-egy nyelv adott állapotát tükrözik és szabályokba foglalják a nyelv működését, kutatásuk rendkívül fontos. Szathmári az 1527–1708 közötti időszak magyar nyelvtanaiban megvizsgált több ortográfiát (pl. Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás), s megállapította, hogy ezek nem csupán helyesírási kérdéseket tárgyalnak. Kitért arra is, hogy a latin nyelv grammatikáját, ezen belül az ortográfiát, Európában mindenütt az anyanyelv segítségével oktatták, s ezért fontos lenne a latin nyelvtanok vizsgálata.³⁶

Az 1630–1700 közötti irodalmi gondolkodást tanulmányozva Bartók István kizárta vizsgálatai köréből a helyesírás szabályait tartalmazó műveket. Ugyanakkor megállapította, esetenként nehéz eldönteni, hogy egy-egy mű grammatika-e vagy valami „szótárszerűség”.³⁷ A fenti időszakból Jászberényi Pál 1663-ban és 1664-ben Londonban megjelent két grammatikája emelhető ki. Jászberényi *Institutió*jának második része tárgyalja az ortográfiát,³⁸ ennek hatása azonban a korabeli magyarországi jezsuita nyelvtanításban nem kimutatható. Melanchthon grammatikáját

³⁶ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 24–25, 28, 69–165.

³⁷ BARTÓK, i. m. (31. jegyzet) 22.

³⁸ *Uo.*, 30.

kivonatolta Molnár Gergely *Elementa grammaticae latinae* (Közlösvár, 1556) című, jó gyakorlati érzékkel összeállított kompendiuma, amely a XVII–XVIII. században harmincnál több kiadást ért meg.³⁹ Ez a grammatika kérdés-felelet formában átlagosan három lap terjedelemben foglalja össze a helyesírás tanát. Az ortográfia Molnár-féle meghatározása („Est quae Literarum rationem, et scripturam docet.”) jelzi, hogy a munka nem ad tételesen kifejtett tanítást, hanem a latin grammatika alapelemeit veszi sorra.⁴⁰ Több kiadása megvolt a jezsuita könyvtárakban, s a művet 1763-ban kiadták a kassai jezsuiták is.⁴¹ Ennek ellenére Molnár grammatikája nem tartozott a jezsuita tankönyvek közé.⁴²

A latin grammatikát a XVII–XVIII. századi Magyarországon a katolikus, azon belül a jezsuita oktatásban a *Ratio Studiorum* előírásainak megfelelően Emmanuel Alvarez először 1572-ben megjelent, *De institutione grammaticae libri tres* című munkája és ennek átdolgozásai alapján tanították. A magyarországi Alvarez-kiadásokról Bartók István megállapította, hogy példanyaguk általában többnyelvű (pl. magyar–latin), s a kiadások gyakran magyar szójegyzékekkel bővültek.⁴³ Az átdolgozók az alvarezi grammatikát olyan alapműnek tekintették, melynek tartalmát az igényeknek megfelelően szűkítették vagy bővítették. Ilyen volt például az 1655-ben Velencében megjelent, *Expurgatissima Emmanuelis Alvari e Soc. Iesu Grammatica cum indice* című összeállítás.⁴⁴

³⁹ Uo., 29, 48–49; vö. SZATHMÁRI, *i. m.* (35. jegyzet) 365–366; VARGA András, Molnár Gergely, *Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983, 42–43.

⁴⁰ Georgius [I] MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Budae, 1708, 5–7.

⁴¹ Így például egy 1725-ös debreceni kiadás bekerült a nagyszombati jezsuiták könyvtárába a „Bibl. Cat. Tirnav. Societ. Iesu” bejegyzéssel. Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Debreczini, P. Viski, 1725. Használt példány: BEK Ha 707; Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1763.

⁴² Az 1725-ös debreceni kiadás nagyszombati jezsuitákhoz jutott példányának hátsó kötetátlábján belsején egykorú bejegyzéssel a „Calvinista” figyelmeztetés olvasható (BEK Ha 707).

⁴³ BARTÓK, *i. m.* (31. jegyzet) 27.

⁴⁴ Venetiis, Apud M. Leni, 1655. Használt példány: BEK Ha 729.

Alvarez tankönyvének tartalmát a magyarországi jezsuita iskolákban is a három grammatikai osztálynak megfelelően osztották szét. Bár a különféle kiadásokban rendszeresen ismétlődik Alvarez grammatika-definíciója és a grammatika hagyományos négyes felosztása, a pontosan definiált ortográfiának („recte scribendi et dividendi literas tradit”) nem szenteltek önálló részt.⁴⁵ Az ortográfiai részek a magyarországi és Magyarországon használt kiadások eltérő helyein, szétszórtan találhatók. Így például az 1650-es lőcsei kiadásban mindhárom rész tartalmaz ortográfiai tudnivalókat.⁴⁶

Ismereteink szerint a XVII. századi Magyarországon nem készült kifejezetten a jezsuita iskolák számára kidolgozott, önálló ortográfia. Valószínű, hogy ezt a hiányt ismerte fel Gyalogi, amikor külön segédletet készített a latin helyesírás elsajátításához. Ortográfiájának első megjelenése előtt Gyalogi Kőszegen (1704, 1708–1709) és Kolozsváron (1715, 1718–1720) oktatta az ars litteraria területeit.⁴⁷ A szerző nevének feltüntetése nélkül 1719-ben Kolozsváron megjelent első kiadást 1779-ig további öt kiadás követte.⁴⁸ A kiadások nagy száma ellenére mindeddig elmaradt e munka alaposabb vizsgálata.

Az *Opusculum orthographicum* első kiadásának a rendi bibliográfiák és Szinnyi József az 1730-as kolozsvárit tartotta, s Némethy Lajos is ezt a kiadást említve jegyezte meg: „A fővárosi könyvtárakban fel nem található”. A retrospektív nemzeti bibliográfia mind a hat kiadást ismeri, de egyiket sem köti Gyalogi nevéhez.⁴⁹ Ezzel a gyakorlattal két esetben szakított az Országos

⁴⁵ Emmanuel ALVAREZ, *Syllabus omnium vocabulorum grammaticae*, Viennae, J. van Ghelen, 1717, 73–74, 77–80.

⁴⁶ Emmanuel ALVAREZ, *De institutione Grammatica Libri tres*, Leutschoviae, Typ. L. Breveri, 1650, 8–12, 149–152, 337–339.

⁴⁷ LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 485.

⁴⁸ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet); további kiadások: Claudiopoli, Typ. Telegdi-Pap, 1727; Tyrnaviae, Typ. Acad., 1730; Cassoviae, Typ. Acad., 1736; h. n., Typ. Conv. Csikiensis B. V. M. Visitantis, 1751; Tyrnaviae, Typ. Regiae Universitatis Budensis, 1779.

⁴⁹ STÖGER, *i. m.* (11. jegyzet) 115; SOMMERVOGEL, III, 1980; SZINNYEI, *i. m.* (11. jegyzet) IV, 4; NÉMETHY, *i. m.* (13. jegyzet) 108; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892., *Pótlások V–VIII, (1701–1800)*, Bp., 1971–1991. itt: II, 932; V, 364.

Széchenyi Könyvtár olvasói katalógusa, melyben az 1730-as nagyszombati és az 1736-os kassai kiadás Gyalogi János neve alatt is megtalálható. A Gyalogi név egyik kiadás címlapján sem szerepel. Gyalogi szerzőségét kétséget kizáróan bizonyítja az 1736-os kassai kiadás olvasóknak címzett tipográfusi előszava: „Multas deberi ideo grates Reverendo P. Joanni Gyalogio Soc. Iesu, Oratori facundo, Poëtae, et Literatori Clarissimo”.⁵⁰

A jeles literátornak nevezett Gyalogi életében a munkának öt kiadása hagyta el a sajtót. Gyalogi tartózkodási helyei és az *Opusculum orthographicum* megjelenési helyei között szoros kapcsolat figyelhető meg, s a szerző valószínűleg ezért sem tartotta fontosnak nevének feltüntetését. Amikor azonban a kassai jezsuita nyomda jelentette meg a munkát, Gyalogi Nagyszombatban élt, s ez a földrajzi távolság is ösztönözhetette a nyomdászt az említett előszó megírására és a szerző megnevezésére. Ehhez járul, hogy a szerzői előszó végén Gyalogi – nevének az utolsó szóban elrejtett rövidítésével – mégiscsak elárulja kilétét a figyelmes olvasónak, mivel a nyomtatott betűk a kordivatnak megfelelően nevének kezdőbetűit adják ki: „[...] Libellus in planum ordinem dIGesSIt”, azaz írta *Ioannes Gyalogi Societatis Iesu*.⁵¹

Az 1719-es, 1727-es, 1736-os és 1779-es kiadásokon nincs kiadásjelzés, az 1730-as nagyszombati viszont az „editio tertia” jelzéssel, az 1751-es pedig a „denuo in lucem datum” megjegyzéssel jelent meg. Két kiadás Kolozsváron (1719, 1727), kettő Nagyszombatban (1730, 1779), egy Kassán (1736) látott napvilágot a jezsuita nyomdában, illetve exjeszuita vonatkozással, míg az 1751-es kiadás a Csíki Konvent Nyomdájában készült. A fő cím a hat kiadásban változatlan (*Opusculum orthographicum, de ratione recte, emendateque scribendi, et pronuncianti*), az alcímek azonban kiadásonként eltérőek, s az eltérések jelzik az ortográfia szándékolt használói körének folyamatos bővülését:

⁵⁰ GYALOGI, *i. m.* (47. jegyzet) A1_v. A kassai Akadémiai nyomda vezetője ekkor Frauenheim János Henrik volt.

⁵¹ Vö. LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 485; GYALOGI, *i. m.* (47. jegyzet) 1719, A3_v.

Kolozsvár, 1719	– „Pro Scholis Grammaticae pridem desideratum: et nunc, <i>in gratiam Studiosae Juventutis Gymnasiorum Societatis Jesu in Dacia</i> , typis excusum”
Kolozsvár, 1727	– „ <i>In usus juventutis Daciae</i> ”
Kassa, 1736	– „ <i>In usus juventutis Hungaricae</i> ”
H. n. (Csíki Konvent Nyomdája), 1751	– „ <i>Pro Scholis Grammaticae perutile</i> , olim in gratiam studiosae Juventutis Gymnasiorum S. J. editum, nunc vero <i>in emolumentum omnium Scholarum</i> denuo in lucem datum”

Bővült a változatlan szövegű szerzői előszó címzettjeinek köre is:

Kolozsvár, 1719	– „Adolescentibus Grammaticae Studiosis sub cura PP. Societatis Jesu per Daciam Salutem, felicesque progressus!”
Nagyszombat, 1730	– „Adolescentibus Grammaticae Studiosis, salutem, felicesque progressus!” ⁵²

A jelzett használói kör mellett az alcímek, a szerzői és a tipográfusi előszó együttesen tanúskodnak az ortográfia elkészítésének indítékairól és sikerének összetevőiről. Az első kiadás alcíme felhívja a figyelmet arra, hogy a grammatikai osztályokban már régóta hiányzott az ortográfia önálló tankönyve („pridem desideratum”). A szerzői előszó elsősorban a diákok érdeklődését kívánta felkelteni. Ezt az előszót Gyalogi egy hatásos embléma-leírással kezdi. Eszerint VIII. Orbán pápa legkedvesebb antik gemmáján *két*, ekét húzó méh látható. Gyalogi azzal a megjegyzéssel ajánlja a képet a grammatikát tanuló ifjak figyelmébe, hogy e tankönyv segítségével jobban, *egy* vállal tudják húzni a grammatika ekéjét („aratum grammaticae”). A tankönyv fő célja Gyalogi szerint az, hogy irányítsa a diákok helyesírási tanulmá-

⁵² GYALOGI, *i. m.* (17., 47. jegyzet) 1719, A2., 1730, A2.,

nyait, s szolgálja a hibátlan írás és olvasás mesterségét. A könyv hasznát abban jelöli meg, hogy a megfelelő sorrendben, a kezdetektől, azaz a betűk nevének elsajátításától segíti megtanulni a grammatikát, s világosan, röviden és fáradság nélkül, a lehető legkevesebb szabállyal vezet el a latin írás és beszéd tisztaságához. A tiszta latin beszéd titka az, hogy a hallgató ne tudja megállapítani, melyik nemzethez (natio) tartozik és milyen provinciából származik a beszélő.⁵³

Gyalogi ortográfiája azonban nem csupán tankönyvként szolgált. A tanárokon és diákokon kívül az írás és az olvasás hivatott szakemberei, így például a nyomdászok is haszonnal forgathatták, amint ezt az 1736-os kiadás Gyaloginak köszönetet mondó tipográfusi előszava bizonyítja.⁵⁴ A „Literator Clarissimus”-nak ezt a könyvét közel egy évszázadon át használták. A nagyszámú kiadás mellett erre utalnak a fennmaradt példányok tulajdonosi bejegyzései, melyek elsősorban jezsuita diákokhoz és tanárokhoz kötődnek. Így például az 1730-as nagyszombati kiadás egyik példányában a „Coll. Tyrn. pro cubiculo Rhetoris Anno 1730”, egy másikban az „obtigit P. Stephani Kaprinai Soc. Iesu 1762” bejegyzés olvasható. A rend feloszlását követően, 1779-ben megjelent kiadás egyik példányába a következő bejegyzést írták: „Pro usu P. Professorem principiorum Gymnasii Ujheliensis”.⁵⁵ A könyv azonban ennél jóval tágabb használói körnek készült, amint erre maga a szerző is felhívja a figyelmet: „Hae Regulae servire poterunt etiam Typographis, sicut et Universus Tractatus de Orthographia”.⁵⁶

Az *Opusculum orthographicum* kiadásainak szövegét vizsgálva megállapítható, hogy a több mint ötven oldal terjedelmű, mindig nyolcadrét alakban megjelent munka alapszövege változatlan maradt az idők folyamán. A harmadik, 1730-ban megjelent nagyszombati kiadás a szerzői előszó után egy *Literarum inventores* című, négyoldalnyi résszel bővült. Ezzel a betűk „művelődéstörténetét” összegző fejezettel Gyalogi egészítette ki az ortog-

⁵³ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet) A2_r–A3_v.

⁵⁴ GYALOGI, *i. m.* (47. jegyzet) 1736, A1_v–A2_r.

⁵⁵ Használt példányok: BEK Ha 846, Ha 1068, Ha 1124.

⁵⁶ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet) 16.

ráfiát, s a rész nem hiányzik a további kiadásokból sem. Eszerint Antonio Ciccarelli („Cicarella”) V. Sixtus pápa életrajzában leírta a Vatikáni Könyvtárnak azt a képsorozatot, melyen a betűk fel-találói láthatók. A fejezet ezt a nyolc oszlopra felfüggesztett kép-sorozatot mutatja be és értelmezi.⁵⁷

Az *Opusculum orthographicum* tizenegy fejezetből és különfé-le keretszövegekből áll. A traktátus három fő részre osztható: az első rész (I–V. caput) a betűkkel, a jó hangzással (euphonia) és az interpunctióval, a második (VI–IX. caput) a pronuntiatióval, a harmadik (X–XI. caput, Appendix) az írásművészettel, valamint a röviden és gyorsan történő írás elsajátításával foglalkozik. A fe-jezetek többsége párbeszédben végződik: egy tanulni vágyó ifjú és praeceptora beszélgetnek. A diák kérdéseit a tanár példákat is bőven felsoroló válaszai követik. Az oktató feleletei a kérdés meg-oldásán kívül legtöbbször utalnak a helyes nyelvtani gondolkodás elsajátításának módjára is. A jelenségek bemutatásában nem hiányoznak a magyar nyelv példái sem. Így például a görög ere-detű latin szavakban előforduló K és Z betűknél Gyalogi példa-anyagon szemlélteti, hogy ezeket a betűket a magyarok a görö-gökkel együtt, az írásban és a beszédben egyaránt használják. Az euphoniáról szóló, második fejezetben megemlíti, hogy Kolozsvá-ron és Dáciában legszívesebben magyarul beszélnek, jóllehet e nyelv hangzása durva a latinhoz képest.

A mássalhangzók helyes elválasztását taglaló, negyedik feje-zethez *Corollarium* címen függelék kapcsolódik. Gyalogi itt azt az ősi mnemotechnikai módszert írja le és alkalmazza, amely a tanulók kezujjainak segítségül hívásával memorizáltatja a sza-bályokat.⁵⁸ A kiejtéssel foglalkozó részben (VI–IX. caput) Gyalogi – Alvarez alapján – sorra veszi a prosodia alapelemeit. A X. fejezet szerint az írásművészet, a szépírás szerves része az ortográfiának.

⁵⁷ GYALOGI, i. m. (47. jegyzet) 1730, A4_r–A5_r; Antonio CICCARELLI, *Vitae Romanorum Pontificum [...] usque ad Clementem VIII. [...]* = Bartholomaeus SACCHI DE PLATINA, *Historia [...] de vitis Pontificum Romanorum*, Coloniae, 1600.

⁵⁸ Wolfgang BRÜCKNER, *Bildkatechese und Seelentraining. Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter* = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 1978, 35–70.

Részletesen ír a megfelelő írásfelületről és az íróeszközökről, s azt tanácsolja, hogy az írás művészetét a diákok szombatonként gyakorolják. A traktátus utolsó fejezete a notáriusok által kidolgozott gyorsírás elsajátításába vezet be.

A tankönyv több pontján érződik Gyalogi sajátos Erdély-tudata. Erdély megnevezésére soha sem használja a Transylvania kifejezést; azt mindenütt Dáciának mondja. Az „in Dacia”, „per Daciam” kifejezések használata tudatos, s nem érintkezik a Hungaria fogalommal. A harmadik fejezetben a betűk jó hangzás érdekében történő betoldásának és kizárásának bemutatására az „S” betűnél a „Transylvania” szót hozza példának. A példát felhasználja a Transylvania és a Dacia fogalom közötti különbség magyarázatára: míg Dacia önálló ország, Transylvania a régen Magyarországnak alávetett területtel azonos („sub Imperio subditam”).⁵⁹ Az első kiadás után a keretszövegekből eltűnik ugyan a Dacia kifejezés, a főszöveg azonban változatlanul tartalmazza. A magyar nyelvet – Erdély területi elkülönítésétől függetlenül – Gyalogi egységben kezeli, s nem utal arra, hogy különbség lenne az Erdélyben és a Magyarországon beszélt nyelv között. A magyar vonatkozású példák kapcsán figyelmeztet a latin szavak magyarosításának veszélyére („nec Hungarizare oportet”), s többször utal a két nyelv párhuzamaira és különbségeire (pl. „sicut Hungari exprimimus, marrha”, „ita Hungari exprimimus utramque junctim, ut skárlát, pörlött”).⁶⁰

Az *Opusculum orthographicum* hivatkozásanyaga jelzi a szerző szakmai tájékozottságát, nyelvi, irodalmi tudatának fejlettségét. Gyalogi kétféle hivatkozási formát használt. Az egyik a művek pontosabb megjelölése nélkül, a szövegbe illesztve található. Ezek a hivatkozások részben csupán nevekre („Cicero”, „Ambros. Calepinus”), részben művekre is utalnak („Cicero in Oratore”, „Franc. Philelpus lib. 2. c. 38.”). A másik hivatkozási mód jegyzetszerű: a szövegben betűk jelzik az idézett szerzőket és műveket, s a betűk feloldása a kötet végén található.⁶¹ Gyalogi

⁵⁹ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet) 8, 26, 13.

⁶⁰ *Uo.*, 29, 31, 33.

⁶¹ *Uo.*, 1, 2, 5, [53].

felkészültségére vall a klasszikus auktorok, így Cicero, Ovidius, Horatius, Quintilianus, Seneca, Livius, Aristoteles, Vergilius, Platón, Persius, Demosthenes és Plinius idézése, az egyháztanítók és egyházatyák, köztük Ambrosius, Chrysostomus és Cyprianus gyakori említése. Többször hivatkozik kora újkori munkákra, ami jelzi, hogy nem egyszerűen kigyűjtötte a rendelkezésre álló grammatikákból az ortográfiai részleteket, hanem jelentős számú alapmű áttanulmányozásával, oktatói gyakorlatának tapasztalatait felhasználva készítette el könyvét. A jezsuita szerzők (Emmanuel Alvarez, Bohuslav Balbín, Michael Pexenfelder, Francisco de Suárez) mellett használta többek között Ambrosius Calepinus *Dictionarium*át, Hieronymo Cardano *De rerum varietate libri 17* című munkáját, Justus Lipsius *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus*át, Francisco Filelfo gyermekek tanításáról szóló művét, valamint Julius Caesar Scaliger *De causis linguae Latinae libri tredecim* című nevezetes összeállítását. Emblematis éreklődését tükrözi hivatkozása Diego Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politicijére*. Forrásait minden esetben magabiztosan kezeli.

Gyalogi könyvét érdemesnek látszott összevetni Emmanuel Alvarez grammatikájának és Cyprian Soarez retorikájának – a jezsuita oktatási rendszerhez illesztett, Magyarországon is használt, 1717–1724 között Bécsben részenként megjelentetett⁶² – ortográfiai részleteivel. A különféle segédletekkel kiegészített, kilenc önálló címlappal ellátott kiadássorozatotban a kifejezetten ortográfiai részek Alvarez három grammatikai könyvében és ezek bővítéseiben bukkannak fel.⁶³ Gyalogi ezeket a részeket leválasztotta Alvarez munkájából, s a hazai jezsuita latin nyelvvoktatás igényeinek megfelelően kibővítve, megfelelő példaanyaggal ellátva önálló könyvvé szerkesztette.

Az *Opusculum orthographicum* a szűk értelemben vett ortográfiát kibővítette a prosodia és az írásművészet alapelemeivel.

⁶² Emmanuel ALVAREZ, *De institutione Grammatica* [...], Viennae, 1717–1724; Cyprian SOAREZ, *De arte Rhetorica* [...], Viennae, [1722]; Használt példány: BEK Ha 574 (coll. 1–9), a példány tulajdonosi bejegyzése: „Residentiae Vetus-Budensis Ord. SSS: Trinitatis Redemp. Captiv. Inscip. 1746.”

⁶³ BEK Ha 574 (coll. 1) 118–122; (coll. 4.) 73–80; (coll. 6.) 4–5.

Gyalogi a gyakorlatból ismerte az oktatók és a tanulók igényeit, nehézségeit, s ez segíthette abban, hogy az irodalomelmélet részévé tegye az ortográfiát. A könyv szerkezete logikus, a tudásanyagot rendszerezetten közvetíti, s a némileg száraz és elvont témát művelődéstörténeti adatokkal teszi érdekesebbé. A kötet nem csupán definíciókat, nyelvi példákat és szabályokat sorol fel, hanem történeti, irodalmi példákkal bővített oktatási anyagot közvetít könnyen elsajátítható formában. Nyomon követi az ortográfiai jelenségek eredetét, alakulását, foglalkozik a latin nyelv történeti váltoásaival, s a latint nem szigeteli el a nemzeti nyelvektől. A helyesírási jelenségeket képszerű magyarázatokkal igyekszik rögzíteni. Az euphonia fogalmát például a következő hasonlattal magyarázza: ahogy a Dunába ömlő folyók elvesztik nevüket, ugyanúgy a más betűkhöz kapcsolódó betűk is elvesztik alakjukat és eredeti hangzásukat, s mindezekben a változásokban rejlik az euphonia.⁶⁴ A nyelvtani jelenségek megvilágítására Gyalogi ugyancsak gyakran él a jobb megértést szolgáló hasonlatokkal. Az *ars interpunctionum* fontosságát például az időt tagoló toronyórák képével hangsúlyozza: a több tagból álló mondatok szétválasztása hasonló a városi toronyórák működéséhez, melyek órákra, negyedórákra és percekre bontják a napot.⁶⁵

Összegezve megállapítható, Gyalogi János valós gyakorlati igény kielégítésére készítette el munkáját, amely több ponton túlmutat a szorosabb értelemben vett ortográfia és a jezsuita nyelvoktatás keretein. Célja a latin helyesírás olyan funkcionális szemléletű rendszerezése volt, amely hatékonyan segíti a megértést, s változatos retorikai eszközökkel legitimálja a latin nyelvoktatást és a helyes nyelvhasználat elsajátítását. A kiadások folyamatossága bizonyítja, hogy a könyv évtizedeken át eredménye-

⁶⁴ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet) 7. „Sicut enim fluvii celebres posteaquam in Danubium influunt, eique se junxerunt, nomen perdunt: sic literae cum alii nubunt dictioni, figuram, et sonum nativum amittunt, et generatio unius, est corruptio alterius. In omnibus porro his mutationibus, prae oculis habenda est Euphonia, et judicium aurium, quod ubique tantum vim habet, ut legis instar videri possit.”

⁶⁵ *Uo.*, 16. „Ars distinguendi periodos, est similis Horologio Civitatis, distinguenti diem naturalem in horas, quadrantes, et minuta.”

sen töltötte be feladatát. Ezért is meglepő, hogy a XIX. század elején már a tankönyvírók sem tartották számon. Grigely József például az 1806-ban Budán megjelent, „iskolás klasszicizmusú” latin ortográfiája történeti jegyzetében említést sem tesz Gyalogiról, s sem a mű szerkezete, sem tartalma nem utal arra, hogy ismerte volna a jezsuita szerző rendszerezését.⁶⁶

A De eloquentia sacra (1750) szerzőségének kérdése

Csete István és Gyalogi János jelenleg ismert kéziratoss és nyomtatott munkáiban nincs utalás a *De eloquentia sacra* címen 1750-ben Kolozsváron megjelent prédikációelméleti traktátus szerzőjére. Mint említettük, a munka Csete István Gyalogi János által posztumusz kiadott, latin nyelvű prédikációi első kötetének keretszövegeként látott napvilágot. A traktátus a fólió formátumú könyvben a címlap, a jezsuita provinciális kiadási engedélye, az Erdély gubernátorának szóló ajánlás és Gyalogi Csete-életrajza után következik. A 28 lap terjedelmű szöveg a 38. lap alján a „Tolle, Lege, Vale.” mondattal fejeződik be, alatta – mintegy a szerző neve helyén – jobboldalt az „R. P.” betűk olvashatók. A két betű nem monogram vagy őrszó, hanem minden bizonnyal a „Reverendus Pater” rövidítése, s utána a szerző nevének kellene következnie.⁶⁷

Egy retorikai traktátus keretszövegeként történő megjelentetése tudomásunk szerint példa nélkül áll a magyarországi jezsuita gyakorlatban. A megoldás azonban mégsem tűnik teljesen megalapozatlannak, különösen ha tekintetbe vesszük az egész kötet tartalmát és felépítését. Ismerünk a XVII. századból (Pázmány

⁶⁶ Josephus GRIGELY, *Orthographia linguae Latinae*, Budae, Typ. Regiae Universitatis Hungaricae, 1806; vö. SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 1985, 2–3.

⁶⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 11–38.

Péter, Káldi György)⁶⁸ és a XVIII. század első feléből más nyomtatott prédikációgyűjteményt is, melynek keretszövege elméleti problémákat érint. Ilyen például Baranyi Pál *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe* (1712) című beszédgyűjteménye, melynek olvasói előszava foglalkozik prédikációelméleti kérdésekkel.⁶⁹ Ismeretes az is, hogy a szerzők egy része magukba a prédikációkba építette be elméleti meglátásait.

A traktátus szerzőjének meghatározását több körülmény nehezíti. Egyrészt a Csete-kéziratokkal mintegy huszonöt éven át intenzíven foglalkozó Gyalogi alakja és műve idővel némileg összeolvadt Csete Istvánéval. Ez részben Gyalogi szöveggondozói, átdolgozói, fordítói és kiadói tevékenységével, részben az adatok figyelmetlen kezelésével magyarázható. Így például – az elogium szóhasználatát ismételve – a Csete-életrajzban Gyalogi nevezi Csetét Magyar Cicerónak, később azonban az életrajzok és a lexikoncímszavak egy részében az epiteton már Gyalogira vonatkozik.⁷⁰ Másfelől Csete és Gyalogi – mint láttuk – egyaránt érzékeny volt az irodalomelméleti kérdésekre. Gyalogi biztosan, Csete nagy valószínűséggel készített elméleti traktátust; a Gyalogi-féle ortográfia több kiadásban is megjelent. Munkásságuk alapján elvileg tehát mindketten készíthették a szóban forgó prédikációelméleti munkát.

Gyalogi szerzőségét több körülmény és a prédikációk vizsgálatából leszűrt következtetés valószínűsíti. Közvetve Gyalogi szerzőségére utal, hogy míg az *Ars bene orandi* említését csupán a Gyalogi által számba vett Csete-hagyaték leírása tartalmazza, ugyanez a műjegyzék sehol sem jelez prédikációelméletet. A Csete-hagyaték első, „In Dominicas per Adventum et in Natali Domini” címen feltüntetett kéziratot kötetéhez a jegyzékben a következő

⁶⁸ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 122–123.

⁶⁹ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe*, I, Nagyszombat, 1712, *A kegyes olvasóhoz*, x4_r–xx4_r; vö. KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000, 4–8.

⁷⁰ WEISER, i. m. (19. jegyzet) 400–404; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 5; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet) IV, 2; *Magyar Katolikus Lexikon*, IV, Bp., Szent István Társulat, 1998, 263.

szűkszavú megjegyzés kapcsolódik: „hoc Tomo Sermones”.⁷¹ Arról tehát a leírásban nincs szó, hogy a kéziratához elméleti rész is kapcsolódott volna, s az jelent volna meg a *Sacri sermones* első kötetében. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy amikor Gyalogi hozzájutott a Csete-kéziratokhoz, a hagyaték már nem volt érintetlen.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Gyalogi sehol sem jelölte meg magát a *De eloquentia sacra* szerzőjeként vagy átdolgozójaként, míg az általa magyarra fordított Csete-prédikációkat tartalmazó, *Panegyrici Sanctorum Patronorum* című kötetben található *Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait mutató Tabla, avagy Kalendarium* szerzőségét a kötet egy másik keretszövegében közvetve magára vállalta: „[...] ezt a Magyar Szentek Kalendáriumát, mint új kívét és Búza-zengét fel-emelem [...] hogy nálad kedvet talállyak e válogatott gyümöltsel [...]”.⁷² Figyelemre méltó az is, hogy e kalendárium rész címe éppúgy a magyar korona említésével kezdődik, mint az egész munkáé: *Per inclytam R. H. Coronam [...] De eloquentia sacra*.⁷³ Csete és Gyalogi címadásban is hangsúlyosan megnyilvánuló patriotizmusa azonban nem választható el egymástól. Mint arról később bővebben szólunk, a Gyalogi-féle keretszövegek, a prédikációk és a *De eloquentia sacra* lényegében azonos motívumokkal fejezi ki a hazához való ragaszkodás gondolatát.

A szerzőség meghatározásában a *De eloquentia sacra*ban hivatkozott munkák áttekintése sem nyújt segítséget. A hivatkozott szerzők között ugyanis egy sincs, akinek a munkáját Csete ne ismerhette volna. A legkésőbbi kortárs szerző a jezsuita Viszocsányi Ferenc, akitől a traktátus kéziratokra hivatkozik. Viszocsányi 1696. szeptember 7-én halt meg Nagyszombatban; kéziratait tehát mindketten forgathatták.⁷⁴

⁷¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 9.

⁷² CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) A3.

⁷³ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 11.

⁷⁴ *Uo.*, 37. „Talis et illa P. Francisci Viszotsányi in M.SS. [...]”; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I., II, (1601–1640)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 780–781.

Gyalogi szerzőségét különösen két további körülmény valószínűsíti. Halotti elogiuma szerint a szent ékesszólás felé fordult és sok évi munkával elméleti tevékenységet végzett: „[...] animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant”.⁷⁵ Az elogium tehát jelzi Gyalogi prédikációelméleti tevékenységét. Másrészt a *De eloquentia sacra* egyik központi kategóriája az elogiumban is említett sermo popularis, s ez a fogalom rendkívül alkalmas Gyalogi prédikációinak átfogó jellemzésére.⁷⁶

Tovább erősíti Gyalogi szerzőségére vonatkozó feltevésünket két időadat egybevetése. A *Sacri sermones* első kötetében Gyalogi a Csete-életrajz befejezése előtt, mintegy a kéziratossá vált életmű jegyzékének bevezetőjeként a következőket írja: „Operae pretium fecero Lectoribus, si tanti viro octo et viginti annorum sacras lucubrationes sub oculos ponam ea serie [...]”. Ez a prédikálással eltöltött huszonnyolc év, amely alatt Gyalogi szerint a Csete-életmű elkészült, megfelel az életút objektív adatainak: Csetét 1691-ben nevezik először concionatornak, s a 28 év minden bizonnyal az 1691-től haláláig eltelt időszakra vonatkozik.⁷⁷ A *De eloquentia sacra* utolsó részének utolsó fejezetében e megjegyzéshez hasonló fordulat olvasható: „[...] nunc posteaquam pro hac Rachele alterum [ti. eloquentia sacra] ac tricesimum annum servio [...]”. Ez az egyházi szónoklattal eltöltött harminc év nagy valószínűséggel Gyalogi Jánosra értendő. Gyalogi ugyanis először 1716–1717-ben kapott prédikátori feladatot Marosvásárhelyen. A *Sacri sermones* első kötetében a kiadásra vonatkozó rendi engedély dátuma „Claudiopoli, 21. Junii, 1748”, azaz a munka már ezen időpont előtt készen volt. A facultas szerint a kéziratot a rend

⁷⁵ *Historia*, i. m. (13. jegyzet) 81.

⁷⁶ *Uo.*, 82. „Accedebat nativi idiomatis non studiose quaesita elegantia, et decor, quae res seniculo summi inter Hungaros oratoris nomen sine invidia conciliavit. Quo factum, ut heterodoxi fama commoti ad eum audiendum prorsus frequentes aliunde excirentes, quos candore suo, tum rationum momentis, et ipsa dicendi contentione sic plerumque perculit, ut numero bene magnó ad Ecclesiam reverterent.”

⁷⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 8; Lukács, i. m. (9. jegyzet) 200.

revizorai átolvasták és helyben hagyták („ab ejusdem Societatis Revisoribus lectum, et approbatum”), amihez időre volt szükség. Ennek megfelelően Gyalogi joggal mondhatta, hogy harminc évig szolgált „e másik Ráchelért”.⁷⁸

Végül Gyalogi szerzőségét igazolja az is, hogy a *Panegyrici Sanctorum* egyik, néhány évvel később kelt ajánlólevelében Gyalogi a fent idézett hasonlat felhasználásával jellemzi saját munkáját: „Kitsinységemtől-fogvást mind igyekezem [...] és immár a HETED esztendő négy rendin el-is telik töllem, hogy mint második RAKELERT, ide s tova forogván a szolgálatban [...]”.⁷⁹ Mindez arra utal, hogy Gyalogi részben saját prédikátori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el az elméletet.

Gyalogi munkamódszere a prédikációk tükrében

Gyalogi a *Sacri sermones I–II* (1750–1751) és a *Panegyrici Sanctorum* (1754) keretszövegeiben körvonalazta Csete hátrahagyott kézíratainak szövegállapotát. Az elhunyt prédikátor szavait idézve életrajzában leírja: ő maga [ti. Csete], akit régen beszélni is hallottam, azt mondta saját írásairól, hogy ahova a számat nem tudom mellékelni, nincs ott minden. Tudniillik – folytatja Gyalogi – mindazt, amit Csete sietősen összehordott a kéziratokban, sok fáradozással nyomtatták ki. A beszédek kézírataiban rendszerint az elmondandó dolgok vázlata vagy a tekintetbe veendő témák megjelölése, továbbá a beszéd szónoki formájának és stílusának meghatározása állt az első helyen. Ezek után következett a kidolgozás, amit Gyalogi – saját elmondása szerint – részben a margón elhelyezett, „Posterioriores cogitationes meliores” jelzésű,

⁷⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 27, rendi engedély: (1); LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet) 484–485.

⁷⁹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) A2_{p-v}.

számos jegyzetből következtetett ki.⁸⁰ A *Panegyrici Sanctorum* Szűz Máriának címzett ajánlólevelében Gyalogi hasonlóan jellemzi a magyarra fordított szövegek korábbi állapotát: „Ezer-felé szakadván, tellyes lehetetlen vólt embernek ennyit írni, hanem sietve; írásait mint leltem a’hol héányos vólt, hová helyheztettem, és most öt Részbe foglalva mint hagyom [...]”⁸¹

A két egybehangzó idézet szerint a hagyaték nem kész prédikációk sorozatából állt, s Gyalogira hárult a beszédek nyomtatás előtti kidolgozásának feladata. Ebből a szempontból tanulságos nyomon követni a Gyalogi által végzett szövegalkításra utaló megjegyzéseket. A *Sacri sermones* címlapja szerint Gyalogi „[...] ex Posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et [...] edidit”. A szerkesztést, a szöveg elrendezését és a kiadást kifejező igék másutt is megismétlődnek. Így például a kötet provinciális engedélyében az „[...] a P. Joanne Gyalogi [...] apparatus” fordulat szerepel. A magyar nyelvű prédikációgyűjtemény címlapján a „[...] kinek hólta után hagyatott Deák Irásit üszögéből ki-veregetvén, sokat pótolván is [...]” kifejezéssel, ugyanitt az approbációban az „a P. Joanne Gyalogi [...] elaborati, suppleti, idiomati Hungarico restituti” megjegyzéssel jellemezték Gyalogi szövegkiadói tevékenységét.⁸²

A rendelkezésre álló adatok szerint Gyalogi először öt részre osztotta a 36 kötetbe rendezett, bekötött kéziratokat. A kötetek tartalmát és a bennük lévő prédikációk számát a Csete-életrajz végén található jegyzékben dokumentálta egy már általa kialakított rend szerint. A három nyomtatott kötet tartalma azonban

⁸⁰ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 2–3. „Ipse, qui dicentem olim audieram [...] ipsumque de propriis scriptis ingenue confessum esse: *Ubi (inquit) os meum apponere nonpossum, nihil sunt omnia.* Ea quippe quae ipse in chartas conficiebat prope, tot curis pressus: erant prima dicendarum rerum lineamenta, sive res ipsa in se spectetur, seu Oratoriae formae dicendi, stylusque considerentur; utrisque nova succedebat lucubratio (quam de tot marginalibus notis conjicio, juxta illud: *Postiores cogitationes meliores*) quibus nervosa ingenii vi comprehensis, ipse ex suggesto vim, lucem rebus, et spiritum indebat admirabilem [...]”

⁸¹ CSETE – GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) A2.

⁸² CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, címlap, (1); CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) címlap, B2.

nem követi a kéziratos hagyaték Csete életútjához igazított kronológiáját. A *Sacri sermones* két nyomtatott kötete vasárnapi prédikációkat tartalmaz, alcíme *Opus Dominicale*. Az első kötet a pars hyemalis, a második a pars vernalis, azaz csupán az adventtől pünkösdig terjedő időszakban mondott beszédek láttak nyomdafestéket. A vasárnapi prédikációk aestivalis és autumnalis része nem jelent meg. A gyulafehérvári Batthyaneum Csete István neve alatt katalogizált, említett kézírata e nyomtatott kötetek folytatását tartalmazza.⁸³

Áttekintve a *Sacri sermones* két nyomtatott kötetében a prédikációk elején közölt időadatokat, megállapítható, hogy az első kötet 39 prédikációja 1689–1707, a második 50 beszéde 1690–1708 között készült. A két kötet tehát közel azonos időszakot ölel fel. A beszédek között négy, sorozattá szerkesztett prédikációegyüttes is található. Az első kötetben összetartozik a vízkereszt utáni ötödik vasárnap első és második beszéde. Erre utal a „Quae secunda pars, sequenti Themate tractatur” megjegyzés az első beszéd címe végén a tartalommutatóban. A második kötetben három sorozat különíthető el: a tizenhárom prédikációból álló *De pretio et cura animae*, a négy beszédből szerveződő *Consultatio* és a hat szónoklatot tartalmazó *De carnis resurrectione* című sorozat. A sorozatot alkotó beszédek idő- és helymegjelöléseiből következtetni lehet az összeállító személyére. Három sorozat beszédeinek színhelye Nagyszombat volt, de míg az első, kéttagú sorozat 1706-ban, a *De pretio et cura animae* 1701-ben, a *De carnis resurrectione* ismét 1706-ban hangzott el. Az azonos hely- és időjelzések alapján ezek a szövegek már a hagyatékban összetartozhattak. A *Consultatio* című sorozatból két szónoklatot 1707-ben Nagyszombatban, egyet 1702-ben Győrben mondtak el, egynél pedig a hely és idő ismeretlen. Ezt a négy prédikációt a Csete-hagyaték különböző helyeiről véve Gyalogi szerkeszthette sorozattá.

A *Panegyrici Sanctorum* a Szűz Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre” szóló beszédeket tartalmazza magyar nyelven. A kötet összeállítá-

⁸³ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet); SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet) 80, Nr. I. 150.

sánál Gyalogi itt is az egész hagyatékából válogatott. Az összesen 68 prédikáció keltezett szövegei 1690 és 1708 között hangzottak el. A kötet öt részre tagolódik. A részek aránytalansága, tartalmi heterogenitása valószínűleg a fordítás eltérő időbeli szakaszaira utal. A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja: „Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a'míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-va sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi”, illetve „Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-változott, el-veszett köntösök, erkölcsök: minket [...] szegényekké tettél és meg-gazdagítottál (1.Reg. 2.6), Haza nyelve, törvénnye, szabadsága, keresztyénsége [...] fenn marad ma [...]”⁸⁴

A kötet prédikációinak többsége (47 = 69%) datálatlan. Szembetűnő, hogy két szövegnél Csete halála *utáni* időpont olvasható (Pozsony, 1730 és Nagyszombat, 1732).⁸⁵ Az első prédikáció margóján Gyalogi figyelmeztet: „Sz. Kaláráról e két Praedikátziókat mondotta *nem* az Author” (kiemelés Knapp Éva). Nagyon valószínű, hogy ezek Gyalogi szövegei, aki 1730–1736 között Nagyszombatban élt. A két beszéd közlése nem volt idegen Gyalogi szövegkiadói elképzeléseitől. A két beszéd és a kötet címlapján olvasható „sokat pótolván-is” kifejezés alapján feltételezhető, hogy a három kötet datálatlan prédikációiból többet is Gyalogi írt.

Gyalogi lehetett a szerzője a húsvét utáni második vasárnap második sermójának a *Sacri sermones* második kötetében.⁸⁶ A beszéd kivételesen nem a vasárnapi textusról, hanem Szent Adalbertől szól. A magyarázat szerint azért, mert erre a vasárnapra esett Szent Adalbert püspöknek és mártírnak, Magyarországnak patrónusának az ünnepe, illetve az esztergomi érsekség fő ünnepe. A megjegyzés nyomán meghatározható az az év, melyben Szent Adalbert ünnepe (április 23.) a húsvét utáni második vasárnapra esett. Csete és Gyalogi életében három ilyen esztendő volt: 1662, 1719 és 1730. Csete 1662-ben mindössze 14 éves volt,

⁸⁴ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) A2., A3.,

⁸⁵ *Uo.*, 396, 403.

⁸⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) II, 1751, 197–204.

1719-ben pedig már nem élt, a prédikációt ő nem készíthette. 1719-ben Gyalogi János Kolozsváron oktatott, s kevésbé valószínű, hogy ott ezen a napon beszédet tartott az esztergomi főegyházmegye védőszentjéről. 1730-ban viszont Gyalogi az esztergomi egyházmegyében, Nagyszombatban tartózkodott, s minden valószínűség szerint itt mondta el a beszédet.⁸⁷ A beszéd további érdekessége, hogy átszerkesztve, de lényegében változatlan tartalommal 1754-ben magyarul is kinyomtatták „Magyar-Ország anygala” címen.⁸⁸ A két szöveg összevetése lehetővé teszi Gyalogi szövegszerkesztői és fordítói módszerének vizsgálatát.

A két változat arról a hallgatóság elvárásaihoz illeszkedő, funkcionális szemléletről árulkodik, mely a *De eloquentia sacrá*-nak is meghatározója. A latin prédikáció textusa („Ego sum Pastor bonus, Joan. 10.) és bevezető része a hallgatóság soraiban feltételezi az egyház pásztorainak és elöljárójuknak, a püspöknek a jelenlétét. A magyar szöveg ennél szélesebb közönségre, a püspök mellett az egyházmegye lakosságára utal. A megváltoztatott textus („Ego sum vitis, vos palmites. Joan. 15.5”) és a rövidített kifejtés következtében a magyar prédikáció tartalmilag szűkebb, mint a latin változat, gondolatmenete egyszerűbb, s nincsenek benne kitérések.

Mindkét prédikáció dicsőítő beszéd, de míg a magyar egyetlen szálát, Adalbert életútját követi nyomon, a latin változat szerkezete összetettebb, s a szövegek tartalmi hangsúlyai is eltérnek. Így például Mózes és Adalbert részletes összehasonlítása nem került át a latin prédikációból a magyar szövegbe. Itt a mózesi párhuzam rövid, példázat jellegű, s nem vonja el a hallgatóság figyelmét Adalbertről. Az átszerkesztés következtében a latin beszéd több fontos gondolata más funkcióban, más helyen található a magyar változatban. A bevezetőt nem számítva a nyolcoldalnyi latin beszéd öt, a kilencoldalnyi magyar viszont hat részre tagolódik. A latin szöveg számos díszítőelemet, jóval több bibliai és tekintélyi hivatkozást tartalmaz, s a téma kifejtésének módja és részletessége is eltér a magyar szónoklatétól. A magyar

⁸⁷ Vö. LUKÁCS, *i. m.* (9. jegyzet) 200, 484–485.

⁸⁸ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) 92–100.

nyelvű beszédben a szerző többször magyaráz, gyakori eszköze az ismétlés és a halmozás. Mindezek alapján a magyar változat nem tekinthető egyszerű fordításnak, hanem alaposan átszerkesztett és átdolgozott szövegnek. Jó példa erre a prédikáció negyedik része, amely tartalmilag foglalja össze a latin beszéd bevezetőjét.

A szövegátalakítás leglényegesebb kérdése az, hogy Gyalogi mennyit és hogyan változtatott Csete szövegein. Erre két latin nyelvű prédikációvázlatból következtethetünk. Mindkettő a *Sacri sermones* második kötetében (1751), a húsvétvasárnapi prédikációk között található.⁸⁹ Ezek a „predikációk” feltűnően kidolgozatlanok, szövegállapotuk pontosan megfelel a kötet keretszövegeiben Gyalogi által leírtaknak. A második beszéd terjedelme összesen 28 sor. A textus után a szerző egyetlen mondatban összefoglalja a beszéd célját (scopus), majd egy másik ünnepre szóló, más textusú sermóra hivatkozik.⁹⁰ Indoklása szerint a két ünnep megfelel egymásnak („valde conveniens”), ezért a másik szöveg részleteiben itt is elmondható („aptari potest”). A prédikáció fő motívumainak felsorolása után még egyszer megismétli előbbi ajánlását: „Vide concionem dictam, et huic Festo applica, si placet”.

Az ezt követő, alig egy lap terjedelmű harmadik beszéd szintén prédikációvázlat. Itt a textus után egyetlen kérdés jelöli meg a beszéd tárgyát (status questionis). Az előzőnél valamivel hosszabb szöveget a prédikátornak szóló témaötletek sorozata alkotja (pl. „[...] loquendo plus in genere, Orator dicebat, PACEM, ad exemplum Christi, qui *est Pax nostra*, similibus fere modis traditam per invidiam; videlicet [...]).⁹¹ A prédikációt az innen kiválasztott motívumokból lehetett felépíteni. A logikusan elrendezett, egymást feltételező témák nyitottak, az „etc.” jelzéseknek megfelelően szabadon bővíthetők. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Csete-kéziratok jelentős része csupán prédikációvázlat volt, s ezeket Gyalogi dolgozta ki több-kevesebb részletességgel.

⁸⁹ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) II, 1751, 166–167.

⁹⁰ *Uo.*, I, 1750, 120–126.

⁹¹ *Uo.*, II, 1751, 166.

Gyalogi alkotó jellegű szövegalakító módszerére közvetve utal a *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek összetett funkciórendszere. A címlap és az ajánlás szerint a prédikációk feladata, hogy 1. terjesszék Isten dicsőségét, 2. ösztönözzenek a hagyományok követésére, 3. segítsék a nemzet megmaradását, 4. gyarapítsák az igazságot, 5. növeljék a szentek tiszteletét, 6. serkentsék az ifjúság tanulását és 7. ébresszék Szűz Mária tiszteletét.

A kidolgozott prédikációkban gyakoriak a párhuzamos szöveg-helyek, s ezek más kontextusban is ismétlődnek. Példaként egy olyan részletet idézünk, amely egyaránt megtalálható a prédikációelméleti traktátusban és az egyik magyar prédikációban.

De eloquentia sacra (1750):

„Perpendet Gedeonicum Vellus in area rore maduisse, et dicet: Bene Vellus, quod a carne separatum est, rore divino perfundi: quia nostra mens quanto remotior a carnis vitio fuerit, tanto sapientiae et gratiarum capacior erit. (Judic. 6.39) Et plurima hujusmodi.”⁹²

Panegyrici Sanctorum (1754):

„Gedeon szérőjében nagy Isteni tsudával a gyapjú égi harmattal meg-ázik, körülötte a föld szárazon maradván: képe a Szüzeségnek, mely, mint a gyapjú, mentől inkább a testől el-válik és el-távozik, a drágalátos harmatot a Kristust annyival alkalmasb volt méhébe fogadni [...]”⁹³

Gyalogi néhány saját prédikációjának és az átdolgozásoknak az összevetése arra utal, hogy a terjedelem, a szerkesztésmód, a stílus, az idézetanyag összetétele és használata tekintetében nincs lényeges különbség Gyalogi saját prédikációi és az átdolgozások között.⁹⁴ Gyalogi tehát azonos módszer alapján írta saját és dolgozta át Csete beszédeit, s ezek a beszédek egybehangzanak a traktátusban kifejtett elvekkel is.

⁹² *Uo.*, I, 1750, 21.

⁹³ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) 68.

⁹⁴ L. például: GYALOGI János, *Az orsolitáknál, templom dedikatioja napján [...] A Szüzeség áldozatáról praedikállott [...]*, Kassa, 1752. Gyalogi munkamódszeréhez vö. GÁBOR, *Változatok, i. m.* (27. jegyzet), 229–234.

Mindez egyben megerősíti a feltevést, hogy a *De eloquentia sacra* ma ismert alakjában Gyalogi munkája, s bizonyos, hogy ő végezte el a traktátus végső megformálását.⁹⁵

A Panegyrici Sanctorum (1754) prédikációelméleti megjegyzései

A kötet elméleti részleteire elsőként Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet 1995-ben. Ugyanakkor Lukácsy nem gyűjtötte össze az elméleti és gyakorlati ismeretek között mozgó retorikai megjegyzéseket, nem elemezte funkciójukat és külön vizsgálat nélkül Csete Istvánnak tulajdonította őket.⁹⁶ Mivel a *De eloquentia sacra* és a prédikációkba épített elméleti utalások között számos közös vonás található, érdemes áttekinteni e szövegrészeket.

Az elszórt elméleti megjegyzések lényegében összegzik a prédikátor véleményét az egyházi szónokról, a szónoklatról és annak hatásáról.⁹⁷ E megjegyzések minden esetben a prédikációk külön jelzett első, narratív részének előtti bevezetőben, az exordiumban vagy exordium a questione-ban, Illyés István kifejezésével a „béljáró beszéd”-ben találhatók.⁹⁸ A megjegyzések prédikáción belüli funkciói többfélék. Elsősorban felkeltik és irányítják a figyelmet; az ellentétek, ismétlések révén fokozó hatásuk is van. Egyúttal betöltik a prédikátor önreflexióinak szerepét.

Néhány prédikációban toposszerűen ismétlődik az egyházi szónok feladatának nagysága és személyének méltatlansága, tudatlansága vagy tehetségének hiánya közötti ellentét: „Nagy gondot ad, dütsőség Koronájáról szólni, midőn B. Aszszonyról van a kérdés”; „Most látom, melly nagy dologról leszen a tanítás [...] Félve fogok hozzá [...]”; „Szóllok mondám ha mi keveset-is; a

⁹⁵ Vö. még MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon, II, Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901, 160–168, 190.

⁹⁶ LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 279, 285.

⁹⁷ Vö. BARTOK, i. m. (31. jegyzet) 184.

⁹⁸ KNAPP, i. m. (69. jegyzet) 16, 54. j.

ki nagy dolgokat ha akarnék-is, nem szólhatok”. Ehhez az ellentéthez gyakran kapcsolódik az egyházi és a világi szónok feladatának szembeállítás a világi és az isteni bölcsesség különbségére hivatkozva: „Ha tehát az meg-hervadó koronákról szállani gondot ad az világi Oratoroknak; a dütsösség koronájáról a tanításhoz ki mér fogni?”⁹⁹

A *De eloquentia sacra* bevezetője (Pars I. § 1.) hasonló problémákat tárgyal: megkülönbözteti az egyházi és világi szónoklatot, s felsorolja az eltéréseket, amelyeket ismerniük kell a szónokoknak. Az eloquentia profana a világi dicsőségért harcol, stíluseszközei választékosak. Az eloquentia sacrának viszont sem tárgya, sem célja miatt nincs szüksége hízelgésre és édesgetésre; egyetlen feladata méltónak bizonyulni az elbeszélt szent dolgokhoz. A méltóság (dignitas) követelménye nehezen teljesíthető, mert az isteni ige tökéletessége meghaladja a prédikátor emberi képességeit. Ez a prédikációkban gyakran hangoztatott ellentét nem arra utal, hogy az egyházi szónok kisebb tehetségű lenne a világinál, hanem épp ellenkezőleg: feladata és szerepe nagyobb a világi szónokénál, ezért jobban kell törekednie célja megvalósítására.

A traktátus (Pars I. § 1.) részletesen foglalkozik a sacra eloquentia meghatározásával. Eszerint a szent ékesszólás az Úrért való buzgólkodás; egyetlen célja az isteni dicsőség hirdetése, melynek forrása a Szentírás.¹⁰⁰ E gondolat a Győrben 1703-ban Szent István napján mondott első prédikáció elején a következőképpen olvasható: „A Sz. Írás nem mit tőlünk vészen bötsüt, hanem ad; és olyan lélekkel köll olvasni, prédikállani, a mellyel íratatva vagy”.¹⁰¹

Ugyanitt olvashatunk a traktátusban az ékesszólásnak arról a tulajdonságáról, hogy nem annyira szavakkal, mint inkább az előadott dolgok erejével igyekszik érvényesülni („non tamen verborum, quam rerum potentia defenditur”). E nézettel a Szent László-napi harmadik prédikáció elején így találkozunk: „A túdós Orátoroknál-is meg-történik ugyan, hogy a szóllásban eshető

⁹⁹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) 73; további példát idéz LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 279.

¹⁰⁰ CSETE-GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 11–12.

¹⁰¹ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) 175–176.

fogyatkozásokat helyre hozza néha a dolgoknak nagy vólta, melyekről beszéd vagyon”.¹⁰²

A prédikációk előbeszédében gyakran felmerül a kérdés: ki prédikáljon, azaz ki a jó prédikátor. A hűséges szolgáról írt Szent László-napi szónoklat elején rövid és egyszerű a válasz: „Tanátsosb halgatni, mint-sem ösztövé ditsérettel a Szenteket tisztelni”. Az evangélium egyszerű szavait „kitsiny”-nek vélő és a prédikálás lényegét meg nem értő, túlságosan igyekvő szónokról ugyanez a vélemény ismétlődik másutt is: „Nem-is tsuda: mivel ők [ti. „sok földi Oratorok»] mikor a Kristus alázatos jászolat akarták elefántokkal [...] magasztalni [...] azt ők se Pázmány magyarságával nem tolhatták, sem Tullius villámló szavaival meszsze nem vihették [...] az ilyen keresők elöl el-merültenek az elefántok, mikor a bárányok ki-úsztanak”.¹⁰³

A *De eloquentia sacra* (Pars I. § 3.) hasonlóan foglal állást: akinek nincs tehetsége önálló prédikációs gyakorlat kialakítására, ne törekedjen erre mindenáron, mert könnyen nevetségessé válhat. A szónoki hivatalt mások munkáinak felhasználásával is el lehet látni. Fontosabb ennél – ismétli az elméletíró a már Quintilianus retorikájában megtalálható közismert toposzt –, hogy a prédikátor életmódja és tanítása összhangban legyen egymással. Ennek megfelelően a pap élete néma ékesszólás legyen („sit muta eloquentia”).¹⁰⁴

Többször visszatérő kérdés a beszédekben a prédikátor felkészültsége: „Mert ide készületlen fel-állani, Tanítónak szégyen; el-készülni pedig gond és mesterség [...] a taliga kerekerei nehezen mozdúlnak ott, a hol meg-nem gondollyuk, hogy az ajándékok rendiben a földi győzelmek leg-kissebbek”, illetve: „A Sz. Lélek világánál adatik nekünk-is a puszták rejtekiből ki-hoznunk, kitanúlnunk annyit, hogy bár ne féllünk hogy a beszéd fonala valahun meg-szakadgyon”. A prédikálás terhé a Szent István-napi negyedik prédikáció szerint „az ember vállaihoz méri a Sz. Lélek”. A prédikációelmélet a *De sacri oratoris arte et officio* című

¹⁰² *Uo.*, 148.

¹⁰³ *Uo.*, 148, 175–176.

¹⁰⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 13–14; LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 277–278.

részben értekezik e témáról. Alkalmazza a retorikai irodalomban folyamatosan használt helyesen (apte) beszélni fogalmát, melynek alapja a megszerzett tudás és az eruditio.¹⁰⁵

További fontos kérdés, hogy hogyan, milyen formában prédikáljon a szónok. A *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek kidolgozója Izaiás prófétát (Iz. 8,1) idézve egyetért a *De eloquentia sacra* (Pars IV. § 9.) szerzőjével, amikor a *stylus hominis* fogalmát állítja a középpontba. A prédikáció szerint: „Azonban vigasztal engem, a mi következik: *Stylo hominis*. Attól hogy a könyv nagy, meg-ne iedgyek, úgy-mond; annyit köll abba jedtzeni, a mennyit enged az idő, a mennyit győz az emberi tehetség, a mit az okosság, és várandó lelki haszon diktál, emberi mód szerént; [...] Én tölem a Sz. Lélek mást nem kíván, hanem hogy a miket a könyvbe írhatok, írjam *Stylo hominis*, *Emberi trással*, az az rövideden, és világosan, és minél kegyesb szókkal lehet adgyam-elő”. A rövidség és világosság kívánalma fontos eleme a traktátusnak is. Az elmélet egy további fordulatával élve a *stylus hominis* azt is jelenti, hogy a szónoklat mindig legyen tekintettel a hallgatóság összetételére, állapotára, „*stylus humano*” hangozzon el.¹⁰⁶

A *Panegyrici Sanctorum* Szent Ferenc-napi második prédikációjának bevezető szavai megörökítik a szónoki öntudatot: „Ez itt nékem sajátom, és ha parlag virág-is, az én rétemen termett és nőtt, a mint következik: adgya Isten! A kegyes Olvasónak lelki hasznára!” A részlet összecseng a *De eloquentia sacra* szerzőjének megállapításával, hogy a prédikátornak a megszerzett tudást összhangba kell hoznia a szájával, azaz saját szónoki tehetségével.¹⁰⁷

¹⁰⁵ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) 175–176, 323–324, 199; CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 15.

¹⁰⁶ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) 199; CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 34.

¹⁰⁷ CSETE-GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet) 439; CSETE-GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 37–38.

Szerkezet, tartalom, források

A „szent ékesszólás”, az igehirdetés gyakorlatra irányuló elméletének műfaja: traktátus. Teljes címe szerint a szerző célja bevezetést nyújtani a kezdő szónoknak a prédikálás gyakorlatába. Az előfejjben futó rövid címek – a rektó oldalakon *De eloquentia sacra*, a verzó oldalakon *Praeliminare ad neo-concionatores* – külön is ráirányítják a figyelmet a mű céljára. A retorikaelméleti ismeretek itt egy, a gyakorlatra ügyelő, funkcionális szemléletű, nyitott és kreatív rendszerbe helyeződtek át, mégpedig úgy, hogy az átcsoportosítás finomabb részleteit már maguknak a prédikátoroknak kellett elvégezniük saját ismereteik és napi szükségleteik szerint.

A traktátus több évtizedes prédikációs, oktató-nevelő gyakorlatra épülő „bevezetése” Gyalogi János széles és alapos elméleti tudásáról tanúskodik. A „bevezetés” kifejezés használatáért, annak negatívan is értelmezhető jelentéséért a traktátus vége felé a szerző bocsánatot kér. Mint írja, a munkát a már gyakorló prédikátorok is haszonnal forgathatják „Salutem [...] Patriae”.¹⁰⁸ A retorika kifejezés csaknem teljesen hiányzik a műből, helyette következetesen az *eloquentia sacra* megjelölést találjuk. A *retorica ecclesiastica* egyetlen helyen fordul elő a szent ékesszólás szinonimájaként.¹⁰⁹

A prédikációelmélet a szónoki gyakorlat teljes körű figyelembevételének igényével lép fel. Ez az oka annak, hogy a speciális irodalomelméleti diskurzust és főszereplőjét, a szónokot adott ponton belehelyezi a magyar történelem jezsuita szemléletébe, s ezáltal történelmi távlatot ad a tanításnak. Egyik fő újítása, hogy a *docere-delectare-movere* Cicerőig és Szent Ágostonig visszanyúló hármas célkitűzését Gyalogi a traktátus szerkezeti vázává emeli; az *orator sacer* hivatását a tanításról (*docere*) szóló második rész első fejezetében részletezi. Ez a hivatás – mint írja – nem a szánásra vagy a hadi dolgok elsajátíttatására, hanem Istenre irányul.

¹⁰⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 37.

¹⁰⁹ *Uo.*, 31.

A jól ismert gondolatmenet szerint Magyarország a papság térítő tevékenysége nyomán lett keresztény ország. Elsősorban prédikációkkal kell terjesztetni a szent dolgok ismeretét, mivel sok az írástudatlan ember, akik a katolikus hit védőbástyaiként hadakoznak, sátrakban laknak, ahol nincs toll és könyv, a gimnáziumok pedig ritkák. Az ország állapotának ezzel a toposzokra épülő összefoglalásával indokolja a legalább száz éve elavult következtetést, hogy nem a haza nyelvére lefordított Biblia terjeszti a hit fényét („[...] non Biblia in patrium idioma conversa fidei lucem affundere potuerit”). Erre az egyház pásztorainak és doktorainak kell elvezetniük a népet, s ennek eszköze a jó prédikáció. A pap szíve a nép könyvtára, levéltára és archívuma („Sacerdotis Christi pectus Bibliotheca est populi, est Tabularium et Archivum”), abban őrzik az isteni törvényeket, s azokat kell megtanítani. A prédikátor fő hivatása tehát az országnak ebben a helyzetében a hit közvetítése.¹¹⁰

Ez a már a címben jelentkező funkcionális szemlélet (miről, kinek, miért készült a traktátus) uralja a *De eloquentia sacra* tartalmát és egész szerkezetét. A 28 fólió lapnyi szöveg négy részre, a részeken belül változó számú paragrafusra tagolódik. Az első rész a *sacra eloquentia* mibenlétével, a második a tanítással, a harmadik a gyönyörködtetéssel foglalkozik, a negyedik a *movere* lehetőségeit és szabályait tekinti át.

Az első rész a mit, ki, hogyan cselekszik vázra épül; az öt paragrafus az *eloquentia sacra* és az *eloquentia civilis* elkülönítése után az *orator sacer* személyét, feladatait részletezi.¹¹¹ A meggyőzés leghatásosabb eszköze Gyalogi szerint az *argutia* („stylus acutus et floridus”), s különösen az elvont teológiai témák kifejtésében ajánlja. Ahogy a prédikációkban a metaforák, hasonlatok, parabolák elsődleges szerepe a bizonyítás és a dolgok emlékezetbeni elmélyítése, úgy a traktátusban is gyakran metaforák segítenek rögzíteni a fogalmakat és a szónok feladatait. Így például a prédikálásra meghívottak méltóságát (*dignitas*) (§ 2.) a Szentírásból

¹¹⁰ *Uo.*, 15–16. „[...] homines multitudine innumerabiles, literarum ignari, pro fidei Catholice antemurali excubantes in armis, papilionibus, quibus non calamus, non libri, Gymnasia rara, eaque remota [...]”

¹¹¹ *Uo.*, 11–15.

merített metaforák hosszú sorozata és ezek magyarázata mutatja be. A rossz prédikátor, akiben nagyobb a törekvés, mint a szeretet lelke („Qui ambitione magis, quam spiritu charitatis”) csupán *zengő érc, pengő cimbalom* (1Kor. 13,1). Ezzel szemben a jó prédikátorok – impozáns metaforahalmazással – Isten dicsőségét hirdető *egek* (coeli, Zsolt. 18,1), az ígét kiírástó *esőfelhők* (Iz. 11.), Krisztus békéjét hirdető *olajágak* (Zsolt. 51,10), Isten házában világító *aranykandeláberek* (Zak. 4,2), Isten szeretetére gyújtó *kemencék és tüzek* (Zak. 12,6), a *lelkek fegyverei* (Jn. 3,29), akik számtalan lelket jegyeznek el a hittel, továbbá *királyok és földi tanácsadók* (Jób 3,14), mert a lelkek fölötti uralom súlyát viselik és buzdítanak a hitre. A szónok *Isten szája* (Os Dei, Jer. 15,19), a *mennydörgés fia* (Mk. 3,17), a *Szentlélek harsonája* (Jel. 4,1), *kerubi bika* (Ezek. 1,10), a *templom ezüstoszlopa* (Én. 3,[10]), *harcos* (Zak. 9.) és *kutya* (Iz. 56,10). Ezt az irodalomelméleti munkában meglehetősen szokatlan metafora-sorozatot összevetettük a korabeli magyar prédikációkból Lukácsy Sándor által összegyűjtött prédikátor-metaforákkal.¹¹² Az égő és fénylő szövétnek (vö. aranykandeláber, tüzek) például Káldi Györgytől (1631) ismert, aki Keresztelő Szent Jánosra vonatkoztatja a kifejezést. Ugyanígy máshonnan is ismertek a tűz (láng), a mennydörgés és a trombita (harsona) epitetonok, ám kivétel nélkül eltérő bibliai hivatkozásokkal. Az idézett metafora-sorozat mélyebb kapcsolatrendszerét a prédikátorság toposzaival a XVII–XVIII. századi prédikációirodalom toposzállományának kutatása világíthatja meg.

A felsorolt metaforákat az elméletíró alkalmasnak találja arra is, hogy kibontsa belőlük a cselekvés mikéntjének (quomodo) összetett problematikáját. A *facere* és a *docere* retorikákból jól ismert,¹¹³ kettős elkötelezettségében bemutatott egyházi személyek közül a prédikatori *ars* és *officium* azokra vonatkozik, akik képesek a tanításra. A többiek többet tesznek kiváló cselekedeteik példájával, semmint ha szónokolnának, mivel „bona vita omni-bus linguis loquitur”.

¹¹² LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 276–278.

¹¹³ Vö. LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet) 1995, 277–278.

A szónok isteni küldetést (*divina missio*) teljesít a prédikálással. Feladata az ékesszólás, mely – nem más, mint „ars invenendi, disponendi, eloquendi”. A szónoklat fő része a *propositio* (részletezés), melynek számos eszköze van (pl. *persuasio*, *lucratio*, *ornare* stb.) A prédikátor klasszikus retorikákból ugyancsak jól ismert kötelessége (*munus*) az *apte dicere*, melynek fő eszközei a *docere*, *delectare* és *movere*. Ezekben rejlik ugyanis a beszéd formája, az ékesszólás ereje és az oktatás lényege.

A második rész kilenc fejezete a tanításról értekezik, mely – mint a jezsuita elméletíróknál általában – fontosabb a gyönyörködtetésnél.¹¹⁴ A beszéd kidolgozásának szakaszaival (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), a szónoklat anyagával (*materia*), a szónoki beszédnemekkel (*genus deliberativum*, *demonstrativum*, *judicale*) és azok jellemzőivel Gyalogi viszonylag röviden, a jezsuita teoretikusoknál ismert módon foglalkozik. Szerinte a legfontosabb az, hogy a szónok mindhárom szakaszban tisztában legyen azzal, mi szolgálja a hallgatóság lelki üdvét. A szónoklat anyagát nem szabadon választott, hanem alávett (*subjecta*) téma adja, ezért a *propositi*ónak mindig alkalmazkodnia kell a katolikus tanításhoz és a hallgatóság értelméhez. Az egyházi szónoklat három nemének bemutatásában a funkció, a cél és a meggyőzés eszközei állnak a középpontban. Így például a *genus demonstrativum* funkciója a dicséret (*laudatio*) vagy a feddés (*vituperatio*), célja az erkölcsi jó (pl. az erények és bűnök megismertetése), a meggyőzés legfőbb eszköze pedig a példázatszerű (pl. szentekről szóló) elbeszélés. A 4. paragrafus szól a prédikáció témájáról és az argumentumról. Alapelve, hogy a témát a hallgatóság felfogóképességéhez kell igazítani. Az *argumentatio* fő eszközei az *enthymema*, az *exemplum* és az *inductio*, melyeket jó, ha az orator, mint szent fegyvervezet, rejtetten (*abscondita*) és óvatosan (*tecta*) használ. Az érvelés forrásai (*loci*) közül csak a legfontosabbakat sorolja fel, hozzátéve: „sicut Rhetoribus notum est”.

Több fejezet középpontjában jellegzetesen gyakorlati elvek állnak, így a kiabálás tiltása, a bizonyítás (*probatio*) legfontosabb elemének meghatározása, a Szentírás kifejtésének hatásos módo-

¹¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet) I, 1750, 15–22.

zata, a prédikátor befolyása a *partitió*ra, a helyes *narratio* (*rerum explicatio*) sajátosságai (*brevitas, claritas*) és az *ornatus* eszközei. Itt is metaforák, képes kifejezések és hasonlatok segítik az elmondottak elmélyítését. A *probatio* kifejtésében például az Isten igéje a Nap – azaz a legfontosabb érv –, melyből a sugaraknak – azaz a többi érvnek – származniuk kell. A Szentírás értelmezését a hegyekben rejtőző arany kibányászásához hasonlítja. A *partitio* tárgyalásában azzal figyelmeztet a mértéktartásra, hogy a színpadi történetek nem tanítanak és gyönyörködtetnek, ha sűrű függöny van előttük.

A gyönyörködtetésről szóló harmadik részben¹¹⁵ először a gyönyörködtetés céljával, a hallgatóság jóindulatának megnyerésével (*benevolentia auditorium*), majd forrásaival (*delectationum fontes*) ismerkedhetünk meg. A *delectatió*t Gyalogi az orvosok által bearányozott és mézzel édesített keserű pirulához hasonlítja, melynek hat forrását nevezi meg: 1. a szent szövegekkel való egyéni, szokatlan bánásmód; 2. az *apte dicendi*; 3. az *eloquentia popularis* (*lingua popularis*); 4. a hasonlatok és ellentétek;¹¹⁶ 5. az *ornatus* (*tropus, figura* és a *pronuntiatio* módja); 6. a hallgatóság és a szónok közötti kapcsolat megteremtése.

E rész középpontjában a beszéd, „popularitás”-ának kérdése áll. Ez a szónok sajátos erénye, melyre csak a legnagyobb prédikátorok tudnak szert tenni. Alapkövetelmény, hogy a hallgatók jól értsék a szöveget. A *populariter* való beszéd nem más, mint a mindenkori hallgatóság szellemi felkészültségének az ismeretében történő szónoklás. Eszköze az ún. *lingua populi*, amely nem egy ismeretlen és barbár nyelv, s egyszerre jelent *modust*, stílust és habitust. Fő követelménye, hogy az *exordium* élénk figyelemfelkeltés legyen, mellyel a *proportio* tartson szoros kapcsolatot. A popularitás legfontosabb eszközei (*figura*) a *dialogismus*, a *percontatio*, a *suspensio*, a megfelelő helyre illesztett közmondások (*proverbia*), a gyönyörködtető *tropus*ok, s végül a beszéd helyes arányainak megtalálása.

¹¹⁵ Uo., 22–29.

¹¹⁶ Vö. KNAPP, *i. m.* (69. jegyzet) 4, 6–7.

A *sermo popularis* érvelésében ne az újdonságok és különlegességek, hanem a hasznos érvek legyenek meghatározók. Gyalogi itt javasolja a *comparatio* és az *etymologia* használatát, mert – mint írja – az „nec Nobilioribus auribus injucunda”. A továbbiakban a félreértések elkerülése érdekében a *sermo popularis* szembeállítja a *sermo humilisszal*, s nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy „humiliter” bárki képes szólni, de „populariter” csak az igazán ékesen szólók tudnak. A hallgatóság kapcsán két, egyformán fontosnak tartott dologra tér ki: 1. a tömeg a szónok dicsőségére válik; 2. a szónokot ugyanakkor nem a tömeg tetszése dicséri a legjobban, hanem a hallgatóság könnyei, mert a szentbeszéd hatása nem lehet olyan, mint egy színházi látványosságé.

A leghosszabb, negyedik rész a szónoki hatás (*movere*) kérdéseivel foglalkozik.¹¹⁷ A tizennégy paragrafus lényegében a szónoki tulajdonságokat és azok kialakítási lehetőségeit tekinti át. Részletes fejtegetések olvashatók a szónoki karakterről, a megindítás erényéről, a *persuasio*ról, a Szentírás erejéről, az *amplificatio*ról, az *affectus*ról, a *de ratione movendi*ről, az *excitatio*ról, a testi alkalmasságról, a szónoki beszéd három tónusáról (*genus dicendi submissum, temperatum, vehemens et incensum*) és ezek kiterjedt kapcsolatrendszeréről, többek között a fő egyházi szónoki műfajokkal, a prédikáció témájával, továbbá szól az epilógusról és a *pronuntiatio*ról. Gyalogi szerint a *genus dicendi submissum*mal az istenfélő, hívó hallgatóságot lehet tanítani és meggyőzni. A *genus dicendi temperatum* használatát elsősorban az olyan dicsérő vagy feddő beszédben javasolja, mely keresztény hitigazságokról vagy az irgalmasság cselekedeteiről szól. E témák kifejtéséhez az érzelmekre ható díszítés eszközeinek (pl. *animatio, superlativus, similitudo, translatio, epiphonema, dubitatio, gradatio, amplificatio, digressio*) mértéktartó használatát tanácsolja. Ha a prédikáció témája a bűnök és a kísértések bemutatása, akkor a *genus dicendi incensum*ot kell használni, melynek elsődleges feladata a csodálatkeltés, az elrettentés és a sírásra ösztönzés.

¹¹⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 29–38.

Az *epilogus* nélkülözhetetlen része a prédikációnak, mivel a beszédet nem lehet egyszerűen félbehagyni. A lezárás módja többféle lehet. Ciceróra hivatkozva Gyalogi bemutatja a *commotiót*, majd Szent Bernát és Viszotsányi Ferenc prédikációiból vett idézetekkel illusztrálja a rövid lezárást. Az utóbbi lehet egyetlen, nyomatékos szentencia vagy felkiáltás is. A *movere* lényege végső soron a jó kapcsolat megteremtése a hallgatósággal. Ez nem csupán egy-egy jól elmondott beszédre függ; az igazi szónok képes tanácsot adni látszólag mellékes kérdésekben (pl. a templomok díszítése), együtt él a hallgatóságával (pl. vallásos társulatokat hoz létre), s szavaival képes megérinteni a hívek szívét.

Ez a rész is tartalmaz az adott témán túlmutató toposzerű megjegyzéseket, amikor például a szerző elítéli saját évszázadát, mert az – mint írja – inkább a gonoszságra hajlik, semmint a bűn valódi megtagadására. A rész bővelkedik metaforikus megfogalmazásokban, így például a Szentírást hideg kőhöz hasonlítja, melyben tűz rejtőzik, s ez a kő mindaddig hideg marad, amíg a szónok bele nem mélyed. Egy helyen a szerző saját külső megjelenését szembeállítja a reprezentatív külsejű szónokokkal, s megjegyzi: mi, akik ilyen adottságokkal nem bírunk, munkálkodjunk úgy, hogy ezt elfeledtessük a lélek megmutatásával és a beszéd tüzével. A katolikusok előtt prédikáló szónoknak nem kell túl sokat foglalkoznia saját külső megjelenésével, a határozott fellépés azonban fontos, mivel az ékesszólás nem tűri a habozást. A helyes előadás (*pronuntiatio*) feltétele, hogy a tudást (*ingenium*, *sapientia*) a teljes személyiség közvetítse, s ez a külsőre is rányomja a bélyegét. Gyalogi részletesen vázolja a gesztusok, a tekintet, az arc, a szemek és a kezek feladatát, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a gesztusokra különösen kell ügyelni a női hallgatóság előtt mondott beszédeknél. Végül ajánlja a prédikátoroknak, olvassák Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanát, aki minderről maradandóan értekezett.

Mindebből látható, hogy a traktátus több ponton közel áll Gyalogi korábban ismertetett ortográfiájának koncepciójához. A szerző itt sem új elméletet készített, hanem a quintilianusi rendszert átörökítő Soarez-féle tankönyvet egészítette ki az „élő”, „lélegző” prédikáció követelményeivel. Fő célja a gyakorlatban

használható tudás elsajátíttatása, a prédikátori önértelmezés és tudatosság kialakítása. A *docere-delectare-movere* – bár a jezsuitáknál szokásos sorrendjüktől nem fedezhető fel elmozdulás – a gyakorlatban egymást kiegészítő és feltételező elemek. Az elmélet szerint ugyanis a prédikáció akkor ér célba, ha mindhárom elem egyszerre és egy időben valósul meg. A *Sacri sermones* két kötetének beszédei mintegy ezen elmélet tanszövegeinek, mintabeszédeknek tekinthetők.

A *De eloquentia sacra* tehát a retorikaelméleti diskurzus egy minden tankönyvnél fontosabb pozíciójából, a katolikus egyház szószékéről tárgyalja a prédikálás mesterségét. Ezt lehetővé tette egyrészt a szerző több évtizedes szónoki gyakorlata, oktató-nevelő tapasztalata, másrészt elméleti ismereteinek gazdagsága. Az utóbbiról a traktátusban hivatkozott szerzők és művek tanúskodnak. A hivatkozási módszer sajátossága, hogy Gyalogi az idézett szerzőkre és művekre elsősorban mint példaanyagra, s nem mint forrásokra hivatkozik. E módszer összhangban áll a traktátus céljával. Gyalogi ugyanis nem egyszerűen korábbi tankönyvek tételeit vitatja vagy rendezi át új koncepció szerint, hivatkozásaival nem állításainak helyességét akarja igazolni, hanem a hivatkozott szerzőket és műveket ismertnek véve fejti ki elméletét.

Legtöbbször a Biblia könyveit idézi. A folyamatosan közölt bibliai utalások és citátumok nagy száma összhangban áll az elmélet központi tételével, hogy ti. az ékesszólás fő forrása és eszköze Isten igéje; célja ennek hirdetése és magyarázata. A bibliai hivatkozásokat kiegészítik és elmélyítik a különféle Szentírás-magyarázatok és kompendiumok, így például Szent Ambrus előbeszéde Lukács evangéliumához, továbbá Antonius Balinghem *Scriptura Sacra in locos communes morum et exemplorum novo ordine distributa* (Duaci, 1621) című műve. A gyakorlatra irányuló oktató szándék hangsúlyos jelenlétét tanúsítják a neves keresztény auktorok szónoklataiból származó idézetek, illetve az ezekre történő utalások (pl. Szent Ágoston, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Cyprián, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Gergely, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Leó). Gyalogi saját prédiká-

tori gyakorlatán kívül pozitív példaként utal a XVII. századi magyar jezsuita, Vizsotsányi Ferenc kéziratosszékeire.

A traktátusban hivatkozott szövegek további csoportjait alkotják a szentéletrajzok (pl. Szent Jeromos Remete Szent Pál-életrajza, Borromei Szent Károly kardinális vitája), levelek (pl. Szent Jeromos), a történelmi munkák és azok kommentáriródalma (pl. Wilhelm Jordan domonkos szerzetes kommentárjai a római történelemhez), amelyek a hivatkozott morálfilozófiai (pl. Battista Fregoso – Fulgosius) és teológiai (pl. Szent Ágoston: *Liber de doctrina Christiana*) munkákkal együtt segíthetik a szónoklatok elkészítését. Természetesen nem hiányoznak a jezsuita oktatási rendszerbe humanista közvetítéssel bekerült antik auktorok sem: Démoszthenész, Epiktétosz, Platón, Plutarkhosz, Thuküdidész éppúgy megtalálható, mint Horatius, Titus Livius, Ovidius, Seneca és Vergilius. Az ő nevük mellett csak a legritkább esetben olvasható konkrét mű megnevezése.

A hivatkozásanyag legérdekesebb rétegét az irodalomelméleti munkák alkotják. Valószínűnek tartjuk, hogy Cypriano Soarez *De arte rhetoricájára* alapvető tankönyvként való használata miatt nincs hivatkozás. Gyakran idézett elméletíró Cicero (*De oratore*), Quintilianus (*Institutiones oratoriae*) és Nagy Szent Gergely (*Regula pastoralis*). Lactantius *Divinae institutiones* című, a keresztény tanítást összefoglaló munkáját Gyalogi ugyancsak elméleti kontextusban, így például az eloquentia sacra fogalmának meghatározásakor említi.

Gyalogi legkedveltebb retorikaelméleti forrásai Agostino Valiero (Valerius) veronai püspök *De rhetorica ecclesiastica libri tres*¹¹⁸ és Ludovicus Granatensis (Luis de Granada) domonkos szerzetes *Ecclesiasticae rhetoricae, sive De ratione concionandi libri sex*¹¹⁹ című munkái voltak. Az utóbbira még a traktátus utolsó bekezdésében is van hivatkozás, amely a mű utolsó, a *pronuntiatio* tanát kifejtő könyvét ajánlja áttanulmányozásra.

¹¹⁸ Coloniae, 1575.

¹¹⁹ Coloniae, 1578.

A *De eloquentia sacra* kapcsolata Ludovicus Granatensis és Cypriano Soarez retorikájával

Feltételezésünk szerint Gyalogi saját szónoki gyakorlatán kívül elsősorban két XVI. századi műre, Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanának és Cypriano Soarez retorikatankönyvének beható ismeretére támaszkodott a traktátus elkészítésekor. Az ellenreformáció nagyhatású prédikátorának, jezsuiták által is gyakran használt és javasolt elméletírójának számító Ludovicus Granatensis magyarországi recepciójára Bitskey István hívta fel a figyelmet. Kimutatta, hogy a Pázmány-prédikációk szerkezeti felépítése megfelel a Ludovicus Granatensis által javasolt eljárás-módnak. Gyalogi – és minden bizonnyal Csete István – prédikációs gyakorlatának egyik eszményképe Pázmány Péter lehetett.¹²⁰ E feltevést erősíti az 1703-ban Győrben Szent István napján elmondott, már idézett prédikáció előbeszéde, amely Pázmány utolérhetetlen magyarságát dicséri.¹²¹

Már Bitskey István felhívta a figyelmet arra, hogy Ludovicus Granatensis nem egyszerűen elméletet készített, hanem hosszú időre meghatározó módon közvetített egy, az egyházi beszéddel kapcsolatos általános szemléletmódot.¹²² Ezt a beszéd funkcionális megközelítését tükröző szemléletet képviseli a *De eloquentia sacra* is. Ludovicus Granatensis művének Andreas Scottus antwerpeni jezsuita által gondozott, 1628-ban Kölnben megjelent kiadását összevetve a *De eloquentia sacrá*val megállapítható, hogy mindkét elmélet a bevezető részben foglalkozik a prédikátor feladataival. A klasszikus retorikák beszédkidolgozási szakaszaiból (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio*) mindkét mű hármat hangsúlyoz. De míg Ludovicus Granatensis az *inventi*ót, az *elocuti*ót és a *pronuntiati*ót emeli ki, a traktátus szerzője az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* hármasát állítja előtérbe,

¹²⁰ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 38–44.

¹²¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet) 176.

¹²² BITSKEY, i. m. (119. jegyzet) 43–44.

melyhez negyedikként társul a negyedik rész utolsó szakaszában a *pronuntiatio*.

A két elméletben a beszéd kidolgozásának mindegyik fokán fontos szempontnak számít az *apte dicere* kívánalma, mivel ez határozza meg alapvetően a prédikáció hatását. Az egyházi szónoklat részeinek tanát Ludovicus Granatensis a második és a negyedik könyvben fejti ki. Először általában mutatja be a beszéd fő részeit (*expositio, argumentatio, amplificatio*), majd a negyedik könyvben javaslatot tesz a szónoklat hatrészes tagolására (*exordium, narratio, propositio et partitio, confirmatio et confutatio, confutatio, conclusio seu peroratio*). Részletesen megvizsgálja a klasszikus beszédnemeket és az egyházi szónoklat beszédnemeket módosító hatását. Az összevetés alapján valószínűnek látszik, hogy a *De eloquentia sacra* írója mindezt ismertnek tekintette. A beszéd részeit például Ludovicus Granatensishez hasonlóan különítette el *expositióra* (*exordium*), *narratióra*, *argumentatióra*, *amplificatióra* és *epilogusra*. Egyetlen lényeges eltérés, hogy a *De eloquentia sacra* sehol sem szól a *confutatióról*.

Mindkét elmélet kiemelt figyelemmel fordul a *genus demonstrativum* felé, melyet főleg a szentekről mondott ünnepi és dicsőítő beszédek készítéséhez ajánlanak. Mindkettő hangsúlyozza az *amplificatio* jelentőségét: Ludovicus Granatensis külön könyvet (III. liber) szentel a témának, Gyalogi pedig kifejti, hogy az *amplificatio* miért fontos különösen a *genus demonstrativum*ban. Az *amplificatio* mindkét elméletben nem csupán eszközként szolgál az egyes beszédrészek kifejtéséhez, hanem önálló, az *argumentatiótól* különböző beszédrészt alkot.

Az érintkezési pontok mellett azonban több jelentős eltérést is megfigyelhetünk. Ludovicus Granatensis teljes, részletesen kidolgozott egyházi retorikát készített, a *De eloquentia sacra* viszont elsősorban gyakorlati segédlet, sűrített módszertani áttekintés a prédikálás minél hatásosabb megvalósításához. Mint arról már szó esett, az utóbbiban a szerkezet az *apte dicere* hármas követelményrendszere (*docere, delectare, movere*) szerint formálódott. Ludovicus Granatensis viszont a klasszikus mintáknak megfelelően, a szónoklat kidolgozásai szakaszai (*inventio, elocutio, pronuntiatio*) szerint rendezte el elméletét. A domonkos szerző

nem használja a *sermo popularis* fogalmát; a *sermo vulgaris* mint önálló *modus* említi. E beszédnem leírása azonban sehol sem érintkezik a *sermo popularis* tartalmával, amely adott esetben az összes beszédnemet képes maga alá rendelni.

Ludovicus Granatensis önálló, a történelmi folyamatoktól elválasztott tárgyként kezelte az egyházi beszédet, s művében nem mutatható ki a traktátusban megfigyelhetőhöz hasonló történeti érdeklődés. Jelentős eltérés az is, hogy míg a domonkos szerző az *elocutió*nak alárendelten, annak egyik sajátosságaként mutatja be a *delectatió*t, a traktátusban a gyönyörködtetés a funkcionális szemlélet meghatározó részét alkotja. Végül mindkét prédikációelmélet kiemelten kezeli a *pronuntiatio* tanát. Ludovicus Granatensis önálló könyvben (VI.) fejt ki a témát, a *De eloquentia sacra*ban viszont az csupán a *movere*-rész egyik fejezetét alkotja.

Hasonló szempontok alapján vetettük össze a traktátust Soares klasszicizáló jellegű, nem speciálisan egyházi célra szánt, általános retorikájával. Az összehasonlításhoz a mű példányból ismert első magyarországi kiadását használtuk (Löcse, 1675).¹²³ A különbségeket keresve szembetűnő, hogy alapvetően más a két mű szerkezete. A *De eloquentia sacra* témái, részei és fejezetei a Soares-féle retorika legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. A traktátus első részének Soares első könyvében az első két fejezet felel meg. A *docere*-rész témáit Soares részben az első kötet 3–6. fejezetében, részben a második kötet 8–9. fejezetében taglalja. A *delectatió*ról Soares mindhárom kötetben értekezik (1. kötet, 42. fejezet; 2. kötet, 2–7. fejezet; 3. kötet, 3–4. és 22. fejezet). Ugyanígy Soares művének több könyvében találhatunk rá a negyedik rész témáira is (1. kötet, 33–41. fejezet; 3. kötet, 56–58. fejezet).

Ha eltekintünk attól az óriási tárgyi anyagtól, amit funkcionális és összefoglaló szemlélete miatt a *De eloquentia sacra* nem tárgyal, megállapítható, hogy a traktátus lényegében a jezsuita ars rhetorica alapkönyvének számító Soares-féle mű speciális szempontok szerint készített kereszts metszete. Szerzője megkezdte az oktatás középszintjén már elsajátított Soares-féle foga-

¹²³ (Cyprianus SOAREZ), *Praecepta rhetorices*[...], Leutschoviae, Typ. S. Brever, 1675. A használt példány: BEK RMK II 253.

lomkészlet részletes újratárgyalását, s a hagyományos jezsuita retorikaoktatást kiegészítő, gyakorlati szempontok összefoglalására összpontosított.

A traktátus jelentősége, utóélete

A kora újkorra vonatkozó irodalomelméleti kutatások egyik vizsgálatára megállapításra, hogy a retorikai kézikönyvek – legalábbis részben – nem a tényleges gyakorlatot írták le, s az elméletek kevésbé voltak tekintettel a gyakorlatra.¹²⁴ Ha a retorikai diskurzust a népszerű kommunikáció elméleteként értelmezzük,¹²⁵ a *De eloquentia sacra* egy gyakorló prédikátor által kidolgozott egyházi szónoklattan, melynek középpontjában a prédikátor által irányított és uralt, népszerű – azaz a legkülönbélebb társadalmi állapotú, jelentős számú hallgatósághoz szóló – beszéd elkészítésének és előadásának kérdése áll. A szerkezet, a kifejtés módja és a szóhasználat megfelel ugyan a korábbi elméleteknek, de témáját nem elvonatkoztatva, hanem a gyakorlat felől közelíti meg. A XVI–XVIII. században közismert, rendszeresen oktatott és klasszikussá vált egyházi retorikákhoz viszonyítva a traktátus több szempontból is rendhagyó elméleti segédletnek tekinthető. A szűkebb értelemben vett egyházi retorika – jobbára tudottnak feltételezett – elméleti megállapításai itt többszörösen beágyazódnak egy olyan, a prédikációs gyakorlat alapos ismeretében kidolgozott elméleti konstrukcióba, amely egyértelműen a szónoki gyakorlatra irányul. Ennek megfelelően a traktátus szokatlanul nagy teret szentel a prédikálási gyakorlat különféle részmozzanatainak. Erőteljesen metaforikus nyelvezetével igyekszik elmélyíteni és rögzíteni az elméleti mondanivalót. A metaforák,

¹²⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 31–32.

¹²⁵ *Uo.*, 38–39.

hasonlatok szerepét a szerző egy helyütt – tőle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékosítja.¹²⁶ További lényeges eleme a prédikációnak az elmélet szerint a gazdag, sajátos munkamódszer szerint összegyűjtött idézetanyag. A klasszikus retorikák bizonyítási eszközeit a traktátus az *ornatus* alakzataiként tárgyalja, és különösen fontosnak tartja a prédikációk emlékezetbeni rögzítéséhez.

Az elmélet ismerete és alkalmazása jól megfigyelhető Csete István Gyalogitól kiadott prédikációiban és Gyalogi néhány nyomtatásban megjelent saját prédikációjában. Ezek a beszédek a bemutatott elmélethez hasonlóan kiérlelték és alaposan átgondoltak. A két prédikátor mára csaknem szétválaszthatatlanul összefonódott életművében az elméleti tudás kétféleképpen befolyásolta a prédikálás gyakorlatát. Egyrészt feltételezhető, hogy a jezsuita retorikaoktatásban direkt módon hasznosították az elméletet. Másrészt az elmélet szellemében kidolgozott prédikációk elősegíthették a prédikálás elsajátítását a gyakorlatból. Az utóbbi tanulási folyamat hatékonyságát a traktátus szerzője jól ismerhette kora praxisából. A *De eloquentia sacra* közvetítő csatornaként szolgált a tételes retorikai diskurzus és a megvalósult gyakorlat között, s egyben tanúsítja az *ars concionandi* gyakorlati tudáson átszűrte, felsőfokú ismeretét.

Az 1750 után megjelent magyarországi retorikákban eddig nem találtunk hivatkozást a traktátusra. A traktátusban leírt elvek szerint kidolgozott, magyar nyelvű nyomtatott prédikációk azonban egyaránt túlélték a latin nyelvű elméletet és a latinul kiadott prédikációkat: Huszár Károly zsámbéki esperesplébános és tanfelügyelő Hevenesi Gábor nagybőjti elmélkedéseinek újrakiadása után,¹²⁷ saját életműve 46. darabjaként 1887-ben öt kötetre bontva, a „mostani helyesírás szerint”, a latin címet elhagyva újra megjelentette a *Panegyrici Sanctorum*ot Bagó Márton és

¹²⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet) I, 1750, 27. „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem, similitudines quadringento multo plures.”

¹²⁷ SZINNYEI, *i. m.* (11. jegyzet) VI, Bp., 1899, 1457–1460.

Fia nyomdájában.¹²⁸ A szövegösszevetés tanúsága szerint az 1754-ben megjelent magyar prédikációkból az új kiadásban elhagyták a latin nyelvű hivatkozásokat, a nyelvi átalakítás a régiesnek vélt szavak helyesírása modernizálására korlátozódott. Az új kiadás jelentőségét a *Religio* 1889-es évfolyamában méltató Kisfaludy Z. Lajos a prédikációkat alkalmatlannak tartotta a felhasználásra saját kora szónoki gyakorlatában. Nyelvezetüket viszont magasra értékelte: „Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalatja. [...] Nem kell »egerésző szem«, hogy ezen írásban a magyar szólás száz meg száz szép példájára akadjunk”.¹²⁹

Végül felvethető a kérdés, hogy a XVIII. század közepén mennyire lehettek korszerűek ezek a latinból magyarra fordított és átdolgozott, a bemutatott traktátus szellemében készült prédikációk. A *sermo popularis* és a *lingua populi* fogalmak, Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem iránti érdeklődése és Erdélyben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvé”-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva azonban már magyarul adta ki Csete beszédeit, éles fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv XVIII. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának” Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.¹³⁰

Mindezek alapján a traktátus könnyen elhelyezhető a jezsuita retorikák európai és hazai történetének XVIII. századi szakaszában. A XVI. században és a XVII. század első felében készült je-

¹²⁸ Nagyasszonyról, magyar szentekről [...] egyházi beszédek [...] P. Csete István munkáiban [...] kibocsátotta [...] P. Gyalogi János [...] átvitotta és kiadta [...] Huszár Károly, Bp., Bagó Márton és Fia, 1887.

¹²⁹ KISFALUDY Z. Lajos, P. Csete István egyházi beszédei, *Religio*, 1889, I. félév, 31. szám, 241–243.

¹³⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 27.

zsuita retorikák többsége (Perpinyá, Soarez, Pontanus, Masen) nem tartalmaz a prédikációban vagy az iskoladrámában speciálisan hasznosítható retorikai szabályokat, s az *argutia*-retorika célját nem kapcsolják össze az augustinusi hagyományt követő egyházi szónoklat tanító célkitűzésével. A XVII. század második harmadától született művekben, így például Caussin, Drexel és Josset retorikájában, továbbá a Soarez-féle retorika 1689-es átdolgozásában azonban már megfigyelhető az *inventio*, *dispositio* és *elocutio* szabályainak összekapcsolása a homiletikai gyakorlattal, s kialakul a jezsuita retorikai kézikönyvek új, kifejezetten egyházi használatra szánt típusa.¹³¹ Ezek az egyházi retorikák miközben jelentősen korlátozzák a stílusbeli és műfaji sokrétűséget, s a kateketikai használatot, a *propagatio fidei* szempontjait helyezik előtérbe, egyben jelzik a jezsuita retorikák funkcióváltozását, a retorikai köznyelv felekezeti differenciálódását, s kirajzolják egy új, a misszionáriusi, lelkipásztori szempontokat előtérbe helyező jezsuita eloquentia-ideál körvonalait. E folyamat része például Franciscus Lang *Eloquentia sacra et profana* (1692) című, kéziratban maradt színpadi dialógusa, amely az *eloquentia profana*- és a *rhetorica christiana*-koncepció konfliktusában egyértelműen az utóbbi mellett foglal állást.¹³² Gyalogi János összeállítása e folyamatba illeszkedik, annak egyik utolsó, nem az iskola számára készült, eredeti elképzelésre épülő, regionális jelentőségű állomása.

A traktátus megjelenése időben egyaránt megelőzi Gabriel Le Jay *Bibliotheca rhetorum*ának első magyarországi kiadását (1751) és Kaprinai István *Institutió*ját (1758, 1763). Gyalogi célkitűzése más, mint az említett szerzőké. Nem tételes retorikatankönyvet írt, elméleti tájékozottsága nem összemérhető azokéval, s nem elsősorban a francia klasszicizmus mintáin tájékozódik, mégis több ponton hasonló törekvések vezetik. Az *Institutió*ban nincs

¹³¹ Barbara BAUER, *Jesuitische ars rhetorica im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, Verlag Peter Lang, 1986, 546–565; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 232–238.

¹³² BAUER, *i. m.* (130. jegyzet) 565–585.

utalás Gyalogi traktátusára, Csete István minden bizonnyal Gyalogi átdolgozásában ismert prédikációit azonban Kaprinai követendő példaként említi Temesvári Pelbárt, Pázmány, Káldi és mások társaságában.¹³³ Azt is láttuk, hogy tulajdonában megvolt Gyalogi ortográfiájának egy példánya.

Mint Bán Imre kimutatta, Le Jay és Kaprinai egyaránt szembe fordul a szórakoztató, csillogó, keresett *acutezza*-stílussal, s különböző mértékben ugyan, de mindketten Cicero követését javasolják.¹³⁴ S bár a Cicero-imitáció kérdéssel külön nem foglalkozik, a világosság, rövidség követelményének hangsúlyozásával Gyalogi is elítéli a homályosságot, a barokk allegorizmus kinövéseit, s Le Jayhoz és Katonához hasonlóan az *argutia* mérsékelt alkalmazása, az *argumentatio* eszközeinek indokolt használata mellett foglal állást. Le Jayhoz hasonlóan Gyalogi sem követi a szokásos retorikai rendszerezést, s nem tárgyalja módszeresen a beszéd szerkezetét. Részben azonos célkitűzésre vall az is, hogy Kaprinai Le Jayhoz hasonlóan az *elocutio*-nak tulajdonítja a legnagyobb szerepet, Gyalogi pedig a szónoki hatás összetevőire helyezi a hangsúlyt. További fontos vonás, hogy ugyanúgy, mint Kaprinai, közvetve Gyalogi is a népszerű szónoklatra készít fel.

Gyalogi traktátusa jól beilleszthető abba a Bán Imre és Tarnai Andor által rögzített folyamatba, melynek során a magyarországi jezsuiták a XVIII. század közepén a klasszicizmus szellemében kívánták megújítani a barokk retorikaelméletet és prédikációs modort, s váltás következett be a szónoki stílus történetében.¹³⁵ A figyelemre méltó erudícióval kimunkált elmélet határozott

¹³³ Kaprinai István és Gyalogi János 1750–1751-ben a kolozsvári jezsuita kollégiumban éltek. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., IX, (1748–1760)*, Romae, Institutum Historicum, 1994, 138–139, 205–206; Kaprinai István az *Institutio eloquentiae sacrae* első kötetében (Cassoviae, 1758, 17, 65) két helyen hivatkozik Csete Istvánra. Az első említés szerint Kaprinai ismerte a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtárában őrzött Csete-kéziratokat.

¹³⁴ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet) 79–94.

¹³⁵ TARNAI Andor, *A laicizálódó egyházi értelmiség = A magyar irodalom, i. m.* (4. jegyzet) 557; BÁN, *i. m.* (3. jegyzet) 79; TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon. A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 651–652.

egyéni elképzelést tükröz, s tovább árnyalja a magyarországi retorikai irodalom szerény elméleti jelentőségére, átlagos színvonalára és a magasabb rendű elméleti tudatosság hiányára vonatkozó visszatérő megállapításokat.¹³⁶

¹³⁶ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet) 7, 99.

DEMÉNYI LÁSZLÓ

RETORIKAI SEGÉDLETEI

(1734–1754)

Az irodalomelmélet forrásainak közelmúltban megélénkült vizsgálatai ráirányították a figyelmet a XVIII. század első kétharmadának kellőképpen fel nem tárt folyamataira.¹ E kutatások eredményeként a XVI–XVII. századi szerzők és művek mellé lassan odaállíthatók a XVIII. századi retorikai és poétikai törekvések korábban ismeretlen képviselői.² Kirajzolni látszanak olyan felismerések, melyek egyaránt bővíthetik például az elméleti irányzatok számát, árnyalhatják az irodalomtörténet konkrét művekre vonatkozó korábbi megállapításait, s módosíthatják az egyházi felvilágosodás gyökereiről, a magyar és a latin nyelv használatáról vallott eddigi elképzeléseket.

Deményi László piarista szerzetes szegedi vonatkozású irodalmi tevékenységének, így az 1735-ben Budán kinyomtatott *Ars orandinak* a rövid bemutatását Szörényi László végezte el néhány

¹ Így például *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, Szépirodalmi Kiadó (*A Magyar Kritika Évszázadai* 1); KECSKEMETI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, Universitas (*História Litteraria*, 5); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, Akadémiai–Universitas; *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., zárótanulmány BITSKEY István, Debrecen, 2003, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

² Így például Csete István, Gyalogi János. L. *az Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János) c. fejezetet a kötetben.

éve.³ Megállapítása szerint e művével Deményi nem tételes retorikai tankönyvet írt, hanem a leglényegesebbnek tartott kérdésekre szorítózkodó oktatási segédletet készített, mely a szerző megnevezése nélkül, Fiala Jakab *Szegedis* című eposzával együtt látott napvilágot. A Cicero és Soarez retorikáján alapuló segédlet különlegessége Szörényi megállapítása szerint az, hogy példanyaga Szeged történetéből és a szerző egyéb munkáiból származik, s a mű végén a kifejtett retorikai ismeretek gyakorlati alkalmazásával készített ünnepi beszéd található.

Deményi retorikai munkásságának ismételt vizsgálatát mindenekelőtt az indokolja, hogy *Ars orandi*a valójában kisegítő tankönyv, s a benne megfogalmazott elméleti részek fő szerepe elsősorban az emlékeztetés. A mű elkészítését minden valószínűség szerint ugyanaz ösztönözte, amire már több, a XVIII. század első felében készült irodalomelméleti munkában⁴ felfigyeltünk: az egykorúan széles körben tanított, korábban bevált, többszörösen bővített és átalakított klasszikus retorikai kézikönyvek mellett igény mutatkozott a korszak és a különböző társadalmi csoportok sajátos elvárásaihoz jobban illeszkedő, elsősorban gyakorlati jellegű, korszerű retorikai segédkönyvekre, útmutatókra. Deményi említett munkája az oktatás középső szintjének meghatározott szakaszához elérkezett tanulók tudásának kiteljesítését és elmélyítését célozta. A mű és szöveggörnyezete a szerző életművében arra figyelmeztet, hogy a korszakban hiányzó tankönyvek nem a meglévő munkák tartalmi kereteinek további alakításával jöttek létre, hanem új kisegítő tankönyvek, oktatási segédletek elkészítésével.

Deményi László a piarista rend legjelentősebb tudós tanárai közé tartozik a XVIII. század első felében.⁵ Kácsor Keresztéllyel,

³ SZÖRÉNYI László, *A szegedi piaristák irodalmi tevékenysége* = uő, *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999, Kortárs Kiadó, 147–157.

⁴ (GYALOGI János), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719; GYALOGI János, *De eloquentia sacra* = CSETE István, *Sacri sermones. Opus Dominicale [...] edidit P. Joannes Gyalogi [...]*, I, Claudiopoli, 1750, 11–38.

⁵ BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp., 1943, Magyar Kegyetanítórend, 89–94.

Tapolcsányi Gergellyel, Fiala Jakabbal, Halápy Konstantinnal, Desericzky Incével és másokkal együtt megalapozója volt a magyar rendtartományon belüli reformmozgalomnak és a hazai piarista felvilágosodásnak. Közvetlenül hatott Hájós Gáspárra és Horváth Benedekre, s előkészítette például Révai Miklós és Dugonics András irodalmi működését.⁶ Bár a piarista rendtörténet keretein kívül is foglalkoztak munkásságával,⁷ neve hiányzik az irodalomelméleti alapmunkákból, s elmaradt elméleti teljesítményének az átfogó bemutatása. A továbbiakban megvizsgáljuk az említett oratio-elmélet keletkezési körülményeit, sajátosságait, a piarista oktatásban betöltött funkcióját, bemutatjuk Deményi e művén kívüli retorikai munkásságát, végül elemezzük mindezek viszonyát saját szónoki gyakorlatához.

Életpálya

Deményi László rendi pályája nem tér el a korban megszokott, a rend vezetősége által személyre méretezett piarista életutaktól.⁸ 1711. május 26-án született Trencsénben. A noviciátusi időt Privigyén töltötte, majd a szokásos áthelyezések alkalmával egyik következő állomáshelyén, Szegeden szentelték pappá 1736. május 3-án. A XVIII. században várható átlagos szerzetesi életkornál fiatalabban, mindössze ötvenéves korában halt meg 1761. október 28-án Korponán. Irodalmi tevékenységét a bibliográfiák, lexiko-

⁶ CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós születése és családi viszonyai*, Figyelő 6(1879), 241–256, itt: 254–255; uő, *Révai iskolázása Szegeden*, Figyelő 6(1879), 321–337, itt: 322–324.

⁷ SZÖRÉNYI, *i. m.* (3. jegyzet).

⁸ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára, 1666–1997*, adatgyűjt. LÉH István, s. a. r. KOLTAI András, bev. BALANYI György, Bp., 1998, Magyar Piarista Tartományfőnökség – METEM, 88; vö. még, GERENCSÉR István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák*, Regnum, Egyháztörténeti Évkönyv V(1942/43), 326–376, itt: 367.

nok a XIX. század eleje óta folyamatosan számon tartják.⁹ Három jelentősebb terjedelmű nyomtatott munkája ismert: az 1735-ben Budán névtelenül megjelent *Ars orandi*, az 1742-ben Nagyszombatban kinyomtatott *Orationes* és az 1754-ben Pozsonyban kiadott *Sacrae et piaae meditationes*.¹⁰ Az utóbbit szinte napjainkig használták a rendben, s a XX. században elkészült részleges magyar nyelvű kézirat fordítása.¹¹ A felsoroltakon kívül nevéhez kötődik még néhány, különböző iskolai alkalmakra megjelent beszéd.¹² Autográf kézírata vagy kézirat munkája – jelenlegi ismereteink szerint – nem maradt fenn.¹³ Műveit kivétel nélkül latinul írta, legtöbb kortársától eltérően azonban nem a korban szokásos magyarországi barokk latinságot használta, hanem a klasszikus, humanista latin tudatos, választékos művelője volt.

Önmagára vagy életére vonatkozó hosszabb megjegyzését nem ismerjük, s műveiben csak ritkán utalt aktuális életkörülményeire. Korán megnyilvánuló irodalom- és nyelvelméleti érdeklődésének gyökerei minden valószínűség szerint gimnáziumi éveire, tanárai hatására nyúlnak vissza. A rend egykorú történetírója,

⁹ HORÁNYI, Alexius, *Scriptores Piarum Scholarum*, Pars I, Budae, 1808, Typ. Reg. Univ., 631–636; KATONA, Stephanus, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tom. XX (XXXIX), Budae, 1809, Typ. Reg. Univ., 946; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 2., Bp., 1893, Hornyánszky, 766–767; VIÑAS, Thomas a S. Aloysio, *Index bio-bibliographicus CC. RR. PP. Matris Dei Scholarum Piarum*, vol. 1, Romae, 1908, Typ. Vaticana, 257–258; *Új Magyar Irodalmi Lexikon A–Gy*, főszerk. PÉTER László, Bp., 2000², Akadémiai Kiadó, 462.

¹⁰ [DEMÉNYI, Ladislaus a S. Nicolao, FIALA, Jacobus a S. Felice], *Ars orandi cum Szegedidos libris quatuor*, Budae, 1735, Nottenstein; DEMÉNYI, Ladislaus a S. Nicolao, *Orationes*, Tyrnaviae, 1742; DEMÉNYI, Ladislaus a S. Nicolao, *Sacrae et Piaae meditationes* [...], Posonii, 1754.

¹¹ Homor Ferenc könyvtárigazgató szóbeli közlése.

¹² Így: *Orthodoxiae christianae protrepticus*. Hoc est: *Divus Hungarorum Rex Stephanus*, Posonii, (1737), Royer; [*Orationes*] *quas universam logicam Aristotelicam ex commentariis Doctoris Angelici desumptam propugnaturus* [...] *publicae disputationi exposuit in Carponensi Scholarum Piarum Collegio* [...], [Tyrnaviae], (1743), [typ. Academicis]; [*Oratio*] *Quem commentariolum universam logicam Aristotelicam ex commentariis Doctoris Angelici desumptam propugnaturus* [...] *publicae disputationi exposuit in Carponensi Scholarum Piarum Collegio* [...], [Tyrnaviae], (1743), [typ. Academicis].

¹³ Koltai András levéltár-igazgató szóbeli közlése.

Kácsor Keresztély több kéziratban is megemlékezett Deményi életéről.¹⁴ A feltételesen ugyancsak Kácsor nevéhez kötött, *Vitae seu suffragia patrum Scholarum Piarum* című kézirat fontos körülményre hívja fel a figyelmet: „Pater Ladislaus Demian, alias Damiani a S[anct]o Nicolao Natione Slavus sed in Hungaria Threncsiny prima aspexit Lucem Lutheranos Parentes natus tamen temporis, ejurata haeretica Labe, ad fidei evangelicae Lumen venit, et apud Nostros, velut convertita, Nittriae in convictu educatus, etiam ad religionem Nostram receptus, in eos absoluto Novitiatu [...]”¹⁵ A másutt olvasható¹⁶ nemes „slavus” eredet egyedül e forrásban egészül ki a szülők lutheránus felekezethez tartozásával.

Más forrásokban nem ismétlődik az az adat sem, mely szerint a konvertita Deményi a nyitrai konviktusban tanult. Ismeretes, hogy a nyitrai piarista gimnáziumban az 1706/7-i tanévtől indult először hat osztály, maga a konviktus 1722-ben nyílt meg.¹⁷ Az intézmény fennmaradt szabályzatában hosszabb rész foglalkozik a beszéd, a szólás helyes megtanulásának és iskolai, illetve nyilvános gyakorlásának fontosságával.¹⁸ Ugyanitt – a piarista rend más gimnáziumaihoz hasonlóan – az anyanyelveknél fontosabbnak tartották a klasszikus nyelvek ismeretét, mert ezeket alkalmasabbnak ítélték a tudomány művelésére.¹⁹ Az életrajzi adatok azt sejtetik, hogy Deményi 1721/22-től végezte gimnáziumi tanulmányait Nyitrán. A hat osztályt elvégezve öltött rendi ruhát

¹⁴ KÁCSOR, Christianus, *Virorum Doctrina Illustrum, Qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab Ejusdem Initiis ad Annum Domini 1774 existere*, Pars I., Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, Manuscripta in forulis (a továbbiakban: MPRT KL) For. 6/19a (=Ms483), 78, Nr. XLVI; For. 6/19b (=Ms484), 82, Nr. XLVI; uő, *Historia de ortu et progressu Provinciae Hungariae Cler. Reg. Pauper. Matris Dei Schol. Piarum*, Pars II, 1721–1738, MPRT KL For. 7/12 (=V 186/12). 381.

¹⁵ [KÁCSOR, Christianus?], *Vitae seu suffragia patrum Scholarum Piarum*, MPRT KL N 338b.1, 71.

¹⁶ Például VIÑAS, i. m. (9. jegyzet).

¹⁷ CSŐSZ Imre, *A nyitrai kegyes-tanító-rendi gymnasium alapításának hetedik negyedszázados évfordulójára emlékül*, Nyitra, 1876, Neugebauer, 66–74; uő, *A Kegyes-Tanító-Rendiek Nyitrán*, Nyitra, 1879, Siegler, 145–160.

¹⁸ Uo., 150–155.

¹⁹ Uo., 388–391.

1728. január 25-én Privigyén, a rend akkori egyetlen noviciátusában.²⁰

Áttekintve Deményi feltételezett nyitrai gimnáziumi tanárainak névsorát, jól nyomon követhető, kik kelthették fel benne a piarista élethivatás mellett a klasszikus latin irodalom szeretetét és az irodalomelméleti érzékenységet. 1722 után több éven át Kubránszky László irányította a nyitrai tanári kar munkáját. Nemcsak kiváló nevelő volt, hanem fontosnak tartotta bevezetni az oktatásban a szónoki és költészeti gyakorlatokat.²¹ 1721–1727 között különféle előjárói és tanári minőségben Nyitrán oktatott az irodalmi működéséről ismert Slavkovsky (Szlavkovszky) Benedek.²² Több nyomtatott munkája van Szokolóczy Vencelnek is, aki 1726/27-ben irányította a konviktus életét.²³ 1722-ben Fiala Jakab, 1725/26-ban Halápy Konstantin volt a retorika és a poézis professzora. 1728/29-ben Halápy a teológiai stúdiumok prefectusaként oktatott.²⁴ Nyitrán ismerhette meg Deményi Dezsericzky (Desericzky) Incét is, aki 1720/21-ben a principisták magistere volt, majd 1723–1727 között filozófiát és teológiát tanított.²⁵

A felsoroltak közül különösen nagy hatást gyakorolhatott Deményire a költő és iskoladráma-író Fiala Jakab, akinek *Szegedis* című eposza együtt jelent meg Deményi *Ars orandijával*. Deményi jól ismerte Tapolcsányi Gergelyt is, akivel azonos évben öltött rendi ruhát és Privigyén együtt lakott a noviciátusban.²⁶ A magyart nem anyanyelvként beszélő, valamilyen szinten azonban

²⁰ Vö. *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 88.

²¹ *Familiae Domus Nostrae Nitriensis pro Anno [1701–1757], [1791–1846]*, MPRT KL For. 06/56 (=V177/56), 20–26; vö. még CSÖSZ, 1879, i. m. (17. jegyzet), 823–825.

²² *Familiae*, i. m. (18. jegyzet), 20–25; HORÁNYI, i. m., Pars II, 1809 (9. jegyzet), 682–686; vö. még CSÖSZ, 1879, i. m. (16. jegyzet), 825–828; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 346.

²³ *Familiae*, i. m. (21. jegyzet), 25; HORÁNYI, i. m., Pars II, 1809 (9. jegyzet), 711–715.

²⁴ *Familiae*, i. m. (21. jegyzet), 20, 24–25; HORÁNYI, i. m. (9. jegyzet), 9–13, 785–786; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 114, 138.

²⁵ *Uo.*, 89.

²⁶ *Uo.*, 383.

nyilván ismerő Deményi tanulóéveiben, majd pedig műveiben is következetesen ragaszkodott az oktatási és a renden belüli érintkezési nyelvként elsajátított latinhoz, mely egyaránt jelentette számára a hivatás és a litterae, a tudomány nyelvét. Mindezt a kötődést tovább erősíthette felekezetváltása, továbbá ragaszkodása a katolikus hithez, az őt felnevelő és befogadó piarista rendhez. A rend történetírója, Kácsor Keresztély által készített életrajzaiból egyszer sem hiányzik a megállapítás: „In re Oratoria non leviter versatus eleganti latinitate scribebat”.²⁷

Ismeretes, hogy a XVII–XVIII. században nem csupán a szorosabb értelemben vett retorikai művekben és tankönyvekben követhetők nyomon egy-egy szerző irodalomelméleti nézetei. Különféle műfajú kéziratokban és nyomtatványokban, így például a prédikációgyűjtemények és az emblémáskönyvek keretszövegeiben,²⁸ illetve magukban a prédikációkban,²⁹ az embléma-explicatiókban³⁰ vagy a hivatásukat gyakorló, prédikáló papok számára kiadott útmutatókban³¹ is feltűnnek elméleti megjegyzések. Ennek megfelelően nem hiányoznak a retorikai vonatkozású megállapítások Deményi nyomtatott prédikációiból és elmélkedéseiből sem. A művek megjelenési idejét alapul véve a szerző elméleti érdeklődése 1735–1754 között lehetett a legintenzívebb. Ugyanakkor e húszéves időszak előtt és után is foglalkozhatott a témával: szerzetesi fogadalomtételét (Privigyé, 1729. október 16.) követően 1730-ban a parvistákat és a principistákat tanította Kecskeméten, majd 1734-ben a retorika- és a poézisosztályokban oktatott Privigyén. Harmadik könyve megjelenése után még több évig volt iskolaigazgató Pozsonyszentgyörgyön (1757-ig).³²

²⁷ KÁCSOR, Virorum, i. m. (14. jegyzet), For. 6/19a, 78.

²⁸ Így például GYALOGI, 1750, i. m. (4. jegyzet).

²⁹ KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a prédikációirodalomban = uő, Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., 2003, Universitas, 187–211.

³⁰ Michael ASZALOS, *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum*, Marburgi, 1618.

³¹ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratok prédikációi*, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 4), 9–15.

³² *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 88.

Ars orandi (Buda, 1735)

Az 1734. évi őszi tanévnyitón Szegeden elhangzott beszédének bevezető megjegyzése szerint Deményi László az elmúlt napokban érkezett a városba Magyarország északi részéről, hogy a következő tanévben itt kezdje el tanítani az eloquentiát. A retorika és a poézis oktatásában Szegeden elődjei voltak egykori tanára, a költő Fiala Jakab és az alkalmi verseket, nemzeti tárgyú diákszíndarabokat író Pécsy Domokos. Egyik tanártársa a költő Koricsánszky (Koricsányi) Márk lett.³³ Ugyanebben a beszédben teljesen idegennek vallotta magát Szegeden, mint aki senkit sem ismer és a helybeli szokásokat sem tudja, s feltételezte, első beszéde alapján fogják megítélni.³⁴ A beszéddel – melyről később bővebben szólunk – más munkáihoz hasonlóan a tanulmányi írást kívánta lelkesíteni és felkelteni érdeklődésüket a humán tudományok iránt.

Az *Ars orandi* minden valószínűség szerint az 1734/35-ös tanévben a retorika és a poézis tárgyakban Szegeden megtanított tananyag sajátosan átszerkesztett, a gyakorlati igényekhez igazított változata. Erre utal egyrészt a címoldal megjegyzése: „ab Rhetorica, et Poësi Szegediensi privata industria collectam”,³⁵ másrészt a szegedi piaristák retorika- és poézisosztálya által aláírt, „Lectori Adolescenti” kezdetű előszó. Ez a szöveg – melynek végleges megfogalmazását minden valószínűség szerint Deményi végezte – a mű kiadásának előtörténetét foglalja össze. Eszerint a második retorikai kötet – azaz a Soarez-féle tankönyv második részének³⁶ – befejezése után a diákok úgy vélték, a tananyag sikeresebb elsajátításához segítségül szolgálhat egy, a leglényege-

³³ PAP János, *A piaristák Szegeden (1720–1886)*, Szeged, 1886, Engel, 297–299.

³⁴ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), 217.

³⁵ [DEMÉNYI], *Ars orandi*, i. m. (10. jegyzet), címlap.

³⁶ SOARIUS, Cyprianus, *De arte rhetorica libri tres*. 1. kiadás: 1562. XVIII. századi magyarországi kiadások pl.: Nagyszombat, 1718, 1728, 1731, 1737, 1739; Kassa, 1752, 1779; Kolozsvár, 1735; Buda, 1780, 1792, 1798. A jezsuita Soarez tankönyvének használata a piarista oktatásban általánosan elfogadott volt.

sebb részeket összefoglaló retorikai útmutató. Egy olyan munka, mely ésszerűen tárgyalja az oráció elkészítését, megismétli és elrendezi azt a tudást, mellyel beszédet lehet készíteni, és így eredményesen kiküszöbölhetők az előadódó nehézségek. E munka forgatásával kellő jártasságra lehet szert tenni a dispositio terén, s a diákok fáradtság nélkül gyakorolhatják az elegáns stílust, az argumentumok elkülönítését és az argumentációt.³⁷

A 61 nyolcadrétű oldal terjedelmű nyomtatványt a szegedi retorikaosztály egyik növendéke, Beer Ernő³⁸ ajánlotta a mecénásnak, a piaristákat Kecskeméten, Kalocsán és Győrben is támogató Koháry család egyik tagjának, gróf Koháry András honti főispánnak és lovas tábornoknak, Koháry István költő és országbíró unokaöccsének.³⁹ A szegedi piarista diákok említése az előszóban és az ajánlásban azt bizonyítja, hogy hamar megkedvelhették új tanárukat, s igyekeztek elősegíteni munkája megjelenését. A nyomtatványban található másik műhöz, a szintén névtelenül megjelent *Szegedis* című eposzhoz nem készült külön előszó. A Fiala Jakab művével történő együttes kinyomtatást több tényező motiválhatta: egyrészt – mint említettük – Fiala tanára volt Deményinek Nyitrán, majd 1725-ben és 1727/28-ban a retorika és a poézis tanításában elődje Szegeden, s nem sokkal korábban, 1733-ban halt meg.⁴⁰ Másrészt Deményi művének függelékében egy szegedi tárgyú oratio található.

Deményi munkája három fejezetre, azokon belül eltérő számú paragrafusra, befejezésként egy mintabeszédre tagolódik. Az elméleti és gyakorlati részek, példák aránya körülbelül 1:2, ami erőteljesen aláhúzza az összeállítás gyakorlati irányultságát.

³⁷ [DEMÉNYI], *Ars orandi*, i. m. (10. jegyzet), A2_v.

³⁸ Beer Ernőről és családjáról keveset tudunk. Vö. HORÁNYI, Alexius, *Nova memoria Hungarorum*, Pars I, Pest, 1792, M. Trattner, 363; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzérrendi táblákkal*, [1.] k., Pest, 1857, Beimel és Kozma, 270–271; SZINNYEI, I., 1891, i. m. (9. jegyzet) 751; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, 2. k., Bp., 1911, Grill, 19; uő, u.o., 4. k., 1912, 248; *Régi magyarországi szerzők*, Bp., 1989, Országos Széchényi Könyvtár, 28.

³⁹ NAGY, 6. k., 1860, i. m. (38. jegyzet), 288–295.

⁴⁰ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 114.

Az anyag előzetes elrendezését (*instructio*) tárgyalva (1. fejezet, 5–9.) a fogalmak meghatározása után Deményi két tanáccsal szolgál. Egyrészt tisztázni kell a *propositio* minden részletét, hogy az elkészítendő beszéd tiszta és világos legyen, másrészt pontosan meg kell határozni a leendő szónoklat mibenlétét (*status quaestionis*). Aki nem így tesz, hasonlatos a vajúdo hegyekhez, s *oratio* helyett csak egyszerű beszédet készít. Ezt követően Deményi ugyan nem hivatkozik Quintilianusra, de az ő meghatározásával vezeti be a *statusok* tanát. A *disputatio* három eleméből bontja ki a háromféle *status*t (*status conjecturalis*, *definitionis* és *qualitatis*), majd áttér a törvényes vizsgálat, az ügyek második összeütközése (*judicatio*) mibenlétének bemutatására. Itt is egy jellegzetesen diákoknak szóló figyelmeztetéssel kezd: a *judicatio* az a próbakő, melyen a kezdő szónokok (*tyrones*) szárnyaló lelke megpróbáltatlik. A beszéd neveit ismertnek tekintve több cicerói példával világítja meg a fogalom lényegét.

A 2. fejezetben (9–19.) áttér az *inventióra*, annak elemeire. Bevezetőként megállapítja, hogy az előzetesen elrendezett anyagnak kettős rendeltetése van: az *excogitatio argumentorum* és mindannak felfedezése, amely felindítja a hallgatóságot, azaz a *motus*. Deményi a kezdők iránti együttérzéssel jelenti ki, hogy a *motus* kifürkészése eléggé meg szokta gyötörni az ékesszólás jeleltjeit. A *motusról* szólva az érzelmek felkeltésében az *affirmationál* lényegesebbnek tartja az *amplificatiót*. E ponton ismét egy veszélyre figyelmeztet, hogy tudniillik az *amplificatio* egyáltalán nem a szinonimák halmozásából áll, hanem megfelelő *definiókból* és *effectusokból*. A hallgatóság megindításához a legcélravezetőbb út a retorikai *locusokkal* (*toposzok*) bővített kifejtés. Az erre vonatkozó három példát hosszasan részletezi, s a példák végén összegzi a felhasznált eszköztárat. Eszerint az *amplificatio* megvalósítható *szimbólumból*, *definióból*, a részek *disztribúciójából* és *notatióból*, s formája szerint lehet *digressio*, *exhortatio*, *similitudo*, *contrarium* és *dissimilitudo*.

A legkidolgozottabb a 3. fejezet (19–52.), mely a feltalált dolgok elrendezését (*dispositio*) tárgyalja. A beszéd részeit ismertnek tekintve, Deményi az *inventióhoz* hasonlóan az érzelmek helyes felkeltésében látja a *dispositio* lényegét. Az enyhébb, kíméletesebb

részek helye az exordium, mely a közönség megnyerésére (ad alliciendum) szolgál. A súlyosabb részleteket a peroratióban illik elhelyezni. Ugyanakkor az epilogushoz is tartogatni kell olyan újdonságot, mely alkalmas a megindításra (ad permovendum). A principiumban érdemes erőteljes érvekkel élni, de a legerősebb argumentumokat a confirmatio közepén kell elhelyezni, s a befejezés sem maradhat érv nélkül. Mindezt jól át kell látni a beszédhez összegyűjtött anyagban, s csak ezután érdemes elrendezni őket, mégpedig az exordium, a narratio és az epilógus szabályainak figyelembevételével.

A dispositióról szóló rész bevezetőjét az argumentatio (retorikai szillogizmusok) tana követi az első paragrafusban. Ciceróra hivatkozva Deményi ismét a kezdő szónokok lelkére köti, hogy a valódi ars a kiválasztásban és az elrendezésben rejlik, s mindig szem előtt kell tartani az „eloquentia atyja, az isteni Tullius” figyelmeztetését, mely szerint súlyos érvek ne tartozzanak a beszéd kezdetéhez. A szillogizmusok használatakor legfontosabb, hogy a szónok bármennyit alkalmaz is belőlük, változatosan épüljenek be a beszédbe és hatékonyan igazolják az érvelést. Három szillogizmusfajtaát különít el: a direkt, a konverz és a perturbata formát, melyekkel a szónok szabadon élhet. Mivel a beszédben az argumentatio tesz tanúságot a szónok éleslátásáról, érdemes begyakorolni ennek fő típusait. E célból három példát hoz, melyek közül a harmadik a piaristák magyarországi rendfőnöke, Alexius a Resurrectione Domini (Szlopnyay Elek)⁴¹ egyik beszédéből vett idézet.

A második paragrafusban a beszéd megalkotásához ajánlott klasszikus kidolgozási fokokat – inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio – követve, monológokból és dialógusokból álló beszédkészítési előgyakorlat található, melyben a reginaként megszólaló eloquentia „ludus”-ra ösztönzi a beszéd megalkotásához szükséges, megszemélyesített részeket. A kibontakozó érvelések sorozatában, mely egyúttal élvezetes vitatkozás, a részek

⁴¹ Szlopnyay Elek (1690–1752) három alkalommal volt a magyarországi rendtartomány főnöke: 1730–1737, 1742–1745, 1746–1748. Irodalmi munkásságáról Horányi Elek nem tett említést. *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára, i. m.* (8. jegyzet), 374, 466.

érveik felsorakoztatásával maguknak követelik az elsőbbséget. Így például amikor a megszemélyesített pronuntiatio mutatja be saját fontosságát, magával a regina eloquentiával száll szembe. Véleménye szerint az ars oratoriae klasszikus fegyvertárán kívül lényeges a beszéd megfelelő helyén, helyes mértékben felhasznált elmés (argutus) kifejezés is, s az eloquentia kizárólag az actio segítségével győzedelmeskedhet. Az „élő” dictio „átlelkesíti” a beszédet, és legyen bár herculesi erő előadójában, csak akkor lesz belőle hősosz, ha lemond minden haszontalanságról, ami eltéríti a szónoklatot valódi mondanivalójától.

Módszertani szempontból a második paragrafus egyrészt megismétli a tananyag leíró részeit, fogalmi szabályait, másrészt beszédgyakorlat-mintát nyújt. A beszéd kidolgozási fokainak „oratio”-jában végül ismét a királynőként megidézett ékesszólás kap szót, hogy a felsorolt érvek alapján eldöntse, melyikük fontosabb. Döntése szerint a vitatkozók közül az lesz a beszéd „princeps”-e, amelyikük képes úgy előadni valamit, hogy az megrendítsen, megrázzon (labefactio). Ez a klasszikus beszédkészítési stratégiát dramatikus elemek segítségével elmélyítő rész – egyetértve Szörényi László megállapításával⁴² – módszerét tekintve párhuzamba állítható a Moesch Lukács poétikatankönyvében alkalmazott elvekkel.

Ezt a megszemélyesítésekkel teli, mozgalmas részt az argumentumok confirmatióban alkalmazható elrendezésének tana követi a harmadik paragrafusban. Itt Deményi két példát idéz. Az első példa forrása saját, 1734 végén elmondott prédikációja Szent Katalin temetéséről, mely teljes terjedelemben olvasható az 1742-ben megjelent *Orationes* című kötetben.⁴³ Ebben a részben a szerző megpróbálja gyakorlati példák segítségével rávezetni a diákokat a beszéd elemeinek helyes sorrendjére a confirmatióban. Bemutatja az alkalmazott kisebb és nagyobb retorikai szillogizmust, megvizsgálja azok tartalmát és helyességét, majd a fő szillogizmusból levonja a következtetést. Másik példája Szeged török alóli felszabadulásával kapcsolatos, mellyel az összezavart

⁴² SZÖRÉNYI, *i. m.* (3. jegyzet), 151.

⁴³ DEMÉNYI, *Orationes*, *i. m.* (10. jegyzet), 113–142.

(perturbata) okoskodást szemlélteti. Végül megjegyzi, hogy az elmondottakban nincs semmi újdonság, mivel a diákok mindezt pontosan így tanulták meg Soares tankönyvéből.

A confutatio helyes módjáról és lehetőségeiről szól a negyedik paragrafus. A bizonyítás két része a probatio és a confutatio. A confutatio értelmezhető a confirmatio részeként is, melyben összekeveredhet a bizonyítás és az érvek cáfolata. Három fő típusa az ellenérv tartalmának (factum) a cáfolata; a factum elhárítása mentegetőzéssel; s végül az ellenérv megtámadása hasonló, esetleg erőteljesebb érveléssel. A narratiót tárgyaló ötödik paragrafus a klasszikus beszéd lényegére, az argumentumok előadására összpontosít elsősorban Cicero és Soares alapján. Hangsúlyozza: legyen a beszéd neme bármilyen, a beszéd lényegét a helyes confirmatio érdekében előre kell bocsátani. A hatodik paragrafus a peroratióval, az „epylogus”-sal mint a szónoklat betetőzésével foglalkozik. Deményi itt javasolja a korábbi részeknél rövidebb befejezést, s szorgalmazza két „eszköz”, az enumeratio és a motus használatát. A befejezésben érdemes röviden és világosan felidézni az elmondottakat, s egyúttal „vehemens” érzelmeket kelteni. Így lehet ugyanis a legjobban megindítani a hallgatóságot.

Az *Ars orandi* utolsó paragrafusa – valószínűleg nem véletlenül – a beszéd első részével, a bevezetővel (exordium) foglalkozik. Deményi azt tanácsolja, hogy a szónoklat indításához érdemes kiválasztani a megtervezett beszéd hangsúlyos elemét, s erre kell felépíteni az oratiót. Az exordium ugyanis dispositio, mely jelzi a hallgatóságnak, miről fog szólni a beszéd. Egy Cicerótól származó példa után megjegyzi, az elmondottak hasznosak lehetnek a retorikai stúdiumok két osztályát végzőknek. Végül még egyszer rámutat arra, hogy tanítása teljes összhangban áll a retorikai tankönyvekkel és a klasszikus szerzőkkel. Az ő *Ars orandi*-ja nem más, mint „Exercitatio ad memoriam artificiosam, et pari formiter ad pronuntiationem plurimum conducit”.⁴⁴ Az összeállítás utolsó tíz oldalán (52–61.) Deményinek egy Szeged szabad királyi város-sá emelésének évfordulóján elhangzott oratióját olvashatjuk gyakorlóanyagként és exemplumként. Ebben a mintabeszédben

⁴⁴ [DEMÉNYI], *Ars orandi*, i. m. (10. jegyzet), 52.

a diákok mintegy ellenőrizhették tanárukat, és átismételhették a szónoki beszéd klasszikus megszerkesztésének alapelveit.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Deményi *Ars orandi*ja a tankönyvektől eltérő, közvetlenebb hangvételű, világosan tagolt, a diákok által ismert latin mondásokkal átszőtt, klasszikus latinsággal megfogalmazott, élvezetes stílusban írt, kifejezetten a diákokhoz forduló beszédtan, retorikai mnemotechnikai segédlet, melynek fő módszere az emlékeztetés a már elsajátított tananyagra. A különféle eszközöket változatosan alkalmazó kisegítő tankönyv fő célja a retorikai memória bővítése, melynek ismeretében bármilyen tárgyú beszédet el lehetett készíteni. A lényegre törően átszerkesztett forma és a Deményit mint „moderator”-t⁴⁵ dicsérő, egyéni pedagógusi meglátásokat érvényesítő tartalom új oldalról mutatja be a már egyszer megtanult iskolai tananyagot. Az összeállítás minden valószínűség szerint főként ezen erényei miatt vált annyira vonzóvá, hogy – ha hinni lehet az előszónak – maguk a diákok szorgalmazták megjelentetését. Deményi életrajzában Kácsor Keresztély olyan libellusként mutatja be az *Ars orandit*, mely kiválóan alkalmasnak bizonyult „de formandis orationibus Rhetoricis”.⁴⁶

Orationes (Nagyszombat, 1742)

Szegedi tanársága után Kecskemétre (1736/37), majd Nyitrára (1738/39) és Privigyére (1740) helyezték át Deményit. Mindhárom helyen humán tantárgyakat oktatott, immár professzori minősítéssel.⁴⁷ 1738-ban Nyitrán iskolaigazgató helyettes volt, s a nyitrai historia domus megőrizte azt is, ebben az évben mit tartott megörökítésre méltónak Deményi a retorikát és poézist oktató tanártársával, Léday Leonárddal (Leonardus a S. Joanne Nepomuceno)

⁴⁵ [DEMÉNYI], *Ars orandi*, i. m. (10. jegyzet), A2.,

⁴⁶ KÁCSOR, *Virorum*, i. m. (14. jegyzet), For. 6/19a, 78.

⁴⁷ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 88.

együtt az iskolai oktatás és a humaniorák terén.⁴⁸ A tankönyvek beszerzésekor például fontosnak vélték megjegyezni, hogy a piarista diákok ugyanazokat a klasszikus szerzőket forgatják, mint a jezsuita növendékek. Tankönyveik többek között Alvarez és Soarez művei, a parvisták ezenkívül Aesopus fabuláival és velős latin mondásokkal ismerkednek meg. A syntaxisták a szűk tananyagon kívül foglalkoznak a konkordanciákkal is. A humaniorák terén a gyors iskolai előrehaladás elsődleges célja az, hogy a diákok mielőbb hozzáláthassanak a jogi tanulmányokhoz. Ugyanitt szerepel a bejegyzés, mely szerint ebben a tanévben Nyitrán azért volt szükség két retorikatanárra, mert Léday Leonárd a nyilvános oktatást végezte, Deményi pedig Csáky Imre fiatal főnemest tanította a retorikára magántanárként.

Az 1741-es évet Deményi Rózsahegyen (Rosenberg) töltötte pihenéssel („in quiete”).⁴⁹ Ekkor válogathatta át – valószínűleg a rendi vezetőség javaslatára – korábbi állomáshelyein elmondott iskolai beszédeit, melyek közül néhányat előszóval ellátva sajtó alá rendezett. Kácsor Keresztély a következőket írta az úgynevezett „tanodai” beszédek köteté rendezéséről: Deményi „[...] orationes enim, quas seu docens, seu studens occasione defensionem composuerat, subque iis actus publicos subicerat, eliminavit, et tandem typis mandavit”.⁵⁰ A nagyszombati jezsuita nyomdában 1742-ben megjelent, előszóval (epistola ad orationem) kibővített tizenöt oratio egyike sem szorosabb értelemben vett egyházi beszéd.⁵¹ Címük, illetve részben vallásos témáik ellenére kivétel nélkül a középiskolai retorikatanítás és a tudományok kérdéseit tárgyalják. Azt példázzák, hogyan kell egy-egy konkrét alkalomra készített beszédben nem a tankönyvek módján, hanem a „gyakorlatban” oktatni magát a szónoklattant, annak lényeges elemeit. A beszédek oktató jellegéről Kácsor így emlékezett meg:

⁴⁸ *Origo Collegii Nitriensis, Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum [...] historia domus Nitriensis; 1698–1778*, MPRT KL For. 06/79 (=V 180/79), 89–92.

⁴⁹ *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, i. m. (8. jegyzet), 88.

⁵⁰ KÁCSOR, *Virorum*, i. m. (14. jegyzet), For. 6/19a, 78.

⁵¹ A beszédekhez l. még, PAP, i. m. (33. jegyzet), 303–304; CSAPLÁR, i. m. (6. jegyzet), 322, 324.

„orationes eius Typis vulgatae, passim in Studentiae Rhetoricae manibus reperiuntur, iisque ad cultum latinae orationis tamquam medio oportuno utuntur. Vehementer vero stimulantur ad sermonis elegantiam, quicunque eas leguntur...”⁵²

Ezek a beszédek kivétel nélkül éppúgy a szónoklattan oktatását segítették, mint az *Ars orandi*. Ez indokolja tárgyalásukat irodalomelméleti összefüggésben. A 451 nyolcadrétű oldalon megjelent tizenöt beszéd 1733. december 1. és 1741. május 17-e között készült és hangzott el, az utolsó kivételével. Elmondásuk helye, ideje, alkalma és témája szorosan kapcsolódott Deményi rendi feladataihoz:

<i>Hely</i>	<i>Idő</i>	<i>Alkalom</i>	<i>Téma</i>
Privigye	1733. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	„genus orationis, quod Epithalamium Graeci nom.”
Szeged	1734. VI. Kal. Nov.	tanévnyitó	a tudományok elhanyagolása
Szeged	1734. VII. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	a latin beszéd szépsége
Szeged	1735. Kal. Aug.	a piarista színház felavatása	az iskolai színjáték jelentősége a művelődésben és a szónoklásban
Nyitra	1737. XIII. Kal. Sept.	Szt. István király ünnepe	a teológia oktatása
Nyitra	1737. VII. Kal. Dec.	tanévnyitó	Alex. Szt. Katalin segítségül hívása a tanulmányokban
Nyitra	1737. VI. Id. Dec.	társulati előjáróság választása	a tudományok oktatása
Nyitra	1738. IV. Id. Maji	Matthyasovszky László nyitrai püspök temetésének évfordulója	a tudományok művelése
Nyitra	1738. XVII. Kal. Jun.	tanévzáró	a széptudományok művelése, annak öröme; Nep. Szt. János a diákok patrónusa

⁵² KÁCSOR, *Virorum, i. m.* (14. jegyzet), For. 6/19a, 78.

<i>Hely</i>	<i>Idő</i>	<i>Alkalom</i>	<i>Téma</i>
Nyitra	1738. VI. Non. Jul.	Sarlós Boldogasszony ünnepe	az ünnepről és „varias juvenutis Literariae sodalitates”-ről
Nyitra	1738. Kal. Aug.	(a tanulóifjúságnak)	a cifra beszédről
Privigye	1739. VII. Kal. Dec.	Alex. Szt. Katalin ünnepe	a castitas mint a tudományok elősegítője
Privigye	1740. Prid. Kal. Jul.	(a tanulóifjúságnak)	a filozófiatanulás értelme
Privigye	1740. XII. Kal. Sept.	Nagyboldogasszony ünnepe	a memoria szerepe a szónoklattanban
Rózsahegy	1741. [május]	„scripta, non habita”, Nep. Szt. János ünnepe	Nep. Szt. János segítségül hívása a rendi feladatok végzésében és az oktatásban

A beszédek közül a Nyitrán 1737-ben Szent István királyról elmondott az egyetlen, melynek változata 1742 előtt önállóan is megjelent nyomtatásban.⁵³

Az *Orationes* keretszövegei többszörösen tudatosítják az olvasóban, hogy nem szokványos beszédek tart a kezében. Az alcím szerint a szónoklatok Magyarország különböző gimnáziumaiban hangzottak el, s szerzőjük nem egyszerűen a retorika vagy a poézis piarista tanára, hanem – mint a címlap kiemelt helyén olvasható – az ékesszólás professzora („eloquentiae professor”). A címlappal szemközt olvasható a kötet mottója Cicero *De oratore* című munkájából.⁵⁴ A 15 oldal terjedelmű ajánlás címzettje Deményi szülővárosának, Trencsén szabad királyi városnak a magisztrátusa. Ebből megtudjuk, hogy a városi előjáróság támogatja a piaristák iskoláját, gondoskodik élelemlről, ruházatról, könyvekről és iskolai eszközökről, s fontosnak tartja a humán

⁵³ *Orthodoxiae Christianae protrepticus. Hoc est: Divus Hungarorum Rex Stephanus*, Pozsony, Royer, 1737.

⁵⁴ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), „Prima sequentem, honestum est in secundis, tertiisque consistere. Quare non est, cur eorum, qui se studio eloquentiae dederunt, spes infringatur, aut languescat industria. In praesentibus rebus magna sunt ea, quae sunt optimis proxima. Cic. in Oratore.”

tudományok és a latin nyelv oktatását. A Terentius- és Cicero-hivatkozásokkal tarkított ajánlásban Deményi hangsúlyozza, hogy a piaristáknál nem csupán a nemesek, hanem a városi polgárok gyermekei is tanulnak. Az utóbbiak tudása a város erejévé válik, különösen akkor, ha elsajátítják és használják az elegáns latin nyelvi fordulatokat, melyek által jelentősen emelkedik a város társadalmi megítélése. A kötet rendi approbatioja után a mű kiadási költségeihez hozzájáruló hét diák neve olvasható, akik a szerző tanítványai („in Arte Eloquentiae Auditores”).⁵⁵

A diákokhoz forduló praefatióból (24–28.) megtudjuk, hogy ez a mű is elsősorban az ő használatukra készült. Elsődleges célja az, hogy a diákokat emlékeztesse az eloquentia terén begyakoroltakra – azaz úgy forgassák, mint kisegítő, gyakorló tankönyvet, szöveggyűjteményt. A Periklészre és Ciceróra történő hivatkozások után a klasszikus latin nyelv dicséretének keretében Deményi arról a nyelvi gazdagságról ír, melyben számtalan formát ölthet az eloquentia. Egy-egy kifejezés erejét változtatatosan lehet variálni, forgatni, permutálni – tekintettel arra, akihez szól az ember. Két szónok ugyanis soha nem szólal meg egyformán. Dicséri a latin nyelvet, mely egyaránt jól alkalmazkodik a beszéd minden neméhez, a sublimis (magasztos), a mediocris (mértékletes) és a humilis (közbeszéd) megszólaláshoz. Megjegyzi, sok minden megváltozott Cicero kora óta, de a beszéddel való élés, annak értelme és közhaszna nem. Oszttja az „Auctor ad Herennium” véleményét, amely szerint semmit sem szabad kizárni az eloquentia köréből, s mindig figyelni kell a szólás helyére, idejére, a személyre és az oráció tárgyának sokféleségére. Deményi elsődleges célja, hogy a diákok e kötetből tanulmányozzák a kifejezés figuráit, használják és olvassák tanáruk beszédeit, s gyakorolják a jobb, elegáns latin nyelvet, melyre – kéri – mindenkor fordítsanak gondot.

Az 1733–1741 közötti években készült tizenöt tanbeszéd közül négyben a diákok, tudósok, egyetemek védőszentjéhez, egyben

⁵⁵ Uo., B4. A név szerint felsorolt főnemesi származású diákok: Csáky Imre, „Carolus de Lymburg, Styria”, Nyáry János, Lusinszky László, Majthényi János, Pongrácz József, Podhradszky József.

Szeged város patrónájához,⁵⁶ Alexandriai Szent Katalinhoz fordul a szerző. Három beszéd a rend által különösen tisztelt Szűz Máriához szól, kettő Nepomuki Szent Jánoshoz kapcsolódik, akit az ékesszólás és a tudomány patrónusaként mutat be, egy pedig Szent István magyar királyt dicsőíti. A felsorolt patrónusok kivétel nélkül a diákok segítségét hivatottak szolgálni tanulmányaikban. A kinyomtatott szónoklatok tartalmukkal éppúgy oktattak, mint megformálásuk módjával, a klasszikus latin nyelv változatos használatának és szépsége bemutatásának példájával. Néhány ismétlődő gondolattól eltekintve mind a tizenöt beszéd klasszikus tanszónoklat. Közülük három foglalkozik kifejezetten az eloquentiával.

1734 őszén a szegedi tanévnyitón Deményi a széptudományok elhanyagolásának szentelte beszédét,⁵⁷ s ezzel elsődleges célja a diákok retorika és poétika iránti érdeklődésének, tanulmányvágyának a felkeltése. Az előljáró levél arról panaszkodik, hogy Magyarország a török kiűzése után Itáliához, Hispániához és Galliához képest szegény a tudományokat felvirágoztató intézményekben, alig vannak a nyilvánosság által használható könyvtárak, a szerzőknek inkább csak a nevét és műveik címét ismerik, s hiányoznak a tanulókat buzdító jutalmak és alapítványok. Ehelyett a „szekták” szemetes sokasága öntötte el a hazát. A korban oktató más szerzetesrendek, így a jezsuiták által is toposszerűen ismételt gondolatok⁵⁸ ellensúlyozására végül megállapítja, milyen öröndetes, hogy az ország belső bajai közepette az ifjúság özönlik az iskolákba.

Maga a beszéd egyrészt tanári hitvallás arról, hogy szerzője semmi fáradságot sem fog sajnálni a gyermekek oktatásában, mert a „tudományok méltóságát hihetetlen módon kedveli”.⁵⁹ Másrészt programbeszéd arról, miként kívánja Deményi megújítani, illetve helyreállítani (*redintegratio*) a *studia literarumot*. A *res literaria* elsajátításának legfőbb eszközeként a „divina

⁵⁶ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, II, Bp., 1977, Szent István Társulat, 499.

⁵⁷ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), 214–252.

⁵⁸ GYALOGI, *De eloquentia*, i. m. (4. jegyzet), 15–16.

⁵⁹ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), 217.

scientiá”-t, az ars oratoriát kívánja megtanítani, s ennek alapját, a klasszikus latin nyelvet. Dicséri Cicero munkáit, melyeket tankönyvként fog használni. A cicerói eloquentia „maiestas”-ának példajaként hivatkozik Francesco Petrarca, Pietro Bembo („Bem-bus”), Antonio Paleario („Palearius”), Marc Antoine Muret („Muretus”), Aldo Manuzio („Manutius”) és Jacopo Sadoletto („Sadoletus”) életművére. Ízelítőt ad a megvalósítandó tantervből, mely szerint például november-decemberben a retorika alaptételeit, valamint az epigramma és a szatíra törvényeit ismerik meg a diákok. Célként tűzi ki, hogy hasznos, a hétköznapiakban is érvényesíthető tudáshoz jussanak, s mindenütt használják az ékes-szólás reguláit a szülők örömeire. Ugyanakkor bírálja kora oktatási rendjét,⁶⁰ melyben szerinte egybemosódtak a kívánalmak, s a retorika, a dialektika és a filozófia tananyaga mintegy összekeveredett. Ezt javítandó, Deményi először kizárólag retorikát kíván oktatni. Mindenekelőtt az argumentációt és módzatait, a locusok, tropusok és figurák tanát sajátíttatja majd el és vési emlékezetbe, hogy az a kellő időben, a humán stúdiumok bevégzése után, megfelelően szolgálhassa a dialektikát és a filozófiát, Platón, Szókratész, Protagoras és mások tanainak megismerését. A nyelvi zűrzavar ellen a klasszikus latin nyelvet fogja segítségül hívni,⁶¹ s végső következtetésként a „studete” felhívással fejezi be a szónoklatot.

Néhány évvel később, az 1738. évi nyitrai tanévzárón a tudományok művelésének örömről szólt a diákokhoz.⁶² Az előljáró levélben a diáklelek tudományok iránti vágyának fellobbantásában határozza meg a beszéd argumentumát, majd Nepomuki Szent Jánost a műzsák pásztoraként bemutatva a szónoklat két alapvető szerkezeti eleméről, az elme élességéről („ingenii acrimonia”) és az emlékezés termékeny erejéről („felix remi-

⁶⁰ Szörényi László megállapítása szerint Deményi „kimondatlanul is a jezsuita típusú oktatási rendszert támadja”. SZÖRÉNYI, *i. m.* (3. jegyzet), 151–152.

⁶¹ Szörényi László e gondolatban a piarista tanár civilizátori hivatását érzi, „a frissen felszabadult Dél-Magyarország különböző népelemekből összeálló konglomerátumában”. SZÖRÉNYI, *i. m.* (3. jegyzet), 152; vö. még ehhez 18. jegyzet.

⁶² DEMÉNYI, *Orationes*, *i. m.* (10. jegyzet), 437–451.

niscendi vis”) értekezik. A *rationatio* keretei közé helyezett témában részletes oktatást ad a beszédkompozíció helyes felépítéséről, díszítéséről, s bebizonyítja, a megtanultakat jól lehet hasznosítani a gyakorlatban. A tananyag okos imitációjával, Nepomuki Szent János tutori védelme alatt – aki egyaránt segít az *elocutio* szárazsága (*ariditas*), a szavak bőjtje (*vocum jejunitate*) és a beszéd iránti félelem (*horror sermonis*) idején, valamint a *labilis* emlékezet állapotában –, a *tropusok* virágaival (*troporum flores*) és a figurák drágaköveivel (*figurarum gemmae*) élve minden diák szónokká lehet. A beszéd felépítésén kívül – Ciceróra hivatkozva – tanítást ad a helyes beszédmódról (*quomodo*) is.

Az ugyancsak Nyitrán, 1738-ban elhangzott másik beszédben Deményi a cifra és cicomás kifejezések kedveléséről értekezik.⁶³ Az előjáró levél egy rossz emberi szokás, a természetben való erőszakétel tulajdonságából bontja ki a beszéd követelményeit, az *aperte*, *emendate*, *graviter* és „*non sine jucunditate*” történő írás és szólás módját. E szónoklattani elvárást ellentétbe állítja kora műveletlen, zavaros (*lutulentia*) és dagályos (*tumescencia*) beszédmódjával, s megosztja olvasóival részben Jacopo Facciolati és Paulinus a S. Josepho műveiből készített jegyzetein való elmélkedését. A beszéd hangsúlyozottan a tanulóifjúsághoz fordul, akikben tanulmányaik alapján Deményi feltételezte a hajlamot a megértésre. Szól kora beszédmódjának stílushibáiról, így mindezekelőtt a beszéd túldíszítettségéről, durvaságáról és a halmozás túlzásairól. Mindezt a finomság és a *stylus humilis* elleni durva véteknek tartja.

A szónoklat a kor elfogadott barokk beszédmodorával állítja szembe a klasszikus latinság nyelvét. A római történelemből merített példák is jelzik, Deményi e beszédében a barokk latinságnak üzen hadat a klasszikus Róma nyelve nevében. Durva hibának tartja a *tropusok* folyamatos használatát, a fényűző és rejtett kifejezésekkel telített beszédmodort, valamint a beszéd értelmét és világosságát elhomályosító, *fabellumokból*, *exemplumokból* és *szentenciákból* álló eszköztárat. A „*divinissimus in dicendo Magister*”-nek nevezett Cicerón kívül a jezsuita Nicolaus

⁶³ *Uo.*, 143–173.

Caussin irodalomelméletére utal,⁶⁴ aki szerint ostobaság ösztönözi a mesterkélt beszédre, mert a szónok épp ez által mond le a beszéd tárgyának megértetéséről.

A klasszikus latin romlását véli felfedezni Deményi a nyelvi lelemények, csattanós fordulatok túlzó használatában: szerinte mindez nem a *magnitudo* és a *granditas*, hanem a *stultitia* jegye és jele. Siralmasnak tartja az ifjak leleményes nyelvi játékait, melyek szerinte csupán erőszakolt translatiók, schemák és exemplumok. A beszéd valódi díszai tartózkodóak, harmonizálnak a beszéd tárgyával, építik és szépítik azt. A latin nyelv elértéktelenítőit azonban – akik egyaránt bírálják Cicero bőbeszédűségét (*loquacitas*), Caesar rövidségét (*brevitas*), Paterculus dagályát (*tumor*), Terentius archaizmusát, Nepos hidegségét, Curtius, Livius és Sallustius obscuritasát – egyszer sem nevezi néven. A klasszikus latinsághoz vezető utat Deményi Calepinus, Passericius, Nizolius és Jacobus Faciolatus műveinek megismerésén át jelöli ki, s ideálként az ősi latin *claritas* visszaállítását nevezi meg.

Deményi szónoklatai – mint láthatjuk – több funkciót töltöttek be egyidejűleg. Elhangzásuk elsődleges kerete és életre hívója az iskolai élet egy-egy ünnepi alkalma volt. Ebben az összefüggésben fő feladatuk a tanultak elmélyítése és a kedvcsinálás az elsajátítandó tananyaghoz. A szegedi piarista diákszínház megnyitóján 1735-ben elhangzott beszédben⁶⁵ Deményi a római szónoki eszmények visszatértét várja a szónoklás, a szereplés alkalmainak biztosításától. Az iskolai szónoklás alkalmi közel sem elegendőek, s a diákok színpadi fellépése jelentősen elősegítheti a beszédkultúra színvonalának emelkedését. Az elhangzott beszédek átdolgozott, majd kinyomtatott formájukban az elméletet igazoló mintaszónoklatok szerepét töltötték be, tanulságos példaként szolgáltak az eloquentia oktatásához, tanulásához. A repetitio e formája mellett a szövegek tananyagot, klasszikus stílusmintát, sajátos rendi-vallási köntösben megjelenő irodalomelméleti „el-

⁶⁴ *Uo.*, 154–157.

⁶⁵ *Uo.*, 321–353.

mélkedési” anyagot is nyújtottak, melyet a diákok és a tanárok egyaránt haszonnal forgathattak.

A szónoklatok a hasznos tudás megtanítása és eszköze, a klasszikus latinság kívánalmának folyamatos ismételése révén az 1760-as években kibontakozó magyarországi piarista tanügyi reform és a rendi felvilágosodás előfutárának tekinthető⁶⁶ – annak ellenére, hogy az oktatási reform alapja nem a latin, hanem a magyar nyelv lett. Deményi beszédei és retorikai törekvései a XVIII. század első harmadának Magyarországon katolikus egyházi körökben még nem számítottak megszokott gondolatoknak. Fellépése a közkedvelt barokk irodalmi ízlés ellen a klasszikus latinság nevében modern lépésnek tekinthető. A beszédek éppúgy szóltak Szűz Mária és a szentek személyéről, tiszteletéről, mint a klasszikus szónoklattanról, a humanista latin feltámasztásának elképzeléséről és egy-egy beszéd típus (pl. halotti beszéd, *genethliacum*) elméleti-gyakorlati bemutatásáról.

Meditationes (Pozsony, 1754)

Ez a kötet elmélkedéseket tartalmaz az év minden vasárnapjára és a nagyobb egyházi ünnepekre, közel négyszázötven oldal terjedelemben. A címlap arról tudósít, hogy Deményi a napi olvasmányokból és az evangéliumokból válogatott ki részeket, s ezekből kiindulva szerkesztette össze a művet. A címlap hátoldalára nyomtatott mottó a mű funkciójára és rendi használatára utal: „szokás naponta kétszer ’mentáliter’ imádkozni”.⁶⁷ A magyarországi piarista rendtartomány tagjaihoz szóló ajánlásból megtudjuk, hogy a szerző az evangéliumkommentárokon elmélkedve eljutott „ad novas meditando formulas”.⁶⁸ A meditációk úgy ké-

⁶⁶ A piarista iskolaügy és oktatás XVIII. századi alakulásáról I. BALANYI, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK, *i. m.* (5. jegyzet) 94–110.

⁶⁷ DEMÉNYI, *Sacrae, i. m.* (10. jegyzet); „[...] consuetudo mentaliter orandi bis in die [...]” Uo., I_r.

⁶⁸ Uo., (2_r–)(4_r).

szültek, hogy a különféle bibliai, patrisztikai, középkori és kora újkori források részleteit Deményi a *vita activa* és *vita contemplativa* rendi követelményét szem előtt tartva összekapcsolta egymással. A kötet kinyomtatását Paulinus a Sancto Josepho (Paulino Chelucci) rendi generális meghagyása szerint a rend magyarországi provinciálisa, az irodalmi tevékenységéről is ismert Adolphus a S. Benedicto (Nemcsényi Adolf)⁶⁹ engedélyezte Pesten, 1754. január 23-án.

Felvethető a kérdés, miért kell ezzel a rendtagok számára készített áhítati művel egy irodalomelméleti tanulmányban foglalkozni? Ismeretes, hogy a meditáció műfaji határai a XVII–XVIII. században gyakran elmosódnak, s hogy Georg Worpitz Soarez-kiegészítésében (1679) a prédikációra készülő papság fontos segédkönyvei közé sorolta az evangéliumokhoz írott meditációkat.⁷⁰ A meditáció Deményi által kidolgozott módszere nem csupán elmélkedés- és imádság-anyagot kínál: az aktív és a szemlélődő élet alapmintája nyomán a szerző olyan nyitott meditációs bázist hozott létre, amely az ünnepnapokra szánt beszédek szerkezeti modelljeként és a prédikációkészítést elősegíteni kívánó segédanyagként is felfogható. Ezek a nyitott szerkezetű „szemlélődő orációk” (imádságok) a használat során válnak valódi meditációkká, azaz írott változatukban a kortól és a magánáhitat gyakorlásától függetlenített, új funkcióban is alkalmazható szövegeknek tekinthetők. Ebben rejlik folyamatos aktualitásuk és használhatóságuk, s emiatt készülhetett el részleges magyar fordításuk a XX. században.⁷¹

Az átlagosan három-négy oldal terjedelmű meditációk az adott ünnep megjelölésével kezdődnek, majd rövid mondatban összegzik az elmélkedés tárgyát. Az egy napra szánt szöveganyag két fő részre tagolódik, egy reggeli (*mane*) és egy esti (*die eadem vesperi*) egységre, melyek változó számú (egy-három) ’pont’-ból (*punctum*) állnak. A reggeli és esti részt a meditáció evangéliumi

⁶⁹ HORÁNYI, *i. m.* (9. jegyzet), 378–383; *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára*, *i. m.* (8. jegyzet), 272, 466; DEMÉNYI, *Sacrae*, *i. m.* (10. jegyzet).

⁷⁰ SZELESTEI N., *i. m.* (31. jegyzet), 13.

⁷¹ Vö. 11. jegyzet.

szakasza fogja össze. Ezt követik a pontokba rendezett, mozaik-szerűen összerakott idézetek, melyeket úgy kapcsolnak egybe a szerző kérdései, gondolatai, hogy ösztönözzenek a továbbgondolásra. A gondolkodás módját, irányát és eszköztárát Deményi jelölte ki, s az megegyezik egy-egy lehetséges beszéd, oratio meg-szerkesztésének „irányával”.

Ezzel a folyamatosan „tovább épített” diskurzussal Deményi a gyakorlatba ültette át és megformálta a klasszikus beszéd szer-kezeti modelljét a rendtagok használatára. A kommentárok és a jól kiválasztott, változatos tartalmú idézetek egyszerre ösztönzik a szemlélődést, s megkívánják a kiegészítést, az orációvá formálást – a szó ’beszéd’ és ’imádság’ értelmében egyaránt.

Deményi meditációinak retorikáját a Máté apostol ünnepére (szeptember 21.) szánt elmélkedés példáján mutatjuk be.⁷² Az elmélkedés címe azonos a felvetett és következősen végigvitt, prédikációs gondolatmenetnek is beillő témával, Máté apostol elhivatásával (Vocatio Matthaei). Az elmélkedés gondolati váza megegyezik a reggelre és estére összesen öt pontba szétosztott evangéliumi szakasszal (Máté 9, 9–13). A reggeli rész első pontja (punctum) az evangéliumi szakasz első gondolatának „Jézus látott egy embert ülni a vámszedő helyen” egyetlen hangsúlyos elemét – hogy ti. a vámszedő *ült* – értelmezi Szent Chrysologus- és Nagy Szent Gergely-idézetek segítségével. Eszerint azért ült Máté, mert a vágy és a kapzsiság lenyomta, s a világi dolgokra fordított vá-gyakozás nem tett lehetővé számára más testhelyzetet. A gondol-at egy oratio lényegre törő, figyelmet felkeltő bevezetőjeként (principium) is felfogható. A második pontban mint narratiós részben dramatikusan folytatódik az evangéliumi szöveg: „és Jézus azt mondta neki, kövess engem”. Deményi Hrabanus Mau-rustól vett idézetekkel járja körül az elhivatás ígét (veni), mely-nek a gondolatsort továbbépítő lényeges mozzanata a kiválasztás, meghívás ténye. A harmadik pontban az evangéliumi szöveget követve tovább épül a narratio: „Máté felkelt és követte Jézust”. Emyssai Szent Özséb segítségével Deményi a vissza nem tekintő Mátét más megtérő bibliai bűnösökkel, Saullal és Dávid királlyal

⁷² DEMÉNYI, *Sacrae*, i. m. (10. jegyzet), 396–400.

állítja párhuzamba. Ez a képzeletbeli oratióban kitérésként (egressus) értékelhető.

Az esti rész két pontjában az evangéliumi szöveg gondolatmenete folytatódik: a vámosokkal egy asztalhoz ülő Jézus és az értetlenkedő farizeusok alkalmat adnak Máté tettének magyarázatára. Szent Prospertől, Senecától és másoktól vett idézetek segítségével Deményi bemutatja a megtérés teljességét, felvillantja a Krisztus mint jó orvos képet, és ráirányítja a figyelmet a nem öszövétségi áldozatot kívánó, hanem könyörületet hirdető Megváltóra. A gondolati ív végén az elmélkedés éppoly emelkedetten és röviden zárul a misericordia dicséretével, mint ahogy azt Deményi is javasolja retorikájában a beszédek lezárásaként.

Az elmondottak és az idézett példa egyaránt jelzik, hogy Deményi harmadik nagyobb terjedelmű nyomtatott művében megvalósította mindazt, amit beszédelméletében előadott és tanbeszédeiben szemléltetett a diákoknak. Ezért a *Meditationes* a meditációs gyakorlattal, az idézetkombinációval mint meditációtechnikai eljárással való beszédoktatás sajátos példájának tekinthető.

Források, alapl művek

Deményi László retorikai gondolkodásának forrásait keresve megállapítható, hogy a művekből összegyűjthető szerzők és művek száma nem túlságosan magas. Az *Ars orandi*ban elméleti szerzőként Cicerón kívül mindössze Soarezre hivatkozik név szerint, gyakorlati szövegpéldaként pedig a piaristák magyarországi provinciálisának, Alexius a Resurrectione Domini (Szlopnyay Elek) egyik prédikációjából, valamint saját beszédeiből idéz. Célja megvalósításához, egy jól használható retorikai segédkönyv elkészítéséhez nem is nagyon volt többre szüksége. A klasszikus ideál megnevezése mellett elegendő volt az emlékeztetés az oktatott tankönyv szerzőjére, Soarezre. A műre mindössze egyetlen konkrét hivatkozás található, megerősítő funkcióban: „Expresse

id docet Soarius Lib. 1. c. 42.”⁷³ Ez a hivatkozás az argumentációk elrendezésének módozatain belül a díszítésre vonatkozik. A jelzett helyen Soarez – többek között – valóban „de dignitate exornationis” értekezik.⁷⁴

Mivel Deményi a legszükségesebb dolgokra korlátozta beszéd-tani mondanivalóját, érdemesnek tűnt összevetni művét Soarez tankönyvével, s megfigyelni, milyen átalakításokat végzett. Az összevetésben az 1718-ban, majd 1731-ben Nagyszombatban megjelent Soarez-kiadást vettük alapul.⁷⁵ Ezek lehetnek azok a kiadások, melyekből a piaristák is oktattak. Az *Ars orandi* – mint említettük – olyan diákok gyakorlókönyvének készült, akik elsajátították Soarez retorikájának második részét, azaz már nem voltak kezdők a szónoklattanban.

Az összevetés tanúsága szerint Deményi nem időzött sokáig a fogalmi kérdéseknél, s a tankönyv anyagát teljes mértékben ismertnek tekintette. Mindössze néhány definíciót használt, elsősorban az emlékezet megerősítésére és a mondanivaló elmélyítésére. Megállapítható továbbá, hogy az *Ars orandi* elsősorban Soarez munkájának második részére épül, s Deményi azt szerkesztette át a beszédkészítés gyakorlatává. Az instruktórióról szóló első fejezet például Soarez II. részének XI–XII. fejezetén alapul, melyből még a Clodiusra és Milóra vonatkozó példák is átemelte a statusok tanának összegzésébe. A dispositióról szóló harmadik részben Deményi – a második paragrafus kivételével – Soarez II. részének XVI–XXVII. fejezetét hasznosította.

A gyakorlat érdekében minimálisra leszűkített elmélet néhány ponton eltér Soarezétól. Ilyen például az *Ars orandi* második, inventiót tárgyaló fejezete, mely lényegét tekintve teljes egészében a motusszal és annak példatárával foglalkozik. Soareznél nincs ilyen kiemelt szerepe az érzelmek felindításának. További lényeges eltérés az *Ars orandi* harmadik fejezetének második paragrafusában megszólaló és maguk mellett érvelő beszédkidolgozási

⁷³ [DEMÉNYI], *Ars orandi*, i. m. (10. jegyzet), 48.

⁷⁴ SOARIUS, Cyprianus, *De arte rhetorica libri tres* [...], Tyrnaviae, 1718, Typ. Acad., 39–40; uő, *De arte rhetorica libri tres* [...], Tyrnaviae, 1731, Typ. Acad., 39–40.

⁷⁵ SOARIUS, i. m. (74. jegyzet).

lépések miniatűr beszédeinek sorozata, mely egyben Deményi önállóságát bizonyítja. Az eloquentia – inventio – dispositio – elocutio – memoria – pronuntiatio vitatkozó, megszemélyesített megszólalása a gyakorlat magas fokán idézte a diákok emlékezetébe a Soarez-féle tankönyv első részéből a még kisiskolás korban megtanultakat. A vetélkedésben Deményi beszédekke alakította át a Soarez-tankönyv vonatkozó részleteit, s a segédlet mértani középpontjában helyezte el azokat. Végül Deményi összeállításának néhány részlete gyakorlati meggondolásból elővételezte a Soarez-mű harmadik részének némely elemét, mely már a poétikaosztály tananyaga volt.

Az *Ars orandi* lényegét tekintve tehát teljes összhangban áll Quintilianus, Cicero és Soarez beszédtanával. Ugyanakkor ötletes módon „átfordította” könnyen elsajátítható gyakorlattá, hasznos tudássá azok elméleti anyagát. Ez az újdonság motiválhatta a kötet elkészítését, s ösztönözhetette a diákokat a kinyomtatásra.

Soarezen kívül az *Orationes*ben Deményi gyakran hivatkozott a klasszikus szónoklat, a dráma és a történetírás mestereire, így Cicero mellett az „Auctor ad Herennium”-ra, Sztrabónra, Curtius Rufusra, Titus Liviusra, Cornelius Neposra, Caius Velleius Paterculusra, Sallustiusra és Terentiusra.⁷⁶ A felsorolt szerzők egyrészt kivétel nélkül a klasszikus latinság képviselői, s mint tekintélyi érvek szerepelnek a szónoklatokban. Másrészt a diákok jól ismerték őket, olvasták és tanulták műveiket, s a hivatkozás rájuk e műveket is használhatóvá avatta a beszédkészítés gyakorlatában.

A középkori szerzőket mellőzve a következő forráscsoport a humanista tudományosság képviselőiből áll. Soarezen kívül Deményi tartalmilag idézi a jezsuita eloquentia-tan kiemelkedő alakját, Nicolas Caussint. A kontextusból arra következtethetünk, hogy Deményi Caussin *Eloquentia sacrae et humanae parallela* című munkájára⁷⁷ gondolt, amikor a beszéd talányossága ellen

⁷⁶ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), 172–173.

⁷⁷ Paris, 1619.

érvelt.⁷⁸ A humanista szövegkiadók, filológusok, filozófusok és szótárszerkesztők közül Deményi példaként említi Johannes Passeratiust (Jean Passerat, „Passericus”), továbbá a *Thesaurus Ciceronianus* összeállítóját, Marius Nizoliust (Mario Nizzoli, Nizolio) és Ambrosius Calepinust.⁷⁹

Az idézett szerzők közül néhányan Deményi kortársai voltak. Jelenlétük a hivatkozásanyagban korszerű tájékozottságra, az új elképzelések iránti fogékonyságra vall. Az *Orationes*ben többször feltűnik a padovai egyetemen görög–latin filológiát oktató Jacopo Facciolati („Jacobus Faciolatus”, „Faciolati”) neve,⁸⁰ aki világi papként az olasz nyelv szótárán, grammatikáján és ortográfiáján kívül görög nyelvkönyvet írt és emendációkkal, kiegészítésekkel látta el a hétnyelvű Calepinus-kiadást.⁸¹ Facciolati pontosan meg nem nevezett műveiből készített jegyzetek mellett Deményi a rendtárs, majd később általános piarista rendfőnök, Paulinus a Sancto Josepho (Paolino Chelucci) ugyancsak nem megnevezett műveiből készített kivonatokra hivatkozik egy 1738-ban elhangzott beszédében.⁸²

Chelucci – Deményihez hasonlóan – egyaránt tanított aritmetikát, geometriát és szónoklattant, s az ő nevéhez kapcsolódik a gyakorlati tudást adó Chelucci-féle oktatási módszer kidolgozása. Eduardo Corsini mellett hozzá kötődik a piarista felvilágosodás előtörténete is.⁸³ A módszer magyarországi bevezetését a korábbi szakirodalom szerint Nemcsényi Adolf rendfőnök kezdeményezte Szegeden 1753/54-ben.⁸⁴ Deményi azonban – megelőzve a renden belüli hazai törekvéseket – már az 1730-as évek első felében kamatoztatta mindazt, amit Facciolati és Chelucci műveiből tanult.

⁷⁸ DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (40. jegyzet), 154.

⁷⁹ *Uo.*, 166.

⁸⁰ *Uo.*, 145, 166.

⁸¹ Padova, 1718. Itt köszönjük meg Sárközy Péter Facciolatira vonatkozó szíves segítségét.

⁸² DEMÉNYI, *Orationes*, i. m. (10. jegyzet), 145.

⁸³ Vö. pl. BALANYI, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK, i. m. (5. jegyzet), 105–110.

⁸⁴ PAP, i. m. (33. jegyzet), 299.

Felvetődik a kérdés, Deményi vajon mely Facciolati- és Chelucci-műve(ke)t tanulmányozhatta, s azok hogyan hatottak elméleti munkásságára. Facciolati kiterjedt filológiai, filozófiai, nyelvészeti és ciceronianus munkái közül nehéz lenne egyet kiválasztani. Az viszont szinte bizonyos, hogy nagyon korán eljuthattak Deményihez Chelucci *Orationes XXIII habitae in Archigymnasio Romanae Sapientiae* című, először 1728-ban Rómában („Ex Typographia Bernabo”), majd ugyanebben az évben Lipcsében⁸⁵ megjelent tanbeszédei. Chelucci beszédei több kiadásban ismertek, s például 1746-ban és 1822-ben megjelentek Budán is.⁸⁶

Ezek a szónoklatok szintén a tanulónak szóltak, s felhívták a figyelmet a humán tudományok művelésére, elméleti-gyakorlati hasznára. Deményi nem csupán a tanbeszéd műfaját honosította meg Magyarországon, hanem tartalmukból is sokat átültetett. Chelucci 1713-ban elhangzott, első helyen közölt beszédének címe (*De neglectu literarum humaniorum, et earum corruptela*), valamint a szónoklat gondolatmenete megtalálható például Deményi 1734-es szegedi tanévnyitó beszédében (*De neglectu Literarum Humaniorum*).⁸⁷ Deményi hivatkozásai csak részben követik Chelucciét, s feltételezhetjük, hogy az általa nem ismert szerzőkre nem hivatkozott. Chelucci beszédeit is ugyanaz a klasszikus latin ideálkeresés, Cicero-tisztelet és oktatási módszer hatja át, mint Deményi oratióit.

Mindezek alapján Deményi elméleti forrásai alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. Az egyikbe a beszédtanok készítői tartoznak, így például Cicero, Soares és Caussin. A másikat az antik latin írók, illetve műveik szöveggondozóinak köre alkotja. Mindkét csoport összhangban áll szerzőnk törekvéseivel, az antik latin nyelvi normák felélesztésével, s megfelelő érveket kínált a

⁸⁵ Paolino CHELUCCI, *Orationes. Recensuit, praefatus est ac programma de caussis corruptae hoc aevo e Romanae adiecit Joa. Erh. Kappius*, Lipsia, Walther, 1728; vö., GERENCSÉR, *i. m.* (8. jegyzet), 350–351.

⁸⁶ Paulino a S. Josepho, [CHELUCCI], *Orationes* [...], Budae, 1746, Typ. Veronica Nottensteinin; CHELUCCI, Paulino, *Orationes XXIII habitae in Archigymnasio Romanae Sapientiae*, Budae, 1822, Reg. Univ.

⁸⁷ *Uo.*, 1–19; DEMÉNYI, *Orationes*, *i. m.* (10. jegyzet), 214–252.

beszéd klasszikus követelményeinek érvényre juttatásához a barokk latinsággal szemben.

A XVIII. század első felében alkotó, egységes életművet létrehozó piarista szerző munkásságának feltárása megerősíti a korábbi kutatások nyomán megfogalmazott felismerést, mely szerint a korszakban elsősorban nem új irodalomelméleti művekre volt szükség, hanem a bevált tankönyveket kiegészítő segédletekre. A vizsgálat felhívja a figyelmet a jezsuita alapokon szerveződő piarista oktatás XVIII. század első harmadától megfigyelhető önálló útkeresésének kezdeteire. Az eddig feltételezettnél mintegy két évtizeddel korábban feltűnő, itáliai eredetű reformeszmék, klasszicizáló törekvések renden belüli terjedése arra figyelmeztet, érdemes lesz a korábbinál részletesebben áttekinteni Deményi rend- és kortársainak irodalmi műveit, különös tekintettel az elméleti vonatkozásokra.

III. NEOLATIN ÉS NEMZETI NYELVŰ IRODALOM

IMITÁCIÓ ÉS ADAPTÁCIÓ A KÉSŐ HUMANISTA EMBLEMATIKUS KÖLTÉSZETBEN

Zsámboky és Whitney

A neolatin költészet nemzeti nyelvű irodalmakra gyakorolt hatásának szemléletes példája az emblematikus költészet korai időszakai. A XVI. században és a XVII. század elején dolgozó fontosabb emblémaszerzők, mint pl. Andrea Alciato, Achille Bocchi, Barthélemy Aneau, Theodore de Bèze, Nicolaus Reusner és Otto van Veen, latinul írtak, s az első latin nyelvű emblémáskönyvek meghatározó szerepet játszottak az embléma műfaj kialakulásában és európai elterjedésében. A műfaj első művelői kiváló latinisták, jól ismerték a klasszikus latin költőket, s néhányan közülük széles körű tudással rendelkeztek az antikvitás filológiai, természet-tudományos, enciklopédikus és hermetikus hagyományainak területén. A humanista ismeretanyag egyaránt nélkülözhetetlennek számított a mottók kiválasztásában, az epigrammák invenciózus megkomponálásában, a kép és szöveg összekapcsolásában, valamint a kommentárok elkészítésében.¹ A korai latin nyelvű emblémáskönyvekkel közel egy időben megjelentek a latin gyűjtemények első kétnyelvű kiadásai, az első, eredetileg is kétnyelvű munkák, a latinból készült átdolgozások és az első nemzeti nyelvű összeállítások. Az 1560-as évektől az emblematika összeurópai jelenséggé vált, fokozatosan popularizálódott, s a nemzeti nyelvű gyűjtemények révén a műfaj fölkelte a korábbinál jóval szélesebb, latin műveltséggel nem feltétlenül rendelkező rétegek érdeklődését.

¹ Karl A. E. ENENKEL, *The Neo-Latin Emblem: Humanist Learning, Classical Antiquity, and the Virtual „Wunderkammer” = Companion to Emblem Studies*, ed. by Peter M. DALY, New York, 2008 (AMS Studies in the Emblem, 20), 129–153.

A latin és a nemzeti nyelvű emblematisztikus költészet közti változatos és összetett kapcsolatrendszer jól tanulmányozható Zsámboky János és Geoffrey Whitney összeállításainak példáján. Dézsi Lajos 1929-es tanulmánya óta a magyar irodalomtörténet is számon tartja, hogy Zsámboky János *Emblemata*ja (Antwerpen, 1564) forrásként szolgált Geoffrey Whitney *A Choice of Emblemes* (Leiden, 1586) című összeállításához.² Dézsi lényegében Henry Green *Shakespeare and the emblem-writers* című, hatvan évvel korábbi monográfiájának Zsámbokyra vonatkozó részeit ismertette.³ Green már ezt megelőzően, 1866-ban hasonló kiadásban közzétette, és kísérőtanulmánnyal látta el Whitney azóta is többször reprodukált, nevezetes művét.⁴ Green szerint Whitney összesen 48 emblémát adaptált Zsámbokytól. Ezeket táblázatba foglalta, s utalt a témák párhuzamos előfordulására Shakespeare drámaiban. Az összevetéshez különböző Zsámboky-kiadásokat vett alapul, így az 1564-es, 1566-os és 1569-es kiadást is, míg az 1576-os kiadást nem ismerte. Green rámutatott Whitney adaptációinak parafrázis-, imitáció-jellegére: távol állnak a betű szerinti értelem hű visszaadásától, s fő sajátosságuk a Zsámboky által szállított gondolatok, utalások szabad kifejtése, explikációja.

Ugyanitt Green elkezdte a Whitney és más emblémaszerzők (Giovio, Paradin, Corrozet, Simeoni) gyűjteményeire vonatkozó feltételezett Shakespeare-utalások összegyűjtését. Míg az 1866-os kiadás kísérőszövegében Shakespeare és az emblémagyűjtemények kapcsolatáról határozottan állította, hogy „he [ti. Shakespeare] had them before him and copied from them”, illetve „Whitney’s emblems were well known to Shakespeare”,⁵ 1870-ben már körültekintőbben fogalmazott, s a *lehetséges* Shakespeare-párhuzamok és előképek felsorolására helyezte a hangsúlyt. Ezért

² DÉZSI Lajos, *Magyar irodalmi hatás Shakespeare költészetében*, Irodalomtörténet, 11(1929), 235–242.

³ Henry GREEN, *Shakespeare and the emblem-writers*, London, 1870.

⁴ *Whitney’s Choice of Emblemes: A fac-simile reprint*, ed. Henry GREEN, London, 1866. Az általunk használt hasonló kiadás: Geoffrey WHITNEY, *A Choice of Emblemes and Other Devises = Index Emblematicus: The English Emblem Tradition*, 1, ed. Peter M DALY, Toronto, 1988, 79–337. Whitney könyvére a továbbiakban W rövidítéssel és a megfelelő lapszámmal hivatkozunk.

⁵ GREEN, *Whitney’s Choice...*, i. m. (3. jegyzet), 296, 309.

némileg meglepő, hogy bár Dézsi Green 1870-es könyvére hivatkozott, valójában annak 1866-os álláspontját vette át, amikor ismételtén a Whitney közvetítésével, illetőleg közvetlenül Shakespeare-re gyakorolt Zsámboky-hatás mellett foglalt állást. Dézsi ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a Green által felvetett közvetlen hatások egy része erőltetett, s javasolta Zsámboky és Whitney szövegeinek részletes összevetését. Dézsi megállapításait kritika nélkül vette át például az 1960-as években Varga László, s a Shakespeare-re gyakorolt Zsámboky-hatás az újabb kutatásokban is visszatérő motívum.⁶

Az 1970-es évek óta óriásira nőtt az irodalom Shakespeare, illetőleg a reneszánsz, manierista költészet és a vizuális művészetek, a verbális és vizuális retorika kapcsolatának témakörében.⁷ Ennek nyomán ma már általánosan elfogadott álláspont, hogy az emblematis és ikonográfiai hagyomány ismerete gazdagíthatja az irodalmi szövegek megértését, segíthet a színpadon megjelenő cselekmények, jelleme, tárgyak jelentésrétegeinek feltárásában és az ikonográfiai vonatkozást hordozó verbális utalások megfejtésében. Másfelől viszont az irodalmi szövegekben található emblematis, ikonográfiai vonatkozások, a szöveg által keltett képi asszociációk önmagukban még nem jelentik azt, hogy Shakespeare vagy bármely más szerző emblémáskönyvekből dolgozott, s az emblémák nem adnak biztos kulcsot a művek értelmezéséhez. Az újabb kutatás ismételtén óvott a közvetlen Whitney–Shakespeare-kapcsolatok keresésétől is. Shakespeare és az emblematis kapcsolatáról ma csak annyit állíthatunk

⁶ VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai és költői munkássága*, I–II, gépirat, Debrecen, 1963; uő, *Sámboky (Sambucus) János emblémái*, *Könyv és Könyvtár*, 4(1964), 193–226; 5(1965), 181–243; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., 1988, 185.

⁷ Peter M. DALY, *Teaching Shakespeare and the Emblem: A Lecture and Bibliography*. Acadia University, 1993; uő, *Shakespeare and the emblem: The use of evidence and analogy in establishing iconographic and emblematic effects in the plays = Shakespeare and the Emblem: Studies in Renaissance Iconography and Iconology*, ed. Tibor FABINY, Szeged, 1984, 117–187; Peter M. DALY, Mary V. SILCOX, *Corpus Librorum Emblematis – The English Emblem: Bibliography of Secondary Literature*, München etc., 1990.

teljes biztonsággal, hogy a közvetlen források helyett legfeljebb bizonyos párhuzamok, analógiák és lehetőségek határozhatók meg.⁸ A XVI–XVII. századi költői képzelet létrehozott, illetőleg integrált olyan vizuális és verbális hatásokat is, amelyek kapcsolatban állhatnak ugyan az emblematikával, de az emblémáskönyvek csupán egyfajta szótárként használhatók a jelentés és a használat bizonyos változatainak dokumentálására. Az emblematika a reneszánsz és a manierizmus hermeneutikájának egyik megnyilvánulásaként értelmezhető, melyben a vizuális kép a tudás kreatív, esztétikai használatával az analógia révén spiritualizálódik, s az elvontság szintjén új értelmet nyer, amit minden esetben a szűkebb vagy tágabb kontextus határoz meg.⁹ Ez egyben azt is jelenti, hogy rendkívül körültekintőnek kell lennünk az irodalmi szövegek ikonográfiai forrásainak, emblematikus összetevőinek keresésében.

Whitney Zsámboky-adaptációi a sajátos keletkezéstörténet és megvalósítás miatt fontos részét alkotják az *Emblemata* feldolgozatlan európai hatástörténetének. A két mű összevetése az angol szerző adaptációs gyakorlatának vizsgálata mellett lehetőséget kínál a késő humanista epigrammatika és emblematika XVI. század végi átalakulásának, továbbá az irodalmi és képzőművészeti hagyomány kölcsönhatásának bemutatására. Az összevetés rávilágít a két szerző önértelmezésének, emblémafelfogásának, munkamódszerének különbségeire, továbbá segíti a vizuálisan is kifejezhető toposzokban való gondolkodás mechanizmusainak és

⁸ Joan Larsen KLEIN, *Hamlet*, IV. ii. 12–21 and Whitney's *A Choice of Emblemes*, *Notes and Queries*, 23(1976), 158–161; Bernard RICHARDS, *Whitney's Influence on Shakespeare's Sonnets 11 and 112, and on Donne's Third Satire*, u.o., 27(1980), 160–161; John HORDEN, *Note to the reprint edition of Whitney's A Choice of Emblemes (1586)*, Menston, 1969; vö. H. G. RUSCHE, *Two Proverbial Images in Whitney's „A Choice of Emblemes” and Marlowe's „The Jew of Malta”*, *Notes and Queries*, 11(1964), 261; Gayle Edward WILSON, *Emblemes in Paradise Regained*, *Milton Quarterly*, 6(1972), 77–81.

⁹ FABINY Tibor, *Rossz ízlés vagy művészi érték? Megjegyzések az embléma elméletéhez = A reneszánsz szimbolizmus: Ikonográfia, emblematika, Shakespeare*, szerk. uő, PÁL József, SZÖNYI György Endre, Szeged, 1987, 21–38, itt 31–32.

e mechanizmusok változásának megragadását. Az elemzés remélhetőleg hozzájárul az embléma-forma összetett hagyományozódási folyamatának és „működésének” megértéséhez, s elősegíti a két mű pontosabb elhelyezését a műfaj történetében.

Az *Emblemata*

Zsámboky gyűjteményét a szakirodalom az antik mintákon tájékozódó manierista emblémaköltészet elmélkedő, moralizáló ágának első jelentős dokumentumaként tartja számon, amely megalapozta szerzője európai költői hírnevét. Fontos vonása az erős sztoicizmus, a didaktikus jelleg és a keresztény humanista irányultság, s a mű éles fényt vet szerzője emblémafelfogására és személyes beállítottságára.¹⁰ Zsámboky emblémaértelmezése az allegorikus imitációt középpontba állító költészetfelfogásba illeszkedik. Az előszóban adott meghatározás, amely Alciato, Bocchi és Giovio, illetőleg Ramus felfogásának beható ismeretét tükrözi, az embléma rejtett, átvitt jelentését, ezoterikus jellegét hangsúlyozza, amellyel értelmezési kísérletekre, egyben a jobb életre, helyes magatartásra szeretné ösztönözni olvasóit.¹¹ Zsámboky a különféle antik versformák beható ismeretét tükröző, azokat

¹⁰ Holger HOMANN, *Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts: Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzwardt, Nicolaus Taurellus*, Utrecht, 1971, 43–78. A könyv ismertetése: KLANICZAY Tibor, *ItK*, 79(1975), 246–247.

¹¹ Ioannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, 3–7. Az első kiadásra a továbbiakban Zs rövidítéssel, a későbbi kiadásokra Zs betűvel, évszámmal és lapszámmal hivatkozunk. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyzet), 92–117; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 171–197, itt: 181–182; Denis L. DRYSDALL, *Johannes Sambucus, „De emblemate” (text and translation)*, *Emblematica*, 5(1991), 111–120; Arnoud VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden, 2005, 152–154.

egyenien variáló, ám nem túlságosan rejtett értelmű epigrammákat írt, amelyeket aztán a saját maga és a kiadó által megbízott mesterek utólag illusztráltak. Ebből következik, hogy a képek nem járulnak hozzá lényegesen a szövegek jelentéséhez, csupán megkönnyítik azok megértését; az emblémakép és az epigrammák témáit Zsámboky nagyjából az emberi világ és a mindennapi élet jelenségeiből, illetőleg a természetből és a mitológiából merítette. A természeti témák egy része ugyancsak antik irodalmi előképekre megy vissza. Közülük többet ő alkalmazott elsőként emblematikus összefüggésben, s ezzel megalapozta azok további hagyományozódását. Törekedett az élet lehetőleg minél szélesebb területének átfogására: életvezetési javaslatainak súlypontjai az egyén magánszférája mellett az egyes ember viszonya a nyilvánossághoz és a transzcendens értékekhez, különös tekintettel az erények és vétkek, valamint a Fortuna témájára.¹² Gyakran indult ki állatmesékből, s mottóként az értelmezést kívánó, rejtélyes kifejezések, szókapcsolatok mellett felhasznált szólásokat, közmondásokat is. Szerkezeti szempontból epigrammái három fő típusba sorolhatók, a típusok között számos átmenet található. Az első, amikor a tárgyra, tételre való utalással, annak megnevezésével, leírással vagy elbeszélő tudósítással indít, s ezt követi a kifejtő érvelés és az ebből levont általános jelentés, erkölcsi tanítás felmutatása. A második típusban egy általános megállapítás vezeti be a témát, ami egyben jelzi az értelmezés irányát, s ezt követi a konkrét tárgyi vagy képi utalás kifejtése. A harmadik típusban hiányzik vagy csak nagyon áttételes az utalás egy konkrét témára, s elvont reflexiók alkotják a gondolatmenetet.¹³ Előfordul, hogy a leírás és az értelmezés párhuzama a szintaktikában is megjelenik. A láncszerű szerkezet mellett Zsámboky különösen kedvelte az ellentétes adottságok, helyzetek egymás mellé állítását, a keretes szerkesztést és a kérdés-felelet formát, s többször előfordul állatok és élettelen tárgyak megszólaltatása.

¹² August BUCK, *Joannes Sambucus: Emblemata*, Antwerpiae, 1564 (a hasonló kiadás kísérőtanulmánya). Bp., 1982, 25–36.

¹³ HOMANN, i. m. (10. jegyzet), 69.

Mindezen tulajdonságok együttesen azt eredményezték, hogy az összeállítás a XVI. század utolsó harmadának egyik legkedveltebb, legtöbbször kiadott emblémagyűjteménye lett, s már az 1570-es évek végén a legismertebbek közé számított: 1564–1599 között hat latin kiadást ért meg, s 1566-ban holland, 1567-ben francia fordításban is megjelent. A fordítások az 1564-es első kiadásra mennek vissza.¹⁴ Az 1599-es lyoni kiadás kivételével a kiadások és a fordítások Christoph Plantin antwerpeni nyomdájában jelentek meg. Anélkül, hogy elébe vágnánk a kiadástörténet feltárásának és a különböző kiadások részletes összevetésének, itt elég annyit megjegyezni, hogy míg az 1564-es kiadás 166 emblémát és nyolclapnyi éremrajzot tartalmaz, az 1566-os kiadásban – az eredeti sorrend megtartása mellett – 56 új embléma, 47 új, valójában 1555-ben, első padovai tartózkodása alatt egyszer már közzétett, kép nélküli epigramma és további 44 éremrajz található. A két kiadás között még több kisebb eltérés van az epigrammák szövegében, a mottókban és az illusztrációkban. Az 1569-es harmadik kiadásban a nyolcadrét alak miatt elhagyták a fametszetek keretdíszzeit, s helyenként megváltoztatták az emblémák sorrendjét. Az ezt követő kiadások mind erre mennek vissza, anyaguk az ortográfiai eltérésektől és az új szedésből adódó szedéshibáktól eltekintve azonos.

A gyűjtemény széles körű használatát tanúsítják a fennmaradt példányok egykorú használói bejegyzései¹⁵ és a metszetek utólagos

¹⁴ Az 1564-es latin, az 1566-os holland és az 1567-es francia kiadás párhuzamos faksimile kiadása: ed. Leon VOET, *De Gulden Passer*, 58–59 (1980–1981), 60 (1982). Az 1566-os latin nyelvű kiadás hasonmása: *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis*. Altera editio. Cum emendatione et auctario copioso ipsius auctoris, Nachwort v. Wolfgang HARMS und Ulla-Britta KUECHEN, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms, 2002. Vö. Endre BACH, *Un humaniste hongrois en France: Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584)*, Szeged, 1932, 53–58; Zsámboky holland fordítójához vö. Karel PORTEMAN, *Nederlandse embleemtheorie: Van Marcus Antonius Gills (1566) tot Jacob Cats (1618) = Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 17. Jahrhunderts*, hg. H. VEKEMAN, J. MÜLLER-HOFSTEDE, Erfstadt, 1983, 1–6.

¹⁵ Így pl. Stirling-Maxwell Collection, University Library, Glasgow: Zs 1566: SM 948, SM 948A; British Library: Zs 1566: 12314.bb.Z(1), Zs: 1069.b.7Z(1).

kiszínezése.¹⁶ Zsámboky könyvét gyakran kötötték egybe Alciato¹⁷ és Hadrianus Junius¹⁸ emblémagyűjteményeivel. A mű, illetőleg az emblémaszerző Zsámboky kortársi értékelését mutatja például az Alciatót kommentáló Claude Mignault Zsámbokyra vonatkozó elismerő megjegyzése,¹⁹ Hadrianus Junius Zsámbokynak ajánlott emblémája (címermagyarázata), s hogy Nicolaus Reusner saját emblémagyűjteményében a Zsámboky magasztaló embléma mellett a kor szokásának megfelelően közölte Zsámboky két, Reusnert dicsőítő epigrammáját és egy hozzá írt levelét.²⁰ Zsámboky összeállítását, különösen a negyedréti alakú első és második kiadást gyakran használták *album amicorum*-ként: Klose repertóriuma a XVI. századból összesen 24 ilyen példányt említ, számuk a valóságban ennél jóval több lehetett.²¹ Az 1566-os kiadás egy példánya például az emblémaszerzők között előkelő helyen számon tartott Daniel Cramer tulajdonában volt *album amicorum*-ként.²² A mű széles körű elterjedtségét mutatja az is, hogy több példánya eljutott az angol reneszánsz magánkönyvtárakba, így például William Napper, John Tatham, Thomas Knyvett,²³ Andrew Perne és Thomas Lorkin gyűjteményébe, s megvult Robert Burton²⁴ és – egy 1580-as kiadású Alciatóhoz kötve – Goethe

¹⁶ Így pl. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel: Zs 1569: 154.18Eth.

¹⁷ Így pl. British Library: Zs 1566: 12303.cc.50.(I).

¹⁸ Így pl. British Library: Zs 1569: 12305.a.23(1), Zs 1566: 12314.bb.Z(1).

¹⁹ Idézi VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.* (6. jegyzet), I, 213.

²⁰ *Uo.*, 219–220.

²¹ Wolfgang KLOSE, *Corpus Alborum amicorum – CAAC: Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1988.

²² KLOSE, *i. m.* (21. jegyzet), 156.

²³ *Private Libraries in Renaissance England: A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists*, I–IV, ed. R. J. FEHRENBACH, E. S. LEEDHAM-GREEN, Binghamton–Barlborough, 1992–1995, 111, 82.99. (Napper); III, 112.219. (Tatham); D. J. MCKITTERICK, *The Library of Sir Thomas Knyvett of Ashwellthorpe c. 1539–1618*, Cambridge, 1978, 138, no. 1186. (Knyvett).

²⁴ *Books in Cambridge Inventories, Book-Lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods*, I–II, ed. E. S. LEEDHAM-GREEN, Cambridge, 1986, I, 426, no. 86; 499, no. 185; Nicolas K. KIESSLING, *The Library of Robert Burton*, Oxford, 1988, no. 1406.

könyvtárában is.²⁵ A Zsámbokyt forrásként használó embléma-szerzők közül csupán Joachim Camerarius és Giovanni Ferro de Rotarij nevére utalunk példaként.²⁶

A Choice of Emblemes

Geffrey Whitney összeállítása időben az ötödik angol embléma-gyűjtemény, mivel egyaránt megelőzte Jan van der Noot, Paolo Giovio és Lodovico Domenichi egy-egy művének fordítása, valamint Thomas Palmer Leicester grófjának ajánlott kézírata.²⁷ A fordítások, adaptációk kiemelkedő szerepe az Erzsébet-kor irodalmában általában ismert, s a fordítók közül többen figyelemre méltó kifejezőképességgel rendelkeztek. Whitney művének jelentőségét elsősorban az adja, hogy reprezentatív formában összegzi a műfaj keletkezése óta eltelt mintegy ötven évben született fontosabb kontinentális gyűjteményeket, s anyagukat nagymértékben átformálva közvetíti a műfajtörténet új szakasza és az angol nyelvterület felé. Hatása az angol irodalom és képzőművészet történetére kétségbevonhatatlan. Az összeállítás a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint jóval több mint egy késő humanista költő imitációs gyakorlata, s Whitney nem minősíthető egyszerűen minden eredetiséget nélkülöző fordítónak vagy összeállítónak. Kiaknázott forrásait figyelemre méltó szabadsággal kezeli, az imitáció széles skáláján mozog, s választott témáit, közhelyeit a szövegbe szőtt finom utalásokkal és az új ajánlásokkal meghatározott személyekre, történelmi helyzetekre és eszmékre vonatkoztatja. Nem önmagaért gyűjtötte az anyagot, s nem

²⁵ Goethes Bibliothek: Katalog, bearb. Hans RUPPERT, Weimar. 1958, no. 1478.

²⁶ VARGA, *Sámbokj (Sambucus) János emblémái*, i. m. (6. jegyzet), 1, 220 (Camerarius); GIOVANNI FERRO DE ROTARIJ, *Teatro d'impreso*, Venetia, 1623, I, 280; II, 599.

²⁷ *Index Emblematicus*, i. m. (4. jegyzet), I; JOHN MANNING, *Whitney's Choice of Emblemes: a reassessment*, *Renaissance Studies*, 4(1990), 155–200.

egyszerűen egy antológia összeállítására törekedett, hanem aktuális mondanivalót akart szolgálni.²⁸ Mindezzel jelentős egyéni invencióról tesz tanúságot, s megállja az összehasonlítást a kortárs neolatin és nemzeti nyelvű emblémaszerzőkkel.

A gyűjtemény tágabb eszmei környezetét az a Sidney–Leicester kor alkotta, amely hatékonyan támogatta az angol költői reneszánsz kibontakozását, s melynek céljai szoros kapcsolatban álltak egy protestáns államszövetség kulturális eszméivel és célkitűzéseivel.²⁹ A keletkezéstörténet meghatározó mozzanata a gyűjtemény kompilatív jellege: a nyomtatvány mintegy kétszázötven emblémájának túlnyomó többségét Whitney nyolc szerzőtől, így mindenekelőtt Alciato és Zsámboky, valamint csökkenő arányban Claude Paradin, Hadrianus Junius, Gabriel Faernus, Guillaume La Perrière, Barthélemy Aneau és Georgette de Montenay műveiből adaptálta. Az újonnan készített, részben különböző forrásokból kompilált emblémák száma mindössze tizenöt. A nyomtatvány emblémáinak mintegy ötödrészét Whitney Zsámbokytól merítette: az 51 átvételből 41 már az első kiadásban megvolt (közülük egy mottó és szöveg nélküli éremrajz, Zs 234 – W 186), tíz a bővített kiadásokból ismert. Az átvételek nagyobbik része a nyomtatvány első részében található. A kéziratban Zsámbokytól még csupán 44 átvétel van; Whitney ebből 43-at közölt a nyomtatványban, és további nyolc új emblémát vett át tőle.

Az 1585. november 28-án Robert Dudleynek, Leicester grófjának ajánlott illusztrált kézirat és a nyomtatvány módszeres összevetése azt mutatja, hogy Whitney időközben módosította korábbi elképzelését, s több változtatást hajtott végre a kézirathoz képest.³⁰ Az új forrásként megjelenő Faernus és De Montenay 16+9 emblémája a kéziratban nincs meg; a kézirathoz képest

²⁸ John MANNING, *Introduction to A Choice of Emblemes: Facsimile edition*, Aldershot, 1989, 1–13.

²⁹ Michael BATH, *Anglo-Dutch Relations in the Field of the Emblem = Emblems in Glasgow: A Collection of Essays drawing on the Stirling Maxwell Collection in Glasgow University Library*, ed. Alison ADAMS, Glasgow, 1992, 25–46, itt: 31.

³⁰ Mason TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes Revisited: A Comparative Study of the Manuscript and the Printed Version*, *Studies in Bibliography*, 29(1976), 32–101. Whitney kézírata: Harvard College Library. Ms. Typ. 14.

negyven további új embléma van a nyomtatványban, míg a kézirat 13 emblémája ebben nem található. A kézirat és a könyv funkcionális különbségét figyelembe véve megállapítható, hogy a kihagyott emblémák nem illettek a könyv koncepciójába, s a szerző és patrónusa közti viszonyra, illetőleg a patrónus helyzetére vetnek fényt elsősorban. Másfelől Whitney elhagyott olyan emblémákat is, amelyek nemzeti, patriotisztikus színezetűek, túlságosan arisztokratikus jellegűek, illetőleg amelyek Leicestert és más angolokat, valamint a követendő politikát dicsőítik.³¹ A szerzői koncepciónak ez a megváltozása jelzi az elmozdulást a személyes gratulációtól az általános erkölcsi reflexió felé. Ettől eltekintve a kiadvány követi a két részre osztott kézirat szerkezetét, s a bevezető keretszövegek után az első rész 113, a második 135 emblémát tartalmaz.

A kézirat kézhezvétele után tíz nappal Leicester a spanyol megszállók elleni hadjáratot támogató angol erők generálisaként Németalföldre ment, ahová be nem sorozott létszámfölöttiként Whitney is hamarosan követte. Whitney beiratkozott a leideni egyetemre, s a mű megjelentetésének és átdolgozásának gondolata ekkor érlelődhetett meg benne. Körülbelül három-négy hónap alatt a Plantin által korábban kiadott, s Whitney által forrásként használt emblémáskönyvek illusztrációs anyagából kiválogatott több mint kétszáz fadúcot, új metszeteket készíttetett, s ekkor készült a kéziratban nem szereplő több mint hatvan epigramma és a latin nyelvű marginális jegyzetek többsége.³² A kézirat rajzolójának hozzáadásai és elhagyásai, valamint az eredeti művek fametszeteinek átvétele következtében a kiadvány szövegei és metszetei között kisebb-nagyobb eltérések jöttek létre. A nyomdai előkészületek közbeni sietségre utal, hogy az újonnan készített emblémaanyag és az eredetileg nem Plantintól kiadott gyűjtemé-

³¹ John MANNING, *Geffrey Whitney's Unpublished Emblems: Further Evidence of Indebtedness to Continental Traditions = The English Emblem and the Continental Tradition*, ed. Peter M. DALY, New York, 1988, 83–107.

³² Mason TUNG, *Emblematic Inventions of Alciati and Whitney*, *English Miscellany*, 24(1973/1974), 9–17; Uő., *Whitney's A Choice of Emblemes, i. m.* (30. jegyzet), 37–40.

nyekből átemelt valamennyi embléma egy kivétellel a mű második részében kapott helyet.

Míg az emblémákat megelőző dedikációs lapok Whitneyt és patrónusát dicsőítik, az epigrammák ajánlásainak címzettjei között van nemcsak Erzsébet királynő, Philip Sidney és Robert Dudley, hanem olyan leideni humanisták, mint Justus Lipsius, Bonaventura Vulcanius, az egyetem görög professzora, Petrus Colvius, Apuleius sajtó alá rendezője, továbbá fiával együtt a Magyarországon is ismert Janus Dousa, az egyetem rektora és Németalföld angliai nagykövete. A változtatások elsősorban arra irányultak, hogy a mű könnyebben befogadhatóvá váljon a németalföldi humanista olvasóknak. A speciális kiadási körülmények, a nyomtatvány kéziratához viszonyított eltérései és bizonyos tartalmi vonatkozások néhány kutatót arra a feltételezésre indítottak, hogy a könyvnek szerepet szántak az angolok Leicester által vezetett németalföldi beavatkozását kísérő eszmei, politikai hadjáratban.³³

A gyűjteményt a neolatin költői *lusus* szellemében összeállított, összetett adaptációs folyamaton átment, lazán szervezett emblémafüzér alkotja, melyben a versek túlnyomó többsége már meglévő képek és szövegek messzemenő figyelembevételével készült.³⁴ Mint már utaltunk rá, az emblémák nyomtatványbeli rendjét erősen befolyásolta a Plantin Nyomda fametszetállománya: a 247 emblémaképből 207 korábban már megjelent dűcről készült, 25-öt más forrásokból másoltak és csak 15-öt terveztek újonnan. Az emblémák elrendezése nem követ tematikus vagy más rendet, nem fedezhető fel átfogó szerkezeti elgondolás, s a fő jellemző a rövid sorozatok megsokszorozása, bővítése. Az emblémák sorrendje a nyomtatványban alapvetően más, mint a kéziratban, ami tudatos szerkesztői szándékra utal. A kézirat és kisebb mértékben a nyomtatvány is tükrözi a törekvést, hogy egy forrásból három-

³³ MANNING, Introduction, *i. m.* (28. jegyzet), 1–2; uő, *Whitney's, i. m.* (27. jegyzet), 161; BATH, *Anglo-Dutch Relations*, 31–32; vö. KLANICZAY Tibor, *A németalföldi humanizmus és a magyarországi reneszánsz költészet = uő, A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 211–225.

³⁴ Vö. Elisabeth See WATSON, *Achille Bocchi and the Emblem Book as Symbolic Form*, Cambridge, 1993, 13–14.

nál több embléma ne álljon egymás után. Így például a Zsámboky-adaptációk között kettő-kettő közvetlenül egymást követően csupán hét esetben fordul elő a nyomtatványban, de ezek is a forrás különböző helyéről származnak.

Az első rész emblémái gyakran elővételezik a második rész darabjait, míg a második részben lévők gyakran módosítják, megvilágítják vagy támogatják az elsőben lévőket. Ugyanaz a téma más-más megközelítésben többször előfordul, s a könyv szerkezeti középpontjában elhelyezett Janus-embléma, amely egyébként nem Zsámboky-adaptáció, külön is felhívja a figyelmet a szerző alapvetően kétirányú nézőpontjára: az azonos témák különböző szempontok szerinti feldolgozására. További jellemző a kedvelt tárgyak, így például a történelem és a jelen, a kezdet és a vég, a háború és a béke szembeállításának, a hajózás, a jog, az udvar és az anyagi gazdagság sajátosságai bemutatásának, valamint a tétlenség, a hipokrizis és a hamis barátság megvetésének, bírálatainak ismétlődése. Többször megfigyelhető a rokon témák egymás mellé helyezése, illetőleg hogy a szomszédos emblémák hasonló tanulságot kínálnak.³⁵ Más alkalommal egymás mellett található az azonos szimbólumok különböző értelmezése, s megfigyelhetjük az ajánlások címzettje alapján történt egymás mellé rendelést is. Az első és a második részt lezáró emblémák egyértelműen utalnak a megpihenés, illetőleg a befejezés gondolatára.

A Zsámbokytól merített emblémák tematikus megoszlása jelzi Whitney további válogatási szempontjait és személyes érdeklődését. A különböző vétkek (pl. gyűlölet, ellenségeskedés, hiszékenység, dicsőségvágy) és erények (pl. kötelességteljesítés, bizalom, gyermek- és hazaszeretet) bemutatása mellett nagy szerepet kaptak az élet visszas jelenségeivel kapcsolatos, az élet veszélyeire (pl. a véletlen hatalmára, a szerencse bizonytalanságára) figyelmeztető és a velük szembeni védekezésre felkészítő szövegek. Az átvételek ismétlődő témái között van például az álnokság, a mértéktelenség, a fösvényesség és az önpusztító szenvedélyek bírálata, illetőleg a megpihenés szükségességének hangsúlyozása.

³⁵ TUNG, *Whitney's A Choice of Emblems*, i. m. (30. jegyzet), 43; MANNING, *Introduction*, i. m. (28. jegyzet), 7–10.

A közhelyszerű témák, toposzok (pl. mindent a maga idejében, mulandóság, a földi javak megfelelő használata) mellett Whitney átvett néhány, az emblémairodalomban aránylag ritkán előforduló témát is, mint pl. a hiányzó mecénátúra bírálata, a távolság előnyeinek bemutatása a hírnév kialakulásában és a szépség értelmezése fegyverként.

Az újabb szakirodalomban felvetődött olyan értelmezés, amely szerint a gyűjtemény az emberi élet zárandoklatként, az Istennel való egyesülés útjaként, egyfajta lelki utazásként való felfogására épül.³⁶ A „túlvilági ideológia” meghatározó szerepe mellett ezt látszik igazolni a De Montenay művének kompozíciójával megfigyelhető párhuzam, valamint a mű végére helyezett nagyszámú De Montenay-adaptáció, amelyek közvetlenül foglalkoznak a zárandoklat-témával vagy azzal rokon eszmékkel, értékekkel. Összességében tehát Whitney gyűjteménye a műfaj tematikusan és szerkezetiileg többszörösen rétegzett, komplex példája, melynek meghatározó vonása a többértelműség.

További fontos sajátosság a nagyszámú lapszéli kommentár és idézet, amelyekkel Whitney valósággal körülbástyázza az epigrammákat, s amelyek túl azon, hogy segítették a tartalom megértését, megfelelnek a humanista kommentárgyakorlat elvárásainak. Az annotációk tanúsítják a szerző jártasságát a közös humanista tudásanyagban, s kiterjedt alkalmazásukban felismerhető a kommentárral ellátott korábbi és kortárs emblémáskönyvek hatása is. Ezen túlmenően a jegyzetek segítik a mai kutatást az ún. újonnan készített emblémák forrásainak azonosításában, s közvetve utalnak a Whitney által kiaknázott emblémaszerzők – köztük Zsámboky – ismeretlen forrásaira. A kulturális közvetítés sajátos miniatűr műfájának tekinthető annotációk hivatkozásai általában pontosak, s jelzik a közvetett források nagyarányú igénybevételeét. Ugyanazt az idézetet Whitney többször is felhasználta. Előfordult, hogy ellenőrizte közvetett forrásait, s azoknál teljesebb szöveget, hivatkozást közölt, illetőleg a közvetett forrás-

³⁶ Kenneth BORRIS, M. Morgan HOLMES, *Whitney's Choice of Emblemes: Anglo-Dutch Politics and the Order of Ideal Repatriation*, *Emblematica*, 8(1994), 81–132.

ból merített jegyzethez saját forrásból származó idézetet kapcsolt. Az összesen 414 annotáció több mint öthatod része közvetlen auktoridézet, a fennmaradó rész a forrásként használt emblémás-könyvek kommentárjaiból és margináliáiból származó másodlagos átvétel.³⁷

A jegyzetekben idézett auktorok többsége tankönyvekből is jól ismert görög és latin klasszikus. Whitney a legtöbb, mintegy nyolcvan alkalommal Ovidiust idézi, s minden fő művére utal. A másik kedvelt auktor Horatius. Húsz fölötti hivatkozás található a Bibliára és Nicolaus Reusner műveire, a tíz és húsz közötti hivatkozással szereplő klasszikus auktorok Vergilius, Propertius, Ailianos, Plinius, Claudianus és Seneca. Az egynél többször idézett antik auktorok többek között még Appianus, Ausonius, Cicero, Aulus Gellius, Plautus, Plutarchos, Terentius és Valerius Maximus. A jegyzetekben hivatkozott humanista szerzők között van például Petrarca, Aeneas Silvius Piccolomini, Angelo Poliziano, Coelius Augustinus Curio, Joachim du Bellay, Antonio de Guevara, Morus Tamás, Erasmus és Georgius Sabinus, ezek egy részét Whitney Mignault közvetítésével idézte. A kortárs emblémászerzők közül Whitney a jegyzetekben legtöbbet idézett Alciato és Reusner mellett Aneau művére három, Juniusra és Zsámbokyra egy-egy alkalommal hivatkozik.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a gyűjtemény utóélete alapvetően különbözik az *Emblematáétól*. Új kiadása vagy fordítása nem készült, amiben közrejátszott az is, hogy a mű a Leicester vezette katonai vállalkozás kudarcát követően nagyrészt aktualitását veszítette, s hogy az ilyen típusú emblémák lassan kimentek a divatból. A könyv megjelenése után néhány hónappal Sidney meghalt, s két év múlva Leicester is követte. Patrónusai halálával Whitney irodalmi reményei szertefoszlottak; visszavonult birtokára, s többet nem írt. Ehhez járul, hogy a gyűjtemény poétikailag sem előre, hanem visszafelé mutat.³⁸ Whitney ismerhette ugyan kéziratban Sidney poétikai traktátusát, maga az össze-

³⁷ TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m. (30. jegyzet), 63–64; uő, *Whitney's Marginal References: Corrections and Addenda to the Index Emblematicus*, *Emblematica*, 5(1991), 379–389.

³⁸ MANNING, *Whitney's*, i. m. (27. jegyzet), 199–200.

állítás azonban nem tükrözi annak hatását. A fennmaradt példányok egy része Whitney könyvének intenzív használatát tanúsítja.³⁹

Whitney imitációs és adaptációs gyakorlata

Annak eldöntését, hogy Whitney az *Emblemata* melyik bővített kiadását használta, több tényező nehezíti. Elvileg ugyanis az 1566–1584 között megjelent négy kiadás közül bármelyiket használhatta, s nem kizárható a francia fordítás, valamint egyszerre több kiadás figyelembevétele sem. További nehezítő körülmény, hogy nem tisztázott pontosan a különböző Zsámboky-kiadások szövegállományának változása. A nehézséget fokozza a mű melérendelő szerkesztése: az a körülmény, hogy Whitney az egyes emblémát tekintette alapegységnek, ezeket tetszőlegesen mozgatta, s nem használt egymáshoz kötött, alárendelő sorozatokat, mint például később a jezsuita gyűjtemények. A kérdés tisztázása külön tanulmányt igényel, s a megoldás nem teljesen reménytelen, mivel a számba jöhető kiadások száma jóval alacsonyabb, mint például az 1586 előtti Alciato-kiadásoké.

A két gyűjtemény egymással kapcsolatban álló anyagának összevetését először az emblémák fő szerkezeti egységei szerint végezzük. Ezt követően a Zsámboky-epigrammák feldolgozásainak sajátosságait és az adaptáció fő típusait mutatjuk be példák segítségével.

Whitney mottóiról megállapítható volt, hogy a kéziratból a nyomtatványba átvett 180 embléma közül 155-nek ugyanaz a mottója, mint a forrásokban. A nyomtatványban 79 esetben van eltérés a forrás mottójától, ebből 11 kisebb változás, mint például a következők:

³⁹ Így pl. British Library, C.57.1.2, 89.3.11.

Zs 14: Conscientia integra, laurus
W 16: Murus aeneus, sana conscientia

Zs 1564, 62: Vsus, non lectio prudentes facit
Zs 1566, 56: Vsus libri, non lectio prudentes facit
W 171: Vsus libri, non lectio

A változtatások fő célja a mottókban a következtetlenségek kiküszöbölése és a szinonimák használata mellett a morális vonatkozások kiemelése és az összhang növelése az epigrammákkal. A kézirattal történt összevetés több esetben tanúsítja a mottók egyszerűsítését, illetőleg a visszatérést a forrás mottójához:⁴⁰

Zs 198: Fictus amicus
Ms. fol. 76v: Non vulpina vestis sed cor parvum sub amici specie latens, periculosissimum
W 124: Amicitia fucata vitanda

A következő példában Whitney a kézirat mottóját átemelte a vers végére, és jelezte forrását („Horat. lib. 1. Epist. 2.”):

Zs 110: Non dolo, sed virtute
Ms. fol. 43v: Quicquid delirant reges, plectunt Ahiui⁴¹
W 58: Non dolo, sed vi.

Whitney munkamódszerére utal, amikor egy mottó lefordítva beépül egy másik epigrammába, illetőleg a kéziratban megtartja a forrás mottóját, a nyomtatványban azonban megváltoztatja. Az idézett példában a kézirat mottója Paradintól, a nyomtatványé viszont egy Zsámboky-emblémából származik (Zs 1566, 206), míg a vers Paradint követi (*Symbola Heroica*, Antwerpen, 1567):

Paradin 154: Vltorius ne tende odijs
W 143: Vndice fato

⁴⁰ TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes*, i. m. (30. jegyzet), 43–46.

⁴¹ Horatius, Epist. 1, 2, 14. Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi.

A következő példában Whitney az eredeti mottót teljesen újjal cserélte fel:

Zs 183: Canis queritur nimium nocere

W 140: Feriunt summos fulmina montes

Az új mottó nem utal a fametszetre, mint Zsámbokynál, hanem megismétli a Whitney-mű 59. lapján olvasható epigrammához illesztett Horatius-idézet utolsó szavait (Carm. 2, 10, 12–13). Az új mottó harmonikusabb illeszkedése érdekében Whitney a vershez egy harmadik szakaszt írt, amelynek megfelelője Zsámbokynál teljesen hiányzik.

A *picturákról* általában elmondható, hogy a kézirat grafikus következetesen törekedett a kép és vers közti kapcsolat szorosabbá tételére. Kép és vers között eltérés elsősorban ott figyelhető meg, ahol a rajzokat a nyomtatványban a mintával azonos fametszetekkel helyettesítették és Whitneynek nem volt ideje a szöveg átdolgozására. A Zsámboky-illusztrációra visszanyúló 44 rajz közül csupán három tér el jelentősen az előképtől, de a nyomtatványban itt is az eredeti dúcok levonatai találhatók.⁴² Jó példa erre a *Frontis nulla fides* mottójú, az ember kiismerhetetlenségére figyelmeztető embléma *picturája* (Zs 177 – W 100; 1. kép). A kép bal oldalán egy kutya elől szaladó férfi és egy, a jelenetet figyelő bika feje látható, a jobb oldalon ülő férfi egy harmadik alak által tartott táblára rajzol (fest). Zsámboky a versben egy kígyót és skorpiót is megemlít, ezeket azonban a kép nem ábrázolja. Whitney elhagyta a skorpiót, s az erkölcsi tanulság kiemelésére oroszlánt és griffet illesztett az epigrammába. A kézirat grafikus megtartotta a szaladó férfit, a kutya és a bika motívumát, a két ülő férfit azonban két álló alakkal helyettesítette, egyikük kezében karddal, s új elemként a griff és egy vadkanfej mellett a kígyó és az oroszlán is megjelenik. Whitney epigrammája szerint a két álló alak nem más, mint Káin és Ábel, akik Zsámbokynál egyáltalán nem szerepelnek. A festő-jelenet elhagyása miatt Whitney jelentősen megrövidítette Zsámboky szövegét, s adaptációja a kéziratban a

⁴² TUNG, *Whitney's A Choice of Emblems*, i. m. (30. jegyzet), 51–55.

Frontis nulla fides.
Achilli Statio Lustitiano.

CUNCTIS Deus creauit
Quaecunque terra, & vndis;
Signum dedit, pateret
Natura singulorum vt.
Lustratus canis fide
Suae indicem dei iure.
Taurus monet furorem
Quid cornus pendio
Edat, venena caudis
Serpens gemit, timendus
Et scorpius cauetur.
Est nuda frons, sed index
Mortalibus negatus,
Vt nolle quis bonus sit
Nequeus, tibi à maloque
Dum tempus est caue.
Dextra tenet tabellam
Rasam, notis nec vllis
Insignem, amicus vt sit
Qualis tuus, colis quem
Tot scdulus per annos.
Scribas mihi potes si,
Num candidè, dolo ne
Tecum egit, at recusas.

Frontis nulla fides.

Ad Illustrandos Dn. Edm. Freake, & Dn. Anth. Alcock,

As lions roare: the Bores their milkes doe whet.
The Gryphins graipe their tallantes in their iet:
The dogges do barke; the bulles, with hornes doe threat.
The Serpents hisle, with eyes as redde as fire.

But man is made, of such a ferdme shape,
That fiende, or foe, is not discern'd by face;
Then hardè it is the wicked wiles to scape,
Since that the bad, doe make with honest grace.

And Hypocrites, haue Godlie wordes at will,
And rauening wolues, in skinned lames doe lurke;
And CAT doth seeke, his brother for to kill,
And faulcher in thewe, with IVOA: hartes doe worke.

Nowe, since the good no cognizance doe beare,
To reache vs, whome wee chieflie should imbrace:
But that the same the wicked sorte doe weare,
And thewe them felous, like them in euert case.

A table lo, heerein to you I sende,
Whereby you might remember still to write,
His wordes, and deedes, that beares the face of fiende,
Before you chooic, such one for your delite.

And if at length, you trye him by his tuile,
And finde him haile, whereby you stand in doubt,
No hate, nor hand, see that you ioyne with such
But at the first, bee bould to rafe him out.

Yet if by prooffe, my wordes, and deedes agree,
Then let mee still within your tables bee.

De vera Amicitia
Dionysius Paganus,
Atheni scriba Epistolarum
Hic vultus carmine
gemmas suas refertur

Falsitas, non veritas
fama lingua deo vult.
Hic perit, vult deo
adfectum deo, vult deo
Nepotum, amicus
adfectum, vult deo
Nepotum, amicus
adfectum, vult deo

MOETUS, JACENS,
vult deo et gran, si
vult deo et gran, si
vult deo et gran, si

1. kép

Emblémák az ember kifürkészhetetlenségéről

(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 177–178; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 100)

negyedik négysoros szakasszal végződik. Ezzel szemben a nyomtatványban Whitney egyszerűen elhagyta az utolsó verspárt, az epigrammához egy új négy- és egy hatsoros szakaszt illesztett, s így a *picturán* nem jelennek meg a szövegben említett képi motívumok. Mindebből érthető, hogy a műben közölt Zsámboky-metszet és Whitney epigrammája közti eltérések nem kis fejtörést okozhattak az egykorú olvasónak.

Whitney legtöbbször használt strófaformája a szextett, s a leggyakoribb verstípus két szextettből áll.⁴³ Ezt követi az önmagában álló szextett előfordulása. A leghosszabb ilyen típusú vers nyolc strófából áll. Az *ababcc* rímelésű, egyrészes jambikus pentameter szextett különösen alkalmas formának bizonyult: az első négy sor rendszerint leírja a képet, s az utolsó kettő összegzi a morális tanulságot. A kétrészes szextettben az első többnyire exponálja a képet, a második moralizál. A második szextett első négy sora gyakran közbevetett *applicatio* az *explicatio*ban jelzett emberi helyzetekre. A háromrészes szextett közel harmincszor fordul elő, s ez biztosította a legtágabb lehetőséget az *expositio*, az *applicatio*, a *moralisatio*, az általánosító megjegyzések és közhelyek változatos alkalmazására. A szextett mellett Whitney kedvelte még a jambikus hexameter és a jambikus heptameter váltakozásából álló formát, a leghosszabb ilyen epigrammát harminc sorpár alkotja. Ennél jóval ritkábban használta a jambikus pentameterből álló négysoros, *abab* rímes formát, s a négy- és hatsoros szakaszok együttes alkalmazása egy versben csak kivételesen fordul elő.

A nyomtatvány kéziratához képest végrehajtott szövegbeli változtatásai megerősítik a megfigyelést, hogy Whitney mindvégig szuverén módon bánt forrásaival, és nem ragaszkodott mereven saját megoldásaihoz sem. Előfordul, hogy a kézirat közvetlen beszédét indirekt állítássá alakítja, illetőleg a kézirat szó szerinti fordítása helyett szabad parafrázist ad. Másutt az eredeti disztichont lapszéli jegyzetként hozza, s a főszövegben szabad átköltést közöl. A változtatások jelentős része az értelem nyilvánvalóbbá tételét, az oksági viszonyok kiemelését, a tömörítést, a szöveg képhez való közelítését és a gazdaságosságot, esetleg a rímelést szolgálja.

Az emblémaversek adaptációs technikájáról általánosságban megállapítható, hogy az epigrammák mintegy felében Whitney többé-kevésbé pontosan követi a forrást. Másik kedvelt eljárása a rövidebb-hosszabb bővítés, ezek száma kb. háromszor magasabb a rövidítésekénél. A két utóbbi módszer legszélsőségesebb alkal-

⁴³ *Uo.*, 55–61.

mazása az Alciatótól és Zsámbokytól adaptált szövegekben található, ezek hosszúsága a legváltozatosabb. Míg rövidítéskor rendszerint megtartja a morális tanulságot, s a részleteket, utalásokat elhagyja vagy egyszerűsíti, a bővítés elsősorban a morális tanulság részletezését, alkalmazását szolgálja. A bővítések különösen a közhelyek, toposzok esetében jó lehetőséget kínáltak a szerző műveltségének, személyes érdeklődésének bemutatására, emellett megtalálhatók az eredeti tartalomtól való kisebb-nagyobb eltérések is. Előfordul, hogy egy nyolcsoros szakaszt huszonöt sorpárrá bővít, másutt egy négysoros epigrammából nyolc szettet készít.

A fordítás jellegű, tartalmilag hű adaptációkban csupán kisebb rövidítések fordulnak elő. Így pl. Whitney elhagyja a mitológiai utalásokat, a történet helyszínét és a szöveg valamely mellékmo-tívumát, illetőleg röviden összegzi az erkölcsi tanulságot.⁴⁴ Az eredetit aránylag pontosan követő fordításra és értelmezésre jó példa a *Nullus dolus contra casum* című epigramma (Zs 98 – W 22; 2. kép), amely a Dunán úszó jégtáblán rekedt róka földrajzilag meghatározott „exemplum jocosum”-ával figyelmeztet a véletlen, előre nem látható dolgok veszélyeire.⁴⁵ Zsámboky kilenc alkmani párversből álló, az elbeszélő formához jól illeszkedő daktilikus epódosát Whitney négy, jambikus pentameterekből álló szakaszban adja vissza, ami az eredetihez hasonlóan pergővé teszi az előadást. Zsámboky és Whitney epigrammáját egyaránt az eseményközelség határozza meg. Míg Zsámboky költői kérdéssel indít, Whitney rögtön belekezd a történetbe. A második és harmadik párversben Zsámboky a körülmények részletezésével fokozza az érdeklődést, majd antik képi utalást (Phoebus szekere) beleszöve adja elő a történetet. Whitney megtartja az antik utalást, de Zsámbokytól eltérően nem pontosan közli az esemény helyszínét, s míg Zsámboky az utolsó párversben az olvasóhoz forduló, egyben a mottóra visszaautaló kérdésbe rejti a fokozott éberségre figyelmeztető tanulságot, Whitney ugyanezt az esemény

⁴⁴ Így pl. Zs 65 – W 46, Zs 76 – W 97, Zs 110 – W 58, Zs 144 – W 182b, Zs 1576, 215 – W 52a.

⁴⁵ Vö. VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.* (6. jegyzet), II, 221–222.

Nullus dolus contra casum.
Ad Stephanum Gentilem, nobilem Genuesem.

QVIS non miratur noua quæ spectacula nuper
Danubio sunt visa soluto?
Bruma gelu pingues late compreserat agros,
Plaustra rehebanturque per Istrum.
Accidit ad Regenisurgum, quæ libera floret
Imperio vrbes, ut vulpis oberrans
Per glaciem ludens concreto tergoze aquarum
Deciperetur, & ruda veniret.
Fortè etenim frigus, medio dum Phœbus in axe
Versat equos, dissoluitur rima,
In partesque abuit glacies, vulpecula præcepss
Conspicitur, frustaque residit.
Atque ex illo intuit liquidum contingere flumen,
Hoc iter insolitumque natæ,
Per medium fertur glacie alacrum, donec anihela
Venditione capitur in oris.
Iam dic, quæ celsus contra vigilantis proposit,
Quis dolus hæc cauetque futura.

Nullus dolus contra casum.

B E H O W L D E the craftie foxe,
Vppon Danubius plaies,
What time through froste, both man, and beaste,
Thereon did make their waies.
At length, with PHOEBVS beates,
The froste began to flake:
So that the yce with swelling streame,
To sundrie peeces brake.
Where, on a peece the foxe,
Doth to his tackling stande:
And in the sight of Regenspurge,
Came driuing by the Lande.
At which, the townsmen laugh'de,
Aid saied, this foxe, on ice:
Doth shewe, no subill craffe will serue,
When Chaunce doth throwe the dice.

Regis furia mortale genu:
Hec sibi quisquam pondere potest
Firmum, & stabile: perij casum
Volantur vates semper noia
Mactanda dæi, &c.

Sacra la Coda.

2. kép

Emblémák a véletlen elkerülhetetlenségéről
(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 98–99; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 22)

résztevőinek, a rókát kifogóknak a szájába adja, s egy Seneca-idézettel toldja meg a verset. Holger Homann-nal ellentétben, aki szerint itt sokkal inkább egy illusztrált anekdotáról van szó, mint szorosabb értelemben vett emblémáról, mivel a történet nem ábrázolható kellőképpen egyetlen fametszeten, s róka helyett bármely más állat is szerepelhetne benne,⁴⁶ úgy véljük, hogy a kompozíció jó példa az exemplum és az embléma forma szoros

⁴⁶ HOMANN, *Studien*, i. m. (10. jegyzet), 59–61.

kapcsolatára. A róka szerepeltetése sem véletlen, mivel közismert ravaszsága, amelyre Zsámboky és Whitney egyaránt utal, hatásosan aláhúzza az eset tanulságát.

A jelentős szerkezeti átalakítások típusába sorolhatók azok az epigrammák, amelyekben Whitney párbeszéddé alakítja a szöveget, vagy már a vers elején előadja a Zsámboky által utoljára közölt morális tanulságot, általános következtetést. Más alkalommal a Zsámboky által bevezetőben alkalmazott antik példát az általános meggondolások után adja, és a további példákat elhagyja, illetőleg felcseréli az *explicatio* két részét.⁴⁷ A hamis barátok veszélyességére figyelmeztető Zsámboky-embléma témája Corrozet óta kedvelt az emblematikában (Zs 1564, 198; Zs 1566, 171 – W 124; 3. kép). A mottók közül az 1566-os kiadása (*Animi*

Fictus amicus.

*Cyber mihi blandiris vulpina vester sodalis?
Quid toties priscam fingis amicitiam?
Odisti dudum, nil credo, dextera fallit,
Et didicisti caudam flectere leua manus.
In falsis æquè non latro terret opacis,
Quam simulata fides, subdole & infidie.
Qui me persequitur, vulgoque minatur in armis,
Munio me contrà, cingor & ensi lato.
Sed quos cæcum odium pectat, nec aperia voluntas,
Vix magna effugias sedulitate malum.*

Amicitia fucata vitanda.

OF open foes, wee alwaies maie beware,
And arme out foles, their Malice to withstande:
Yea, though they smile; yet haue wee still a care,
Wee trust them not, although they giue their hande:
Their Foxes coate, their fained harte bewraies,
Wee neede not doubt, bicause wee knowe their waies.
But those, of whome wee must in daunger bee,
Are deadlie foes, that doe in secret lurke,
Whoe lie in waite, when that wee can not see,
And vnawares, doe our destruction worke:
No foe is fell, as P I A S wife declares)
As man to man, when mischiefe hee prepares.

Periculosi homines qui maxime solui boni alter.

*Vic. Ann. Poet.
A fox is a
man's foe
in
disguise.*

Sias

3. kép

Emblémák a hamis barátok veszélyességéről
(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 198; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 124)

⁴⁷ Így pl. Zs 19 – W 142, Zs 30 – W 64, Zs 159 – W 25, Zs 184 – W 150, Zs 128 – W 15.

sub vulpe latentes) Horatius *Ars poeticájára* (437) utal, míg Whitney mottója (*Amicitia fucata vitanda*) az 1564-es kiadáséhoz (*Fictus amicus*) áll közelebb, s a Horatius-idézetet lapszéli jegyzetben hozza. A legszembeütőbb változtatás, hogy a hamis barátot és az olvasót többször megszólító formát Whitney többes szám első személyűvé alakítja, s az öt sorpárból álló daktilikus hexametereket két, hatsoros strófában adja vissza. A három részre tagolódó epigramma első részében (1–4. sor) Zsámboky a hamis barátot mutatja be két költői kérdés és a róka-motívum segítségével. Ezt követi a szembeállítás az emberre támadó latorral, aki ellen legalább lehet védekezni (5–8. sor), míg a csattanószerű befejezés újabb ellentéttel a hamis baráttól való menekülés lehetetlenségére figyelmeztet (9–10. sor). A kétszeres szembeállítást Whitney az első és a második strófa közti ellentétre redukálja, s felcseréli a hamis barát és a nyílt ellenség bemutatását: az elsőben a nyílt ellenséggel szembeni védekezés lehetőségét részletezi, míg a másodikban a titkos ellenségekkel szemben fokozott óvatosságra int. A róka-hasonlatot Zsámbokytól eltérően és némiképp következetlenül a nyílt ellenségre alkalmazza. A második strófa utolsó két sorába Whitney egy Zsámbokynál nem szereplő tekintélyi hivatkozást illeszt, s a vers végén latinul is idézi a hét görög bölcs egyike, Bias gnómáját az ember legnagyobb ellenségéről.

A bővítés leggyakrabban alkalmazott formája, hogy az epigramma végéhez Whitney egy vagy két latin auktoridézetet kapcsol. Amikor megváltoztatja a mottót, a Zsámboky-féle *explicatio* parafrázisa mellett további, az új mottóval összefüggő, általános következtetéssel bővíti az epigrammát. Kedvelt eljárása az *explicatio* bővítése antik és bibliai példákkal, a rejtett utalások kifejtése, illetőleg hogy az általános utalást konkrét helyre vagy személyre vonatkoztatva aktualizálja.⁴⁸ Az elkövetett bűnök következményeire figyelmeztető, *Poena sequens* mottójú, hatsoros epigrammát például három terjengős szextettben adja vissza (Zs 209 – W 41; 4. kép). Zsámboky itt a lopott hús súlya által álmában megfojtott tolvaj történetét egy lendülettel, tartalmi fokozásokkal

⁴⁸ Így pl. Zs 28 – W 9, Zs 44 – W 20, Zs 46 – W 11, Zs 177 – W 100, Zs 1576, 252 – W 17, Zs 1576, 269 – W 189a.

Pœna sequens.

QVI furto abstulerat non paruo pondere carnes,
Coniecit in sacrum, collo omni inde leuans.
Danteque fuga celat facinus, diuerunt ad aedes
Hesperus, & vacuat pocula larga fœti.
Corruptur somno defessus, donec interitum
Surgat, ulat appetitum, sponteque punit onus.

Pœna sequens.

WHEN silent nighte, did scepter take in hande,
And dim'de the daie, with shade of mantle blacke,
What time the theecues, in priuie corners stande,
And haue noe dowe, to robbe for what they lacke:
A greedie theefe, in shambles broke a shoppe,
And fild'e a lacke, with fleshe vp to the topp'e.
Which done, with speede he lifted vp the sacke,
And bothe the endes, about his necke he knittes,
And ranne awaie, with burden on his backe
Till afterwarde, as hee at alehowle lirtes:
The heauie loade, did weye so harde behinde,
That whiles he slept, the weighte did stoppe his winde.
Which truelie shewes, to them that doe offende,
Althoughe a while, they scape theire iust desertes,
Yet punishment, dothe at theire backs attende,
And plagues them hoame, when they haue meriest hartes:
And thoughte longe time, they doe escape the pikes,
Yet soone, or late, the Lorde in iustice strikz.

Inuentus est: de
malis sic ut
Hic sunt qui se iustis
et ad carcerem suum
perueniunt.
Cum tamen eorum
propter quos uolunt
carcerem esse
sunt: et sic
etiam perueniunt
ad carcerem suum.

4. kép

Emblémák a bűn szükségszerű büntetéséről

(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 209; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 41)

feszültséget keltve, tömören adja elő, s nem terheli fizikai részletekkel és moralizációval az elbeszélést. Ezzel szemben Whitney láthatóan örömet leli a lopás körülményeinek és a tolvaj sajátos bűnhődésének részletezésében, s külön szakaszban összegzi a tanulságot, amelyhez a lapszélen két auktoridézetet kapcsol.

A bővítés kedvelt formája az emblémaképek Zsámboky által nem említett részleteinek kiemelése és értelmezése. A Whitney által külön is megnevezett képi elemek között vannak antik istenek (pl. Kronos, Mercurius, Bacchus),⁴⁹ jelképes alakok (pl. udvari

⁴⁹ Így pl. Zs 23 – W 199, Zs 57 – W 92, Zs 41 – W 125. Vö. Barbara C. BOWEN, *Mercury at the Crossroads in Renaissance Emblems*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 48(1985), 222–229, itt: 226–227, 31–33. tábla.

bolond)⁵⁰ és a természetből vett szimbolikus motívumok (pl. krokodil, folyó, fenyő).⁵¹ A nagyravágyást kigúnyoló, *Ridicula ambitio* mottójú, hat, daktilikus lejtésű disztichonból álló epigrammában Zsámboky Ailianos nyomán (Hist. var. lib. XIV, cap. 30) a saját nevét madaraknak megtanító és általuk híressé válni akaró Hanno történetét beszéli el (Zs 60 – W 84). Whitney két szextett-re tagolt változata tartalmilag hűen követi Zsámboky előadását. De míg Zsámboky egy általános és egy, a figyelmet a konkrét történetre irányító költői kérdéssel indít, majd ezt követi a tartalmilag is szorosan egymásba kapcsolódó sorokból álló, egyes szám harmadik személyű elbeszélés, amit hirtelen az olvasóhoz forduló kérdésbe foglalt, csattanószerű moralizáció zár le, Whitney már az első sorban („Heare Hanno standes, and lookes into the skye”) utal a *picturán* ábrázolt jelenetre, a madarak útra bocsátására, s ezzel nemcsak azonnal a történet közepébe vezet, hanem szorosabbra fűzi kép és epigramma kapcsolatát.

A rövidítés leggyakoribb formája, hogy Whitney elhagyja Zsámboky mitológiai utalásait, így például a tudat tisztaságát hangsúlyozó epigrammából Daphné, a hattyú és az Eumenidák említését, a kellő időben való védekezésre figyelmeztető epigrammából Occasiót, a csalóka látszatra intő versből Mercurius, Venus és az alma példáját, s a szükség tanulékonyná tevő jellegére figyelmeztető epigrammából Krózus megszólaló fiának hasonlatát.⁵² Az összefogásra felszólító epigrammában Whitney nemcsak a perseafa-párhuzamot mellőzi, hanem kihagyja az utalást Hunyadi János és Mátyás példájára is.⁵³ Emellett elhagy olyan közismert szimbólumokat, mint például a forráshoz siető szarvas és a borostyánban megbúvó kígyó motívumát.⁵⁴ Máskor röviden összegzi a Zsámboky által elbeszélte történet lényegét.⁵⁵ A mecénatúra és a költők megbecsülésének hiányát bíráló epigrammát

⁵⁰ Zs 1576, 258 – W 81.

⁵¹ Zs 41 – W 125, Zs 132 – W 89, Zs 183 – W 140.

⁵² Zs 14 – W 67, Zs 47 – W 76b, Zs 69 – W 69, Zs 101 – W 36.

⁵³ Zs 70 – W 72; vö. VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.* (6. jegyzet), 193–226; 5 (1965), II, 240–241.

⁵⁴ Zs 84 – W 43, Zs 140 – W 222a.

⁵⁵ Zs 104 – W 206, Zs 152 – W 83.

jellemző módon úgy alakítja át, hogy elhagyja belőle a jelenre vonatkoztatást és nyílt szemrehányást, s ezzel jelentősen mérsékli Zsámboky kritikus hangvételét.⁵⁶ A radikális rövidítésre jó példa a kötelességtudás erényét a villámsújtotta tölgy képével dicsőítő, *Dum viuo prosum* mottójú epigramma átdolgozása (Zs 154 – W 77b; 5. kép). Varga László szerint talán ez Zsámboky legszebb költeménye, s Homann is sikerültnek tartja.⁵⁷ A művészen kidolgozott, emelkedett hangú, öt asklepiadési strófából

Dum viuo prosum.

*E n quercus carie, & fulmine perditā,
Trunca conspicior semper inuiti:
At non scdula quicquam
Imis negligo partibus.
Nam dum vita mihi, sensus & infimus
Nutrimenta sunt contrahere vndique,
Nunquam defero sicutum
Atendi officium meum.
Prosum trunca, nouis frondibus, augeo
Vstros runcule continuo ac focos.
Quod possum, licet egra,
Vobis vertice largior.
Vellent si pariter nemp̃ laboribus
Dum viuunt homines sollicitudine, &
Hec mortalia, vires
Infimæ licet, exequi:
Longè esset melior rebus in arduis
Cunctorum ratio, prospero & aethere
Nostri afforet ausis
Celo qui sedet alto.*

Dum viuo, prosum.

A N aged tree, whose sappe is almost spent,
Yet yettelcs het boughet, to warme vs in the coude:
And while it growet, het offalles still be kente,
But being faine, to it turneth into mould,
And doth no good: foe ere to graue wee fall,
Wee maie do good, but after noone at all.

*Prima, dum viuo, prosum
prosum trunca, nouis
frondibus augeo.*

5. kép

Emblémák a kötelességtudásról

(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 154–155; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 77b)

⁵⁶ Zs 197 – W 204.

⁵⁷ VARGA, *Sámboky (Sambucus) János emblémái, i. m.* (6. jegyzet), II, 231–232; HOMANN, *Studien, i. m.* (10. jegyzet), 54–55.

három a tölgy monológját, kettő a morális következtetést adja elő, s az utóbbiban a tölgy és a költő metaforikus egységben kapcsolódnak össze. Ezzel szemben Whitney epigrammája mindössze hat sorból áll, a monológ egyszerű említésre redukálódik, melyhez a másfél soros tanulság némileg erőltetetten kapcsolódik, s nyoma sincs a Zsámboky által körültekintően alkalmazott megszémélyesítésnek, fokozásnak és ellentéteknek.

Az adaptáció utolsó fő típusába azok a szövegek tartoznak, amelyekben egyszerre van jelen a törekvés a bővítésre és a rövidítésre. A jelentős szerkezeti átalakításon átment szövegek mellett ezek tekinthetők Whitney leginkább önálló teljesítményének. Előfordul például, hogy az ajánlás eredeti címzettjére és a magára Zsámbokyra vonatkozó utalások értelemszerű elhagyásával párhuzamosan az eredetiben nem szereplő mitológiai hivatkozást épít be, illetőleg újakkal cseréli fel Zsámboky példáit, hasonlatait.⁵⁸ Másutt jelentősen megváltoztatja az elbeszélés és a moralizáció arányát, részeinek sorrendjét.⁵⁹ A koraérettség veszélyeire figyelmeztető, *Praecocia non diuturna* mottójú epigrammából (Zs 117 – W 173) – melynek témája Alciato óta kedvelt motívum az emblematikában – Whitney elhagyja a képen is szereplő martilapúra és mandulafára vonatkozó utalásokat. Ugyanakkor némileg módosítja az értelmet, amikor új elemként a porba írtak mulandóságát szembeállítja a márványba vésett dolgok időtállóságával, a mottóra visszautaló közmondás („Soone ripe, soone rotten turnes”) és a vers végére illesztett Vergilius-idézet azonban az eredeti tanulságát erősíti. Ugyanerre a típusra példa a *Fides non apparentium* mottójú, a hit fontosságára intő epigramma átdolgozása (Zs 1564, 230 és Zs 1566, 199 – W 71; 6. kép; az 1564-es kiadásban az epigramma két sorral rövidebb). Az elvont témát Zsámboky egy synecdochés szerkezettel, a halászra is utaló hal hasonlatával vezeti be. Azután az Istenhez vezető szűk útra és a krisztusi megváltás hitet megalapozó gondolatára utal, majd a hitre való felszólítás után az ajánlás címzettjéhez forduló személyes figyelmeztetéssel zárja a verset. Whitney hosszan részletezi

⁵⁸ Zs 62–W 171, Zs 137–W 103, Zs 107–W 26, Zs 204–W 178.

⁵⁹ Zs 1576, 243–W 32, Zs 1576, 279–W 59.

Fides non apparentium.

Ad Michaëlem Brutum.

NITITVR inuisus certò fiducia rebus,
 Alto flexu uagus piscis ut amne latet.
 Est tenebrosam iter, angustumque ad templa Deorum:
 Apparent minimum sunt manifesta tamen.
 Sic nos qui in celum Christus reuocauit ab orco
 Credere promissis, tutaque uerba iubent.
 His te committas, nec aget te deus error,
 Quæ mora securus fallere, quisite potest?

Fides non apparentium.

De BARTHRAAM CALTHORPE Esquire.

THE fisherman, doth caste his nettes in sea,
 In hope at length, a happie hale to haue,
 And is content, long time to pause, and staie,
 Though, nothing elles hee see, besides the waues:
 Yet, onelie truit for thinges vnseene dothe serue,
 Which feedes him ofte, till he doth almoste sterue.

If fishermen, haue then suche constant hope,
 For hidden thinges, and such as doe deciae,
 Let Christians euen, the eyes of faithe hould ope,
 And thinke not longe, for that which lastes for aie,
 And on Gods worde, their hope to anchor faste,
 Whereof each iote, shalbee fullfilled at laste.

Non bene mollata celestia nomina gaudent,
 Sed, quæ præstantia est & sine ulla, fide.

Ouid. Epist. 14.

6. kép

Emblémák a hit fontosságáról

(Zsámboky: *Emblemata*, 1564, 230; Whitney: *A choice of emblems*, 1586, 71)

a Zsámboky által éppen csak felvillantott, bizonyosság és bizonytalanság ellentétére építő hal- és halász-hasonlatot, s ezt a második szextettbe is átvezeti. A keresztény hitre csupán általában utal, ezzel gyengíti a vallásos értelmezést, s az isteni eredetű tehetség világi hatalmasok szolgálatába állításának veszélyeire intő megjegyzés helyett Ovidius-idézettel zárja a költeményt.

Összegzés

A következtetések összefoglalása előtt, az összehasonlítás kedvéért vessünk egy pillantást a Zsámboky-mű Jacques Grévin által készített francia fordítására, Whitney Alciato-adaptációira és az első, talán legbefolyásosabb francia emblémagyűjtemény, La Perrière *Théâtre des bons engins* (Paris, 1539) című művének Whitney-féle adaptációira. Whitneyhez hasonlóan Grévin, akit Zsámboky még második párizsi tartózkodása idejéből személyesen ismert, a lehetőségekhez képest törekedett a könnyebb érthetőségre és a stílushatások megőrzésére.⁶⁰ Ugyanúgy, mint Juniusfordításában,⁶¹ itt is egyszerűsítette, illetőleg csökkentette a tudós utalásokat, megerősítette az erkölcsi tanulságot és az érzelmi elemeket, kísérletet tett változatos ritmikai megoldások alkalmazására, s a meglévő metszetek hatása is lemerhető. Ugyanakkor Grévin Plantin megbízásából dolgozott, s eltérő feladatából következően jóval szorosabban kötődik forrásához, mint Whitney. Ő is gyakran alkalmazza a strofikus szerkezetet, s szórendi változtatásokkal próbálja visszaadni az alakzatok egy részét. Törekszik a versbeli mozgások érzékeltetésére, de akadnak rendkívül gyenge és szélsőségesen rövid megoldásai is.

Whitney Alciato-adaptációit elemezve a tartalmi változtatások (így pl. a keresztény, esetenként protestáns referenciák és a hazafias vonatkozások megjelenése, a társadalmi együttműködés szerepének hangsúlyozása és a nők kedvezőbb megítélése) mellett Mary V. Silcox rámutatott Whitney több jellegzetes formai módosítására.⁶² Megfigyelése szerint Whitney nagy szabadsággal, eredeti módon kezelte Alciato szövegeit és Mignault kommentárjait.

⁶⁰ Alison ADAMS, *Jacques Grévin and his Translation of Sambucus' Emblemata*, De Gulden Passer, 75(1997), 138–182.

⁶¹ Uő, *Jacques Grévin et sa traduction française des Emblemata d'Hadrianus Junius*, De Gulden Passer, 73(1995), 37–66; vö. Donald GORDON, „*Veritas filia temporis*”: *Hadrianus Junius and Geoffrey Whitney*, *Journal of the Warburg Institute*, 3(1939–1940), 228–240.

⁶² Mary V. SILCOX, „*Gleanings out of other mens harvestes*”: *Alciato in Whitney's A Choice of Emblemes = The Art of the Emblem: Essays in honor of Karl Josef Höltgen*, ed. Michael BATH, John MANNING, Alan R. YOUNG, New York, AMS Press Inc., 1993, 161–200.

Bővítései rendszerint az erkölcsi tanulság elmélyítését, az olvasó megszólítását és cselekvésre ösztönzését szolgálják. Az olvasók egy szűkebb körének szóló megjegyzések, tudós utalások elhagyása, a tárgy és az értelmezések bővítése egyaránt arra utal, hogy Whitney egy Alcibiadésnál szélesebb közönséghez fordult. Whitney gyakran bevonja az olvasót a tanulságba, ami jelzi, hogy intellektuális válasz helyett érzelmi hatást kívánt elérni. Az epigrammák szellemessége, rövidegsége és rejtvény jellege többnyire háttérbe szorul az erkölcsi szabályok hangsúlyozásával szemben.

A La Perrière művéből merített hét, más vélemény szerint nyolc adaptáció a Zsámboky-átköltésekhez hasonló elvek alapján készült.⁶³ Whitney a francia szövegeket is nagy szabadsággal kezeli, s nincs lényeges különbség a latin és a nemzeti nyelvű forrásokból merített szövegek adaptációs módszere között. Gyakran bővít költői képekkel, elbeszélő vagy leíró részekkel, elsősorban a díszítés érdekében. Ezt a forrást is csak kiindulásnak használja, az új morális értelmezés új asszociációkat kelt, és nemegyszer hangsúlyeltolódást hoz létre az eredetihez viszonyítva. Módosítja a mottók egy részét, néha átalakítja a szerkezetet, s új ismereteket is közöl. Átköltései nem kevésbé didaktikusak forrásánál, de didakticizmusa több az egyszerű moralizációnál. Tudatában van forrása irodalmi értékének, s a latin mottókkal és marginális jegyzetekkel is törekszik a szövegek irodalmi státusának megőrzésére.

A Zsámboky- és Whitney-féle gyűjtemény keletkezési körülményeinek, tartalmi, szerkezeti és stílusbeli sajátosságainak vizsgálata, valamint a szövegek párhuzamos olvasata fényt vet a késő humanista emblematikus költészet imitációs és adaptációs hagyományának átalakulására és a kifejezési forma nagyfokú flexibilitására a XVI. század utolsó harmadában. A szövegösszevetés tanulságainak értékelésében a minőségi szempontok mellett tekintettel kell lennünk arra is, hogy a két összeállítás végső megformálása hasonló, illetőleg egymással érintkező szellemi környezetben ment végbe. Az eltérések a nyelvi különbségek mellett

⁶³ Alison SAUNDERS, *The Theatre des bons engines through English Eyes: La Perrière, Combe and Whitney*, *Revue de littérature comparée*, 64 (1990), 653–673; vö. TUNG, *Whitney's A Choice of Emblemes Revisited*, i. m. (30. jegyzet), 41.

mindenekelőtt az alkotómódszer egyéni sajátosságaiból, a szerzői célkitűzés, imitáció-koncepció és személyes érdeklődés eltérő hangsúlyából, változásából, valamint a nyomdászti gyakorlatnak az emblémáskönyvek megjelenésére gyakorolt hatásából magyarázhatók. Míg a Zsámboeky-epigrammák többségének eredetisége nem vitatható, Whitney összeállítása az egyik első, szinte kizárólag és következetesen már meglévő emblémáskönyvekből kompilált gyűjtemény nemzeti nyelven, melynek nagy szerepe volt a korábbi hagyomány összegzésében, közvetítésében és a további emblémakompendiumok ösztönzésében.

Érdekes felidézni a megfigyelést, amely szerint az embléma forma történetét alapvetően befolyásolták az *imitatio* poétikai szabályai a hasonlóságra és különbségre vonatkozóan.⁶⁴ A költőnek csak bizonyos megszorításokkal nevezhető Whitney és a moralizáló tudós költészet nem jelentéktelen képviselőjeként számon tartott Zsámboeky teljesítményének összevetése érzékelteti az emblematis divat mint „intellektuális játék” és a költészet kapcsolatát, a köztük lévő határok átjárhatóságát, megvilágítja a késő humanista irodalmi alkotásmód mechanizmusait, s egyben lehetőséget ad a kreatív művészi *imitatio* és az imitatív verselmény közti átmenetek, a különböző műveltségi szinten álló imitációs eljárások tanulmányozására.⁶⁵ Az imitációról vallott késő humanista álláspontok jelentősen különböznek egymástól, s az elképzelések szinte szerzőnként változnak az *imitatio*-tan latin és nemzeti nyelvű alkalmazásáról, az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásáról, az imitatio típusairól, eszközeiről, kritériumai-

⁶⁴ Bernhard F. SCHOLZ, *From Illustrated Epigram to Emblem: The Canonization of a Typographical Arrangement = New Ways of Looking at Old Texts: Papers of the Renaissance Society*, 1985–1991, ed. W. SPEED HILL, Binghamton–New York, 1993, 149–157, itt: 156–157.

⁶⁵ August BUCK, *Poetiken in der italienischen Renaissance: Zur Lage der Forschung = Renaissance-Poetik / Renaissance Poetics*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, 1994, 23–36, itt: 27–34; vö. BÁN Imre, *Néhány gondolat az imitatio elméletéről = Jausz Béla Emlékkötet*, szerk. BAJKÓ Mátyás, Debrecen, 1976, 79–91; TARNAI Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 94(1990), 444–469.

ról és az *aemulatio*val való kapcsolatáról.⁶⁶ Általánosan elfogadott álláspont, hogy az *imitatio* egyaránt érinti az *elocutio*, az *inventio* és a *dispositio* területeit, s a Bartolomeo Ricci által *sequi-imitari-aemulari* kifejezésekkel jelzett három fő *imitatio*-típus között számos átmeneti forma található.⁶⁷ Julius Caesar Scaliger poétikájának egyik központi fogalmává, emelte az *imitatiót*.⁶⁸ Whitney imitációs és adaptációs gyakorlatának szempontjából nem a neves XVI. századi angol teoretikusok, így Roger Ascham, George Puttenham és Philip Sidney előremutató, a részletek helyett a min-tául választott művek szellemének megragadását, az értelmező folyamat és a kreatív spontaneitás jelentőségét hangsúlyozó koncepcióinak van szerepe,⁶⁹ hanem annak, hogy egyrészt az Erzsébet-kori szerzőknél az *imitatio* nemcsak a klasszikusok utánzását, hanem a kortársak egyszerű másolását is jelentette. Másfelől a XVII. század első felében az *imitatio*-tan kapcsolatba került a fordításelmélet körüli vitákkal, s a mechanikus fordítással szem-

⁶⁶ G. W. PIGMAN III, *Versions of Imitation in the Renaissance*, *Renaissance Quarterly*, 33(1980), 1–32; vö. D. A. RUSSELL, *De imitatione = Creative Imitation and Latin Literature*, ed. David WEST, Tony WOODMAN, Cambridge, 1979, 1–16; Hermann GMELIN, *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, *Romanische Forschungen*, 46(1932), 83–360; *Creative Imitation and Latin Literature*, ed. by D. WEST and T. WOODMAN, London, 1979; M. BIZER, *La Poésie au miroir: imitation et conscience de soi dans la poésie latine de la Pléiade*, Paris, 1995; M. L. MCLAUGHLIN, *Literary Imitation in the Italian Renaissance: The Theory and Practice of Literary Imitation from Dante to Bembo*, Oxford, 1995.

⁶⁷ Bartolomeo RICCI, *De imitatione libri tres*, Venetia, 1545, 43v; vö. Jozef IJSEWIJN, *La poésie latine humaniste: Le principe de l'imitation = L'époque de la renaissance 1400–1600*, réd. Tibor KLANICZAY, Eva KUSHNER, André STEGMANN, Bp., 1988, I, 495–509.

⁶⁸ Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* [Lyon], 1561, 214; vö. Herbert MAINUSCH, *Dichtung als Nachahmung: Ein Beitrag zum Verständnis der Renaissancepoetik*, *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 41(1960), 122–138, itt: 125–127.

⁶⁹ Roger ASCHAM, *The Schoolmaster = uó, English Works*, ed. W. A. WRIGHT, Cambridge, 1904, 246; George PUTTENHAM, *The Art of English Poesie = Elizabethan Critical Essays*, ed. G. G. SMITH, Oxford, 1904, II, 3–6; Sir Philip SIDNEY, *An Apology for Poetry*, ed. G. SHEPERD, London, 1965, 101, 103, 112, 116.

ben többek által előnyben részesített szabad fordítás (parafrázis) fokozatosan az *imitatio* egyik típusává lépett elő.⁷⁰

Zsámboky több emblémát szentelt az invenciózus utánzásról vallott, kora legmodernebb felfogását tükröző elképzeléseinek tolmácsolására. Mint Téglásy Imre rámutatott, Zsámboky nézeteit elsősorban az Adrien Turnèbe, Joachim Du Bellay és Jean Dorat nevével, illetőleg a Pléiade-dal jelezhető szellemi közeg, továbbá Johannes Sturm és a padovai ciceronianizmus befolyásolta, s retorikai emblémái mellett *De imitatione ciceroniana* című művében és Horatius-kommentárjában is külön gondot fordított az *imitatio* problémáinak részletes kifejtésére.⁷¹ Itt elég utalni arra, hogy Zsámboky az olyan eklektikus típusú, rejtett utánzás mellett foglalt állást, melynek során az utánzó a változatosan alkalmazott műhelyfogások segítségével teljesen magához hasonlítja a felhasznált mintákat, s a beépített imitációs elemek származási helyét a legfigyelmesebb kritikus sem tudja megállapítani. Az *imitatio* Zsámbokynál szoros kapcsolatban áll a retorikai *aptum* fogalommal és a költői ihlet isteni eredetéről vallott elképzelésekkel. Allegorikus imitációelméletének további fontos vonása, hogy igyekszik eleget tenni a hagyomány és újítás egysége követelményének, melynek fő kritériumai szerinte egyfajta eltérő hasonlatosság (*similitudo dissimilis*), az eredetiség, a változatosság és az utánzóttal legalább azonos esztétikai értékű mű létrehozása, azaz a versengés.

Zsámboky és Whitney egyaránt tisztában volt vállalkozásának poétikai jelentőségével. Whitney munkáját jelentősen megnehezítette Zsámboky csiszolt latinsága, a tartalmi és szerkezeti megfelelések, párhuzamok sorozatos előfordulása, a fogalmak és eszmék gyakori szembeállítás, a szabad és változatos szórend, s

⁷⁰ Helmut WINTER, *Zur Entwicklung des imitatio-Konzepts in der englischen Literaturtheorie des 16. und 17. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 8(1978), 35–47, itt: 40–45; J. W. BINNS, *Intellectual Culture in Elizabethan and Jacobean England: The Latin Writings of the Age*, Leeds, 1990, (ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 24), 141–159.

⁷¹ TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon, i. m.* (6. jegyzet), 92–117.

mindezek következtében Whitney ritkán kerülhette el az egész költemény újragondolását. S bár az eddigi összevetések az emblémaképekből és az egész szövegekből indultak ki, a hatás nem zárható ki az eltérő képpel illusztrált, de azonos témát tárgyaló epigrammák és a részleges adaptációk esetében sem.

Ahogy Zsámboky epigrammái sem egyenletes minőségűek, ugyanúgy Whitney változatainak színvonala is jelentősen különbözik mind önmagukhoz, mind az alapul vett forrásokhoz viszonyítva. Az sem tagadható, hogy Whitneynek vannak Zsámbokyénál sikerültebb változatai. Az összegző tendenciák és elhagyások egyszerre vannak jelen a bővítéssel, az átszerkesztéssel, a tartalmilag hű fordítással és a klasszikus referenciákkal történő kiegészítéssel. A strofikus szerkezet gyakori alkalmazása Whitneynél a fordítás megkönnyítése mellett a tagolást, az áttekinthetőséget szolgálta, ugyanakkor ezzel a beavatkozással gyakran veszendőbe ment az eredeti epigrammák összefogottsága, feszültsége, szellemessége és sűrítettsége. További fontos különbség, hogy míg Zsámboky túlnyomórészt költői képek sorozatában gondolkodott, melyek utólag kaptak vizuális kifejezést, Whitney a szövegek mellett a meglévő képi ábrázolásokat is figyelembe vette. Az angol szerző általában lelkiismeretesen dolgozott, s nem találtunk példát félrefordításra vagy a forrással alapvetően ellentétes értelmezésre.

Zsámboky és Whitney gyűjteményét egyaránt magas intellektuális színvonalú, döntően a belsőre figyelő, arisztokratikus eszmei tájékozódás jellemzi, melynek meghatározó eleme a különböző felfogások és nézőpontok egymás mellé állítása, szinkretizmusa. Erre utal a motívumok forrásvidékek szerinti megoszlásának hasonlósága ugyanúgy, mint a közös témák jórészt azonos, legfeljebb kisebb hangsúlyeltolódásokkal történt feldolgozása. Közös sajátosság az antik auktorok, a pszeudoklasszikus mitográfiai irodalom, a humanista közhelygyűjtemények és az aiséposi hagyomány moralizáló állatszimbolikájának⁷² mint fő

⁷² Sister Mary NOLDE, *Whitney's A Choice of Emblems and Three Commonplace Collections of Erasmus*, Diss., St. Louis Univ., 1964; vö. Mason TUNG, *A Serial List of Aesopic Fables in Alciati's Emblemata, Whitney's A Choice of Emblems and Peacham's Minerva Britanna*, *Emblematica*, 4 (1989), 315–329.

inspiráló forrásoknak a kiemelkedő jelentősége, valamint a morális és művelődési igény következetes összekapcsolása. Ugyanakkor Zsámboky értelmezései rendszerint összetettebbek és kevésbé direkték Whitney értelmezéseinél, s míg az előbbi fő célja a rejtettség, az *argutia* megvalósítása volt, az utóbbi elsősorban érthetőségre törekedett, s nyoma sincs a Zsámboky-féle ezoterikus emblémafelfogásnak.

A két gyűjtemény alapvető különbsége, hogy bár mindkét szerző műveltsége nagyjából azonos irányultságú, műveik tükrözik a szerzők eltérő invencióját és erudícióját, a humanista tudás különböző szintű elsajátítását és közvetítési módját, az imitáció, újrafeldolgozás és eredetiség eltérő koncepcióját. Míg ugyanis Zsámboky kiterjedt és alaposan átszűrt filológiai ismeretek birtokában, tizenöt éves szövegkiadói gyakorlattal a háta mögött,⁷³ egyetemes emberi nézőpontból közelíti meg és oldottan, helyenként kifejezetten játékosan kezeli témáit, Whitneynél jól kitapintathatók a saját társadalmi közegéből és szűkebb aktuális környezetéből adódó, a művet elsősorban ezek elvárásainak megfeleltetni kívánó törekvések. Másfelől a margináliák és az epigrammák végére illesztett auktoridézetek elárulják, hogy Whitney csupán tárgyi forrásbázisnak tekintette az auktorokat; nem tudta együtt kezelni a Zsámbokynál még egységes és élő tudásanyagot, s olvasóinál sem számított ennek teljes körű meglétére. A hivatkozások, idézetek manierista túlburjánzása a tudós moralizáció és a didaktikus szándék előtérbe lépésével együtt a költészet rovására egy Zsámbokyénál populárisabb és partikulárisabb elképzelést és költészetfelfogást tükröz, amely túlmutat a klasszikus humanista irodalmi hagyományon, s jelzi annak fokozatos térvesztését.

Ezt a megfigyelést támasztják alá a művek retorikai sajátosságai. Közös jellemző a különböző alakzatok egymást erősítő kölcsönhatása, de ez Whitneynél jóval kevésbé érvényesül. Zsámboky kedvelt retorikai stratégiája a metonimikus gyakorlathoz épülő moralizáció, a költői kérdések és paradox ellentétek

⁷³ VARGA László, *Sámboky János filológiai munkássága*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 1(1965), 77–103; uő, *De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci*, Acta Antiqua, 14(1966), 231–244.

sűrű alkalmazása, valamint a figuratív nyelvi eszközök, a képi és verbális szimbólumok jelentős szerepe, s szoros kapcsolat fűzi az ekphrastikus hagyományhoz. Az általa használt retorikai eszközök egy részét Whitney is alkalmazza, de ezek változatossága nem éri el Zsámboky epigrammáinak retorikai és stílusbeli sokrétűségét.

JACOB BALDE MAGYARORSZÁGI BEFOGADÁSTÖRTÉNETÉHEZ

Régóta ismert, hogy Jacob Balde latin nyelvű művei nagyon korán átlépték a nemzeti és a felekezeti határokat. A külföldi recepció története azonban – néhány kivételtől eltekintve – jóval kevésbé feltárt, mint hatása a német nyelvterületen. Ennek egyik oka, hogy Balde műveiből aránylag kevés külföldi kiadás és fordítás készült.¹ Másfelől a neolatin irodalmi kölcsönhatások kutatása sokáig elhanyagolt területnek számított a különböző nemzeti irodalomtörténetekben. Így volt ez Magyarországon is, ahol a neolatin irodalom hosszú időn át az irodalmi kánon peremén helyezkedett el, s nemzetközi összefüggései jórészt áldozatul estek az anyanyelv mitizálásának és a nemzeti irodalmi hagyomány válogatási szempontjainak.² Az antik auktorok XVII–XVIII. századi befogadása csak kevésbé feltárt, a neolatin költészet műfajai közül egyedül az eposz történetét kutatták rendszeresen, s a XVII. század aránylag a legkevésbé ismert időszak.³

¹ Wilhelm KÜHLMANN, „*Ornamenta Germaniae*”: *Zur Bedeutung des Neulateinischen für die ausländische Rezeption der deutschen Barockliteratur = Studien zur europäischen Rezeption deutscher Barockliteratur*, Hg. Leonard FORSTER, Wiesbaden, 1983 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 11) 13–36. Itt: 20.

² Vö. Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, 1976, VIII.

³ SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hős-epika történetéből*, Bp., 1993; uő, *Studia hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999; uő, *Philologica hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002.

A német–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása magyar részről eddig a német nyelvű művek magyarországi befogadására, illetőleg a magyar tematikájú német munkákra korlátozódott elsősorban, s a német neolatin irodalom magyarországi kisugárzásának feltárása éppen hogy elkezdődött.⁴ A német germanisztika eddig főként a Nyugat-Európa és Itália felé mutató kapcsolatokkal foglalkozott annak ellenére, hogy a kelet- és délkelet-európai kisugárzás kutatása fontos eredményeket ígér a neolatin irodalmi kapcsolatok terén.⁵ A német humanista irodalom jeles költői, így pl. Eobanus Hessus, Georg Sabinus, Petrus Lotichius Secundus és Paul Schede Melissus ismertek voltak Magyarországon, míg a XVII. századi német neolatin írók közül Jacob Bidermann, Sigmund von Birken, Jeremias Drexel, Jacob Masen és Nicolaus Avancini számítottak a legismertebbek közé.

A recepció feltárását jelentősen nehezíti az életmű nagy terjedelme, s hogy a módszeres Balde-kutatás csak az 1960-as évek végén indult meg.⁶ Az életmű különböző területeit nem egyenlő mértékben vizsgálták, s csak nagyon kevés műnek van kritikai kiadása.⁷ További nehezítő körülmény, hogy Balde költészete jórészt az antik előképek közös imitációs bázisán nyugszik, az antikvitás óta ismert műfajokat, szövegtípusokat, szerkezeteket, motívumokat és toposzokat használ, s ezért az ún. „hatások”, „kölcsonzések” pozitívista értelemben nagyon nehezen megra-

⁴ Vö. pl.: Andor TARNAI, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 26(1984), 233–242; uő, *Deutschland als Zentrum der internationalen neulatenischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäischer Kultur um 1600*, Hg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, 1987, 155–164; uő, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 101(1997), 457–469.

⁵ KÜHLMANN (1. jegyzet), 14. Vö. pl. *Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit. Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung. 1. Arbeitsgespräch der Deutschen Neulateinischen Gesellschaft in Verbindung mit der Werner-Reimers-Stiftung Bad Homburg*, hg. v. Beate CZAPLA, Ralf Georg CZAPLA u. Robert SEIDEL, Tübingen, 2003.

⁶ Gisbert KRANZ, *Zu Jacob Baldes Bildgedichten* = Archiv für Kulturgeschichte, 60(1978), 305–325. Itt: 305.

⁷ Andrée THILL, *Balde-Forschung seit 1968* = BUCK, KLANICZAY (4. jegyzet), 221–230.

gadhatók.⁸ Ehhez járul, hogy a jezsuita didaktikus költészet átlagától eltérően Balde fölényesen alkalmazta az *argutia* teljes fegyvertárát és összes regiszterét,⁹ Magyarországon azonban ez az írásmód kevésbé számított elfogadottnak, s csak kevesen voltak képesek a művelésére.

Magyar történeti vonatkozások Balde műveiben

Mielőtt rátérünk a tulajdonképpeni recepciótörténetre, vessünk egy pillantást arra, milyen magyar vonatkozások találhatók Balde műveiben, s hogyan reflektált a költő a magyar történelemre és kultúrára. Ilyen vonatkozások politikai költészetében találhatók,¹⁰ melynek központi témája, a harmincéves háború és a fenyegető török veszély, Magyarországot is közelről érintette.

Az *Ad Germanos* c. óda (Lyr. I, 37) alcímében Balde párhuzamba állítja egymással a svédek németországi, illetőleg a törökök magyarországi és ausztriai pusztításait. A kötet következő, *Ad aquilam Romani Imperii* c. darabjának (Lyr. I, 38) negyedik strófája a hunokat említi, akiket a korabeli köztudat a magyarok őseiként tartott számon. A következő három óda (Lyr. I, 39–41) a török elleni háborúk három hős hadvezérét dicsőíti és követendő példaként állítja a németek elé.

⁸ KRANZ (6. jegyzet), 310; ÁCS Pál, *Galambok Mársnak sisakjában...* = *Jankovics József 50. születésnapjára*, Bp., 1999, 14–15.

⁹ Andrée THILL, *Religiöse Dimensionen der argutia-Poetik am Beispiel Jacob Baldes = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 771–778; Wilhelm KÜHLMANN, *Einleitung = Jacob BALDE SJ, Urania Victrix – Die Siegreiche Urania. Liber I–II – Erstes und zweites Buch*, in Zusammenarbeit mit J. HUBER, W. STRAUBE eingel., hg., übers. u. komm. v. L. CLAREN, W. KÜHLMANN, W. SCHIBEL, R. SEIDEL, H. WIEGAND, Tübingen, 2003, VII–XLI. Itt: XXXIV–XXXV. Vö. Yasmin Annabel HASKELL, *Loyola's bees: Ideology and industry in Jesuit Latin didactic poetry*, Oxford, 2003.

¹⁰ SCHÄFER (2. jegyzet), 232–249.

Az első Kasztrióta György (Szkander bég), a török ellen küzdő albán fölkelők vezére, akinek alakját később Jacob Masen eposztémaként ajánlotta.¹¹ Kasztrióta 1444-ben szövetséget kötött Jagelló Ulászló magyar királlyal a török ellen. Miután három év múlva a török ellene fordult, s elfoglalta Albánia jelentős részét, Hunyadi János katonai segítséget és pénzt kért a pápától, az 1448. október 18–19-i rigómezei ütközetben azonban az ódában is megnevezett Murád szultán felmorzsolta Hunyadi seregeit. Balde nem említi a szövetségekötést; Kasztrióta Györgynek harci erényeit és ügyességét dicséri, s bátorsága miatt többek között a líbiai oroszlánhoz hasonlítja.

A második óda II. Fülöp hadvezérét, Don Juan d'Austriát dicsőíti, aki az 1571-es lepantói tengeri csatában legyőzte a török hajóhadat. Mátyás király apjának, a „terror Turcarum”-nak nevezett Hunyadi Jánosnak, aki 1456-ban Nándorfehérvárnál nagy túlerővel szemben aratott győzelmet a török felett, Balde külön ódát szentelt. Ebben Pannónia díszének nevezi Hunyadit, hősnek, akitől a török állandóan rettegett, s akinek neve még a síró török gyermekeket is hallgatásra bírta. Üstököshöz hasonlítja, az üdvösség csillagának (*salutis stella*) mondja, s Kapaneusz thébai hőssel állítja párhuzamba, aki dárdájával legyőzte a nemeai királyfi, Archemorosz vesztét okozó sárkányt. Az utolsó strófában Balde Hunyadival való versengésre szólítja fel honfitársait, s azt kívánja, az ő példája élesítse ki fegyvereiket.

Az epódoszok könyvének első darabja (Epod. 1) a birodalom rendjeihez fordul, s összefogást sürget a török veszély elhárítása érdekében. Balde itt felidézi a török hódítás történetét Görögország és Ciprus elfoglalásától Bécs ostromáig, s külön megemlékezik Pannónia népének tűzzel-vassal történt elpusztításáról, Buda, Székesfehérvár és Esztergom elfoglalásáról. A *Sylvae* V. könyve 14. darabjának tárgya ugyancsak a török birodalom terjeszkedése a különböző szultánok alatt, s Balde külön megemlíti Magyarország és Lengyelország meghódítását. Először ironikusan dicséri a törököt, majd az óda végén nemzetközi összefogásra szólít fel a török viasszaszorítása érdekében.

¹¹ SZÖRÉNYI, *Hunok és jezsuiták* (3. jegyzet), 9.

Lényegében ugyanez a célja a *Sylvae* egy másik, a birodalom fejedelmeihez címzett, ismert darabjának (lib. IX, 11). Balde először erőteljes képet rajzol a fúriák, azaz az irigység, a nagyravágás, az egyenetlenség és a birtoklásvágy meneküléséről a béke közeledtének hírére, majd a béke áldásait részletezi mitológiai eszközökkel. Végül apokaliptikus látomásban előre vetíti a különböző népek, köztük a magyarok egymással vívott harcát arra az esetre, ha a hatalmasok mégsem tudnának megegyezni.

Több epikus darabot szentelt Balde a török háborúk császári hadvezéreinek, köztük az 1620-ban Pozsonynál elhunyt Henri Dampierre-nek és az 1621-ben Érsekújvár ostromában elhunyt Karl Bonaventura Buquoy generálisnak (OPO III, 276–281).¹² Míg a Dampierre halálát elbeszélő darab egyaránt megnevezi Pannóniát és a halál pontos helyszínét, a Buquoy-t dicsőítő csupán Pannóniát, a Dunát és Bécset említi. Mindkét esemény jelentős figyelmet keltett a kor német nyelvű publicisztikájában, Balde azonban nem a csaták körülményeit részletezi, hanem változatosan dicsőíti a hadvezérek harci erényeit. A két Magyarországon elhunyt hadvezért egy harmadikkal, Pappenheimmel együtt Balde megemlíti a *Poema de vanitate mundi* 72. darabjában is (OPO VII, 140–142.). A sorozat 86. darabjában a németekre támadó svédekkel Attila hunjaihoz hasonlítja (OPO VII, 163–165). A Tilly tábornok halálára készített búcsúztatóban (Parentatio) Balde külön részt szentelt a hadvezér magyarországi győzelmeinek (OPO VIII, 303–312, 317.). A már ismert városnevek – Buda, Székesfehérvár, Győr – mellett itt megemlíti a Tisza, Száva, Drina, Mura és Dráva folyók, valamint a szigetvári hős, Zrínyi Miklós nevét is.

Összességében megállapítható, hogy Balde nem csekély történeti és földrajzi ismerettel rendelkezett Magyarországról. Önálló tárgyként az ország nem jelenik meg nála, a török háborúkkal összefüggésben azonban többször, kiemelt helyen említi. Magyarország török megszállását az európai keresztény uralkodók szégyenének nevezi, összefogásra szólítja fel a fejedelmeket, s folya-

¹² Jacob BALDE, *Opera poetica omnia*, München, 1729, I–VIII (a továbbiakban: OPO). A császári hadvezérek halálának további feldolgozásához vö. *Bethlen Gábor korának költészete*, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/8), 69–74.

matosan napirenden tartja a török kiűzésének és Magyarország felszabadításának gondolatát. Ebben lényegében Sarbiewskit követi, aki a lengyelek és a Habsburgok összefogását sürgette Magyarország töröktől való felszabadítása érdekében.¹³

Balde művei a magyarországi könyvtárakban

Balde magyarországi hatástörténetének megalapozását segíti a könyv- és könyvtártörténeti összefüggések tisztázása. Ehhez szükség van annak megállapítására, hogy mely művek, milyen kiadásban, hol, mikor, milyen körben álltak rendelkezésre. A művek egykori elterjedésének legfontosabb forrásai a történeti könyvtárak állományjegyzékei és a ma is meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzései. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Balde művei a jezsuita kollégiumi könyvtárakban voltak meg a legnagyobb számban. Az állományjegyzékek tanúsága szerint a győri kollégium rendelkezett a legnagyobb számú Balde-művel. Itt egyaránt megvolt a *Poesis Osca sive drama georgicum* (München, 1646), a *Vultuosae Torvitatis encomium* (München, 1658), a *De laudibus B. Mariae V. odae partheniae* (München, 1648), a *Batrachomyomachia* és a *Sylvarum libri VII* (München, 1643) egy-egy példánya. A *Poemata* (Köln, 1660) hat, a *Lyrice* és egy *Miscellaneá*-nak nevezett – valószínűleg a *Lyrice libri IV. et Epodon lib. unus* c. kiadvánnyal azonos – kötet (Köln, 1646) összesen tizenegytizenegy példányban állt rendelkezésre, ami mutatja, hogy ezeket a műveket rendszeresen használták az oktatásban.¹⁴

Kassán 1682-ben egyaránt megvolt a *De laudibus B. Mariae Virginis* (München, 1648), az *Antagathysus* (München, 1658) és

¹³ Jean-Marie VALENTIN, *L'or et le fer* = Matthias Casimir SARBIEWSKI, *Choix de poèmes lyriques*, Paris, 1995, VII–XVIII. Itt: XVI.

¹⁴ *Catalogus librorum*, A Győri Bencés Rendház Könyvtára, J 784, 114, 117.

az *Urania victrix* (München, 1663).¹⁵ Nagyszombatban az 1632-ben elkezdett katalógus szerint megvolt a *Sylvae lyricae* kölni – valószínűleg 1646-os – kiadása, az 1690-es jegyzék szerint a *Poema de vanitate mundi* (München, 1638), az 1660-as kölni kiadású *Poemata* I. kötete és egy 1647-ben Münchenben megjelent „alia opuscula Poetica”.¹⁶ A zsolnai kollégium könyvtárában 1712-ben megvolt a *Poemata* 1660-as kölni kiadásának I., III. és IV. kötete, továbbá az *Urania victrix* (München, 1663),¹⁷ Lőcsén a *Poemata* (Köln, 1660) II. kötete és az *Urania victrix* (München, 1663) egy példánya.¹⁸ A jegyzékek szerint egy-egy Balde-művel rendelkező jezsuita könyvtárak közül a *Poema de vanitate mundi* egyaránt megvolt Turócon, Szakolcán és Komáromban, az *Urania victrix* Eperjesen és Pozsonyban.¹⁹

A ma is meglévő példányok tulajdonosi bejegyzései tovább árnyalják a képet. Egy-egy példányban volt meg az *Urania victrix* (München, 1663) a zágrábi,²⁰ a *Templum honoris apertum virtute Ferdinandi III* (Köln, 1651) a nagyszombati²¹ és a *Batrachomyomachia* (Wien, 1708) szemelvényes kiadása a szakolcai kollégiumban, az utóbbi helyen a syntaxis magiszterének szobájában.²² Az 1729-es müncheni összkiadás egy példányát a pozsonyi jezsuiták a címlap kéziratos megjegyzése szerint 1731-ben regisztrálták és a poétika tanára használta.²³ A *Poemata* 1660-as kölni

¹⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990, I, 22, 520; 22, 525; 22, 526.

¹⁶ *Catalogus novus librorum collegii Tirnaviensis Societatis Jesu: Conscriptus 1690*, BEKK, J 2/1, 157; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Nagyszombat 1632–1690*, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997, II, 55, 786; 183. A *Poema de vanitate mundi* nagyszombati példánya: BEK, Hf 1169.

¹⁷ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékszerű források*, s. a. r. ZVARA Edina, Szeged, 2001, 416–417.

¹⁸ BEKK J 10/5, 38. A *Poemata* korábban Lőcsén őrzött második példánya: Pécsi Egyetemi Könyvtár, 34.944.

¹⁹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig* (15. jegyzet), 254; BEKK J 16, 53; J 10/3, 32; J 10/4, 33; J 10/10, 92.

²⁰ A példány: BEK Hf 1167.

²¹ A példány: BEK Ga 2595.

²² A példány: BEK Fa 6904.

²³ A példány: BEK Hf 580.

kiadásának a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányában az I. kötet elején három és fél oldal terjedelmű, kézzel írott tartalommutató, ún. Syllabus carminum tanúsítja az egykori használatot.²⁴ A jelenleg hiányzó III. kötet elveszett címlapját a szolgálati katalógus címfelvétele szerint Kaprinai István jezsuita történész pótolta kézírással.

A jezsuita könyvtárakon kívül Balde művei megtalálhatók voltak más rendek könyvtáraiban is. Így például a *Batrachomyomachia* (Regensburg, 1637) szerepel az egri és pásztói ciszterciek könyveinek 1788-ban készített jegyzékében.²⁵ A *Poemata* (Köln, 1660) IV. kötete a szentgotthárdi, a *Carmina selecta* 1824-es, Rohn-féle kiadása a zirci ciszterciek könyvtárában volt, illetőleg van meg.²⁶ A *Poema de vanitate mundi* (Köln, 1747) egy példányát a zobori kamalduli remetesség könyvtárában regisztrálták 1765-ben.²⁷

Balde művei szórványosan eljutottak magánszemélyek tulajdonába is. Így például a *Sylvae lyricae* egy példányát 1667-ben a jezsuitáknál tanult író és katona Pázmány Miklós, az *Urania victrix* egy példányát 1690-ben Berényi György Nyitra megyei nemes könyvei között vették számba.²⁸ A *Solatium podagricorum [...] libri duo* (München, 1661) egyik – Balde három másik művével egybekötött – példánya Bozzay János ex librisét őrzi,²⁹ a *Batrachomyomachia* (Ingolstadt, 1637)³⁰ és a *Iephtias* (Amberg, 1654) egy-egy példánya a Péchy–Zichy család boldogkőváraljai könyv-

²⁴ A példány: BEK Hf 580.

²⁵ *Catalogus librorum Agriensium et Pasztoviensium post R.R. Patres Cistercienses Repertorium Anno 1788*, BEKK J 16, 28.

²⁶ A példányok: Zirci Ciszterci Rend Könyvtára, *Poemata*, jelzet nélkül; *Carmina selecta*, 23.346.

²⁷ A példány: BEK Hf 1046.

²⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak: 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LACZKOVITS Miklós, Szeged, 1992, II, 51, 367; 136, 198.

²⁹ A példány: OSzK, 323.981-2-3-4. Az egybekötött művek: *Medicinae gloria per Satyras XXII. Asserta*, München, 1651; *Antagathyrus*, München, 1658; *Satyra contra abusum tabaci*, München, 1657. A podagra-témához vö. *Laus Podagrae az az az köszvénynek ditsireti*, kiad. TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, 1936.

³⁰ A példány: OSzK 181.309.

tárának tulajdona volt.³¹ Első pillantásra meglepőnek tűnhet, de – mint arra később visszatérünk – nem véletlen, hogy Balde műveinek két, XIX. század eleji kiadása megvolt a magyar felvilágosodás forradalmár költője, Batsányi János tulajdonában. Az egyik a *Carmina selecta* Orelli-féle kommentált válogatásának 1818-as második kiadása, a másik a *Carmina* 1829-es augsburgi kiadásának első része.³² Mindkét kötetben az első kötetábla belső oldalán olvasható a „Batsányi” bejegyzés. Említést érdemel az is, hogy az *Urania victrix* első kiadása megvolt a történetíró Horvát István könyvtárában.³³

A jelenlegi magyarországi könyvtárak közül a szekularizált szerzetesi könyvtárak állományának egy részét magában foglaló budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a legtöbb Balde-kötetet. Az előbbi összesen tizenöt tételt birtokol az 1638–1747, az utóbbi tizenegyet az 1634–1829 közti időből, többségében a szerző életében megjelent első kiadást. Nagyobb számú munka található még Baldétól az egyes egyházmegyei könyvtárakban. Így például a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár összesen tíz tételt őriz az 1637–1856 közti időből, köztük a *Iephtiaszt*, a *Solatium podagricorumot* és az 1729-es müncheni összkiadást. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban összesen hat, a Győri Egyházmegyei Könyvtárban négy tételt tartanak számon Balde műveiből. A poétikai szempontból fontos *Expediatio Polemico-Poetica* (München, 1664) egy példányát a Veszprémi Érseki Könyvtár őrzi.

Összességében megállapítható, hogy Balde fontosabb munkái kivétel nélkül eljutottak Magyarországra. Jelentős részük több példányban volt meg és nemcsak a jezsuiták tulajdonában. Kiemelést érdemel az első kiadások és a Balde hírnevét megalapozó művek nagy száma, az 1660-as kölni és az 1729-es müncheni összkiadások, továbbá a nagyszabású öregkori mű, az *Urania*

³¹ A példány: Debreceni Egyetemi Könyvtár, 752.712.

³² A példányok: OSzK P.o.Lat.1077; P.o.Lat. 1078. Vö. Max WEHRLI, *Zur Balde-Edition des Johann Conrad von Orelli = Jacob Balde und seine Zeit: Akten des Ensisheimer Kolloquiums 15.–16. Oktober 1982*, Hg. Jean-Marie VALENTIN, Bern, 1986, 284–290.

³³ *Horvát István könyvtárának katalógusa*, OSzK, Fol. Hung. 1806, fol. 72v.

victrix magas példányszáma. A felsorolt adatok tükrében helyesbítésre szorul a megállapítás, mely szerint az 1729-es müncheni összkiadás Bajorországon kívül csak ritkán fordul elő.³⁴

Az irodalomelméleti kézikönyvek és kéziratok jegyzetek tanúsága

A befogadástörténet fontos fejezetét alkotja Balde nevének említése az irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratok jegyzetekben. Ismeretes, hogy Balde nem sokra értékelte a poétikatan-könyveket,³⁵ ugyanakkor a jezsuiták Európa-szerte ajánlották őt a költői imitáció mintaszerzőjeként. Nem volt ez másként Magyarország sem, ahol Balde művei sűrűn előfordulnak a jezsuita kézikönyvekben és kéziratok oktatási segédletekben, s hatása egészen a XIX. század elejéig kimutatható.

A humaniorák első éves repetenseinek 1734-ben Szakolcán összeállított kéziratban Hellmayr Antal már a bevezetőben ajánlja Baldét a szatirikus és a lírai költészet tanulmányozásához.³⁶ A poétikával foglalkozó rész második, a stílussal és az elégiával foglalkozó fejezetében többek között Balde műveinek olvasását és jegyzetelését ajánlja, az elégia készítését részletező kilencedik fejezet pedig az *Urania victrix*t említi meg a műfaj követendő példái között. A kisebb költői műfajokat tárgyaló tizedik fejezet ötödik, a betegségből való meggyógyulás alkalmából írt üdvözlő verset (soteria) és hetedik, a búcsúzó és az útról hazatérőket köszöntő verset (apobaterion – epibaterion) bemutató paragrafusában Balde ugyancsak szerepel az ajánlott szerzők között. Az egyéb költői műfajokat tárgyaló tizenegyedik fejezet szatíráról

³⁴ Jürgen GALLE, *Die lateinische Lyrik Jacob Baldes und die Geschichte ihrer Übertragungen*, Münster, 1973, 3.

³⁵ Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650: Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, München, 1979, 250–251.

³⁶ *Institutio ad litteras humaniores 1734*, BEKK F 33.

szóló negyedik paragrafusa és a lírai verset bemutató tizenkettedik fejezet többek között ugyancsak tanácsolja Balde műveinek olvasását. A kézirat végén található az ajánlott szerzők és művek tematikus jegyzéke, mely az elégiászerzők művei között ismét említi az *Urániát*. Balde neve feltűnik még a Vergilius-követők, a jeles szatíráköltők, lírikusok és drámaírók (*Iephtias*) között.

A budapesti Egyetemi Könyvtár F 37 jelzetű kézírata további reprezentatív példája a humaniorák oktatásához készült tanári segédleteknek, s számos egyezést mutat az előbb ismertetett jegyzettel.³⁷ Balde neve itt is az első rész első fejezetének a költők olvasásával foglalkozó második paragrafusában tűnik fel először, a szatirikus és a lírai költészet ajánlott szerzői között. A drámával foglalkozó hatodik rész utolsó, tizenharmadik paragrafusa, mely a rétorok és poéták deklamációit tárgyalja, többek között Balde *Expositio polemico-poetica* (München, 1663) c. művének tanulmányozására hívja fel a figyelmet. A kézirat végén, a humaniorák elsajátításához ajánlott könyvek jegyzékében – ugyanúgy, mint az előző jegyzetben – az elégiászerzők művei között az *Urania*, a Vergilius-követőké között a *Batrachomyomachia* szerepel. Balde neve ezenkívül feltűnik még a szatíra, a lírai költészet és a dráma (*Iephtias*) ajánlott szerzői között.

Két további, a jezsuita oktatásban használt kéziratot jegyzet ugyancsak többször említi Baldét, s tanúsítja művei ismeretét. Az egyik a *Poematát* a retorika, a *Poema de vanitate munit* a retorika és a poétika magisztereinek, az *Urania* első részét a poétáknak és a grammatika magisztereinek ajánlja figyelmébe.³⁸ A másik jegyzet az elégia műfaj példái között tartja számon az *Uraniát*.³⁹

A poétika nyomtatott kézikönyvei között elsőként említjük egy ismeretlen jezsuita *Ars metrica* c., először 1698-ban Nagyszombatban megjelent, majd 1712-ben és 1733-ban változatlan formában ugyanott kiadott munkáját.⁴⁰ A klasszikus auktorok mellett

³⁷ *Commentarii in litteras humaniores*, BEKK F 37.

³⁸ *Catalogus librorum in cubiculis religiosorum*, BEKK J 3.

³⁹ *Collectanea historica, politica et ecclesiastica: Catalogus librorum humaniorum*, I/9, BEKK G 114.

⁴⁰ A példányok: BEKK RMK II 434; Ha 1267; Ha 547.

az összeállítás több jezsuita költőtől is hoz példákat, s Sautel, Menestrier és Bussières mellett két alkalommal Baldéra is utal. Az epithetonok hozzáadásának mesterségéről szóló második fejezetnek a főnevek felcserélését (mutatio) tárgyaló, második szekciója az átvitel (translatio) módozatait, azaz a metaforaalkotás lehetőségeit mutatja be. A kilencedik pont tárgya a dolgok megnevezése ismertetőjegyek (signum) segítségével. Az uralkodók, népek megnevezésének egyik módja a jelvényekből, címerekből vett szimbólumok költői használata. Ennek egyik példája az első Balde-idézet, melyben az európai fejedelmeket a béke szentesítésére és a török elleni harcra buzdítja a költő, s a germánokat a sas, a törököket a hold képével nevezi meg.⁴¹ A második idézet a népeknek a birodalmak jelentős folyóival történő megnevezését illusztrálja.⁴² Az *Ad illustriss. et excellentissimos pacificatores Monasterii congregatos* (Sylv. IX, 4.) c. ódából vett idézetben a Scaldis (ma: Schelde) a belgákat, a Themze az angolokat, a Rajna a germánokat, az Ister a törököket és a magyarokat jelöli. A két idézet tanúsítja, hogy a XVII–XVIII. századi jezsuita poétikák példatárában Magyarországon is mintaszerzőnek tekintették Baldét és szívesen hivatkoztak rá.

Annak bizonyítására, hogy Balde neve egészen a XIX. század elejéig előfordul a magyarországi latin poétikákban, az expiarista Grigely József először 1807-ben megjelent, majd több kiadást megért *Institutiones poeticae* c. kompendiumát idézzük.⁴³ A drámának szentelt harmadik könyv tizenharmadik, az ajánlott drámaszerzőket és műveket felsoroló fejezetében a *Iephtiasra* található utalás. A szatíráról szóló részben a felsorolt újkori szerzők között első helyen áll Balde, s neve ott van a lírai költészet jeles újabb kori képviselői között is.

A Magyarországon kiadott poétikákban való hivatkozásoknál nem kisebb jelentőségű Balde többszöri említése a rendtárs Jacob Masen irodalomelméleti műveiben. Ismeretes, hogy poetológiai fő művében, a *Palaestra eloquentiae ligatae*ben (I–III, Köln,

⁴¹ *Ars metrica*, Tyrnaviae, 1698, 109–110.

⁴² *Uo.*, 114–115.

⁴³ GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Budae, 1807, 124, 157, 172.

1654–1657) Masen többször szól Baldéról, s dicséri lírájának szépségét, erejét, rövidségét, iróniáját és éleselmjűségét. Horatius mellett Masen Sarbiewskit és Baldét tekintette a lírai költészet mintaszerzőinek, s az utóbbit elsősorban a szellemes, sűrített kifejezőmód miatt állította Horatius mellé.⁴⁴ Az óda tárgyalásában ugyancsak utalt rá, mint ajánlott előképre.⁴⁵ A Masen által javasolt concettista fikciók alkalmazása Baldének is tipikus eljárása, s Balde conceptizmusa szoros összefüggést mutat Masen conceptus-elméletével.⁴⁶ Masen tárgyalja Balde Horatius-paródiáját, s a lírai parafrázis példájaként idézi a *De granadillo Indico* c. ódájának egyik sorát.⁴⁷

A *Palaestra* több vonatkozásban kanonizálta a Balde által követett költői gyakorlatot. Ezért nem mellékes, hogy Masen az argutia mértékadó elméletírójának számított Magyarországon is.⁴⁸ Nevét gyakran említik a különböző irodalomelméleti kézikönyvek, s művei nagy számban rendelkezésre álltak elsősorban a jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. Aktív használatukat tanúsítják a tulajdonosi bejegyzések, a különböző műfajú irodalmi művek hivatkozásai és a képzőművészetre gyakorolt hatása. Masen poétikájának elterjedése és ismerete fontos közvetítő tényezője volt Balde magyarországi recepciójának.

Recepció az irodalmi műfajokban

Amennyire megállapítható, a magyarországi neolatin költők munkáiban – ugyanúgy, mint pl. a franciáknál⁴⁹ – hiányoznak a

⁴⁴ SCHÄFER (2. jegyzet), 157, 170–171.

⁴⁵ GALLE (34. jegyzet), 13.

⁴⁶ SCHÄFER (2. jegyzet), 158, 160, 174.

⁴⁷ Urs HERZOG, *Divina poesis: Studien zu Jacob Baldes geistlicher Oden-dichtung*, Tübingen, 1976, 93. 132a jegyzet.

⁴⁸ L. a Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez c. fejezetet a kötetben.

⁴⁹ KÜHLMANN (1. jegyzet), 20.

konkrét utalások Balde műveire. Ez nem zárja ki rejtett kölcsönzések és utánzások jelenlétét, különösen a Horatiusra hivatkozó versciklusokban. Ezek azonban csak részletes összehasonlító elemzéssel lennének feltárhatók, melyhez jelenleg hiányoznak a feltételek.

Szörényi László megállapította, hogy Melchior Guttwirt cseh jezsuita, II. Rákóczi Ferenc tanára *Amores Mariani* (Linz, 1690) c., Rákóczinak ajánlott verseskötete az Ovidius-imitáció szélsőséges lehetőségét valósítja meg, amennyiben a Mária-kultuszt párosítja Ovidius szerelmi elégiáinak formájával, kötetkompozíciójával és – bizonyos értelemben – erotikus tematikájával.⁵⁰ Ismeretes, hogy a Mária-ódák fontos helyet foglalnak el Balde költészetében, s hogy ezek az ódák Sarbiewski koncepciója nyomán igen gyakran Vergilius, Ovidius és főként Horatius istennőinek és nőalakjainak transzfigurációjával, különböző szerelmi és erotikus motívumok Máriára történő óvatos átvitelével dicsőítik az Istenanyát.⁵¹ Valószínűnek látszik, hogy Guttwirt Mária-elégiáiban számolnunk kell nemcsak az említett antik szerzők, hanem Balde ösztönzésével is. Ezt látszik igazolni az azonos tematikájú versek sora (pl. *Salutatio Angelica, Immaculata, Genovefa*) és a világi szerelmi motívumok mindkét szerzőnél gyakori, allegorikus felhasználása.

A dráma műfajára térve, a Jephte, illetőleg Iephtias téma gyakran feltűnik a XVII–XVIII. századi magyarországi jezsuita és piarista színjátékokban. Az 1630–1771 közti időszakból összesen tizenkét ilyen tárgyú előadásról maradt fenn adat,⁵² a darabok

⁵⁰ SZÖRÉNYI, *Hunok és jezsuiták* (3. jegyzet), 44–48.

⁵¹ SCHÄFER (2. jegyzet), 218–232. Vö. *Spolia Vetustatis. Die Verwandlung der heidnisch-antiken Tradition in Jakob Baldes marianischen Wallfahrten: Parthenia, Silvae II 3 (1643)*. Eingeleitet, hrsg., übers. und erl. von Andreas Heider. München, 1999.

⁵² STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, IV, *Mutatók*, összeáll. H. TAKÁCS Marianna, Bp., 1994, 117; KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., 2002, 195, 224.

szövege azonban csupán egyetlen esetben ismert.⁵³ Ez az 1750-ben Gyulafehérváron előadott, *Jephthe* c. drámaszöveg címében, szerkesztésében, terjedelmében és szereplőinek összetételében egyaránt különbözik Balde *Iephthias*-ától:⁵⁴ öt helyett csupán három felvonásra tagolódik, jóval rövidebb annál, tizennégy helyett csupán négy szereplő adta elő, s a kórus szerepét egy próféta vette át. Balde darabja minden bizonnyal hozzájárult a téma magyarországi népszerűségéhez, egyes jelek, így például bizonyos kifejezések előfordulása és Jephthias szolgájának, Baracusnak a szerepeltetése azonban arra utalnak, hogy a magyar szerző közvetlenül vagy közvetve ismerte Balde szövegét, s felhasználta és a modern drámaszerkesztés elveihez közelítette annak elemeit. A gyulafehérvári szöveg egyben jelzi Balde magyarországi hatásának legtávolabbi kisugárzási pontját délkeleti irányban.

A jezsuita Rájnys József a jezsuita iskolai poétika egyik utolsó magyar képviselőjének számít a XVIII. század második felében. Magyar nyelvű verseit, Anakreón-, Horatius-, Ovidius- és Vergilius-fordításait a klasszikus versmértékek változatos alkalmazása jellemzi. A Szily József püspöki beiktatására írt *Pásztori dal* c., allegorikus versében együttesen alkalmazza a négyes és negyedfeles trochaeusokat: a hét négyes trochaeust a strofák végén egy negyedfeles trochaeus zárja.⁵⁵ Mint Trencsényi-Waldapfel Imre megállapította, ez a forma az antik verselés utolsó nagy megújítójánál, Sarbiewskinél tűnik fel legkorábban, az *Aquilae Radiivliae nuptialis pompa* c. költeményben (Lyr. V, 7), leggyakrabban azonban Balde alkalmazta. Sarbiewski Claudianusra hivatkozik mintaként, akinek egyik epithalamiuma más metrikai eszközökkel ugyan, de Sarbiewski verséhez hasonló stílushatást ér el.

⁵³ BARTAKOVICS József, *Opera poetica*, I, OSzK, Quart. Lat. 693., I. 55r–65v.

⁵⁴ Vö. Jean-Marie VALENTIN, *Baldes »Jephthas« und das Problem des christlichen Stoizismus*, *Argenis* 2(1978), 37–72; Heidrun Führer, *Ein Menschenopfer zur Ehre Gottes und zum Trost der Menschen: Jacob Baldes Jephthas, eine jesuitische Tragödie im Dienste der Gegenreformation* = *Neulateinisches Jahrbuch* 4(2002), 89–154.

⁵⁵ TRENCSENYSI-WALDAPFEL Imre, *A latin versművészet utolsó korszakából (Rájnys József »Pásztori dal«-ához)*, *EPhK* 57(1933), 105–111.

Balde ezt a versformát használja például az erdő hangulatának érzékeltetésében (OPO II, 31), a boldog lelkek hazájának ábrázolásában (OPO II, 219), Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz legendájának megverselésében (OPO VII, 408), valamint egyik Mária-ódájában (OPO VI, 420). Rájnis és mintái között csupán annyi a különbség, hogy míg Sarbiewskinél és Baldénál minden hatodik, illetőleg ötödik trochaicus diameterre következik egy catalecticus tetrameter, a negyedik versláb után cezúrával, Rájnisnál hét négyes trochaeust követ egy negyedfeles. Az idillikus hangulat, a lágy hangzás és a jellegzetes gondolatritmus mindhárom költőnél a tárgytól függetlenül a versforma fő sajátossága, s Rájnis egyik mintája és ösztönzője a forma alkalmazásában Balde lehetett.

Az egyik legjelentősebb Balde-hatás a magyar irodalomban a költő korai eposzához, a *Batrachomyomachia*-hoz kapcsolódik. Csokonai Vitéz Mihály azonos című ifjúkori műve a pseudo-homéroszi eposz és Balde szatirikus-didaktikus eposzának együttes ismeretében készült 1792-ben.⁵⁶ Csokonai „Blumauer módja szerint”-i travesztiát írt, s Baldéhoz hasonlóan az allegorikus társadalombírálat szellemében dolgozta fel a témát. Az eposzról írt tanulmányában így jelölte meg műve viszonyát Balde eposzához: „Balde nevű Német Jésovita kidolgozta ezt a Görög Originál szerint Deák Hexameterekben de sokkal bővebben, és V Könyvekre szabta fel; én is hasonlóképpen nem szó szerint fordítottam, hanem a furtsaság’ kútfejét megduplázván, travestáltam, és IV Pipadohányra vagy is IV Könyvre osztottam”.⁵⁷ Mivel a kritikai kiadás ehhez a szöveghez megjegyzi, nem bizonyos, hogy Csokonai olvasta Balde művét, a továbbiakban a két mű összevetésével próbáljuk bizonyítani, hogy Csokonai nemcsak olvasta, hanem

⁵⁶ *Batrachomyomachia: Homers Froschmäusekrieg auf römischer Trompete geblasen von Jakob Balde S.J. (1637/1647) mit kritischer Ausgabe des ersten Buches, Übers. und Kommentar von Veronika Lukas, München, 2001; CSOKONAI VITÉZ Mihály Összes Művei: Költemények, II, 1791–1793, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988, 33–61.*

⁵⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály Összes Művei: *Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 54; vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály Összes Művei: *Feljegyzések*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., 2002, 720.

ösztönző forrásként is használta azt. Nem mellékes körülmény, hogy az 1729-es Balde-összkiadás első hat kötete, benne a *Batrachomyomachiá*val, egy másik Balde-művel együtt megvolt Csokonai iskolája, a Debreceni Református Kollégium könyvtárában.⁵⁸

Ismeretes, hogy ezt a művét Csokonai közel egy időben írta az osztrák, magyar és porosz seregek franciaországi intervenciójával. Állítása szerint elkészítette a téma travesztálás nélküli változatát, szorosan a Homérosznak tulajdonított eposzparódiát követve, ez azonban ugyanúgy nem maradt fenn, mint a mű 1794-ben készen álló apológiája.⁵⁹ Egyértelműen Balde ösztönzésére utalnak az aktuálpolitikai vonatkozások: Balde a harmincéves háború eseményeit kommentálja, Csokonai a francia forradalom nyomán kialakult francia–Habsburg ellentétet állítja a középpontba. Mindkét szerző alapvetően háborúellenes, békepárti beállítottságú.⁶⁰ Az aktuálpolitikai célzatosság határozza meg mindkét mű szerkezetét, tartalmát és nyelvi eszközeit. Balde ösztönzésére utal a nevek használata: ahogy átdolgozása bevezetésében Balde jegyzékbe vette a békák és az egerek neveit, s a görög neveket latinra fordította, ugyanúgy Csokonai is magyarra fordította a nevek többségét.⁶¹ A nevek egy része Csokonainál franciás, illetőleg németes (egy esetben szláv) hangzású. A magyar, német és szláv hangzású nevek kivétel nélkül az egereket, a franciás hangzásúak a békákat jelölik: az utóbbiak a franciákat, az előbbiek a forradalom ellen fellépő Habsburg (magyar, német, szláv) seregeket jelképezik. Ezen túlmenően ugyanúgy, mint Baldénál, Csokonai szövegében is rejtett utalások találhatók a korabeli eseményekre: az egyik oldalon ide tartozik a convent, a respublica, a „szabadság

⁵⁸ A példányok: G 2595; G 3216.

⁵⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei: Költemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 341; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*, ItK 74(1970), 14–26.

⁶⁰ A Csokonai-mű különböző értelmezéseihez vö. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai »Elveszett alkotmánya«: a Békaegérharc = uő, Csokonai művei nyomában*, Bp., 1981, 414–475; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 413–414.

⁶¹ FERENCZI Zoltán, *Csokonai*, Bp., 1907, 32–34; SZILÁGYI (59. jegyzet), 16–22.

fája”, a kokárda és a „nemzeti nóta” (Marseillaise), a másikon a magyar országgyűlés külsőségeinek, a Rákóczi-nótának és a Habsburg-csapatok hadi készülődésének az említése.

Elsősorban a nyelv különbségéből adódik, hogy a stílus terén kevesebb párhuzam található. Míg Balde műve a tudós német erkölcszatíra stílushagyományába illeszkedik,⁶² Csokonai a Blumauer-féle travesztia stílusmakaronikumát követi, melynek fő jellemzői a nyelvi anakronizmusok, a groteszk játékosság, a hétköznapi nyelv fordulatai, a szójátékok, komikus-szatirikus elemek, latinizmusok és tréfás ötletek halmozása.⁶³ Ugyanakkor Balde eposzát is jellemzik a találó szóalkotások, tréfás ötletek, s német és latin–német nyelvű versei egy részében (pl. *Poema de vanitate mundi*, *Agathyrus Theutsch*) ő is tudatosan használta a vulgáris, ám tudós utalásokat rejtő nyelvi formát.⁶⁴ Balde és Csokonai művének közös stíluseszménye a gúny és az irónia, s ahogy Balde elsősorban saját honfitársait bírálja, Csokonai kritikája is jórészt a magyar–osztrák–porosz fél ellen irányul. A mű rejtett politikai célzata annak idején egyértelmű volt; a költő életében nem jelenhetett meg, s a cenzúra miatt sok helyen módosítva csak 1813-ban látott napvilágot.⁶⁵

A két mű között természetesen jelentős különbségek is találhatók, mindenekelőtt a terjedelem, a szerkezet és a verselés tekintetében. Balde 2561 hexameterével szemben Csokonai jóval rövidebben, 1021 váltakozva négy, illetőleg három jambusból álló sorban, a sajátos képletű, hétsoros ún. blumaueri strófában adja elő a történetet.⁶⁶ Balde öt könyvével szemben Csokonai négy, ún. pipa-dohányra osztotta fel travesztiáját, mégpedig úgy, hogy Balde második és harmadik könyvének anyagát a második „pipa-do-

⁶² Rudolf BERGER, *Jacob Balde: Die deutschen Dichtungen*, Bonn, 1972, 180–181.

⁶³ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei: Feljegyzések* (57. jegyzet), 726–727. Vö. Edith Rosenstrauch-Königsberg, *Freimaurerei im josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner*, Wien–Stuttgart, 1975, 190.

⁶⁴ BREUER (35. jegyzet), 271.

⁶⁵ SZILÁGYI (59. jegyzet), 24.

⁶⁶ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes Művei: Költemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 465–466.

hány”-ban foglalta össze. Ezek az eltérések azonban nem érintik a két mű tendenciájának alapvető rokonságát, s Balde ösztönző szerepe a Csokonai-mű keletkezésében a bemutatott párhuzamok alapján biztosnak tekinthető.

Különös módon került kapcsolatba Balde névvel Herder nagy magyar tisztelője, Batsányi János. Ismeretes, hogy Batsányira kezdetben erősen hatott a barokk poétika imitáció-tana, s jelentős szerepet játszott az alkalmi óda műfajának megújításában. A Nápoleon észak-itáliai előretörése miatt 1796 novemberében összehívott pozsonyi országgyűlés alkalmából, az országgyűlés hangulatának befolyásolására – Michael Denis és Johann Melchior Edler von Birckenstock mellett – Batsányi latin nyelvű ódát intézett a magyar rendekhez (*Ode ad Hungaros*), mely a következő évben németül is megjelent.⁶⁷ A három verset Karl August Böttiger névtelen cikkben ismertette Wieland folyóiratában, a *Der neue Teutsche Merkur* 1797. évi első kötetében. Böttiger az ismertetésben ódája alapján nem kis túlzással új Baldeként üdvözölte Batsányit: „Hier ist den Deutschen ein neuer Balde erstanden, nur daß er weniger üppig, wie jener, Schlag auf Schlag trifft und darin sehr viel ähnliches mit den bewunderten Oden des Raf. Fabretti hat.”⁶⁸

Batsányi Wielandot vélte az ismertetés szerzőjének, melyre 1797. január 10-én barátjához, Johann von Müllerhez, a Bécsben tartózkodó svájci történetíróhoz intézett levelében fenntartásait hangoztatva így reflektált: „Von einem Wieland recensiert und gelobt zu sein, ist eine recht schmeichelhafte Sache. [...] Aber mein Freund, Dir sage ich! es ist nicht diese Ode, wornach ich von Männern wie Wieland, beurteilt werden möchte.” Böttiger írása eljutott Herderhez, aki levélben kifogásolta a túlzó dicséretet. Elsősorban épp azzal nem értett egyet, hogy Böttiger Balde mellé állította Batsányit. Herder levelét Böttiger továbbította Müllerhez, a következő visszakozó megjegyzéssel: „Höchst interessant ist mir die genauere Bekanntschaft mit dem Edeln von

⁶⁷ BATSÁNYI János *Összes Művei*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953, I, 148–152, 500–505.

⁶⁸ THIENEMANN Tivadar, *Herder és Batsányi*, EphK, 38(1914), 146–148.

Batsányi gewesen. Meine Begeisterung für seine Ode hat mir sogar, wie Sie aus Herders Billet lesen werden, einen kleinen Verweis zugezogen; aber warum mußte ich auch parallelisieren!”⁶⁹

Magát az ódát Batsányi valószínűleg baráti ösztönzésre, kufsteini fogságából való kiszabadulásának évében írta, saját kínos bécsi helyzetének enyhítése érdekében. A költeményben a Vezúv kitöréséhez hasonlítja Napóleon itáliai támadását, Európa végső veszélyét hangoztatja, s a császár háborús terveinek támogatására szólítja fel a magyar rendeket az ősi vitézségre hivatkozva. Már ennyiből is látható, hogy Batsányi ódájának szelleme alapvetően különbözik Balde békevágyától, s ha ismerte is az ő *Ad Germanos* c., a régi római erkölcsök helyreállítását és a békét szorgalmazó ódáját, az aligha hatott rá. Mint korábban említettük, Balde válogatott művei csak jóval az óda megszületése után, az 1810-es, 20-as években jutottak Batsányi tulajdonába, s nem zárható ki a lehetőség, hogy épp az említett Böttiger-féle párhuzam következtében szerezte be azokat.

Balde-fordítások a XIX. században

Az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt egészen a XIX. század elejéig, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy ezt megelőzően nem készültek magyar fordítások Balde műveiből. Ettől kezdve azonban egyre kevesebb jelentős költő választotta kizárólagos vagy alternatív nyelvként a latint, s megnőtt a kedv a nemzeti nyelvű művek latin nyelvű és a latin nyelvű művek nemzeti nyelvű tolmácsolására. A század közepén kezdett feledésbe merülni a neolatin irodalmi kánon, kivételekkel azonban itt is számolnunk kell.⁷⁰ Az sem véletlen, hogy Balde állandó jelzőjének („német Horatius”) magyar megfelelője nem egy XVII.

⁶⁹ A két idézet: THIENEMANN (68. jegyzet), 146; vö. *Briefe an Johann von Müller*, Hg. v. Johann H. MAURER-CONSTANT, Schaffhausen, 1839, I, 249; BATSÁNYI János *Összes Művei* (67. jegyzet), 502.

⁷⁰ SZÖRÉNYI, *Philologica hungarolatina* (3. jegyzet), 186–195.

századi latin költővel kapcsolatban jött létre, hanem a XIX. század első harmadának jeles Horatius-fordítójára és -kiadójára, Virág Benedekre alkalmazták, aki saját magyar nyelvű költészetében is nagy műgonddal és természetességgel használta a római költészet eszméit, formakincsét.

Több mint hatvan évvel azután, hogy Herder kiadta Balde-átköltéseit, s kezdett megnőni a Baldérol szóló életrajzi és irodalomtörténeti munkák száma,⁷¹ megjelent nyomtatásban Balde hat ódájának magyar fordítása. A fordítás jelentőségét elsősorban az adja, hogy Balde latin nyelvű műveinek ezt megelőzően nem volt magyarországi kiadása, utánnyomása, magyar vagy német fordítása.⁷² A fordításokat Fojtényi Kászon Ferenc bencés szerzetes, a győri bencés gimnázium, később a pannonhalmi főiskola tanára készítette és a győri gimnázium 1859/60. évi értesítőjében jelentette meg a gimnázium végzett növendékeinek ajánlott tanulmány kíséretében.⁷³

A tanulmány címe – *Balde Jakab, a nagy német-latin költő* – önmagában is jelzi a szerző elismerő viszonyulását. Keletkezéséhez fontos ösztönzést adtak Herder átköltései és Balde-értékelése, valamint a költő növekvő tekintélye a német klasszika és romantika irodalmában. Az életrajzi bevezető röviden szól Balde történetírói munkásságáról és felidézi annak értékelését Leibniz által. Költészetének méltatását a nagy előd, Sarbiewski felidőzésével kezdi, s a XVII. század óta eltelt időszak legremekőbb latin lírikusának nevezi Baldét. Méltatja képzelőerejét, meglepő gondolatait, képeit és hasonlatait, nyelvezetének kifejezésbeli változatosságát, a tárgygyal arányos gazdagságát, finomságát és erejét. Kiemeli az életmű tematikus, műfaji változatosságát és nagy terjedelmét, s mindezek alapján – meglepő túlzással – egyenesen Horatius elé helyezi a költőt. Megemlíti Caspar Barlaeus Baldéhoz írt episztoláját, méltatja német nyelvű költészetét, polihisztori

⁷¹ Vö. Joseph BACH, *Jakob Balde: Ein religiös-patriotischer Dichter aus dem Elsass*, Freiburg/Br. 1904, 135.

⁷² Vö. GALLE (34. jegyzet), 15–24.

⁷³ FOJTÉNYI [KÁSZON Ferenc], *Balde Jakab, a nagy német-latin költő* = Tudósítvány a pannonhegyi Sz. Bene-Rend győri Fő-gymnásiumáról 1859/60-diki Tanévben, 1–23.

műveltségét, vallási elkötelezettségét, Mária-tiszteletét és az *Urania victrix* pápai elismerését, s idézi Christoph Bechtlin Balde-epigrammáját.

Ezután Fojtényi hosszan foglalkozik Herder és Schlegel Balde-méltatásaival és Herder átköltéseivel. Részletesen bírálja Herder válogatásának egyoldalúságát, felekezeti elfogultságát, s szeméreveti, hogy részben megfosztotta a verseket felekezeti és mitológiai jegyeiktől.⁷⁴ Szembeszáll Herder negatív ítéletével az *Uraniáról* („Eine hartes, im Grunde unpoetisches System”) és Balde politikai tárgyú verseiről, s költészetét – némileg bőbeszédűen – védelmébe veszi Schlegel „pártosság”- és „korán kialakult előítéletek”-vádjaival szemben. Messzemenően egyetért ugyanakkor a nemzeti nyelv művelését és a nemzeti egység megteremtését szorgalmazó herderi gondolattal. Ezt követően Balde betegsége hajlamos testalkatának jellemzésére idézi a *Dirae in catarrhum* c. óda (Lyr. II, 35) első három strófáját, megemlíti poétikai értekezését, a harmincéves háborúval kapcsolatos műveit, s idéz a *Sylvae* III. kötetének ajánló leveléből. A tanulmányt Balde halálának felidézése és a művek fordításhoz használt 1729-es és 1824-es kiadásainak ismertetése zárja, kiegészítve a buzdítással Balde magyar nyelven történő imitációjára és további fordítások elkészítésére.

A szövegeket Fojtényi a *Lyrica* első három könyvéből választotta. Minden fordítás előtt közli a latin szöveget az 1729-es kiadásból, s rövid tárgyi magyarázatokat illeszt eléjük. Ezekben felhasználta a Rohn-féle kiadás jegyzetanyagát. A lapalji jegyzetekben további tárgyi és nyelvi magyarázatok találhatók. A lefordított ódák tárgya a szerző melankóliája Breisach bevétele miatt (I, 36), Hunyadi János (I, 41) és Mária dicsérete (II, 44 és III, 5), saját verseinek csodálatos megtalálása (III, 27) és a költő megköszorúzása (III, 48). A Hunyadit dicsőítő óda kivételével ezeket a verseket Herder is lefordította.⁷⁵

⁷⁴ GALLE (34. jegyzet), 40–48; vö. WEHRLI (32. jegyzet).

⁷⁵ HERDERs *Poetische Werke*, III, *Terpsichore*, Hg. v. Carl REDLICH, Berlin, 1881, 25,3; 78,153; 106,227; 133,307; 266,181. Herder Balde-fordításának recepciójához Goethénél vö. Dieter BREUER, *Goethes christliche Mythologie: Zur Schlußszene des Faust* = *Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins* 84/85 (1980/81), 7–24.

A fordításokat tartalmi pontosságra törekvés, filológiai hűség és az eredeti versemérték viszonylag könnyed követése jellemzi. Fojtényi nem törekedett átdolgozásra vagy átköltésre, s ahol lehetett, sorról sorra fordított. Azt, hogy Herder átköltését is használta, egyik jegyzete tanúsítja, melyben megindokolja, hogy a „buxus”-t miért nem a Herder által alkalmazott „Buchsbauum” magyarításával keletkezett „puszpáng”-gal, hanem egy kevésbé ismert tájnyelvi kifejezéssel adja vissza. Ez utóbbiakkal mértékkel él („sürje”, „locska”). Ritka a tagmondatok felcserélése, s csak elvétve fordul elő a ritmus miatt alkalmazott apró bővítés és a zavaró szórend. Viszonylag ritka a keresett szóképzés („dalmodor”, „zsarnokvezérek”, „délfény”, „édmosoly”, „nyárlomb”), az eredetiben nem szereplő szóismétlés („kihörgé” – „Így hörge hajdan”) és a mára feledésbe merült kifejezés („korány”, „topoly”). Herder átköltéseihez viszonyítva Fojtényi általában szorosabban követi forrását. Előfordul, hogy elhagyja azt, amit Herder megőriz (pl. I, 36, 2. strófa: „Boeote” – „Böotier”), Herder hazafias betoldásait azonban rendszerint mellőzi (pl. I, 36, 3. strófa: „Seufzer ums Vaterland”). Összességében Fojtényi fordításai valamivel fölötte állnak a kor átlagának, az eldugott helyen való megjelenés azonban minden bizonnyal megakadályozta szélesebb körű elterjedésüket.

A XIX. század utolsó negyedében a jezsuita Rosty Kálmán (1832–1905) magyar–latin szakos gimnáziumi tanár, költő és műfordító vállalkozott Balde több versének átültetésére.⁷⁶ Rosty húszéves korában tért át az evangélikusról a katolikus hitre, s a magyar mellett latinul is jól verselt. Számos neolatin költőt fordított, köztük például Janus Pannonius, Sarbiewski és Pázmány Péter verseit. Fordított továbbá középkori himnuszokat és kora újkori egyházi énekeket, s nemcsak latinból, hanem franciából, németből és olaszból is fordított. A maga korában ünnepeelt költőnek számított, nevét azonban ma már csupán az irodalomtörténet tartja számon. Költészetét újklasszicista hangvétel, emel-

⁷⁶ TIMÁR Kálmán, *Rosty Kálmán S. J. élete és műfordításai. Születésének százados évfordulójára. Irodalomtörténeti értekezés*, Kalocsa, 1932, 7–10, 19–20.

kedett vallási ihletettség, bizonyos nyelvi csiszoltság és helyenként dagályosság jellemzi. Verseken kívül novellákat és színdarabokat is írt, az utóbbiakat maga tanította be a kalocsai jezsuita diákoknak. Életművének jelentős része kéziratban maradt, illetőleg napilapokban és folyóiratokban szétszórva található. Az 1930-as évek elején még meglévő kéziratok hagyatéka jelenleg lappang.

Magyarok Nagyasszonya (Kalocsa, 1903) c. kétkötetes versgyűjteményében, melynek középpontjában Mária áll, összesen hat Balde-fordítás (átdolgozás) és két Balde által inspirált költemény található. Ezek kivétel nélkül Máriát dicsőítik, s Rosty mindezeket a szövegeket beillesztette saját versei közé. Különböző napilapokban jelent meg két további ódafordítása és egy satirikus Balde-utánzata. A művek egy részének kéziratban maradása és szétszórtság miatt nem zárható ki további fordítások előkerülése.

Fojtényihoz hasonlóan Rosty az 1729-es összkiadást használta forrásként, s az ódákat ő is a *Lyrice* első három könyvéből választotta. A Mária-ódák közül kiemelkedik az *Ad Divam Virginem* (I, 43) c. Horatius-imitáció és az *In gratiam nobiliss. Adolescentis Sebastiani Venatoris* (II, 7) c., hosszú oxymoron-sorozatból álló, a költő Máriához való hűségét hangsúlyozó kompozíció átültetése. Az *Ad D. Virginem. In Silva Quietis, vulgo Waldrast* (II, 11) c. költemény a Mária-kegyhelyekkel és kegyképekkel kapcsolatos ódák csoportjához tartozik. Rosty két olyan ódát is átültetett, melyek Mária egy-egy kedvelt epithetonjára épülnek. Ezek a Mária mint betegek gyógyítója epitheton feldolgozó, *Ad D. Virginem. Salutem Infirmorum* (II, 41) c. és a Mária mint navis institoris gondolatot középpontba állító, *Ad B. Virginem. Iturus Eberspergam* (III, 11) c. kompozíció. Rosty ugyancsak lefordította a híres Mennymbemenetel-ódát, melyet Urs Herzog paradigmaticusnak tekint Balde egész Mária-költészetére (*Ad D. Virginem. Assumptam*, III, 7).⁷⁷

Az említett gyűjtemény konkrét forrásmegjelölés nélkül, „Balde után” megjegyzéssel közölt két verse közül az első a tejútra mint ugyancsak kedvelt Mária-szimbólumra épül. A tejút

⁷⁷ Herzog (47. jegyzet), 107–149.

„Mária mint útmutató az üdvösségre” értelemben gyakori motívuma a Mária-emblematikának (pl. Luca Contile, Typotius/Sadeler, Giovanni Ferro, Herman Hugo, *Imago primi saeculi SJ*, Filippo Picinelli),⁷⁸ Baldénál a tutenhauseni Mária-kegyhellyel kapcsolatos ódában fordul elő (*Legatio Secunda, Ad D. Virginem Duntenusanam*, Sylv. II, 3). A második vers címe *Mária káromlóhoz*, melynél Balde több Mária-ódájának ösztönzése is számításba jöhet.

A napilapokban megjelent fordítások közül az egyik a már Fojtényi által is átültetett Hunyadi-óda (*Heros III. Joannes Hunniades Terror Turcarum Dictus*, Lyr. I, 41),⁷⁹ a másik a halálról való temetői elmélkedés (*Enthusiasmus. In Coemeterio considerantis Mortem*, Lyr. II, 39).⁸⁰ Az *Agathysus*, az *Antagathysus* és a *Solatium podagricorum* c. szatírák ösztönzésére született *A kopaszság apoteóziisa* c. ditirambus. Ezt a művet „farsangi bohókás szabad utánzat”-nak nevezte a szerző.⁸¹

Egy-két kivételtől eltekintve Rosty nem törekedett filológiai hűségre, fordításai inkább átköltéseknek nevezhetők. Az eredetit még a forrásmegjelöléssel közölt versek többségénél is csupán kiindulópontnak tekinti saját nyelvi leleményének kibontakoztatására, melynek következtében veszendőbe megy Balde egyéni stílusának, költői erejének jelentős része. A forráshoz fűződő eltérő viszonyt jelzik a verscímek után álló, „Balde Lyr. II, 11”, „Balde után”, „Balde nyomán szabadon” típusú megjegyzések. Egyedül a Hunyadi-óda átültetését nevezi Rosty a bevezetőben „megkísértett hű fordítás”-nak. Ugyanitt „az újkor Horácá”-nak, „a keresztény latinság legnagyobb lantosá”-nak nevezi Baldét. Az ódák címét néha rövidítve adja vissza (pl. II, 11; III, 7), több-

⁷⁸ Dieter BITTERLI, *Der Bilderhimmel von Hergiswald: Das barocke Emblemzyklus der Wallfahrtskirche Unserer Lieben Frau in Hergiswald bei Luzern, seine Quellen, sein mariologisches Programm und seine Bedeutung*, Basel, 1999, 97.

⁷⁹ Magyar Állam, 1880. nov. 4. 1. A „Magyar Állam” tárcája c. rovatban.

⁸⁰ TIMÁR (76. jegyzet), 8. egy strófáját közli, megjelenési helyeként a Magyar Korona c. napilapot adja meg, időpont-megjelölés nélkül, uo. 20.

⁸¹ TIMÁR (76. jegyzet), 9–10. egy strófáját közli, megjelenési helyeként a Magyar Korona c. lap tárca rovatát adja meg, „1878 táján” megjegyzéssel. Az 1877-es és 1878-as évfolyamokban nem található.

nyire azonban teljesen új címet ad (pl. I, 43; II, 7; II, 41), s a személyes ajánlásokat kivétel nélkül elhagyja. Így például a Sebastian Venatornak ajánlott óda (II, 7) fordításában a címzett nevének elhagyása miatt értelmét veszti a rájátszás a címzett nevére és a vadászatra, s ezzel a szellemes személyes köszöntőből a Mária iránti hűséget általában hangsúlyozó vers lett. A többnyire két-három szavas címek a XIX. század második fele vallásos költészetének hangulatát idézik (pl. *A legszebb ideál, Hű halálig, Mária beteg lantosa, A szent hajó*). A Mennymbemenetel-óda (III, 7) esetében a latin cím erősen rövidített változatát adja (*Assumpta est*), ezáltal eltűnik az utalás az *Énekek énekére*, s szegényebb lesz a párhuzam a mennymbemenetel leírása és az *Énekek éneke* versben idézett része között.

A szövegösszevetés tanúsága szerint Rosty – Fojtényitól eltérően – nem filológiai igénnyel, hanem költőként nyúlt Balde verseihez. Gyakori a rendkívül tömör megfogalmazások átírás jellegű visszaadása és a strófák sorszámának megnövelése (pl. II, 11, II, 41). Néhány esetben az átdolgozás pontosan követi a forrás strófabeosztását (III, 7; I, 41). Az eredeti versmérték követése (pl. II, 7, III, 7) mellett többször előfordul a metrum megváltoztatása (I, 43; II, 41; III, 11). Néhány alkalommal az eredetitől idegen, rímes formával találkozunk (pl. I, 43; II, 11; II, 39, II, 41). Rosty gyakran elhagyta az antik mitológiai neveket (pl. III, 7, III, 11), illetőleg „Anyá”-ként fordította Mária „Dea”, „Diva” megnevezéseit (pl. II, 7). Az antik földrajzi nevek egy részét következetesen hazai nevekre cserélte: így tűnik fel például a waldrasti Mária-kegyhellyel kapcsolatos ódában (II, 11) Therapnea, Cynthus, Oenus helyett a Tátra, a Mátra, a Krivánhegy, a Duna és a Tisza, míg az ebersbergi utazást megörökítő óda (III, 11) közelebből meg nem nevezett tava a Balatonban konkretizálódik, s ez az átdolgozás egy, az eredetiben nem szereplő utalással zárul az Ararát hegyére. Az önkényes fordítói módszerre és a tartalmi módosításokra utal, hogy például az utóbbi óda fordításában Rosty április helyett május hónapra teszi át az eseményt. A fordító nyelvének jellegzetessége az eredetitől idegen, mesterkéltszerű összetételek sokasága (pl. vészvitorla, kegyzsámoly, porhon, kéjoczeán, lángparipa, habnemző). A Hunyadi-óda kétféle fordításának összevetése egyrészt jelzi Balde magyarra való átültetésének rendkívüli nehézségeit, más-

részt mutatja, hogy Rosty nem ismerte Fojtényi fordításait, s ebben az esetben valóban törekedett pontosan követni az eredetit.

Mindez tanúsítja, hogy Rosty keresett kifejezései, sokszor körülményeskedő átköltései kevesebbet mondanak Balde csupán látszólag egyszerű szavainál. A fordító igyekszik elsimítani Balde speciális latinságának ellenállását, szűkíti vagy figyelmen kívül hagyja a szavak mellékjelentéseit, átvitt értelmét, és kilúgozza a versek rejtett jelentésrétegeit. Nem igyekszik érvényt szerezni a többértelműségnek és az összetettségnek, s egysíkúvá redukálja az eredetit. Gyakran még a szó szerinti jelentést is módosítja vagy nem veszi figyelembe, s ezzel zavaró bizonytalanságot idéz elő.

Balde mint érv a neolatin költészet védelmében

Az első fordítások megjelenésével közel egy időben Balde neve és művei többször érvként szolgáltak Szepesi Imre klasszika-filológus, neolatin költő egyik értekezésében.⁸² Az értekezés első részében a latin nyelv oktatásának magyarországi helyzetét és a klasszikus szerzők iskolai értelmezésének kérdését tárgyalja. A második részben arra a bírálatra válaszol, melyet Télfy János fogalmazott meg Szepesi három latin verséről. A Balde-hivatkozások a második részben találhatók.

A gróf Dessewfy Emil halálára írt óda „lessus”-ként történt megjelölésének igazolására Szepesi többek között Baldét idézi bizonyoságként, aki nem egy alkalommal ugyanilyen, „gyászdal” értelemben használta a kifejezést.⁸³ Szepesi megjegyzi azt is, hogy Balde másutt az epicedion, propempticon, enthusiasmus, pro euthanasia carmen votivum, heliotropium, metamorphosis, threnodia és epinicium fogalmakat használta költeményei címében.⁸⁴

⁸² SZEPESI Imre, *Jelen viszonyaink az ó-classicai irodalomhoz*, Bécs, 1868.

⁸³ Uo., 55.

⁸⁴ Uo., 58.

A továbbiakban Balde *Ad Martinum Sibenium S. J.* c. ódáját idézi példaként a hypallage (immutatio) alakzatának alkalmazására.⁸⁵

A „caverna” kifejezés használatának igazolása kapcsán Szepe-
si hosszan idézi Herder elismerő véleményét Balde költészetéről,
s megemlíti az 1828-ban Neuburgban emelt Balde-emlékművet.⁸⁶
Ugyanitt Balde *Praecepta vivendi stoica* c. ódáját azon görög mon-
dás igazolására hozza fel példaként, mely szerint a jót önmagunk-
ban kell megtalálnunk. A vitában ugyancsak érvként megidézett
Ausonius költészetének és Ausonius későbbi megítélésének rövid
ismertetését az *Ad Andream Germanicum Tyrolensem* c. ódával
zárja, melyben Balde a sztoikus magatartást ajánlja a hozzá nem
értő kritikusokkal szemben.⁸⁷ Végül a kritika és a kritikusok ter-
mészetéről szólva az olyan keresztény szellemiségű neolatin költők
sorában említi meg Baldét, akik műveikben helyet adtak a klasz-
szikus latinságból hiányzó, később azonban elfogadottá vált kife-
jezéseknek, mondván: ezek a legkevésbé sem csökkentették
nyelvük klasszicitását.⁸⁸

* * *

Összegezve magállapíthatjuk: Jacob Balde magyarországi
befogadástörténete az 1660-as évektől kétszáz éven át lényegében
folyamatosnak tekinthető, s nem elhanyagolható fejezetét alkotja
a német neolatin irodalom nemzetközi kapcsolattörténetének. A
magyar recepció nem mutathat fel olyan neveket, mint pl. Caspar
Barlaeus, de Balde kivételes helyzete a neolatin költők között itt
is megragadható. Hatása más jelentős neolatin költők, elsősorban
Sarbiewski hatásával együtt érvényesült az irodalom legkülönbö-
zőbb területein,⁸⁹ s a XVIII. század második felében átlépte a fe-
lekezeti határokat is.

⁸⁵ Uo., 69–70.

⁸⁶ Uo., 158–161.

⁸⁷ Uo., 169.

⁸⁸ Uo., 239.

⁸⁹ Vö. pl. VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938, 26–42.

Másfelől Balde magasabb irodalmi minőséget képviselt, mint a korabeli magyarországi latin költészet túlnyomó része, s verseinek ironikus alaphangja csak elvétve fordul elő. A magyar jezsuiták között majd csak a XVIII. század második harmadában lép színre Baldéhoz mérhető költői tehetség Faludi Ferenc személyében, aki azonban már csaknem kizárólag magyarul írta verseit. Ehhez járul, hogy jórészt a potenciális olvasóközönségnél is hiányoztak az ilyen típusú költészet mélyebb megértéséhez szükséges feltételek. Lírájának ingeniuma, a „novitas” követelményét középpontba állító manierista poétikája, játékosága, asszociációs gazdagsága és szimbólumalkotó ereje meghaladta a művelt magyar olvasóközönség nagy részének befogadóképességét.

A kutatás további feladatai között első helyen áll Balde munkásságának összevetése a magyarországi egyházi és világi költészet XVII–XVIII. századi műveivel. Megvizsgálandó a Balde-hatás lehetősége az antik auktorokat, így elsősorban Horatiust, Ovidiust és Vergiliust imitáló XVIII. századi latin szerzőknél.⁹⁰ Ezen túlmenően tekintetbe kell venni a közvetett hatás lehetőségét a Baldét vagy Baldét is követő, Magyarországon jól ismert külföldi neolatin költők, mint pl. Avancini esetében.⁹¹ Fontos feladat lenne elkészíteni Balde minél több művének korszerű, filológiai igényű magyar fordítását.⁹²

⁹⁰ Vö. SCHÄFER (2. jegyzet), 253–256; vö. CSENGERY János, *Vergilius a magyar költészetben*, ItK, 41(1931), 24–37, 145–165; JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Kispest, 1938, 22; Andrée THILL, *Jacob Balde (1604–1668) et Virgile*, Humanistica Lovaniensia, 32(1983), 325–341; Karl August NEUHAUSEN, *Immer mehr oder immer weniger wollen: Zu einer Sentenz bei Ovid (fast.1,212) und ihrer Antithese in Baldes Programmgedicht (lyr.1,1,34) = Antike und Abendland*, 32(1986), 125–135; *Balde und Horaz*, Hg. v. Eckard LEFÈVRE, Tübingen, 2002.

⁹¹ VARGA Imre, *Avancinus drámáinak nyomában*, MKsz, 113(1997), 299–311.

⁹² Vö. *La lyre jésuite: Anthologie de poèmes latins (1620–1730)*, présentés, traduits et annotés par Andrée THILL, notices biographiques et bibliographiques par Gilles BANDERIER, préface de Marc FUMAROLI, Genève, 1999, 101–146; Heinz HOFMANN, *Neulateinische Literatur: Aufgaben und Perspektiven*, Neulateinisches Jahrbuch, 2(2000), 57–97.

E. S. ÉS A RÓZSAKOSZORÚ

A *Rózsakoszorú* Gyöngyösi István talán legkevésbé ismert, egymásnak élesen ellentmondó megítéléseket kiváltó műve. A 2002-ben megjelent kritikai kiadás utószavában Jankovics József áttekintette és több ponton helyesbítette a korábbi irodalomtörténeti értékeléseket, azonosította a Gyöngyösi latin nyelvű forrását tartalmazó műnek Illésházy József könyvtárában a *Rózsakoszorú* 1690-es kiadásával együtt őrzött példányát, s megkezdte a fordítást ösztönző motivációk tisztázását. Waldapfel Imre nyomán szerkezeti összevetést végzett a forrással, megjelölte a főbb eltéréseket, s feltárta a *Rózsakoszorú* forrásából hiányzó prológuos poétikai funkcióját. Rámutatott a fordítás átdolgozás, parafrázis jellegére, utalt lehetséges nyelvi, irodalmi és zenei mintáira, s meghatározta összefüggéseit a kor Mária-tiszteletével.¹ Ebben a tanulmányban arra vállalkozunk, hogy a műfajttörténeti háttér felvázolásával nemzetközi összefüggésbe helyezzük az átdolgozást, szemügyre vegyük a forrás keletkezési körülményeit, címzettjét és kiadóját, s kísérletet tegyünk az ismeretlen szerző meghatározására.

Mai formájában a *rosarium*, egykorú megnevezéssel *corona*, *sertum* vagy olvasó, modern kifejezéssel rózsafüzér, az ismétlődő imádságok sajátos típusa, mely százötven *Üdvözlégy* Mária tízes csoportokra, ún. tizedekre tagolt, egy-egy *Miatyánkkal* bevezetett és a Szentháromság dicsőítésével lezárt sorozatából áll. A tizedek

¹ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., 2002, 253–269; vö. WALDAPFEL Imre, *A Rózsakoszorú forrása* = uő, *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., 1932, 24–32; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 173–175.

középpontját egy-egy elmélkedés alkotja Jézus életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának eseményeiről. A tizenöt elmélkedés tárgyát egy-egy rövid kijelentés, ún. titok nevezi meg. A teljes forma mellett ismert a háromszor öt tizedre osztott, rövidített változat is. Ez az ún. örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges rózsafüzér, középpontban a megtestesülés, a szenvedéstörténet és a megváltás gondolatával. Az imádkozás és elmélkedés módjában kisebb-nagyobb eltérések lehetnek aszerint, hogy közösen vagy egyénileg végzik, s helyi és rendi változatok is kialakultak.

A *rosarium*-fogalom és az áhítatforma fő eszmei forrásai a rózsza értelmezése Mária kedvelt szimbólumaként; a *rosarium*, azaz rózsakert felfogása Mária szüzességének jelképeként; a virágkoszorúnak mint ünnepi fejdísznek az átvétele a vallási szférába; s végül a koszorú átalakulása konkrét személyhez kapcsolódó imádság- és elmélkedéssorozattá. Mindez több évszázados fejlődés eredménye, melynek nyomon követése megvilágítja a Gyöngyösi-mű és az adaptált munka műfaji előzményeit, eszme- és irodalomtörténeti kapcsolatait.

Műfajtörténeti összefüggések

Az imádságok, elsősorban a *Miatyánk* és a zsoltárok ismételése egyéni kegyességi gyakorlatként a IV. századtól ismert a nyugati kereszténységben.² Az egyház által szabályozott vezeklési formaként a VIII. századi penitenciás könyvekben tűnik föl először.

² A továbbiakhoz vö. Jakob H. SCHÜTZ, *Die Geschichte des Rosenkranzes*, Paderborn, 1909; M.-M. GORCE, *Rosaire et ses antécédents historiques*, Paris, 1931; *500 Jahre Rosenkranz, 1475 Köln 1975*, Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln, 25. Oktober 1975 – 15. Januar 1976 [Katalog], Vorwort Walter SCHULTEN, Nachtrag Peter STEINER, Köln, 1975; *Marienlexikon*, hg. Remigius BÄUMER, Leo SCHEFFCZYK, V, St. Ottilien, 1993, 357–364, 553–559; *Theologische Realenzyklopädie*, hg. Gerhard MÜLLER, XXIX, Berlin–New York, 1998, 401–407; *Der Rosenkranz: Andacht – Geschichte – Kunst*, hgg. Urs-Beat FREI, Fredy BÜHLER, Bern, 2003.

A szerzetesrendekben többnyire valamilyen bibliai idézet, általában zsoltárvers szolgált a napi elmélkedés alapjául, s az ismétlések száma gyakran megegyezett a zsoltárok, ritkábban a zsoltárversek számával. Az ír szerzeteseknél napi gyakorlattá vált a százötven zsoltár, illetőleg a zsoltárok egy- vagy kétharmadának elmondása. Ők vezették be a zsoltárok felosztását három ötvenes csoportra, s ezzel létrehozták azt a számolási rendet, mely később alapja lett a rózsafüzérnek.³ A zsoltárokat gyakran a megfelelő számú *Miatyánk* helyettesítette.

A XII. századtól a Mária-tisztelet növekedése következtében a *Miatyánk* egyre gyakrabban összekapcsolódott az *Üdvözlég*y *Mária* ismétlődő imádkozásával. Ez utóbbi fokozatosan önállósult, s létrejött a százötven *Üdvözlég*yből álló sorozat, az ún. Mária-psalterium. Ezt három ötvenes csoportra osztották fel, a zsoltárok hármas tagolásának megfelelően. Különösen a ciszterci rendben kedvelték az *Üdvözlég*yét ismétlő imádságként, számukat azonban gyakran ötvenre korlátozták. Eredetileg ezt a rövidebb, ötvenes változatot nevezték *rosarium*nak. Az *Üdvözlég*yek sorozatát gyakran kibővítették különféle elmélkedő szövegekkel és verses Mária-antifónákkal.

Nagymértékben ösztönözte a *rosarium* fejlődését az egyik legjelentősebb XII. századi ciszterci szerző, Aelred de Rievaulx, aki üdvtörténeti perspektívába és krisztológiai összefüggésbe állította Mária alakját.⁴ Beszédei, traktátusai és misztikus elmélkedései Jézus és Mária életéről több tekintetben elővételezik az ún. *rosarium*-titkok megjelenését. Meditációinak hatása nyomon követhető Ludolf von Sachsen *Vita Christijén* (Augsburg, 1470) át egészen az ignáci *Exercitia spiritualia* (1548) Jézus életének eseményeire épülő elmélkedéssorozatáig.

A Máriát középpontba állító elmélkedési pontok módszeres összekapcsolását az *Üdvözlég*yek sorozatával Stephanus de Sallay (Salley) francia ciszterci szerzetes valósította meg először Mária

³ H. SCHNEIDER, *Die Psalterteilung in Fünfziger- und Zehnergruppen = Festschrift für Bischof Dr. Albert Stohr*, I, Mainz, 1960, 36–47.

⁴ *Patrologia Latina*, ed. J. P. MIGNE, CXCIV, Paris, [1855], 105–769; Aelred de RIEVAULX, *Opera omnia. Sermones inediti*, ed. C. H. TALBOT, Turnhout–Paris, 1952.

tizenöt örömről való elmélkedéseiben, a XIII. század első felében.⁵ Az elmélkedéseket három ötös csoportra osztotta, s a csoportok közé szünetet iktatott megfelelő imádsággal. Minden elmélkedés azonos szerkezetű: bevezető, Mária örömeinek megnevezése és Máriához szóló imádság alkotja, befejezésként az *Üdvözlégy* Gábrriel (Lk 1, 28) és Erzsébet (Lk 1, 41) köszöntő szavaiból álló és Jézus nevével záruló archaikus változatával.

Az *Üdvözlégy* szövegének összekapcsolása Jézus nevével azt eredményezte, hogy felerősödött Mária köszöntésének krisztológiai jellege. A folyamat korai példája a Szent Tamásról elnevezett, Trier melletti női ciszterci apátság 1300 körül keletkezett kézirata. Ebben található egy száz *Üdvözlégy*ből álló sorozat, melyben Krisztus ismétlődő dicsőítéséhez egy-egy vonatkozó mellékmondat, ún. *clausula*, más néven titok kapcsolódik. A titkok az üdvőtörténet fő eseményeit nevezik meg a teremtéstől a megváltásig.

A XV. és XVI. században a rózsafüzér fokozatosan elkülönült a Mária-psalteriumtól, miközben jelentős átalakuláson ment át, s újabb változatai alakultak ki. A XV. század első felében még nem volt közösségi imádság, s egyéni elmélkedési formaként használták a szerzetesrendekben. Adolf von Essen trieri karthauzi összesen öt különböző művet szentelt a rózsafüzérnek, s a század első évtizedében megismertette az áhítatformát a novíciusokkal és Bajor Margit lotharingiai hercegnővel.⁶ Adolf a Jézus életéről való elmélkedést tartotta a *rosarium* központi mozzanatának, s a kifejezést „elmélkedő imádság” értelemben használta. Az ötven *Üdvözlégy* nála csupán kísérté az elmélkedést, s a *Miatyánkok* sorozata még hiányzott.

A rózsafüzér kora újkori formájának kialakulásában döntő szerepet játszott Adolf egyik tanítványa, Dominikus von Preus-

⁵ A. WILMART, *Les méditations d'Etienne de Sallay sur les Joies de la Vierge Marie*, *Revue d'ascétique et de mystique* 10(1929), 368–415; A. HEINZ, *Die Zisterzienser und die Anfänge des Rosenkranzes*, *Analecta cisterciensia* 33 (1977), 282–284.

⁶ K. Joseph KLINKHAMMER, *Adolf von Essen und seine Werke. Der Rosenkranz in der geschichtlichen Situation seiner Entstehung und in seinen bleibenden Anliegen. Eine Quellenforschung*, Frankfurt, 1972.

sen.⁷ Karthauzi novíciusként ő hozta létre azt az ötven *Üdvözlégy*ből álló változatot, melyben minden imádság végén egy-egy *clausula* kapcsolódott Jézus nevéhez, a Megváltó evangéliumi cselekedeteinek és tanításainak felidézésével. Az elmélkedési pontoknak ez a sorozata kezdetben kéziratban terjedt, elsősorban a karthauziak és a bencések körében. *Corona gemmaria* B. M. V. c. művében Dominikus hetvenhét drágakővel állítja párhuzamba Jézus és Mária életének eseményeit, s saját, Máriát dicsőítő ún. drágakő-imádságát kommentálja egy rövidebb és egy hosszabb változatban. Később elkészítette a mű ötven drágakőre épített, rövidített változatát német nyelven. Az eredetileg ötven *Üdvözlégy*ből és Jézus élete-*clausulá*ból álló rózsafüzért 1434 és 1439 között – feltehetően a belga karthauziak ösztönzésére – kibővítette egy százötven *Üdvözlégy*ből és a megfelelő számú *clausulá*ból álló Mária-psalteriummá.

A domonkosok, köztük elsősorban Alanus de Rupe, ezt a százötven titokkal kiegészített változatot részesítették előnyben.⁸ Ennek újdonsága, hogy a Mária-psalterium a *Miatyánkok* közbeiktatása révén tízes csoportokra tagolódik. Alanus először a douai Szűz Mária és Szent Domonkos társulatnál vezette be ezt a formát, majd 1473-ban a rendi káptalani gyűlés a laikus testvéreknek is előírta az imádság rendszeres mondását. Két évvel később Alanus prédikációsorozatot tartott a Mária-psalteriumról, melyet a beszédek előtt közösen imádkoztak. A prédikációk fontosabb tételeit nyomtatásban is megjelentette. Műveit halála után más szerzők munkáival együtt, gyakran meghamisítva adták ki, s ezekben tűnik fel először a legenda a rózsafüzér adományozásáról Mária által Szent Domonkosnak. Jó példa erre az 1483-ban Kölnben kiadott *Psalterium Mariae*, melyben a tizenöt titkot három színezett fametszet illusztrálja.⁹ A címlapképen a trónoló Madonna

⁷ 500 Jahre Rosenkranz (2. jegyzet), 139–140, Kat. A 32–34; vö. K. Joseph KLINKHAMMER, *Die „Libri Experientiae“ des Trierer Kartäusers Dominikus von Preußen*, *Analecta cartusiana* 55(1981), 34–55.

⁸ G. G. MEERSSEMAN, *Ordo Fraternitatis. Confraternitate e pietà dei Laici nel medioevo*, III, Roma, 1977, 1144–1169.

⁹ 500 Jahre Rosenkranz (2. jegyzet), 141, Kat. A 37.

látható, lábánál egy házaspár és egy domonkos szerzetes térdel, kezében rózsafüzérrel.

Az áhítatforma európai elterjedését egyaránt ösztönözték a gyorsan szaporodó rózsafüzér-társulatok, a devotio moderna új kegyességi irányzata, a domonkos rend fokozott aktivitása, a különböző pápai ajánlások és búcsúengedélyek, az önálló liturgikus ünnep létrehozása és az imádságok számolását megkönnyítő eszköz megszületése. A képi és az irodalmi hagyomány kölcsönösen inspirálta egymást, s a képzőművészetben külön csoportot alkotnak az ún. rózsafüzér-képek.¹⁰ Ezeknek számos típusa, tematikus változata és gazdag ikonográfiája alakult ki, s az eszme ösztönözte több kiemelkedő kvalitású műalkotás születését. Az ún. rózsafüzér-meditációsképek szerkezete szorosan követi az imaláncok felépítését, s az elmélkedések központi témáit ábrázolják. A titkok számának csökkentése százötvenről, illetőleg ötvenről a könnyebben megjegyezhető tizenötre nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rózsafüzér fokozatosan a laikusok áhítatgyakorlatává is vált.

A kölni rózsafüzér-társulatot Alanus egyik tanítványa, Jakob Sprenger, a kölni domonkos kolostor elöljárója alapította 1475-ben. Sprenger német nyelven állította össze a társulati tagok által végzendő rózsafüzér ötven titkát, melyek az ötven *Üdvözlégység* és öt *Miatyánk* hetente háromszor ajánlott elmondásához kapcsolódnak.¹¹ A titkok Jézus életének, szenvedésének és feltámadásának fő eseményeit foglalják össze egy-egy mondatban. A titkoknak ez a sorozata a XV. század utolsó harmadától egyre gyakrabban ösztönözte különféle prózai és verses elmélkedések megszületését, s a kölni társulattal együtt fontos szerepet játszott az áhítat további fejlődésében. Az elmélkedések fő célja a titkok részletezése, képszerű szemlélése és átélése.

¹⁰ Jörg Jochen BERNS, *Film vor dem Film. Bewegende und bewegliche Bilder als Mittel der Imaginationssteuerung in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Marburg, 2000, 57–69; F. H. A. VAN DEN OUDENDIJK PIETERSE, *Dürers Rosenkranzfest en de Ikonographie der duitse Rosenkranzgroepen van de XVe en het begin des XVIe eeuw*, Amsterdam–Anvers, 1939; W. L. SCHREIBER, *Handbuch der Holz- und Metallschnitte des XV. Jahrhunderts*, II, Leipzig, 1926, Nr. 1125–1136.

¹¹ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 118–121, 140, Kat. A 35.

A század végén a rózsafüzér végleg túlnőtt a szerzetesrendek keretein, s összekapcsolódott a török elleni harc gondolatával. Hermann Nitzschewitz ciszterci szerzetes kéziratosa Mária-psalteriumát 1489-ben elküldte III. Frigyes császárnak, aki azt három év múlva több mint ötszáz képpel illusztrálva kinyomtat-ta.¹² Az ekkortájt keletkezett kéziratosa és nyomtatott Mária-psalteriumok, a rózsafüzér-társulati könyvek gyakran egyszerre tartalmazzák Dominikus von Preussen *Corona Gemmaria B. M. V. c.* munkáját, Alanus de Rupe műveinek kivonatát, magát a psalteriumot, a rózsafüzérrel kapcsolatos különféle elmélkedéseket, exemplumokat, legendákat és Mária-himnuszokat, valamint a társulatok működési szabályait.¹³ Ennek ellenére a rózsafüzér még ekkor sem „népi” imádság; a művek szerzői között egyetemi tanárok és humanisták is találhatók.

Az utóbbira jó példa Sebastian Brant latin nyelvű *Rosariuma* a titkok verses feldolgozásával.¹⁴ Ismeretes, hogy Brant több Máriával kapcsolatos verses és prózai munkát szerzett, melyek közül legkorábbi a *Narrenschiff*-fel azonos évben, 1494-ben külön lapon, majd négy év múlva a szerző carmináival együtt megjelent *Rosarium*. Az ötven szapphói strófából álló versnek Brant két évtized múlva elkészítette német nyelvű változatát, mely 1518-ban látott napvilágot.¹⁵ A latin szöveghez fűzött megjegyzés szerint minden strófa végén egy *Üdvözlégyet*, s minden tizedik *Üdvözlégy* után egy *Miatyánkot* kell elmondani. A német változat ötvenegy, ún. Knittelversben írt, négysoros strófából áll, s a strófák kezdőbetűi a szerző nevét és doktori címét adják ki.

A felső-Rajna-vidéki humanizmus másik képviselője, Jakob Wimpfeling *De nuntio angelico* (Basel, 1494) c. költeményének tárgya Mária angyali köszöntése. A hatvanöt elégius disztichonból az első hatvan és az utolsó négy vers foglalkozik Máriával. Miközben őrzi a késő középkori Mária-tisztelet hagyományait,

¹² *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 142, Kat. A 40.

¹³ Vö. pl. *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 142–144, Kat. A 41–42, 45, 244–246, Kat. A 193–194.

¹⁴ Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, I, Leipzig, 1864, 226–229.

¹⁵ WACKERNAGEL (14. jegyzet), II, 1867, 1099–1101.

Mária erényeinek dicséretében Wimpfeling változatosan alkalmazza az antik költészet metaforikus nyelvezetét. Ugyancsak a humanista vallásosság megnyilvánulása Jodocus Beyssel császári tanácsos, aacheni patrícius 1495 körül Antwerpenben megjelent összeállítása.¹⁶ Ebben a rózsafüzérről való elmélkedést az ötven titok ötven elégikus disztichonból álló feldolgozása követi, mely Brant strófáira megy vissza. A titkok után újabb elmélkedés áll, majd egy ún. oltáriszentség-rózsafüzér zárja az összeállítást. További példa Hermann Buschius (von dem Busche) münsteri humanista háromszor ötven elégikus disztichonból álló *Sertum Rosaceuma* (Köln, 1506 körül), a tízes csoportok után *Miatyánkkal*, a disztichonok után *Üdvözlégy, Máriával*. Említést érdemel még a Kempis Tamásnak tulajdonított *Rosarium mysticum animae fidelis* c. munka, mely 1533-ban jelent meg, ugyancsak Antwerpenben. Ennek különlegessége, hogy az ötven titokhoz és Krisztus öt sebéhez egy-egy fametszet kapcsolódik. A metszetekkel szemközti lapokon egy-egy Krisztushoz szóló imádság található, mely az adott titokról elmélkedik és a *Miatyánkkal* vagy az *Üdvözlégy, Máriával* zárul.

Az áhítatforma bencés rendi használatát tanúsítja a tegernsee-i apátság *Rosarium* c., 1500 körülre datált kézírata, mely tizenhárom különböző rózsafüzér-imádságot és -elmélkedést tartalmaz.¹⁷ Közülük hét Krisztus szenvedésével, három Mária életével, három Isten lényével foglalkozik, az elmélkedések között egy-egy *Üdvözlégy* áll. Az apátság egy másik, 1579-re datált kézírata Stephan canterburyi érsek verses Mária-psalteriumát őrzi.¹⁸ Egy megjegyzés szerint ezt a rózsafüzért a *Patris sapientiae* kezdetű egyházi ének dallamára kellett énekelni.

A XV. század végén megjelent a rózsafüzér teológiai bírálata, mely ellentétet látott a meditatív igény és a kvantitatív eljárás között. Ezzel szemben az áhítatforma védői azzal érveltek, hogy az imádságok ismétlése a fokozás egy formája, melynek fő célja Isten egyfajta „kényszerítése” és a képzelet kiüresítése a titkok-

¹⁶ 500 Jahre Rosenkranz (2. jegyzet), 143, Kat. A 43–44.

¹⁷ Uo., 246, Kat. A 203.

¹⁸ Uo., 246, Kat. A 202.

ról való elmélkedés számára. A rózsafüzér egyik XVI. század eleji teoretikusa, Marcus von Weida szerint az elmélkedés három fő témaköre Jézus születése, gyermekkora és Mária tisztelete az ún. fehér, a szenvedéstörténet és Mária együttltszenvedése az ún. vörös, s Jézus feltámadása, mennybemenetele és dicsősége az ún. arany rózsafüzérben.¹⁹ A közbeiktatott *Miatyánkok* Krisztus se-beire emlékeztetnek, míg a színek az emlékezetet segítették.

A reformáció kritikája (pl. Johann Oekolampadius, Franz Lambert) elsősorban az áhítat túlzott mariológiai jellege és kvantitatív felfogása ellen irányult. A XVI. században a rózsafüzér terjedése átmenetileg megszakadt, a jezsuiták azonban csakhamar felkarolták, s a század utolsó harmadától a rekatolizáció hatásos eszközeként egyre szélesebb körben tették ismertté. Az 1571-es lepantói győzelmet V. Pius pápa a rózsafüzérnek tulajdonította, s két év múlva XIII. Gergely engedélyezte a rózsafüzér ünnepének megtartását mindazon templomokban, melyekben oltár állt a *rosarium* tiszteletére.²⁰ A század végén végbement az utolsó jelentős átalakulás: ettől kezdve az ötven *Üdvözlégyet* és három *Miatyánkot* három további *Üdvözlégy* és egy *Miatyánk* vezette be, a három isteni erény megszerzésére vonatkozó kéréssel. Ugyanekkor került be a szövegbe a *Dicsőség az Atyának...* kezdetű Szentháromság-doxológia. Ezzel lényegében rögzült az a forma, mely már csak keveset változott a következő évszázadokban.

A további fejlődés irányát erőteljesen befolyásolta, hogy a domonkosok és a jezsuiták egyre nagyobb mértékben világi olvasóknak szánt elmélkedő műveiben, társulati könyveiben és lelki olvasmányjaiban különösen kedvelt téma lett a rózsafüzér. Az 1560–1635 közti időszakból összesen több mint húsz különféle nyomtatott munkát ismerünk spanyol, olasz, francia, német és lengyel jezsuitáktól az áhítatformával kapcsolatban.²¹ Ugyanez a

¹⁹ Marcus von WEIDA, *Der Spiegel hochloblicher Bruderschaft des Rosenkrantz Marie der allerreinsten Jungfrauen*, Leipzig, 1515, Nachdruck, hg. v. Anthony VAN DER LEE, Amsterdam, 1978.

²⁰ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 202–203.

²¹ SOMMERVOGEL, X, 436.

szám a domonkos szerzőknél ötven körül mozog.²² Az első olasz nyelvű rózsafüzér-társulati kézikönyv a domonkos Alberto Castellano összeállítása, mely 1521-ben látott napvilágot Velenében, 179 fametszettel illusztrálva (*Rosario della gloriosa vergine Maria*). A 250 folio terjedelmű kötet többek között tartalmazza a társulati tagok tudnivalóit, a rózsafüzér-imádkozási módokat, a búcsúengedélyeket, az elmélkedések szövegét, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* magyarázatát, valamint több rózsafüzér-csoda leírását. A mű számos további kiadást ért meg, s alapjává vált a domonkos rózsafüzér-hagyománynak.

A hagyomány jezsuita renden belüli megalapozása és szabályozása a harmadik generális, Francesco Borja nevéhez fűződik, aki *Modus recitandi Deiparae Rosarium* címen huszonhat pontban összefoglalta a Mária-*rosarium*mal kapcsolatos tudnivalókat, s foglalkozott Krisztus *rosarium*ával és a különböző rózsafüzér-litániákkal is.²³ A *Modus* fő sajátossága, hogy a hét napjaihoz rendeli hozzá a háromszor öt csoportra osztott elmélkedési témákat, s az ignáci *Exercitia* mintájára pontosan meghatározza az elmélkedés lépéseit és fokozatait. A témák megjelölése rendkívül tömör és képszerű, sorrendjük az evangéliumok ismeretében könnyen megjegyezhető. A másik nagyhatású jezsuita rózsafüzér-elmélkedés Gaspar Loarte 1573-ban megjelent olasz nyelvű összeállítása, melyet néhány évtizeden belül franciára, németre és angolra is lefordítottak.²⁴ Loarte ugyancsak az ignáci modellt követi, s az egyes elmélkedési pontokban közvetlenül megszólítja az olvasót. Különböző, más témájú meditációs összeállításai mellett önálló, több kiadást megért elmélkedésgyűjteményt jelentetett

²² J. QUÉTIF-ÉCHARD, *Scriptores ordinis praedicatorum*, II, Paris, 1721, 974–975; M. CHÉRY, *Histoire générale du Rosaire et sa confrérie*, Paris, 1869, 132–196; *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, XIII, Paris, 1988, 967–970.

²³ Francesco DE BORJA, *Opera omnia*, Bruxelles, 1675, 464; vö. SOMMERVOGEL, I, 1813–1815.

²⁴ *Instruzione e avvertimenti per meditare i misterii del Rosario*, Roma–Venezia, 1573; vö. Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, 1990, 168–169, 259.

meg a rózsafüzér titkairól egy másik olasz jezsuita, Luca Pinelli is 1599-ben.²⁵

A rózsafüzérrel foglalkozó jezsuita traktátusirodalom nagy hatású példaként említhető a spanyol Francisco Arias *Rosario devotísimo de los cincuenta misterios* c., 1588-ban megjelent munkája, melyet 1613-ban latinra, majd olaszra és lengyelre is lefordítottak.²⁶ Az első rész a rózsafüzér ötven *Üdvözlégy*ből álló, Ludovicus Blosius clausuláival kiegészített változatát tárgyalja, a második bevezet az áhítatforma gyakorlatába. Arias szerint a rózsafüzér lényege az Úr életéről és szenvedéséről való elmélkedés, célja a bűnbánat és a megtérés, s az áhítat jó lehetőséget ad Mária közbenjáró szerepének átgondolására. Mindezek a munkák jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a rózsafüzér ettől kezdve növekvő mértékben a világiak imádságává és elmélkedő gyakorlatává vált. A domonkos Timoteo Ricci 1623-ban kezdeményezte a rózsafüzér köztereken való közös imádkozását, s néhány év múlva elindította az ún. örök rózsafüzér áhítatgyakorlatát.²⁷

A XVI/XVII. század fordulójától a domonkos és a jezsuita renden kívül is jelentősen megszaporodtak a rózsafüzérrel kapcsolatos prédikációk, elmélkedés- és exemplumgyűjtemények, rölapok, társulati könyvek és Mária-psalteriumok, s a XVII. század első fele újabb csúcspont az áhítatforma történetében.²⁸ A téma többször előfordul az iskoladramában és más színjátékokban, s több kéziratos rózsafüzér-elmélkedéssorozat ismert ebből az időszakból.²⁹ Énekelt változata H. I. Biber 1676-os ún. *Rózsafüzér szonátái* óta többször inspirálta a zeneirodalmat.

²⁵ Luca PINELLI, *Meditazioni utilissime sopra i quindecim Misterii del Rosario*, Napoli, 1599.

²⁶ *Aprovechamiento espiritual*, I–II, Valencia, 1588; *Tractatus de Rosario B. V. M.*, ford. Antonius DULCKEN, Köln, 1613.

²⁷ *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique* (22. jegyzet), 965–966.

²⁸ *500 Jahre Rosenkranz* (2. jegyzet), 152–153, Kat. A 72–76, 203, 244, Kat. A 193–194.

²⁹ Vö. pl. *De quindecim rosarii mysteriis*, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 11670; *Rosarium B. V. M. sive Dialogus de cultu D. Virginis*, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 9891.

Magyarországon a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedeiből ismertek az első rózsafüzér-társulatok, kápolnák, oltárok és a rózsafüzért attribútumként ábrázoló fogadalmi képek.³⁰ A *rosarium* fogalmát eredeti, „szöveggyűjtemény” jelentésében használta Temesvári Pelbárt több kiadást megért, négykötetes teológiai enciklopédiájának, az *Aureum rosarium theologiae*-nek (Hagenau, 1503–1508) a címében. A XVII. század első rózsafüzér-társulata a győri ferenceseknél létesült 1625-ben, a bécsi domonkosok kezdeményezésére. Ezt követően kisebb megszakításokkal egészen az 1770-es évekig folyamatosan alapítottak a rózsafüzérről elnevezett laikus vallási szervezeteket.³¹

A rózsafüzér leghatékonyabb terjesztői a XVII. században nálunk is a jezsuiták. *Imádságos könyvében* Pázmány az ötödik rész első fejezetében, tizennégy lap terjedelemben írja le, hogy „az olvasót mint kelljen mondani”.³² Először védelmébe veszi a különböző vádak („skorpió tojta golyóbis”, „török találmány”) ellen, bibliai példákkal igazolja az imádságok ismétlését, rövid meghatározást ad, majd elmagyarázza a számok szimbolikus jelentését. Megemlíti a rózsafüzér eredetével kapcsolatos legendát és a hatvanhárom *Üdvözlégy*ből álló változatot, mely Szűz Mária éveinek számára emlékeztet. A rózsafüzér mondásának két fő oka szerinte Jézus intése a gyakori könyörgésre és az, hogy „akik könyvből nem imádkozhatnak, azoknak mint egy imádságos könyve az olvasó”. Ezután előadja, hogy a tizedek végzője „mit forgasson elméjében, mikor szájával imádkozik”, majd ismerteti az olvasó három fő típusát. Új elem nála a *Hiszkegy* elmondása a sorozat befejezéseként.

1631-ben Kopcsányi Márton Mária-életrajzában Pázmányhoz hasonlóan azoknak az imádságoskönyveként határozta meg az

³⁰ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940, 30–31.

³¹ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*, Bp., 2001, 267–297.

³² PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606, hasonmás kiadás, közléstesi KÖSZEGHY Péter, LUKÁCSY Sándor tanulmányával, Bp., 1993, 77v–84r.

olvasót, „akik írást nem tudnak”.³³ Az első magyar nyelvű verses *rosarium* a jezsuita Szőlősy Benedek *Cantus catholicijének* első kiadásában látott napvilágot 1651-ben.³⁴ Ez a „Processiora való ének”-ek sorában, dallammal együtt közölt szöveg ötvennégy kétsoros strófából áll, s a versbe foglalt rózsafüzér-titkok műfajába tartozik. Holl Béla megjegyzése szerint egyszerűbb, egysoros klauzulákból álló változata fennmaradt a pozsonyi káptalan 1617-ből származó prédikációgyűjteményében. A szöveg utalása szerint a strófákat előénekesek is énekelhették, melyre a nép egy refrénszerűen ismétlődő harmadik sorral felelt. Latin eredetije a XV. századból ismert, s a szöveg cseh forrásokban is előfordul. Szlovák nyelvű változatát Szőlősy szlovák énekgyűjteménye tartalmazza.

Az első nyomtatott magyar nyelvű rózsafüzér-imádság és -elmélkedésgyűjtemény a jezsuita Tarnóczy István *Titkos értelmű Rosa* (Nagyszombat, 1676) c. összeállítása. A különböző típusú rózsafüzérek titkait Tarnóczy négy ún. koronára, azaz részre tagolt, prózai és verses imádságok, Mária-dicséretetek közé illesztett elmélkedések sorozatában dolgozta fel, melyeket a hét napjaira osztott el. Az elmélkedések részben különböző *Miatyánk*- és *Üdvözlégy*-parafrázisok, részben bibliai idézetekből kiinduló „istenes beszélgetések”. Részletesen csupán az öröndetes olvasó gondolatkörét dolgozta ki, a többi típus mondására csupán javaslatokat közöl. A jezsuita gyakorlatnak megfelelően a mű sajátos átmenetet alkot a kalendáriumszerkezetű imádság- és elmélkedésgyűjtemény, valamint a lelki olvasmány között. Nem zárható ki a lehetőség, hogy az összeállítás ismerete ösztönözte Gyöngyösit a *Rózsakoszorú* adaptációjában.³⁵

Az első magyar nyelvű rózsafüzér-társulati könyv Gyöngyösi műve előtt három évvel, 1687-ben jelent meg Bécsben, *Az szent-séges, és sok isteni ajándékokkal tellyes, Jesus és Maria Rosariumja*,

³³ Idézi WALDAPFEL (1. jegyzet), 25.

³⁴ *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., 1974 (Régi Magyar Költők Tára XVII/7), 360–364, 645–680.

³⁵ Vö. GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936, 30–33, 62–67; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., 1997, 50.

avagy olvasója címmel.³⁶ A domonkos rendhez kapcsolódó kiadvány nem tartalmazza magát az áhítatot, viszont részletesen közli a társulat pápai búcsúengedélyeit és egyéb kiváltságait. Említést érdemel még egy, a domonkos rendhez köthető, a XVII. század második felére datált, szlovén nyelvű kézirat, mely az örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges rózsafüzérhez rendelt három énekszöveg (cantus) és a hozzá való könyörgés mellett egy rövid társulati oktatás, felvételi formula, áldás, Máriához és Krisztushoz szóló énekek, valamint a *Loretói litánia* szövegét öleli fel.³⁷ A XVIII. század első felében nagy számban megjelent latin, magyar, német és szlovák nyelvű rózsafüzér-társulati könyvek már nem mutatnak lényeges új vonást a korábbi időszakhoz viszonyítva.³⁸

Gyöngyösi forrásának címezettje és kiadója

Mint Waldapfel Imre megállapította, a *Rózsakoszorú* forrása David Gregor Corner göttweigi apát *Magnum promptuarium catholicae devotionis* c. gyűjteményében, annak utolsó egységeként látott napvilágot.³⁹ A szöveg elé illesztett kiadói megjegyzés szerint ezt a *Hymni quindecim devotissimi* c. verses elmélkedés- és imádság-sorozatot egy E. S. monogrammal jelzett, nem kevésbé kegyes, mint tanult férfiú („vir non minus pius quam doctus”) Eleonóra császárnénak ajánlotta 1635-ben. A megjegyzésből megtudjuk azt is, hogy Corner később kapta kézhez a szöveget, ezért került a mű végére, s visszaental arra a helyre, melyhez tartalmilag kapcsolódik. A gyűjteményben Corner rendszerint közli a szövegek

³⁶ RMK I 1360.

³⁷ László HADROVICS, *Gebete und Gesänge einer slowenischen Rosenkranzbruderschaft aus dem 17. Jahrhundert*, *Studia Slavica* 3(1957), 379–401.

³⁸ KNAPP Éva, *Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., 2001, 190–251.

³⁹ WALDEPFEL (1. jegyzet). A *Hymni* hasonmását az 1672-es kiadás alapján I. GYÖNGYÖSI (1. jegyzet), 175–213.

forrását, s jelzi azt is, ha saját szerzeményét vagy fordítását közli. E. S.-t bizonyára ismerte, s valószínűleg azért nem nevezte néven, mert élő személy volt. Másfelől – mint látni fogjuk – a *Hymni* általunk feltételezett szerzője magas bizalmi állást töltött be a császári udvarban. Kiinduló hipotézisünk szerint E. S. kilétének meghatározásához az áhítatszöveg elsődleges címzettje és kiadója révén juthatunk közelebb. Eleonóra császárné és Corner személye egyben megvilágítja azt a szellemi környezetet, melyben Gyöngyösi forrása megszületett és először megjelent.

A *Rózsakoszorú* forrásának címzettje I. Gonzága Eleonóra (1598–1655), I. Vincenzo mantovai herceg lánya, II. Ferdinánd császár második felesége volt.⁴⁰ Eleonórát tízéves korától a mantovai klarisszák Szent Orsolya kolostorában nevelték, ahol naponta elmondta Mária officiumát. Ferdinánddal huszonhárom évesen, 1621. november 21-én kötött házasságot. A lakodalmat Mantovában és Innsbruckban tartották a következő év január-februárjában. Ugyanezen év július 26-án koronázták magyar királynővé Sopronban. Többek között ő honosította meg a balett műfaját a bécsi udvarban, jelentős szerepet játszott az udvari zenei élet alakításában, s az eddig ismert legkorábbi operaelőadások is az ő kezdeményezésére vezethetők vissza. Giovanni Priuli 1625-ben, Claudio Monteverdi 1640-ben neki ajánlotta egy-egy madrigálgyűjteményét, illetőleg kórusművét.⁴¹

Eleonóra férjével együtt nagy Mária-tisztelő volt. Míg Ferdinánd, aki 1590–1595 között az ingolstadt-i jezsuitáknál tanult, a következetes rekatolizáció jegyében elsősorban a jezsuitákat tá-

⁴⁰ Friedrich HURTER, *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Zeit*, IX–XI, Schaffhausen, 1850–1864; Johann FRANZL, *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Graz–Wien–Köln, 1978; Giovanni Battista INTRA, *Le due Eleonore Gonzaga imperatrici*, Archivio storico Lombardo 18 (1891), 342–363, 629–657.

⁴¹ Steven SAUNDERS, *Cross, Sword, and Lyre. Sacred Music at the Imperial Court of Ferdinand II of Habsburg (1619–1637)*, Oxford, 1995, 48, 153; Otto G. SCHINDLER, Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban – a Habsburg birodalom első operaelőadása?, Magyar Zene 41(2003), 337–372; Herbert SEIFERT, *Die Musiker der beiden Kaiserinnen Eleonora Gonzaga = Festschrift Othmar Wessely zum 60. Geburtstag*, hg. v. Manfred AUGERER et al., Tutzing, 1982, 528.

mogatta,⁴² a karmelita rend női ágát Eleonóra telepítette le Ausztriában a bécsi és a gráci kolostor 1629-ben, illetőleg 1633-ban történt megalapításával.⁴³ Mint a halála alkalmából kiadott dicsőítő életrajz jezsuita szerzője megjegyzi, rendszeresen olvasott különféle kegyességi műveket, melyeket a praefectus spiritus választott ki neki.⁴⁴ Szerdai, pénteki és szombati napokon részt vett az udvari kápolnában tartott áhítatokon, melyeken az udvarban szolgáló hölgyekkel együtt Mária psalteriumát és a Corona Domini Christit, azaz Krisztus rózsafüzérét imádkozták. Az Ágoston-rendiek udvari templomában szombatonként ugyancsak rózsafüzér-áhítatok voltak, melyeken a császár és Eleonóra előimádkozott. Ezek az adatok egyben mutatják azt is, hogy E. S. összeállítása a császárnő által rendszeresen végzett áhítatformához kapcsolódott, s a mű neki történő ajánlása tudatos és átgondolt gesztus volt.

A dicsőítő életrajz megemlíti Eleonóra vallásosságának további megnyilvánulásait is. Így például amikor 1636-ban férje megbetegedett Regensburgban, fogadalmat tett felgyógyulásáért. 1627-ben kezdeményezte a bécsi Ágoston-rendi templom melletti Loretói kápolna építését és támogatta az ahhoz kapcsolódó vallásos sodalitást. Megalapította és patronálta a jezsuiták Am Hof temploma mellett működő Agonia Christi társulatot, s tevékenyen részt vett annak életében. Évente elvégezte Szent Ignác lelkigyakorlatait, húsvét havában a szenvedéstörténetről elmélkedett, s a hét minden napján elmondta az adott napra rendelt officiumokat és litániákat. Különböző vezeklő gyakorlatokat hajtott végre, s gondot fordított a szentek ereklyéinek díszítésére. Említést érde-

⁴² Kurt MÜHLBERGER, *Universität und Jesuitenkolleg in Wien. Von der Berufung des Ordens bis zum Bau des Akademischen Kollegs = Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert*, Wien, 2003, 21–37; Petr FIDLER, *Zum Mäzenatentum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur = Die Jesuiten in Wien*, 211–230.

⁴³ Anna CORETH, *Kaiserin Maria Eleonore, Witwe Ferdinands III., und die Karmelitin*, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14(1961), 42–63.

⁴⁴ Hermann HORST, *Virtutes Annae Eleonora Mantuanae imperatricis Ferdinandi II.*, Viennae, 1656, 2–3, 11, 23–24, 38–43, 48–53.

mel, hogy 1634. október 1-jén volt a bécsi rózsafüzér-kultusz egyik központjának számító, II. Ferdinánd által újjáépíttetett domonkos templom felszentelése. Nem mellékes körülmény az sem, hogy a bécsi domonkosok rózsafüzér-társulata fennmaradt a reformáció idejében, a templom a Mária-kultusz egyik központja lett, s 1617-től innen indultak a máriacelli zarándoklatok.⁴⁵

A *Rózsakoszorú* forrásául szolgáló szöveg felajánlásának éve, 1635 a prágai béke éve volt, mely hatályon kívül helyezte a protestánsokat a katolikusoktól elvett egyházi javak visszaadására kötelező és a háború kiújulásához vezető, 1629-es ún. restitúciós ediktumot, s fontos lépésnek számított a felekezetek békés egymás mellett élése felé a birodalomban.⁴⁶ Ugyancsak 1635-ben volt II. Ferdinánd lánya, Mária Anna hercegnő és I. Miksa bajor főherceg fényes esküvéje.⁴⁷ Eleonóra ekkor 37, férje 57 éves és súlyos beteg volt, s közeli halálával lehetett számolni.⁴⁸ Ugyanebben az évben Eleonóra is beteg volt rövid ideig.⁴⁹ A *Hymni* egyik fő célja tehát ugyanúgy a vigasztalás, a vallásos elmélkedés segítése lehetett, mint ötvenöt évvel később a *Rózsakoszorúé*.

A *Rózsakoszorú* forrását tartalmazó munka a XVII. század egyik legterjedelmesebb, számos kiadást megért, latin nyelvű imádság- és elmélkedésgyűjteménye. A gyűjteményt összeállító

⁴⁵ Anna CORETH, *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien, 1982², 53–54; Elisabeth KOVÁCS, *Spätmittelalterliche Traditionen in der österreichischen Frömmigkeit des 17. und 18. Jahrhunderts = Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*, hg. v. Peter DINZELBACHER, Dieter R. BAUER, Paderborn etc., 1990, 397–417, itt: 407–408. – A császári család további nőtagjainak rózsafüzér-áhitatához vö. pl. Franciscus WAGNER, *Leben und Tugenden Eleonora Magdalene Theresiae, Römischen Kayserin*, Wien, 1721, 129.

⁴⁶ FRANZL (40. jegyzet), 352–354; Dieter ALBRECHT, *Ferdinand II. = Die Kaiser der Neuzeit: 1519–1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland*, hg. v. Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, München, 1990, 125–141.

⁴⁷ HURTER (40. jegyzet), 11. k., 651.

⁴⁸ FRANZL (40. jegyzet), 354–357.

⁴⁹ Beda DUDÍK, *Correspondenz Kaisers Ferdinand II. und seiner erlauchten Familie mit P. Martinus Becanus und P. Wilhelm Lamormaini kaiserl. Beichtvätern S. J.*, Archiv für Österreichische Geschichte 54 (1876), 219–350, itt: 277–278.

David Gregor Corner az ausztriai rekatolizációs törekvések korai időszakának figyelemre méltó alakja, aki több teológiai és népszerű kegyességi munkát szerzett.⁵⁰ A sziléziai Hirschbergben született 1585-ben és a harmincéves háború befejezésének évében, 1648-ban hunyt el Göttweigben. Filozófiai tanulmányait a jezsuiták prágai egyetemén végezte, teológiát Grácban tanult. Itt is a jezsuiták, így például Wilhelm Lamormaini, Pázmány gráci tanártársának, II. Ferdinánd majdani neves gyóntatójának és politikai tanácsadójának tanítványa volt.⁵¹ Pappá szentelését követően plébánosként működött a göttweigi bencés apátság fennhatósága alá tartozó különböző településeken. Prédikációi révén hamarosan ismertté vált, kiterjedt térítő tevékenységet végzett, s régi énekeskönyvekből gyűjteni kezdte a katolikus egyházi énekeket.

1616-ban testvéreivel együtt a lovagi rendbe emelték, majd hat év múlva II. Ferdinánd császári biztossá nevezte ki két, vitatott hovatartozású plébánia ügyének kivizsgálására. 1622-ben saját kérésére a császár nemessé emelte és kinevezte comes palatinusnak. 1624-ben teológiai doktorátust szerzett a bécsi egyetemen, majd a következő évben belépett a göttweigi apátságba. Térítő munkáját itt is folytatta: prédikációs körutakat tartott, s rendszeresen elkísérte az apátot különböző utazásain. Egy alkalommal fellázadt parasztok elfogták, megkínózták és kivégzéssel fenyegették. 1628-tól az újonnan alapított osztrák bencés kongregáció megbízottja és az apát bizalmas munkatársa volt. A következő évben priorrá, majd két év múlva apáttá választották.

1631–32-ben élelmezési és szállásbiztosként közvetlenül részt vett a harmincéves háború katonai eseményeiben. 1635-től tagja volt különböző császári bizottságoknak, két év múlva II. Ferdinánd császári tanácsossá nevezte ki. 1638-tól a bécsi egyetem rektora, 1640-től az alsó-ausztriai prelátus rend kiküldöttje. Az apátsági építkezéseket kiváló mesterekre bízta, s többek között

⁵⁰ Peter PLATZER, *Dr. David Gregor Corner. Katholischer Reformator und Abt des Stiftes Göttweig (1585–1648)*, Diss. Phil. Wien, 1964; Clemens Anton LASHOFER, *Professbuch des Benediktinerstiftes Göttweig*, St. Ottilien, 1983, 151–154.

⁵¹ DUDÍK (49. jegyzet), 227–233.

az ő nevéhez fűződik az apátsági templom új főoltárának és szószékének, valamint a szerzetesi kriptának az elkészíttetése. Az apátság főkapuján elhelyeztette Mária kőből faragott jelképét.

A bencés novíciusok egy részét jezsuita kollégiumokba küldte tanulni, s lelkipásztori tevékenységében és irodalmi munkásságában is jól felismerhető a jezsuita hatás. Többségében latin nyelvű műveinek jegyzéke tizenhárom nyomtatott munkát és csaknem ugyanennyi kéziratot ölel fel. Teológiai munkáinál szempontunkból fontosabbak kegyességi művei: passiókomentárja, Krisztus- és Mária-életrajza, valamint a világi híveknek összeállított breviáriuma. Nagyobbrészt német, kisebbrészt latin nyelvű egyházi énekgyűjteménye a XVII. század legterjedelmesebb és legjelentősebb katolikus összeállítása, mely 1625 és 1676 között összesen hét kiadást ért meg.⁵² A két különböző nyomdában megjelent első kiadás, mely húsz részre osztva közel ezer oldalon összesen 422 szöveget tartalmaz, rövid időn belül több mint kétezer példányban fogyott el. Ezt később átdolgozta és kibővítette, s az 1631-es második kiadás már több mint ötszáz szöveget közöl. Az 1649-es kiadás kivonat az előzőből, s új, részben kortárs szerzők által írt szövegeket is magában foglal. Az összeállítás nagy számban tartalmaz közösségi népi áhítatokra alkalmas, nyomtatásban korábban meg nem jelent, jezsuita és protestáns eredetű szövegeket. Tartós használatát jelzi, hogy csak nagyon kevés példány maradt fenn belőle a könyvtárakban. Az énekgyűjtemény és a Krisztus-életrajz egyaránt tartalmaz utalásokat a rózsafüzérre.

A *Rózsakoszorú* forrását közlő, latin nyelvű elmélkedés- és imádsággyűjtemény első változata, mely egyben Corner első nyomtatott munkája volt, még tanulmányi évei alatt, 1610-ben

⁵² David Gregor CORNER, *Groß Catholisch Gesangbuch*, Fürth, 1625; vö. Joseph KEHREIN, *Die ältesten katholischen Gesangbücher von Vehe, Leisentritt, Corner und Andern*, I–III, Würzburg, 1859; Robert JOHANDL, *David Gregor Corner und sein Gesangbuch. Eine bio-bibliographische Skizze*, Archiv für Musikwissenschaft 2(1920), 447–464; Margarete KUMMER, *David Gregorius Corners Groß Catholisch Gesangbuch, ein Beitrag zur Geschichte des katholischen Kirchenliedes in Österreich im 17. Jahrhundert*, Diss. Phil. Wien, 1927.

jelent meg Prágában. A további kiadások végigkísérték egész pályáját. A gyűjtemény anyagát, mely 1614–1672 között további hat kiadást ért meg, kiadásról kiadásra tovább bővítette és javította. Emellett rövidített változata is készült, mely 1634-től összesen hét kiadásban látott napvilágot különböző címeken. Az első öt rész erősen lerövidített, kivonatos változata Budán is megjelent 1736-ban. A *Rózsakoszorú* forrását az 1645-ös kiadás tartalmazza először, mely a gyűjtemény hatodik, bővített és jelentősen átdolgozott, a szerző életében megjelent utolsó kiadása volt. A *Hymni* felajánlása és első megjelenése között tehát tíz év telt el. Ennek az 1645-ös kiadásnak az élén, mely csupán 230 példányban készült, rézbe metszett díszcímlap látható, mely az 1635-ös kiadás díszcímlapjának módosított változata.⁵³ Az 1635-ös díszcímlap felső harmadában középen Mária trónol a gyermek Jézussal, kétoldalt az uralkodócsalád tagjai térdelnek. Középen a szívbe foglalt címfelirat két oldalán II. Ferdinánd császár jelmondatának megfelelően Iustitia és Pietas megszemélyesített alakja látható, alul a göttweigi apátság látképe. Az 1645-ös aktualizált változaton baloldalt III. Ferdinánd térdel két fiával, IV. Ferdinánddal és I. Lipóttal, jobboldalt első felesége és Mária Anna nevű lánya látható. Az olvasói ajánlás szerint az 1645-ös kiadást Corner tovább javította, bővítette és átszerkesztette, hogy kézikönyvként legyen használható. Az ajánlás megismétlődik az 1672-es kiadásban is, melynek tartalma megegyezik az 1645-ösével.

Maga a gyűjtemény alaposan átgondolt, nagyszabású koncepciót tükröz. Corner fő célja volt összegyűjteni és a használat szempontjait szem előtt tartva, áttekinthető rendszerbe foglalni az ókeresztény, középkori és kora újkori hagyomány által kínált, prózai és verses himnusz-, imádság- és elmélkedésszövegeket. Az 1645-ös kiadásban tíz részre, azon belül változó számú fejezetre osztott, több mint nyolcszáz lapos gyűjtemény szerkezetének jezsuita inspirációját jelzi, hogy az első négy rész tagolásának alapja a jezsuiták által különösen kedvelt naptári szerkezet: az

⁵³ Gregor M. LECHNER, *Göttweiger Ansichten. Graphik – Gemälde – Kunsthandwerk* [Katalog], Göttweig, 2002, 40–41. Az 1635-ös kiadás példánya: Österreichische Nationalbibliothek, 219907-B. Alt. Mag., az 1645-ös kiadás példánya: Stiftsbibliothek Göttweig, XXIX M a 39.

első rész a nap különböző alkalmaihoz, a második a hét napjaihoz, a harmadik a hónapokhoz, a negyedik az év ünnepeihez rendelt szövegeket tartalmazza. Az ötödikben az ún. egyetemes könyörgések, a hatodikban a különféle szükséghelyzetekhez fűződő, a hetedikben a katolikus egyházért mondandó könyörgések kaptak helyet. A nyolcadik rész témája a hálaadás, a kilencedikben a különböző társadalmi csoportokkal kapcsolatos szövegek találhatók, míg a tizedik az ún. utolsó dolgok, a halál, ítélet, tisztítótűz, pokol és üdvösség kérdéseivel foglalkozik. Ezt követi a *Rózsakoszorú* forrásául szolgáló, utólag betoldott szöveg a 811–847. lapon, egy áttekintő táblázat a mű szerkezetéről, a részletes tartalommutató, valamint az énekek és himnuszok kezdősormutatója. Újra kezdődő lapszámozással ez után következik a laikus breviárium, mely tizennégy kis officium, a tizenöt lépcsőzsoltár, a hét bűnbánati zsoltár és tizenegy különböző litánia szövegét tartalmazza.

A Gyöngyösi által átdolgozott szöveg elé illesztett hivatkozás a hét napjaira rendelt imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó második rész hetedik, Mária tiszteletével kapcsolatos szövegeket felölelő fejezetének harmadik alfejezetére utal vissza. Míg az előző két alfejezetben a szombati napra rendelt, illetőleg az év minden napjára, különösen zarándoklatra ajánlott különféle Mária-énekek, himnuszok és más verses szövegek találhatók, a harmadik, összesen tizenhét szöveget tartalmazó alfejezet központi témája a rózsafüzér. A hivatkozott tizenegyedik szöveg, mely után az utalás szerint E. S. műve beillesztendő, a gyűjtemény összeállítójának szerzeménye, s Mária öt örömeivel kapcsolatos könyörgéseket tartalmaz. Az ez után álló szöveg, melynek forrása Cornelius a Lapide Apokalipszis-kommentárja, Mária tizenkét erényét dicsőíti. A különböző rózsafüzértípusok és elmélkedési módok leírása mellett az alfejezet szövegei között van például Szent Ambrus és Thomas Cantipratanus egy-egy könyörgése, illetve himnusza, több középkori planctus, továbbá egy-egy szöveg Nicolaus Salicetus, Antonius Spinelli és Vincentius Hensberg gyűjteményeiből.

E. S.

E. S. azonosításában abból indultunk ki, hogy személyét a császári udvarhoz, azon belül Eleonóra császárnéhoz viszonylag közel álló, alapos teológiai műveltséggel rendelkező, az udvari kegyesség megnyilvánulásait jól ismerő, a jezsuita áhítati formáktól nem idegenkedő, latinul verselni tudó és esetleg más műveket is létrehozó személyek körében kell keresnünk. Az, hogy az E. S. monogram mögött Corner munkájában nem található rendi hovatartozásra utaló jelzés, föltehetően arra utal, hogy világi pappal vagy világi személlyel van dolgunk. Az 1635 körül működő udvari prédikátorok, császári gyóntatók és az udvari kápolna papjainak átvizsgálása nem vezetett eredményre.⁵⁴ Hosszú keresés és mérlegelés nyomán, osztrák kollégák segítségét is igénybe véve, melybe többek között beletartozott II. Ferdinánd és Eleonóra fennmaradt leveleinek,⁵⁵ végrendeletének⁵⁶ és Corner kéziratos göttweigi hagyatékának⁵⁷ átvizsgálása is, arra a következtetésre jutottunk, hogy a himnuszszorozat szerzője feltehetően Elias Schiller, II. Ferdinánd gyermekeinek egyik nevelője (praeceptor) volt. Schiller szerzősége mellett szól, hogy a főhercegek nevelőjeként rendszeres kapcsolatban kellett állnia azok mostohaanyjával, Eleonórával, s közeli ismerhette vallásosságát, kegyességi gyakorlatait. Ehhez járul, hogy a *Hymni* jezsuita gyökereiről mondottak jól illeszkednek a Schiller életútjáról és irodalmi működéséről kirajzolódó képbe, s ez a kép tovább erősíti a szerzősége mellett szóló érveket.

⁵⁴ DUDÍK (49. jegyzet), 226–227, 251; HURTER (40. jegyzet), 11. k., 671.

⁵⁵ Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HA Familienkorrespondenz A K 31, K 10.

⁵⁶ Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv – Familienurkunden, Nr. 1699. 1651. III. 15. Végrendeletében Eleonóra saját rózsafüzérét gyóntatójára, Hermann Horst jezsuitára hagyta. Almut BUES, *Das Testament der Eleonore Gonzaga aus dem Jahre 1651: Leben und Umfeld einer Kaiserin-Wittve*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 102(1994), 316–358, itt: 355.

⁵⁷ A göttweigi kutatásban nyújtott segítségért P. Franz Schusternek tartozunk köszönettel.

Elias Schiller csak a legutóbbi időben került az osztrák történettudomány látókörébe, s életéről csupán szórványos, részben ellentmondó adatok állnak rendelkezésre.⁵⁸ Az életrajzi és publikációs adatokból következtetve 1580 körül született és az 1650-es évek közepén vagy második felében hunyt el. Az ingolstadti egyetem matrikulájának 1598. december 14-i bejegyzése szerint Schiller Badenből származott és jogi tanulmányokat folytatott.⁵⁹ Jöcher lexikonában strassburgi jezsuitának és teológiai doktornak mondja, aki kiadta a katolikus hit alaptételeit és hitvitát folytatott Johann Botsack danzigi evangélikus teológussal.⁶⁰ Az udvari élet kéziratok forrásaiban 1630-tól többször, majd saját nyomtatott műveiben mindig doktorként jelenik meg. Egy 1640-ben kelt irat azonban jogi doktorátusára utal, s jezsuita mivoltára nincs nyom az osztrák rendtartomány katalógusaiban. 1619-ben Johann Karl és Ferdinand Ernst (a későbbi III. Ferdinánd) főherceg nevelője volt, s a következő év áprilisától évi ötszáz arany járandóságban részesült ezért a tevékenységéért. Később rábízták Leopold Wilhelm főherceg nevelését is.⁶¹ 1624 áprilisában levélben fordult a császárhoz, kérve rokona és annak leszármazottai számára egy, a rokon által írt könyv kiadására szóló privilégium megadását.⁶² 1630-ból arra van adat, hogy megdicsérte Ferdinánd főherceg egy versét, melyet spanyol menyasszonyához írt.⁶³ Amikor Leopold Wilhelm 1632-ben tizennyolc éves lett és saját udvartartást kapott, Schillert kamarásként alkalmazták. Ezzel többek között jogot

⁵⁸ Schiller életrajzához l. Renate SCHREIBER, *Erzherzog Leopold Wilhelm. Bischof und Feldherr, Statthalter und Kunstsammler. Studien zu seiner Biographie*, Diss. Phil. Wien, 2001, 17–21. A Schiller személyére vonatkozó kutatásban nyújtott segítségért Renate Schreibernek tartozunk köszönettel.

⁵⁹ Götz Frh. v. PÖLNITZ, *Die Matrikel der Ludwig-Maximilians-Universität Ingolstadt-Landshut-München*, Bd. 1: 1472–1600, München, 1937, Sp. 1387.

⁶⁰ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten Lexikon*, IV, Leipzig, 1751, 267.

⁶¹ *Krijgen Kunst. Leopold Willem (1614–1662), Habsburger, landvoogd en kunstverzamelaar. Tentoonstelling van de Landcommanderij Alden Biesen*, eds. Jozef Mertens, Franz Aumann, Bilzen, 2003.

⁶² Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofrat – Impressorien Kt. 61, Elias Schiller 1624. IV. 2; 1624. V. 14; Julius SCHILLER, *Coelum stellatum Christianum*, Augustae Vindelicorum, 1627.

⁶³ SCHREIBER (58. jegyzet), 40, 143. jegyzet.

szerzett arra, hogy ha a főherceg házon kívül étkezik, esetenként saját vendégeket fogadjon az asztalnál. Kamarásként foglalkozott a főherceg anyagi ügyeivel, s egyik legfontosabb tanácsadója volt. Az 1640-es évek második és az 1650-es évek első feléből több adat van rendszeres javadalmazására; a kapott pénzüsszegek egy részét különböző szerzetesrendeknek, a jezsuitáknak és a szervitáknak továbbította.

Nyomtatott munkái attól kezdve jelentek meg, hogy egykori neveltjét, majd munkaadóját, Leopold Wilhelm főherceget 1647-ben kinevezték a belga tartományok helytartójának. Schiller szerzősége felmerült egy *Princeps in compendio* c., 1632-ben Bécsben névtelenül megjelent latin nyelvű fejedelmi tükörrel kapcsolatban.⁶⁴ Megfogalmazódott a feltételezés, hogy ezt a kiterjedt forrásanyagra támaszkodó munkát, mely I. Lipóttól kezdve fontos szerepet játszott a Habsburg-uralkodók nevelésében, hivatalos praeceptorai tevékenysége lezárásaként írhatta. A szövegből kirajzolódó szerző képe illik Schillerre: a fejedelmi tükör szerzője teológiai, jogi és humanista műveltséggel rendelkező személy volt, aki jól ismerte a műfaj korábbi példáit, s határozott képet tudott rajzolni a kor elvárásainak megfelelő uralkodóról. Figyelmet érdemel az is, hogy e mű megjelenése csupán három évvel előzte meg Gyöngyösi forrásának felajánlását Eleonóra császárnénak. A műfaji különbségekből fakad, hogy a fejedelmi tükör idézetanyaga alapvetően más, mint a Schiller neve alatt később megjelent német nyelvű traktátusoké, s hogy a *Rózsakoszorú* forrásának latinsága nem vethető össze a fejedelmi tükör nyelvezetével. Schiller szerzősége a fejedelmi tükörrel kapcsolatban további bizonyításra szorul azért is, mert az 1632-es kiadásból nem maradt fenn példány, s a szöveg csak egy 1668-as kiadásból ismert.

Fontos körülmény, hogy Schillernek praeceptorként többek között feladata volt a főhercegek versírási képességeinek fejlesztése.⁶⁵ Az egyik biztosan általa szerzett latin szöveg egy Leopold

⁶⁴ Franz BOSBACH, *Princeps in Compendio = Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*, hg. v. Konrad REPGEN, Münster, 1991, 79–114.

⁶⁵ Theophil ANTONICEK, *Musik und italienische Poesie am Hofe Kaiser Ferdinands III.*, Mitteilungen der Kommission für Musikforschung Nr. 42, Wien, 1990, 1–22.

(I.) Ignatiusnak szóló újévi jókívánság az 1654. évre, benne háromszor ismétlődő chronogrammal, a figyelemre méltó „Proles Mariae benedicat tibi” fordulattal és a jókívánságot küldő „Doctor Elias” megnevezésével.⁶⁶ Ismert továbbá III. Ferdinánd 1630. július 20-án kelt levele Leopold Wilhelmhez, melyben a főherceg arról ír, hogy Schiller egy verset küldött neki, s azt úgy becsüli, mint egy ereklyét.⁶⁷ Az adat tanúsítja, hogy a rózsafüzérciklus felajánlása előtt öt évvel Schiller verssel kedveskedett az uralkodóház egyik tagjának, aki szívesen fogadta azt.

Az 1646 és 1655 között kiadott német nyelvű traktátusai az ellenreformációs hitvita-irodalom harcos képviselőjeként mutatják be Schillert.⁶⁸ Egyik részükben a katolikus hit alaptételeit fejt ki, másik részükben különböző evangélikus prédikátorok írásaira reflektál, illetőleg védelmébe veszi Jodocus Kedd bécsi jezsuita apologetikus, polemikus műveit. Két munkája együtt jelent meg Kedd két vitairatával. Lehetséges, hogy Jöcher ezek alapján vélte Schillert jezsuitának.

A traktátusok terjedelme harminc és kétszázhusz lap között váltakozik, s valamennyi azonos formátumban, Johann Jakob Kürner bécsi nyomdájában jelent meg. Az egyik 1652-es nyomtatványon Augsburg olvasható megjelenési helyként, ez azonban minden bizonnyal koholt nyomdahely, mely nyíltan utal a műnek az ágostai hitvallás követőit, az ún. augsburgi konfesszionistákat bíráló tartalmára. A traktátusok fő témái az egyház mibenléte, a római katolikus egyház egyedül üdvözítő volta, a kegyelemtan,

⁶⁶ Renate SCHREIBER, *Erzherzog Leopold Wilhelm. Kirche, Krieg und Kunst*, Diplomarbeit, Wien, 1998, 14–17.

⁶⁷ SCHREIBER (58. jegyzet), 17, 48. jegyzet.

⁶⁸ *Verlorner Sturm*, Braunsberg, 1646; *Grundfest der Catholischen Wahrheit*, Wien, 1652; *Probstein der reformirt evangelischen Lehr- und Glaubens Articlen*, Augsburg, 1652; *Anatomia Botsackhischen Gegenberichts*, [Wien], 1652; *Pasquillant, M. Jocosus Severus Medicus zuschanden gemacht*, Wien, 1653; *Langius bilinguis*, Wien, 1653; *Verbum Domini manet in aeternum*, Wien, 1653; *Sendschreiben Georgii Calixti Doctoris und Professoris zu Helmstädt*, [Wien], 1653; *Der unhöfliche Schertzer von Eger*, Wien, 1654; *Doctoris Sebastiani Curtii und M. Joannis Morenbachij Morenbad*, Wien, 1654; *Neuer und unerhörter Cainischer Messias*, [Wien], 1655.

az isteni igazság megismerése, a Szentírásról vallott lutheri tanítás, az isteni jelenlét problémája, az üdvösség és a bűnök megbocsátása. Az írások közös jellemzője az áttekinthető szerkezet, a mondanivaló fejezetekre, paragrafusokra és pontokra tagolása, a tekintélyi hivatkozások nagy száma, a műfaji követelményeknek megfelelő éles, helyenként szatirikus hangvétel, a vitatott tételek módszeres bemutatása, vizsgálata és cáfolata.

Az említett Johann Botsack mellett a Schiller által bírált teológusok között van például Georg Calixtus helmstädti, Johann Hülsemann lipcei és Sebastian Curtius kasseli prédikátor, később marburgi professzor, továbbá Johann Adam Schertzer, később lipcei professzor. Külön említést érdemel Lang Mátyás soproni evangélikus prédikátor, aki 1650-től volt a soproni gyülekezet kedvelt lelkésze.⁶⁹ Wittenbergben megkezdett teológiai munkásságát Lang itthon is folytatta, s részt vett a Jodocus Kedd-del vívott, említett polémiában. Később a Sopronban letelepedett Eggenberg hercegné udvari papja lett, s az általa szerkesztett énekeskönyvet a soproni gyülekezet egészen 1785-ig használta. Az egyik 1654-ben kiadott vitairat Schiller két latin disztichonból álló gúnyversét közli mottóként három, néven nevezett protestáns prédikátorról.⁷⁰ Közli a vers német változatát is, s a latin szöveget a mű végén még egyszer megismétli. A vers nem túl igényes, a korábban idézett adatokkal együtt azonban egyértelműen tanúsítja Schiller versírási képességét. Bár a *Rózsakoszorú* forrásával összevethető, hosszabb terjedelmű latin nyelvű verses műve nem ismert, szerzősége az elmondottak alapján valószínűsíthető.

⁶⁹ SZÁLLA Erzsébet, *A soproni evangélikusság élete a 17. században = Új kegyesség. Fejezetek az osztrák-magyar protestáns kapcsolatok történetéből*, szerk. NAGY Márta, Bp., 1997, 64–79, itt: 72–74.

⁷⁰ SCHILLER, *Der unhöfliche* (68. jegyzet).

Összegzés

Mindezek alapján megállapítható, hogy a *Rózsakoszorú* forrása és ezzel maga a Gyöngyösi-mű több évszázados fejlődési folyamatba illeszkedik, annak elválaszthatatlan részét alkotja, s helyesen csak azzal együtt értelmezhető. Gyöngyösi műve mögött egy rendkívül összetett és szerteágazó középkori, humanista és kora újkori, nagyjából latin nyelvű szöveghagyomány áll, melyben nem kis számban találhatók világi szerzőktől származó, irodalmi mércével is mérhető alkotások. A *rosarium*-kéziratok császári személynek történő ajándékozása és a titkok verses feldolgozása ismert volt már a XV. század végén. Gyöngyösi forrása sajátos egységbe foglalja a műfaj történet humanista és újabb, elsősorban jezsuita hagyományát.

A műfaj történet tükrében módosítandó a megállapítás, mely szerint Mária áll a *rosarium* középpontjában, s hogy a *Rózsakoszorú* műfaji előzményeit egyedül a Mária-irodalomban kell keresnünk. Az ilyen típusú munkák legfontosabb feladata az volt, hogy felidézték, emlékezetben tartották és elmélyítették a tudást a keresztény hit központi tételeiről, az üdv történet eseményeiről. A *rosarium* valójában a különféle evangéliumkivonatokat és parafrázisokat, a Krisztus életéről, szenvedéséről és a megváltásról szóló elmélkedések sajátos típusa, melyben fontos szerep jut Mária alakjának, tiszteletének és a közbenjárás gondolatának.

A *Rózsakoszorú* forrásának szerzője „hymnuszok”-nak nevezte művét. Ezzel világosan utalt a szöveg költői eredetére, gazdag kép- és szimbólumhasználatára, verses formájára, hódoló és dicsőítő alaphangjára. Fő sajátossága a műfaj megelőző verses példáihoz viszonyítva az, hogy részletesen kifejti a korábban többnyire egyetlen mondatban vagy strófában rögzített elmélkedési pontokat, s ezzel nemcsak az elmélkedés tárgyát és irányát jelöli ki, hanem szövegét is előre meghatározza. Az *Üdvözlések* és *Miatyánkok* mechanikus ismétlése a háttérbe szorult, s a kötött szövegű verses elmélkedések sorozata vált uralkodóvá.

Gyöngyösi továbbment ebbe az irányba, amikor átdolgozásából elhagyta nemcsak az elvégzendő imádságokra való utalásokat, hanem törölte a titkokat lezáró válaszos verset és a titkok lénye-

gére visszautaló zárókönyörgést. Ezzel az eredetileg közösségi használatra készült művet az egyéni elmélkedés- és imádsággyakorlathoz közelítette. Gyöngyösi legfontosabb hozzáadása forráshoz, az égi és földi szerelem motívumainak egymásba játszása, az antik mitológiai utalások beépítése⁷¹ nem számított különlegességnek a XVII. század Mária-költészetében; ezzel kapcsolatban talán elegendő megemlítenünk Casimir Sarbiewski, Jacob Balde és Melchior Guttwirth példáját.

⁷¹ WALDAPFEL (1. jegyzet), 31.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ ISKOLADRÁMÁK A NÉMET JEZSUITA SZÍNPADON

Az elmúlt két évtized történeti, hermeneutikai, irodalomtörténeti és kultúraelméleti kutatásai egybehangzóan megállapították, hogy egy nemzeti, etnikai vagy politikai közösség saját múltjáról és önmagáról alkotott képe szorosan összefügg a vele érintkező közösségekben róla létrehozott elképzelésekkel. Mint Bitskey István megjegyezte: „A nemzeti identitástudat formálódásában [...] jelentékeny szerepet szokott játszani az a mások által megrajzolt kép, amely a saját nézőpontból nem látható vonásokra is rávilágít.”¹ Másként fogalmazva: „Valamely önazonosság csakis másokhoz képest írható körül. A magyar nemzet és irodalom önazonosságát elsősorban más nyelvekhez képest lehet meghatározni.”²

A kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetekről kialakított képek egyik fontos, ám kevésbé kiaknázott forrása az iskoladráma. Az iskolai színjátszás a XVI–XVIII. században összeurópai jelenség, melynek feltárása csak a nagy mennyiségű, rendkívül komplex forrásanyag egészének figyelembevételével, komparatistikai eszközök és módszerek alkalmazása révén lehet eredményes. Ez a forrásanyag átfogó dráma- és színháztörténeti, irodalom- és művelődéstörténeti folyamatok megismerése mellett

¹ BITSKEY István, *A német irodalom magyarságképe. Horst FASSEL: Panonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur*, Hítel, 17(2004), május, 121–123, itt: 122; Péter ÖTVÖS, *Klage und Hoffnung. Vom Fremd- und Eigenbild der Ungarischen Nation*, Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, 12(1977), 103–108.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nyelv, nemzet, irodalom*, Irodalomismeret 12(2002), 5–6, 30–39, itt: 30.

jó lehetőséget kínál retorikatörténeti, tárgytörténeti és imagológiai kérdések vizsgálatára.

Az iskolai színjátszás, azon belül a jezsuita dráma műfaja jelentősen felértékelődött az utóbbi évek magyar irodalomtörténeti kutatásában. Az adattárak, forrásjegyzékek, szövegkiadások, esettanulmányok és tematikus bibliográfiák után elkészültek az első monográfiák, melyek egyértelműen tanúsítják a jezsuita színház kiemelkedő szerepét a kor irodalmi életében és művelődésében. A jezsuita színház egyik alapvető jellemzője a nemzetközi tájékozódás, s a hagyományozódási csatornák a rend alapvetően internacionális és interkulturális szerveződésének megfelelően átfogják egész Európát. A darabok mintái gyakran származnak az adott nyelvterületen kívülről, s a témák és szövegek a programok csereforgalma, a latin nyelvűség, a kéziratok kölcsönzése, másolása révén rendszeresen átlépik a nyelvi és az országhatárokat.³

Az iskoladramáknak jól körülhatárolható csoportját alkotják a nemzeti történelemről szóló darabok, s nem véletlen, hogy az első témátörténeti monográfia a magyar történelmi tárgyú iskolai színjátékokról készült el. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna munkájának fontos következtetése, hogy a magyar történelmi tárgyú darabok nem kis mértékben szolgálták a nemzeti azonosság megerősítését és tudatosítását.⁴ A szerzők utalnak arra, hogy a legtöbb magyar tárgyú drámát a jezsuiták iskoláiban mutatták be, s „a jezsuita iskolai színjátszásban katolikus, Habsburg-párti szellemisége ellenére mindvégig jelen vannak a nemzeti vonások is.”⁵ Feltételezik továbbá, hogy a neves külföldi jezsuiták ilyen tárgyú drámái felértékeltek és a többi rendtartományban is ismertté tették a magyar történelem nagy alakjait.⁶ S bár a szerzők kizárták a kutatásból a külföldön bemutatott magyar tárgyú

³ Ruprecht WIMMER, *Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches: Ein Bericht (1945–1982)*, Daphnis, 12(1983), 585–692, itt: 597–598.

⁴ VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, Bp., 2000, 213.

⁵ *Uo.*, 56.

⁶ *Uo.*, 214.

előadásokat, a német nyelvterületen előadott jezsuita darabok repertóriumára alapján kísérletet tettek a német jezsuita színpadokon játszott, magyar tárgyú darabok időbeli megoszlásának megállapítására, s fölvetették a magyarországi és a német előadásokban leggyakrabban szereplő magyar történeti személyiségek előfordulási arányának, az azonosságok és különbségek vizsgálatának lehetőségét.⁷

A német irodalom Magyarország-képére vonatkozó korábbi kutatások eredményeivel együtt mindez arra ösztönzött bennünket, hogy megkíséréljük összegyűjteni és értékelni a német nyelvterületen előadott magyar tárgyú jezsuita darabok forrásanyagát. Abból indultunk ki, hogy a jezsuita dráma nemzetközi összefüggései egyaránt tanulságosak lehetnek a hazai színház- és drámatörténet, a komparatista imagológia, azon belül a nemzetképkutatás és a nemzeti, etnikai sztereotípiák vizsgálata, valamint a retorikatörténet, azon belül a toposzkutatás számára. A téma lényegében e három kutatási terület metszéspontjában helyezkedik el.

Ezt a forrásanyagot összefüggően eddig egyáltalán nem vizsgálták. A forrásegyüttes jó lehetőséget kínál egyrészt az általa létrehozott, tovább alakított és közvetített történelemképek számbavételére és a rekatolizáció nyomán kialakult katolikus identitástudat vizsgálatára. Másrészt alkalmat ad a drámaszövegek és témák, a sajátosan nemzeti jellegű motívumok és toposzok nemzetközi áramlásának, átalakulásának és kölcsönhatásának elemzésére, s lehetővé teszi a hazai és a külföldi anyagból kibontakozó Magyarország-képek összevetését és a történeti tárgyú drámák nemzetközi, felekezetközi összehasonlítását. A szövegek és programok forrásainak vizsgálata fényt deríthet az érintkező műfajokkal és retorikai eszközökkel fennálló kapcsolatokra. Választ kaphatunk a kérdésre, hogy mi magyarázza a magyar történeti tárgyú darabok nagy számát a német nyelvterületen, s ezek a darabok milyen rejtett politikai, történelmi és más utalásokat hordoztak. Tekintettel arra, hogy a magyarországi forrásanyag nagyobb arányú pusztulása miatt a magyar szakirodalomban meglehetősen sok a darabok pusztta címéből levont, feltételes ér-

⁷ *Uo.*, 6, 216.

vényű következtetés, megfigyeléseink kiegészíthetik és pontosíthatják a műfaj hazai történetére vonatkozó korábbi megállapításokat. A forrásanyag egyben adalékokat szolgáltat a magyar irodalomban feldolgozott történeti tárgyak európai elterjedéséhez. A szövegek és programok többségének teljes vagy részleges latin nyelvűsége révén a téma közvetlenül kapcsolódik a neolatin irodalom kutatásához is.

Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk a téma eddig teljesen kiaknázatlan forrásainak első bemutatására. A jezsuita iskoladráma német szakirodalma igen tekintélyes, a történeti témájú darabok módszeres feldolgozása azonban jórészt hiányzik.⁸ Kiindulásként a téma két alapvető kézikönyvét, a német jezsuita drámaprogramok Elida Maria Szarota által hasonmás kiadásban közreadott, reprezentatívnak szánt, kommentált válogatását⁹ és Jean-Marie Valentinnek a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban bemutatott darabok fennmaradt forrásait és szakirodalmi adatait kronologikus rendben közlő repertóriumát használtuk.¹⁰ Ezt kiegészítettük a magyar szakirodalom adataival és saját gyűjtésünkkel. Az anyaggyűjtést nem zártuk le, ami befolyásolta a feldolgozás módszerét és a következtetések érvényességét.

A területi körülhatárolásban Valentin a drámaprogramok nyelvét vette alapul. Ez magyarázza, hogy a szorosabb értelemben vett német nyelvterületen kívülről is közöl adatokat. Fő céljának a kéziratok és programok autopsziára épülő, lehetőleg teljes feltárását tekintette, s ezt egészítette ki a szakirodalomban említett, de nem verifikált címadatokkal. A repertórium közel nyolcezer adatsort tartalmaz az 1555–1773 közti időből, s ezek között össze-

⁸ WIMMER (3. jegyzet); *Mission und Theater: Japan und China auf den Bühnen der Gesellschaft Jesu*, hg. v. Adrian HSIA und Ruprecht WIMMER, Regensburg, 2005. Németalföldön a közelmúlt és a korabeli nemzeti történelem eseményeit feldolgozó tragédia a fiatal köztársaság legitimációjának irodalmi eszköze lett már a XVI./XVII. század fordulóján. Ruprecht WIMMER, *Le théâtre néo-latin en Europe, = Spectaculum Europaeum: Theatre and Spectacle in Europe / Histoire du spectacle en Europe (1580–1750)*, ed. Pierre BÉHAR, Helen WATANABE-O'KELLY, Wiesbaden, 1999, 5–75, itt: 32.

⁹ SZAROTA, I–III.

¹⁰ VALENTIN, I–II.

sen mintegy hatvan magyar tárgyú és magyar vonatkozású szöveg, program és darabcím található. S bár a kéziratos és nyomtatott forrásanyag német nyelvterületen nagyobb arányban őrződött meg, mint Magyarországon, Valentin nyomtatékkal utal a fennmaradt adatok esetlegességére. A lelőhelyek és a jelzetek közlése a repertóriumban jelentős mértékben megkönnyítette a források beszerzését.

A régebbi magyar szakirodalomban csupán elszórt utalások találhatók a külföldön bemutatott magyar tárgyú darabokra. Elsőként Lázár Béla, Alszeghy Zsolt és Timár Kálmán foglalkozott a témával.¹¹ 1930-ban megjelent egy dillingeni Szent Imre-darab programjának hasonmás kiadása.¹² A Gragger Róbert-féle *Ungarische Jahrbücher* hasábjain 1940-ben napvilágot látott az 1627-es kölni Szent István-dráma latin szövegének német fordítása, melynek részlete napjainkban antológiadarabbá lépett elő.¹³ Az újabb szövegkiadások rendszeresen utalnak a magyar drámaszövegek külföldi, köztük német jezsuita forrásaira.¹⁴ 1988-ban megjelent tanulmányában Staud Géza együtt vizsgálta a magyar és a német török tárgyú darabokat, s felhívta a figyelmet több fontos különbségre.¹⁵ A magyarországi Szent István-darabokról 2000-ben tartott előadásában Pintér Márta Zsuzsanna felvetette a hazai és a német darabok közti koncepcionális és funkcionális

¹¹ LÁZÁR Béla, *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből, I. Hazai tárgyú német jezsuita drámák*, EPhK, 15(1891), 731–736; ALSZEGHY Zsolt, *A magyar Bebecus-dráma*, EPhK, 34(1910), 233–235; uő, *Magyar tárgyú latin jezsuita-drámák*, EPhK 35(1911), 99–114; TIMÁR Kálmán, *Magyar vonatkozású salzburgi iskoladráma*, ItK, 39(1929), 228–229.

¹² „Emericus”: *Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére*, Bp., 1930.

¹³ Joseph KUCKOFF, *Das Spiel vom heiligen Stephan: Ein Schuldrama aus dem Jahre 1627*, Ungarische Jahrbücher, 20(1940), 267–330; *Pannonien vermessen: Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkhard IV. bis Siegfried Lenz*, Hg. Horst FASSEL, Stuttgart, 2004, 16–20.

¹⁴ *Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század c. sorozat kötetei*.

¹⁵ Géza STAUD, *Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700)*, = *Laurus Austriaco-Hungarica*, edd. Béla KÖPECZI–Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 181–192.

különbségek vizsgálatának lehetőségét, s Valentin repertóriuma alapján összesen 63 magyar tárgyú színjátékot vett számba az osztrák és német jezsuita kollégiumokból.¹⁶

A magyar történelmi tárgyú jezsuita drámákat vizsgáló, elméleti szempontokat is fölvető, 2002-ben megjelent tanulmányában Nagy Júlia Valentin repertóriuma nyomán összevetette egymással a magyar és a német darabok témarendjét, s magyarázatot keresett az azonos témájú darabok eltérő időbeli elterjedésére.¹⁷ Mérlegelte a magyar és a német darabok közti esetleges szövegátvételek, szemléletbeli és értékrendbeli különbségek vizsgálatának lehetőségét, s összevetette egymással egy 1702-es kolozsvári és egy ugyanebben az évben előadott müncheni Mátyás-darab szövegét. Megállapítása szerint a két darab eltérő módon, az aktuális politikai, társadalmi helyzetnek megfelelően dolgozza fel Mátyás királlyá választásának történetét, végső soron azonban mindkettő az isteni előrelátást bizonyítja. A tanulmány néhány példa alapján levont, általánosító következtetése szerint egy adott történeti téma ugyanazt a jelentés hordozza Magyarországon és külföldön, a történeti események csupán előkép-szerepet töltenek be. A magyar vonatkozásoknak nincs jelentőségük a jezsuita drámák egyetemessége, üdvtörténeti perspektívája és allegorizálása mellett; a történelem elveszíteni látszik funkcióját.

¹⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban* = „Hol vagy, István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 189–200; vö. KERÉNYI Ferenc, *Szent István alakja a régi magyar drámákban*, Somogy, 27(1999), 6, 606–613; Georg SCHREIBER, *König Stephan der Heilige in der deutschen Hagiographie und im Schuldrama*, *Zeitschrift für katholische Theologie*, 62(1938), 502–536.

¹⁷ NAGY Júlia, *Keresztény Herkulesek = School and Theatre in the Past and Nowadays / Az iskolai színjátszás múltja és jelene*, ed./szerk. GRADATIO, Miskolc, 2002, CD-ROM (ISBN 963 204 0147).

A forrásanyag

A kutatás során összesen harminckilenc magyar történeti tárgyú nyomtatott drámaprogramot és teljes drámaszöveget vettünk számba a német nyelvterületről.¹⁸ A teljes szövegek közül három kézirat, egy nyomtatásban jelent meg. Ezek a számok jelzik, hogy a kéziratos drámaszövegek jóval kisebb arányban maradtak fenn, mint a nyomtatott programok, s feltártságuk is esetleges. A török tárgyú darabok közül csak azokat vontuk be, melyek címükben közvetlenül utalnak Magyarországra. Bevontunk továbbá a vizsgálatba kilenc ún. magyar vonatkozású darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak ugyan, de a cselekmény közép-pontjában nem a magyar történelem alakjai és eseményei állnak.¹⁹ Ezek feltártsága természetesen esetleges: egész témaköröket képviselnek, melyeknek számos további színpadi feldolgozása született. Az autopszia alapján feldolgozott forrásokat harmincegy, csak a szakirodalomból ismert magyar tárgyú, ill. magyar vonatkozású cím- és előadásadat egészíti ki.²⁰ Az így kapott adatsorok száma megközelíti a nyolcvanat. Ez a szám kb. az egyötödét teszi ki a magyarországi jezsuitáknál jelenleg ismert mintegy négyszáz magyar történeti tárgyú előadásnak, és tizennéggyel több, mint a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban eddig számon tartott hatvanhárom magyar tárgyú színjáték.²¹ Feltételezhető, hogy Magyarországot kivéve sehol másutt Európában nem mutattak be ilyen nagyszámú magyar történeti tárgyú színdarabot a vizsgált időszakban. A magyar történeti tárgyú darabok sorozatos előadását a két nép földrajzi közelsége és Magyarország részben német nyelvű területként való felfogása mellett a történelmi egymásrautaltság, a német hatalmi, politikai, gazdasági és katonai érdekek, a XVIII. században megerősödő családi kapcsolatok és a jezsuita oktatás igényei együttesen magyarázzák.

A drámaprogramok jelentőségét növeli, hogy Magyarországról jelenleg összesen kb. harminc magyar történeti tárgyú dráma

¹⁸ L. Függelék 1. és 2.

¹⁹ L. Függelék 1. és 2.

²⁰ L. Függelék 1. és 2.

²¹ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 6; PINTÉR (16. jegyzet), 189.

nyomtatott programja ismert, a legtöbb a jezsuita iskolákból.²² Mivel a programok közlik a darab címét, az előadás helyét és idejét, a mecénás nevét, összefoglalják a cselekményt, s rendszerint tartalmazzák a jelenetek áttekintését, a szövegek retorikai eszközeinek egy részét, a szerepek jegyzékét és a szereplők névsorát, lehetőséget adnak a darabok fő vonásainak meghatározására és az összehasonlításra. A programok különböző módon részletezik a cselekményt, és eltérő mértékben tüntetik fel a darabok retorikai sajátosságait.

A források időbeli megoszlása azt mutatja, hogy 1575 és 1773 között folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. A kezdő dátum azért is jelentős, mert Magyarországról az első magyar történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbből, 1587-ből ismert.²³ Az utolsó előadás időpontja egybeesik a jezsuita rend feloszlásának évével. A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 20-as években, 1680 és 1720 között, valamint az 1750-es és 60-as években játszották a német jezsuiták. Egyetértünk a megállapítással, mely szerint az első időbeli csúcspontot az erdélyi események és a harmincéves háború miatt Magyarország iránt megnövekedett érdeklődés magyarázza, s a második csúcspont Magyarország török alóli felszabadításának folyamatával függ össze.²⁴ Az 1750-es, 60-as évek nagyszámú magyar történeti tárgyú előadásának oka feltehetően abban keresendő, hogy ekkor általában is megnőtt a színjátékok száma a német jezsuitáknál. Így volt ez Magyarországon is, ahol az 1740 és 1773 között ismert, kb. százötven magyar történeti tárgyú darab közül több mint százat 1740 és 1760 között mutattak be.²⁵

A források térbeli megoszlásának tanúsága szerint összesen harminchét helyen adtak elő magyar történeti tárgyú darabokat a német jezsuiták. Ez a Valentin által számba vett hetvenhét játszóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyven-négy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben tudunk magyar

²² VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 212.

²³ *Uo.*, 47.

²⁴ *Uo.*, 214.

²⁵ *Uo.*, 213.

történeti tárgyú darab bemutatásáról.²⁶ Ez jelzi, hogy nincs számottévő különbség a magyar történeti tárgyú darabot előadó magyar és német játszóhelyek száma között. A játszóhelyek nagyjából a Bécs–Prága–Hildesheim–Köln–Luzern által kijelölt földrajzi körben helyezkednek el, többségük a délnémet területen, azon belül Bajorországban található. A legtöbb magyar tárgyú darabot Münchenben, Eichstättben és Dillingenben mutatták be, mindhárom helyen ötöt. Ezt követi Konstanz és Regensburg négy-négy, Augsburg, Bamberg és Luzern három-három előadással. Feldkirchből, Freiburgból, Hildesheimből, Ingolstadtból, Koblenzből és Landshutból két-két, a többi játszóhelyről egy-egy magyar történeti tárgyú darab ismert. Eszerint a Magyarországhoz közel fekvő, délnémet terület kollégiumaiban mutatták be a legtöbb darabot, de a viszonylag távolabbi kollégiumokban is, mint pl. Hildesheim, Freiburg/Br., Fulda, Paderborn és Prága, volt egy vagy két magyar tárgyú előadás. A közelebbi osztrák jezsuita kollégiumok feltűnően alulreprezentáltak. Egy-egy helyen rendszerint több év vagy évtized múlva követik egymást a darabok. A különböző helyen bemutatott drámák időrendjét együttesen vizsgálva megállapítható az is, hogy 1685–1689, 1697–1699, 1705–1707, 1717–1719 és 1764–1769 között minden évben volt legalább egy, két vagy három előadás.

A magyar történeti tárgyú drámaszövegek és programok nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a fennmaradt szövegek kivétel nélkül latin nyelvűek. A programok túlnyomó többsége, összesen huszonöt vegyes, latin és német nyelvű. A teljes egészében latin, illetőleg német nyelvű programok száma egyaránt négy. Az 1627-es Szent István-darabnak a latin szövege mellett fennmaradt a német–latin nyelvű programja is. A kétnyelvű programok többségében eltér egymástól a latin és a német nyelvű szövegrészek tartalma, s a német szöveg többnyire részletezőbb, mint a latin. Mindez jelzi, hogy a programok nyelvéből nem következethetünk az előadások nyelvére. Ezt számos tényező befolyásolhatta, így például az adott település lakosságának felekezeti összetétele. Tudjuk azt is, hogy német nyelvterületen jóval korábban kezdőd-

²⁶ *Uo.*, 213; VALENTIN, I, XLIV–XLV.

tek a nemzeti nyelvű előadások, mint Magyarországon. Míg például az innsbrucki jezsuiták 1644–1646 között Andreas Brunnernek összesen huszonnégy német nyelvű darabját mutatták be, Magyarországon csak az 1740-es évektől nő meg jelentősen a magyar nyelvű darabok száma, s 1749 előttről egyetlen magyar nyelvű drámaszöveg sem ismert.²⁷ Magyar tárgyú darabról az első német nyelvű program 1626-ból, az első latin–német nyelvű 1627-ből maradt fenn. Szembetűnő a négy latin nyelvű program viszonylag késői, 1745–1766 közti megjelenése.

Témarend

A forrásanyag tematikus arányai nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyagével, a részletekben azonban számos különbség található. Ugyanúgy, mint Magyarországon, a német nyelvterületen bemutatott magyar történeti tárgyú drámák nagy része is a középkori és a török kori magyar történelemről szól, míg a közelmúlt és a jelen eseményei alig kerülnek színpadra.²⁸ Az államalapítás előtti időhöz kapcsolódó öt magyar vonatkozású darab közül háromnak a hőse „Trebellus magyar és bolgár király”, azaz a keresztény hitre tért és a pogányságba visszaeső fiát megbüntető Trebellius (Terbelis) bolgár uralkodó. Egynek a Boszporusz-vidéki hunok királya, az 527/28-ban Bizáncban keresztény hitre tért, majd népe által megölt Gordes (Gordas, Gurdios)²⁹ áll

²⁷ Andreas BRUNNER, „*Drammata sacra*”. Salzburg 1684: *Sammelband der vierundzwanzig von 1644 bis 1646 in der Innsbrucker Jesuitenkirche in deutscher Sprache aufgeführten religiösen Dramen*, Nachdruck, mit einem kritischen Nachwort von Jean-Marie VALENTIN, Amsterdam–Maarssen, 1986; VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 212, 214.

²⁸ VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 213. – A továbbiakhoz vö. a Függelék 1., 2. megfelelő tételeit és VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 58–210.

²⁹ MORAVCSIK Gyula, *Muagerisz király*, Magyar Nyelv, 23(1927), 258–271, itt: 263; *Michael Syrus krónikájából* = KMOSKÓ Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. FELFÖLDI Szabolcs, Bp., 2004, 171–172. 1635–1690 között összesen négy magyarországi Trebellus-előadásról tudunk, közülük az 1674-

a középpontjában, egy pedig I. Ottó császár 955-ben Augsburg mellett a magyarokon aratott győzelmét tárgyalja. A magyarországi anyagban 1635–1690 között négy Trebellius-előadásról tudunk, közülük az 1674-esnek fennmaradt a nyomtatott programja. Gordesről egyetlen előadás ismert, 1752-ből. Ezenkívül néhány Attilával, Géza fejedelemmel és a honfoglalással kapcsolatos előadás képviseli ezt a kort.

A legtöbb, összesen harmincnégy darab az Árpád-házi királyok korát idézi fel a német anyagban. Számát tekintve messze kiemelkedik a Szent István királyról szóló tizenöt és az Imre hercegről szóló hét előadás. A Szent István-drámák száma csaknem a felét teszi ki a Magyarországról jelenleg ismert harminchét, azonos tárgyú előadásnak. A német Szent István-darabokról tíz program és két teljes szöveg maradt fenn, ami összességében öttel meghaladja a Magyarországról ismert, összevethető szövegek és programok számát. A Szent Imre-darabok közül négynek ismert a programja, ami azért is jelentős, mert Imréről egyetlen magyarországi darab szövege vagy programja sem maradt fenn. Három program ismert a III. Béla fiai, Imre és András trónviszályát bemutató német előadásokról, míg az Imre királyt középpontba állító darabnak csupán a címét ismerjük. Ezt a témát a magyar jezsuiták is többször feldolgozták. Árpádházi Szent Erzsébetről négy előadást ismerünk a mindössze két, csupán cím szerint ismert magyarországival szemben. A német darabok közül egynek fennmaradt a teljes szövege is.

I. András és öccse, Béla, együtt két, I. Béla egyedül egy darabnak volt a hőse, s mindháromnak ránk maradt a programja. Ez azért fontos, mert a programok összevethetők az azonos témájú magyarországi előadások programjaival. Az ebbe az időszakba tartozó két, magyar vonatkozású program közül az egyiknek hőse II. Henrik császár, s Gizelláról és Szent Istvánról történik benne

esnek fennmaradt a nyomtatott programja. Gordesről egy magyarországi előadás ismert 1752-ből. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*, Bp., 1984–1988, I, 376–377 (RMK III 2654); II, 146, 148; III, 217; III, 30. Egy hollandiai Trebellus-darab programjának adatait Kovács Zsuzsa bocsátotta rendelkezésünkre: *Trebellius rex Bulgarorum*, é. n. (1680 k.). A példány jelzete: SB Kortrijk GV Cod. 400/5 : 8.

említés. A másiknak II. Boleszláv lengyel király áll a középpontjában, de feltűnik benne I. (Szent) László király alakja is. Ez utóbbi azért érdemel említést, mert Szent Lászlóról nem ismerünk egyetlen jezsuita darabot sem a német nyelvterületről, ugyanakkor számos magyarországi László-előadásról tudunk. A csupán rövid cím szerint ismert, *Ladislaus* megjelölésű német darabról nem eldönthető, hogy melyik magyar Lászlóról szolt a sok közül.

Ezek az adatok mutatják, hogy a kora középkori magyar történelem nemzetközi szempontból kisebb jelentőségű figurái és eseményei erősen szelektív módon váltak drámatémává a német jezsuitáknál. A magyarországi anyaghoz viszonyítva feltűnően hiányzik Szent László és Salamon király alakja. Lászlóhoz hasonlóan Salamon is csupán mellékszereplőként tűnik fel egy-két darabban. Ez azért is szembetűnő, mert a kutatás megállapítása szerint a történeti tárgyú jezsuita drámák legnagyobb része Magyarországon „Salamonhoz, a közte és nagybátyja közt folyó küzdelmekhez, Gézához és Lászlóhoz kapcsolódik”.³⁰ Nem keltette fel a német jezsuiták érdeklődését Kálmán király és bátyja, Álmos viszálykodása sem, melyről Magyarországon több előadást rendeztek. A magyarországi anyaghoz viszonyítva ugyancsak hiányoznak német nyelvterületen a II. (Vak) Béla, III. István és IV. (Kun) László életével kapcsolatos darabok.

A vegyes házi királyok 1526-ig terjedő koráról összesen tizenkét program, egy szöveg és hat további címadat vagy témamegjelölés áll rendelkezésre. A legtöbb darab a XV. század második feléhez, a Hunyadiak korához kapcsolódik, ami megfelel a magyarországi helyzetnek: Hunyadi Jánosról, Lászlóról és Mátyásról összesen több mint hetven magyarországi előadásról tudunk. Az ezt megelőző időszakból Nagy Lajos és V. (Utószülött) László egy-egy, Luxemburgi Zsigmond összesen négy német darabnak volt a főhőse. A Nagy Lajos- és az V. László-darabnak, valamint két Luxemburgi Zsigmond-darabnak ismerjük a programját is.

Hunyadi László és Mátyás együtt vagy külön összesen tizenegy német darabban állnak a középpontban, közülük hatnak ismert a programja és egynek a szövege. Ide kapcsolódik két, Cillei Ul-

³⁰ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 77.

rikot főhősként feltüntető további program is. A Hunyadi László- és Mátyás-darabokról fennmaradt programok és a szöveg jelentőségét növeli, hogy a magyarországi Hunyadi László-darabok közül csupán egynek a szövege, a Mátyás-darabok közül mindössze háromnak a programja ismert. Nemcsak Bebek Imre és Jagelló Ulászló, hanem Károly Róbert sem fordul elő önálló drámatémaként a német jezsuita anyagban, a legfeltűnőbb azonban a Hunyadi János-darabok teljes hiánya. Míg az előbbiekről csupán néhány magyarországi előadás ismert, Hunyadi János élete számos hazai drámának szolgált témául, s Szent István és Salamon mellett róla volt a legtöbb előadás. A német jezsuita drámákban Hunyadi János csupán felidézett alakként vagy mellékszereplőként jelenik meg néhány alkalommal. Míg Magyarországon több darab témája volt Báthori István, Kinizsi Pál és a kenyérmezei győzelem, II. Lajos és a mohácsi vereség, a német jezsuiták egyetlen ilyen tárgyú darabot sem adtak elő.

A török hódoltság az utolsó időszak Magyarország történelméből, melynek alakjai és eseményei megjelentek a német jezsuita színpadon. Ebből az 1526-tól 1718-ig terjedő időszakból összesen három programot és kilenc címadatot ismerünk a magyar tárgyú darabokról. Nádasdy Tamás nádor és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem három-három, Lodovico Gritti, a Magyarországra jött olasz diplomata kettő, Esterházy Miklós nádor és I. József egy-egy darabnak volt a főhőse. A nevek egyben jelzik, hogy míg a középkorból kizárólag uralkodók, országos tisztségviselők és szentek váltak a darabok hőseivé, a kora újkorból a magyar arisztokrácia egyik jeles tagja és egy magas rangú külföldi diplomata is megjelent a drámahősök között. A török elleni küzdelem és az ország felszabadításának eseményeit mindössze két, csupán cím szerint ismert darab mutatta be. Ezek a történeti személyiségek és események néhány további témával kiegészítve megjelentek a magyar jezsuita színpadon is.

Szembetűnő, hogy a török elleni harcok magyar szemmel nézve fontos, szimbolikus jelentéssel felruházott katonai eseményei – mint például a mohácsi csata, Buda, Eger és Szigetvár eleste – és hősei, köztük Dobó István, a két Zrínyi Miklós és Jurisics Miklós, továbbá Thököly Imre és a Rákócziak teljesen hiányoznak a német

jezsuita darabok témái közül.³¹ Míg Magyarországon több darab témája volt Buda visszafoglalása, a német drámák nem reflektáltak közvetlenül az eseményre, s a török elleni harcok kapcsán többnyire Ausztriát és a Habsburg uralkodókat dicsőítik. Különösen szembetűnő, hogy a német származású Andreas Friz latin nyelvű drámája a szigeti Zrínyi Miklósról, amely 1738-as pozsonyi bemutatását és nyomtatásban való megjelenését követően a Zrínyi-drámák sorát indította el Magyarországon és 1762-ben németül is kinyomtatták, nem talált követőkre a német jezsuiták körében. Friz Salamon-drámája, mely a Zrínyi-darabbal együtt 1752-ben Bécsben jelent meg a szerző drámakötetében, ugyancsak hatás és előadás nélkül maradt német nyelvterületen. Teljes egészében hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül a magyarországi reformáció, a rekatolizáció és a vallásüldözés eseményei, köztük a nevezetes áttérések, melyek több hazai jezsuita darab tárgyát alkották. Egyáltalán nem reflektálta a német jezsuita színház a nemzeti függetlenségi törekvések eseményeit sem. Ezek bemutatása a magyar törökverő hősök és a felekezeti kérdés ábrázolásával együtt nyilvánvalóan nem volt kíváncsatos a Habsburg-érdekeknek. A XVIII. század közelmúlt és kortárs eseményei ugyancsak teljes egészében hiányoznak a drámatémák közül.

A drámatémák időbeli alakulása azt mutatja, hogy Szent Istvánról kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan adtak elő darabokat az 1618–1768 közti időszakban, ugyanúgy, mint Magyarországon. A Szent Erzsébet-darabokat 1575–1617 között mutatták be. Közel száz éven át, 1664-ig három szent, István, Imre és Erzsébet képviselte Magyarországot a német jezsuita repertoárban. Viszonylag rövid időszakra, az 1751–1773 közötti évekre korlátozódott az I. Béla és I. András, illetve a III. Béla fiainak trónviszályát bemutató darabok előadása. Magyarországon valamivel korábban, 1725-től, illetőleg 1716-tól játszottak ilyen témájú darabokat. A Hunyadiakat középpontba állító darabokat és a két Cillei-darabot az 1687–1732 közötti években mutatták be, a török események 1664–1718 között jelentek meg.

³¹ Vö. KILIÁN István, *Törökverő magyarok az iskoladrámákban*, Az Egri Múzeum Évkönyve, XI–XII (1974), 171–192; STAUD (15. jegyzet).

Az első török tárgyú darabot Nagy Lajos király törökön aratott 1364-es győzelméről az esemény 300. évfordulóján, az 1664-es győztes szentgotthárdi csata után egy hónappal mutatták be Augsburgban. Buda felszabadítását követően, 1686-ból és 1688-ból két előadás címe ismert, melyek Magyarország Ausztria, illetőleg I. Lipót által történt felszabadítására utalnak. Az 1691-es szalánkeméni győzelmet és az 1718-as pozsareváci békekötést követően Eichstättben egy-egy előadást tartottak: az egyiket 1692-ben, a másodikat 1718-ban. Az egymástól csupán kismértékben különböző programok szerint mindkét alkalommal a Heracleios bizánci császár Chosrau (Chosrev, Chosru) Abharvez perzsa királyon aratott győzelméről szóló darabot mutatták be, s csupán a programok címe, argumentuma és a tematikus párhuzam utal a törökön aratott aktuális győzelemre, illetőleg a békekötésre. Az első török–magyar tárgyú darabok Magyarországon jóval korábban, nem sokkal a jezsuiták letelepedése után keletkeztek, míg a német jezsuita színpadon csak Bécs 1683-as török megszállását követően nőtt meg a számuk. Török tárgyú, a török veszélyre és a török elleni harcra figyelmeztető drámákat már a XVI. században bemutattak a német jezsuiták, ezeknek azonban nincs vagy nem ismert a magyar vonatkozása. A török tematikát a jezsuita drámaszerzők többnyire propagandisztikus céllal vagy allegorikus elemként használták. A két Gritti-drámát 1687-ben és 1693-ban mutatták be, ami jelzi, hogy a német Gritti-darabok Buda felszabadítását követően váltak aktuálissá, s mintegy fél évszázaddal megelőzték a téma csupán cím szerint ismert magyarországi feldolgozásait. A három Nádasdy-darabot 1755–1768, a három Báthory Zsigmond-darabot 1764–1769 között vitték színre német nyelvterületen. Az utóbbiak a fejedelem sikeres havasalföldi hadjáratának (1595) nagy nemzetközi irodalmi visszhangjával állhatnak kapcsolatban. Ezek az adatok jelzik, hogy a témák többsége csupán meghatározott időszakban volt jelen a német jezsuita színpadon, s néhány esetben szignifikáns különbség van a magyarországi helyzethez viszonyítva.

Ezzel szemben a drámatémák földrajzi megoszlása nagy szórást mutat. Csupán néhány esetben tartottak ugyanazon a helyen ugyanarról a témáról két vagy több előadást. Így például

Bambergben Szent Istvánról három, Münchenben két darabot mutattak be. Szent Imréről Dillingenben két előadás volt. Az ugyanazon a helyen tartott, azonos témájú előadások között rendszerint több évtized telt el. A legváltozatosabb volt az eichstätti, a dillingeni, a müncheni, a konstanzi és az augsburgi magyar témarend. Münchenben például Szent István mellett Szent Imréről, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról, Eichstättben Szent Istvánról, Luxemburgi Zsigmondról, Cillei Ulrikról és a török események kapcsán mutattak be darabokat. Az első Mátyás-dramát Augsburgban játszották 1687-ben, ugyanott, ahol 1664-ben az első török tárgyú darabot adták elő Nagy Lajosról. A magyar történelemmel kapcsolatos, illetőleg török vonatkozású darabok nagy száma Eichstättben a XVII. század végén és a XVIII. század első felében föltehetően azzal magyarázható, hogy 1669-től Marquard Schenk von Castell eichstätti püspök volt. I. Lipót főmegbízottja a regensburgi birodalmi gyűlésen, s az 1683-as török elleni szövetség részben az ő tevékenységének eredményeként jött létre.³²

Münchenben és Ingolstadtban Szent Imréről azonos évben, egyaránt 1765-ben rendeztek előadást, s Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Hildesheimben és Luzernben ugyancsak azonos évben, 1689-ben mutattak be darabot. Az adatok alapján feltételezhető a müncheni kollégium kisugárzó szerepe a bajorországi kollégiumok felé, s az egymáshoz közel fekvő délnémet rendházak esetenként ugyancsak szerepet játszottak a témák közvetítésében. Ezt látszik igazolni az a néhány kéziratos megjegyzés a programokon, melyek tanúsítják a program egy példányának megküldését egy másik rendházba. Az ingolstadti és dillingeni kollégium között kimutatott hagyományozódási kapcsolatok³³ következményei lehetnek az időben egymáshoz közeli, azonos tárgyú előadások: Szent Imré-

³² Ernst REITER, *Schenk von Castell, Marquard Reichsfreiherr = Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803: Ein biographisches Lexikon*, Hg. Erwin GATZ, unter Mitw. v. Stephan M. JANKER, Berlin, 1990, 419–421; vö. Anton SCHINDLING, *Die Anfänge des immerwährenden Reichstags zu Regensburg: Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden*, Mainz, 1991. A fenti összefüggésre Prof. Dr. Ruprecht Wimmer és PD Dr. Dietmar Grypa (Eichstätt) hívta fel figyelmünket, melyért ez úton is köszönetet mondunk.

³³ WIMMER (3. jegyzet), 603.

ről Ingolstadtban 1765-ben, Dillingenben 1766-ban, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Ingolstadtban 1728-ban, Dillingenben 1732-ben mutattak be egy-egy darabot. Staud Géza feltételezése szerint az 1687-es augsburgi Mátyás-darabot adták elő ugyanebben az évben Konstanzban és a következő évben Pruntrutban.³⁴

Az áttekintés tanulsága, hogy a témák túlnyomó többsége ismétlődik, s csak kevés olyan téma van, melyet csupán egyetlen alkalommal dolgoztak fel. A magyar történeti tudatot formáló, kiemelkedő események és személyiségek közül több egyáltalán nem jelent meg a német jezsuita darabokban. Az események és személyek egy másik csoportja nem ugyanabban, illetőleg jóval kisebb arányban vált drámatémává, mint Magyarországon. Az azonos vagy közel azonos arányban reprezentált személyek és események köre meglehetősen korlátozott. A jelenség nem magyarázható egyetlen okkal: a témaválasztást egyaránt befolyásolták a rendi ideálok, a magyarországi önlegitimáció fontos eleméül szolgáló *virtus militaris* eltérő értékelése, az adott rendházban rendelkezésre álló történeti források, a helyi érdekek, történeti hagyományok és magyarországi kapcsolatok, a diplomáciai és politikai szempontok, az aktualitás igénye, a retorika-tanárok személyes érdeklődése, a mecénás kiléte és a jezsuita drámafelfogás változása.

Előadási alkalmak, szerzők és choragusok, idézett források

Az előadási alkalmak vizsgálatára a programmal vagy szöveggel rendelkező daraboknál van lehetőség. Eszerint az előadások több mint fele a szeptember első napjaiban megtartott tanévkezdő játék, ún. *ludus autumnalis* volt. Néhány darabot a Mária-kongregáció tagjai adtak elő a nagybőjtben, a kongregáció előjáróságának kihirdetésekor a helyi püspök jelenlétében vagy más elő-

³⁴ STAUD (15. jegyzet), 186.

kelő személy tiszteletére. Az 1626-os bécsi Szent István-előadás ún. *ludus caesareus* szerepét töltötte be, melyet II. és III. Ferdinánd tiszteletére mutattak be, két napra elosztva. Az egyik legkorábbi Szent Imre-darabot a császári ház tagjai, Lipót osztrák főherceg és felesége tiszteletére vitték színre 1627-ben Konstanzban. A két előadás jelzi a jezsuita iskolai színjátszás és az udvari érdekek összefonódását, s hogy a nagyobb kollégiumokban az iskolai színház esetenként udvari színházként működött. Az illetékes püspök többször praemiumot osztott a tanulóifjúságnak, ami rendszerint az őszi játékhoz kapcsolódott. Három esetben a praemiumot osztó püspök volt egyben a program mecénása. Az elmúlt tanév teljesítményét elismerő prémiumosztás az év elején tartott színjátékkal egybekötve az 1580-as évektől vált általánossá a jezsuitáknál, Bajorországban 1590-ben hercegi rendelet írta elő.³⁵ Az iskolai rituálé bevonása a drámai cselekménybe bevett gyakorlatnak számított, s előfordult a darabok fő témájaként is.

Az 1627-es kölni Szent István-dramát a jezsuita gimnázium mellett hét éve épülő, használatba még nem vett, Mária tiszteletére szentelendő templomépület falai között mutatták be. Az előadásnak egyaránt szerepe lehetett a városi iskolák közti rivalizálásban és az építkezés befejezéséhez szükséges adományok ösztönzésében. A Nagy Lajos királyról szóló darabot a király törökön aratott győzelmének 300. évfordulója alkalmából vitték színre 1664-ben Augsburgban, ugyancsak őszi előadásként.

Külön kérdéskört alkot a darabok szerzőinek és rendezőinek, ún. choragusainak a meghatározása. A darabok írása és betanítása rendszerint a retorikatanár feladata volt, ezért a szakirodalom többnyire az ő személyükkel azonosítja a szerzőket és rendezőket. A darabokat azonban nem mindig a retorikaprofesszor szerezte, s a szerző és a choragus sem mindig volt ugyanaz a személy.³⁶ A meghatározást segíti, hogy a fennmaradt program-

³⁵ Peter SPRENGEL, *Der Spieler-Zuschauer im Jesuitentheater: Beobachtungen an frühen oberdeutschen Ordensdramen*, Daphnis, 16(1987), 47–106, itt: 83–91. A *ludus caesareus*okban a XVII. század első felétől a bibliai és a történelmi hőseket rendszeresen párhuzamba állították az aktuális uralkodóval. WIMMER (8. jegyzet), 1999, 40.

³⁶ VALENTIN, I, XXII–XXIII.

példányok címlapjára néhány esetben kézzel utólag feljegyezték a szerző vagy a choragus nevét. A harminchét magyar tárgyú szöveg és program közül mintegy tíz esetben van valamiféle utalás a programok címlapján vagy a szakirodalomban a szerző vagy rendező személyére. Franciscus Neumayr, a müncheni kollégium filozófiaprofesszora Szent István-darabjának szövege saját, 1758-ban Ingolstadtban és Augsburgban kiadott drámakötetében jelent meg, ennek szerzősége tehát nem kétséges. A darab müncheni előadását a kötet címlapján olvasható megjegyzés alapján 1740 körülre tettük. Az 1710-ben Eichstättben bemutatott Cillei Ulrik-darab programját Alszeghy Zsolt a cseh Carolus Kolczawa 1703-ban Prágában kiadott drámakötetében megjelent Cillei-darabbal hozta összefüggésbe.³⁷

Az 1627-es kölni Szent István-darab szerzője Peter Hauzeur, a kölni kollégium retorikatanára.³⁸ Hauzeur 1624-től volt a kölni kollégium humanióra-, majd retorikaprofesszora. 1629-ben, huszonnyolc éves korában már elhunyt, s csak ez az egy drámaszöveg ismert tőle. Az 1697-ben Münchenben bemutatott Hunyadi László-dráma szerzője Michael Mischon (Michon), aki 1694–1699 között volt retorikatanár Münchenben, s számos további darabot írt. Valentin repertóriuma összesen nyolc darabját sorolja fel az 1695–1725 közti időszakból, köztük néhány történeti tárgyút. A darabok egy részét többször is előadták. Az 1728-ban Ingolstadtban Hunyadi Lászlóról és Mátyásról előadott darab szerzője Christoph Steinhausen, aki 1727–1730 között volt retorikatanár Ingolstadtban, s 1729-ből és 1730-ból két másik, ugyanott bemutatott darabjáról tudunk.

A choragusok közül Joannes Baptista Frey nevét az 1664-es halli Szent István-előadás programjának fennmaradt példányára írt megjegyzés őrizte meg. Frey jórészt Bécsben volt hitszónok, prédikációi németül jelentek meg, halli működésének idejét nem ismerjük. Öt további choragus személyét a programok kéziratos

³⁷ Carolus KOLCZAWA, *Vindex livor sui ultor seu Ulricus Cilli*, = uő, *Exercitationes dramaticae*, I, Pragae, 1703, 211–399; ALSZEGHY, Magyar tárgyú..., (11. jegyzet), 100, 113.

³⁸ A szerzők és choragusok azonosításában VALENTIN repertóriumának életrajzi részét és SOMMERVOGEL biobibliográfiáját használtuk.

megjegyzései és Valentin repertóriumai segítségével határozzuk meg. Az 1699-es regensburgi V. (Utószülött) László-darab choragusa Josephus Halbmayer, aki 1699–1700 között tanított retorikát Regensburgban. Az 1702-ben Münchenben előadott Hunyadi Mátyás-darab choragusa Franciscus Seidner, aki 1700–1702 között oktató retorikát Münchenben. 1690-ben bemutatták egy *Lusus providentiae in Hildegunde Virgine Novesiana* c. darabját Eichstättben, melynek programja nyomtatásban is megjelent. Az 1707-es burghauseni Szent Imre-előadás choragusa Ferdinand Silbermann, aki 1706–1709 között oktatta a humaniorákat és a retorikát a burghauseni kollégiumban. Az 1715-ös ambergi Szent István-darab choragusa Maximilian Thor, aki 1714–1718 között oktató retorikát Ambergben. Thornak 1716–1718 között három nyomtatott műve látott napvilágot, köztük egy bibliai tárgyú iskoladráma. Végül az 1687-es augsburgi Hunyadi Mátyás-előadás programjának címlapján Georg Ungmuth neve olvasható, aki 1681–1687 között tanított retorikát Augsburgban.

A szerzők és choragusok számbavétele nyomán a szerzők köre kibővült több új, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen névvel. A két neves drámaszerző, Neumayer és Kolczawa, továbbá a Magyarországon dolgozó Andreas Friz mellett néhány olyan német jezsuita is írt vagy rendezett magyar történelmi tárgyú színjátékot, aki több darabot szerzett, illetőleg további irodalmi munkásságot fejtett ki. Közülük Michael Mischon (Michon) emelkedik ki. A több darabot vagy más műveket is szerző choragusokról nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy nemcsak rendezői, hanem egyben szerzői voltak a magyar tárgyú drámáknak. A choragusoknak ez a névsora kiegészíthető lesz a kollégiumok történetének feldolgozásaiból és a helyi kézíratos forrásanyagból. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyar történelmi tárgyú darabokat neves jezsuita drámaszerzők (pl. Avancini, Bidermann, Bernardt) műveinek kontextusában mutatták be.

A drámaszövegek és programok többségében különféle forráshivatkozások találhatók, ami lehetővé teszi a darabokhoz felhasznált források körének meghatározását. Néhány szöveg és program egyetlen forrásmegjelölést sem tartalmaz, többségük egy, két vagy három forrást idéz. A háromnál több forrásra utaló szöveg és

program kivételesnek számít. A szerzők azonban nem csupán a hivatkozott forrásokat használták, mivel a megnevezett források után gyakran olvasható az „etc.”, „alii”, „und andere”, „et alii apud ipsum” megjelölés. A rövidített forrásutalások túlnyomó többségét azonosítottuk, s bevontunk az áttekintésbe néhány nem hivatkozott, de a szakirodalom által azonosított forrást is. A továbbiakban együtt vizsgáljuk a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásait.

A források legnagyobb csoportját a különféle történeti művek alkotják. A hivatkozások számát tekintve messze kiemelkedik Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*, melynek 1568-as első teljes kiadása mellett 1581-től német fordítása is rendelkezésre állt a drámaszerzőknek. A műre 1626-tól kezdve utalnak folyamatosan. Bonfinitól egy másik munka is megtalálható az idézett források között: a *De origine et rebus gestis Polonorum* (Basel, 1568) c. összeállítás. A magyar történeti feldolgozások körül forrásként használták még Melchior Inchofer *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma, 1644) c. egyháztörténetét. Szembetűnő, hogy Bonfini és Inchofer munkájával nagyjából ki is merült a magyar történelemre vonatkozó speciális szakirodalom, s hiába keressük a hivatkozott források között további humanista történetírók (pl. Ransano, Istvánffy, Thuróczy, Tubero), a XVI–XVII. századi latin és német nyelvű történeti munkák szerzőinek (pl. Nadányi, Révai, Hulsius, Reusner, Dillich, Ortelius) és a magyar jezsuita történészek (pl. Szentiványi, Timon, Péterffy, Kazy) nevét.

A regionális történeti művek között van a Johann Adlzreiter von Tettenweis neve alatt, az általa gyűjtött forrásanyag alapján Johann Vervaux jezsuita által kiadott, *Annales Boicae gentis* (München, 1662–63) c. összeállítás. Ugyanide tartozik Martin Cromer *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Basel, 1558), Joannes Dubravius *Historia Boiémica* (Basel, 1575) és Aeneas Sylvius Piccolomini *De Bohemorum et ex his imperatorum aliquot origine ac gestis historia* (Basel, 1575) c. munkája.

Az európai történelem feldolgozásai közül kiemelkedik a jeles humanista, Flavius Blondus (Biondo) *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* (Velence, 1483) c. műve, az európai történe-

lem első módszeres áttekintése a római birodalom bukásától a XV. századig. A hivatkozott világtörténetek közül legkorábbi Joannes Zonaras nevezetes krónikája, az *Epitome historion* (Bassel, 1557), mely a világ teremtésétől 1118-ig terjedő eseményeket tárgyalja. A humanista világtörténetek közül Johannes Naclerus *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii* (1506, megjelent Tübingen, 1516) és Marcus Antonius (Coccius) Sabellicus *Enneades* (Velençe, 1498) c. műve azonosítható forrásként. A XVI–XVII. századi világtörténetek közül a hivatkozott források között található Laurentius Surius *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno salutis 1500 usque ad annum 1566* (Köln, 1566) c. műve, valamint két jezsuita, Orazio Torsellino (Horatius Tursellinus) *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitomae libri X* (Róma, 1591) és Philippe Briet (Philippus Brietius) *Annales mundi sive chronicon universale* (Paris, 1662) c., számos kiadást megért munkája. A történeti enciklopédiák típusát Louis Moreri (Morerus) *Le grand dictionnaire historique* (Lyon, 1674) c., számos kiadást megért, németre is lefordított (Leipzig, 1709) műve képviseli.

Az egyetemes egyháztörténeti áttekintések csoportját Caesar Baronius *Annales ecclesiastici* c., 1588–1607 között tizenkét kötetben megjelent műve képviseli a forrásanyagban. Az egyháztörténeti művek csoportjába tartozik Raphael Fulgosius *Repertoria* (Lyon, 1544) és a XI. századi bencés apát, Sigebertus de Gembloux *Gesta abbatum Gemblacensium* (Paris, 1513) c. munkája. Az enciklopédiák közül Laurentius Beyerlinck *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631) c. munkájára történik hivatkozás. Mindkét mű alapvető kézikönyvnek számított a XVII–XVIII. században. A történeti-földrajzi művek felhasználását a jezsuita Antonio Foresti *Mappa mondo istorico* (Parma, 1690) c., több kiadást megért, németre is lefordított munkája tanúsítja. Johann Jakob Fugger 1555-ben készült, *Spiegel der Ehren des hoechstloeblichen Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich* (Nürnberg, 1668) című, Sigmund von Birken által kibővített munkája a Habsburg-ház történetét dolgozza fel.

Külön csoportot alkotnak a forrásanyagban a hagiográfiai művek. Bonfini után a legtöbbet hivatkozott forrás Laurentius

Surius *De probatis sanctorum historiis* (Köln, 1570/75) c., hat kötetben megjelent, számos kiadást és fordítást megért összeállítás. A jezsuiták nagyszabású hagiográfiai kiadványsorozata, az *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643–1794) és Pedro de Ribadeneira *Flos sanctorum* (Madrid, 1599–1601) c., több kiadást és fordítást megért, kétkötetes szentéletrajz-gyűjteménye ugyancsak megtalálható a hivatkozott források között. A mariológiai irodalmat öt jezsuita munka képviseli: Pietro Antonio Spinelli *Maria Deipara Thronus Dei* (Nápoly, 1613), Laurentius Chrysogonus *Mundus Marianus* (Bécs, 1646), Wilhelm Gumpfenberg *Atlas Marianus* (Trient, 1655), Juan Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana* (Antwerpen, 1658) és Michael Pexenfelder *Hortus Marianus* (Dillingen, 1682) c., egyaránt több kiadásban megjelent műve. Egy-egy Mária-zarándokhely áll a középpontjában Louis Richeôme *Le pelerin de Lorete* (Bordeaux, 1604) c., több nyelvre, köztük latinra is (Köln, 1612) lefordított művének és Thomas Weiss *Diva Virgo Cellensis* (Bécs, 1637) c. máriacelli mirákulumoskönyvének.

A jezsuita morálteológiai irodalmat Georg Stengel *Opus de Iudiciis Divinis* (Ingolstadt, 1651), az aszketikát Nádasí János *Annuum eremus divini amoris* (Bécs, 1678) c. munkája képviseli. Csúpán egyetlen mű tartozik a szoros értelemben vett szépirodalom körébe, Paolo Giovin híres életrajzgyűjteménye a hadi érekyben jeles férfiakról: *Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita* (Firenze, 1551).

A drámaszövegekben és programokban idézett és azonosított, összesen mintegy harmincöt forrás változatos képet mutat, s jelzi a jezsuita dráma szoros kapcsolatát más műfajokkal. Ez a forrásbázis tükrözi a jezsuita képzés sajátosságait, s jóval szélesebb a magyarországi történeti tárgyú drámák eddig azonosított forrásanyagánál, bár néhány átfedés is megfigyelhető. A szélesebb forrásbázist részben a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásainak együttes vizsgálata magyarázza. A historiográfiai irodalomból figyelemre méltó a humanista történetírás és a kora újkori, azon belül jezsuita történeti munkák nagyarányú idézése, továbbá több alapvető kézikönyv felhasználása. A szorosabb értelemben vett történeti irodalom mellett nem elhanyagol-

ható a hagiográfiai, mariológiai, teológiai és aszketikus művek jelenléte sem. Ugyanakkor feltűnően kevés a speciálisan magyar történeti tárgyú irodalom, ami jelzi, hogy a német jezsuiták jelentős részben kézikönyvekből, az európai és a világtörténelem feldolgozásaiból, legendagyűjteményekből és más, kompilatív módon készült munkákból, valamint a szomszédos Cseh- és Lengyelország történetére vonatkozó művekből szerezték ismereteiket a magyar történelemről.

A forrásoknak ez az áttekintése mutatja azt is, hogy a darabok jelentős mennyiségű ismeretanyagot közvetítettek a magyar történelemről. Ezeket az ismereteket tágabb, európai összefüggésekbe helyezték és egységben kezelték a legkülönbözőbb legendai elemekkel, teológiai elképzelésekkel és vallási hagyományokkal. Az természetesen nem vehető biztosra, hogy a szerzők olvasták is a feltüntetett forrásokat, az azonban megállapítható, hogy nagy szabadsággal használták fel azokat. Többször figyelmen kívül hagyták a források eredeti értelmezését, átfunkcionálták az eseményeket, más adatokat közöltek, kontamináltak, s előfordulnak történeti tévedések és szándékos csúsztatások is.

Nemzeti sztereotípiák, jelképek és a nemzetsors toposzai

A továbbiakban a történeti események időrendjében haladva tekintjük át a darabok azon tartalmi és retorikai sajátosságait, melyek felvilágosítással szolgálnak a Magyarországról és a magyar történelemről alkotott képre. Mint említettük, az államalapítás előtti időszakra vonatkozóan csupán néhány, magyar vonatkozást is tartalmazó német darabot találtunk. Többször is feldolgozták Trebellus történetét, melyben a keresztény hitre tért bolgár uralkodó keményen megbünteti a kereszténységet megtagadó és a pogányságra visszatért fiát.³⁹ Az 1698-as neuburgi

³⁹ Vö. SZAROTA, III/2, 2257–2259.

előadás aktualitását a törökök visszaszorításának tizenöt éve tartó folyamata adta. Trebellust (705–719) a hun–magyar eredetmítosz nyomán nevezhették „magyar és bolgár király”-nak: a Bonfini által is megörökített történeti hagyomány szerint a bolgárok először a hunok szomszédságában laktak, s Trebellus legyőzte a magyarok mellett a hunok másik törzsének tartott avarokat.⁴⁰

A program szerint Magyarország a főszereplő a darab három részét követő allegorikus kórusjelenetekben, míg magában a cselekményben két magyar szereplő lép fel. Ezek a keresztény Rackinus, „Dux Hungarici”, Trebellus bebörtönzött keresztény fiának segítője, tanácsadója, barátja és egyik kiszabadítója, valamint Solymus, „Dux Hungarici Etnici”, aki föltehetően Rackinus hamis barátjának szerepét játszotta. Az első kórusban a szomorú Hungária a remeteségbe vonult Trebellushoz menekül. Pogány hősök és istenek, Hercules, Mars, Apollo és Diana üldözik, akiket a magyarok eddig tiszteltek. Hungáriát angyal menti meg előlük, aki átveszi az ország kormányzását. A második kórusban az igaz barát hiába keresi társát a zavaros állapotban lévő Magyarországon. A harmadik kórusban a görög egyház, melyből először jutott az igaz hit Magyarországra, vigasztalja a magyar egyházat, és megmutatja neki Julianus Apostata bukásának példáján, hogyan bünteti meg Isten az igaz hittől elszakadt királyt. Az epilógus következtetése szerint Trebellus pogányokon aratott győzelme eredményezte Magyarországon a keresztény hit felvételét. Magában a cselekményben a magyarok kisebb szerepet játszanak a németeknél, akiket Trebellus kereszténynek megmaradt fia hív segítségül pogány testvére ellen. A kórusok allegorizálása azonban teljes egészében Hungária alakjára épül. Külön figyelmet érdemel a harmadik kórus megjegyzése, mely szerint a kereszténység a görög egyház révén vált ismertté a pogány magyarok között.

A Szent István-darabokra térve, az összevetés tanúsága szerint számos rokon vonás mutatható ki az azonos tárgyú magyar és német darabok között, s a király alakját itt és ott is változatos célok szolgálatába állították. A német darabok fő cselekményele-

⁴⁰ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades*, I.I.330.

mei lényegében megegyeznek a magyarországiakéval:⁴¹ Kupa, Konrád császár, Gyula és a bolgárok legyőzése; István királlyá választása és megkoronázása; házasságkötése Gizellával; Imre elvesztése és a trónutódlás kérdése; sikertelen gyilkossági kísérlet István ellen; a korona (az ország) felajánlása Máriának. Egyedül Vazul megvakíttatása és elűzése nem található meg a német darabokban, előfordul viszont az Imre herceg előtt Szűz Máriát szidalmazó, László nevű nemes nyelve kivágásának a motívuma. Ezek a cselekményelemek mutatják a magyarországi Szent István-hagyomány fő vonulatának német recepcióját. Nincs különbség abban sem, hogy István többszörösen összetett alakja különféle szimbolikus jelentéseket fejez ki: ő az uralkodói erények egyetemes tárháza, a keresztény erények hordozója és a katolikus hit védője; az elsőség, szentség és kiválasztottság képviselője; koronázása minden további jövőbeli koronázásnak az előképe; személye az igazi Mária-tisztelet megtestesítője.

A darabok további közös vonása a mitológiai példázatok használata és a legitimációs szándék jelenléte. Ezek az ún. legitimációs drámák párhuzamot állítanak fel István és a jelenlegi uralkodók között, s ezzel kifejezik a Habsburgok legitimációs törekvéseit. Már utaltunk rá, hogy István többször volt ünnepi, reprezentációs előadások tárgya Magyarországon és a német nyelvterületen. Az 1626-os bécsi *ludus caesareus* negyedik részének elején például Fortitudo és Achilles dicsőítik az osztrák uralkodóházat, s köszöntik a frissen megkoronázott III. Ferdinánd magyar királyt. A német és a magyar jezsuiták egyaránt többször figyelmen kívül hagyták a történeti kronológiát az életrajzi események egybekomponálásában. Gyakori a történeti események és a legendamotívumok keveredése, s párhuzamok figyelhetők meg az aktuális történeti, politikai helyzet és a cselekmény meghatározó elemei között. A cselekmény idővel leszűkül, a szerkezet egyszerűsödik. Neumayr Szent István-darabja 1750-es évektől érvényesülő magyarországi recepciójának német nyelvterületen

⁴¹ Vö. PINTÉR (16. jegyzet), 192–193. A nyelvkivágás motívumához, mely büntetésként megtalálható I. István király ún. második törvénykönyvében, vö. HELLER Bernát, *A Csanádmonda fő eleme*, *Ethnographia*, 27(1916), 161–168.

megfelel a Regnum Marianum motívum felerősödése, központi témává válása. Neumayr darabjában megjelenik a magyarok németgyűlöletének motívuma: a magyarok inkább készek áttérni a keresztény hitre, mintsem a német császár uralkodjon fölötük.⁴²

A különbségek felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy míg a magyarországi Szent István-darabokban „a szent uralkodó alakja nem visel el semmiféle profanizálást vagy könnyedséget”,⁴³ a német daraboknak kedvelt eleme a király alamizsnálkodása és az ezt követő szakálltépés legendai eredetű motívuma. Ez a motívum bekerült a Szent Imre-darabok egy részébe is. Az 1627-es kölni előadás közjátékaiban többek között „leleményes tolvajok” alkotnak élőképet, a negyedik részben pedig tolvaj magyarok ellopják a trák hercegek Istvánnak szánt ajándékait. Az ilyen és ehhez hasonló, plautuszi jellegű komikus jelenetek és alakok beillesztése a bajor és osztrák jezsuita dráma egyik sajátosságának tekinthető.⁴⁴

Míg Gizella királyné a magyarországi Vazul-drámákban többször intrikus, negatív figura, akire átruházódnak az István terhére rótt bűnök,⁴⁵ a német Szent István-darabokban Gizella nem hangsúlyos alak, a Szent Imre-darabokban pedig egyértelműen pozitív szerepet játszik. Az 1746-os eichstätti Szent István-drámának, melyet a program elején álló tartalmi összefoglaló szerint a város alapításának és a keresztény hit felvételének ezeréves évfordulója tiszteletére adtak elő, fontos eleme a helyi történeti hagyomány bevonása a cselekménybe. A darabot a plébániatemplomban, Szent Vilibáld, az egyházmegye patrónusának ereklyéi közelében mutatták be, aki megtalálta az Attila hunjai által el-

⁴² ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...*, (11. jegyzet), 104.

⁴³ PINTÉR (16. jegyzet), 195.

⁴⁴ Fidel RÄDLE, *Italienische Jesuitendramen auf bayerischen Bühnen des 16. Jahrhunderts*, = *Acta Conventus Neo-Latini Bononiensi*, ed. R. J. SCHOECK, Binghamton–New York, 1985, 303–312, itt: 308; Jean-Marie VALENTIN, *Die Lustige Person im dramatischen Werk des J. B. Adolph S. J. und des Maurus Lindemayr O. S. B.*, *Austriaca* 14 (1982), (Sonderheft „Aspekte des Komischen im österreichischen [Volks]-Theater, 18./20. Jahrhundert. Actes du colloque de Nancy 20–21 novembre 1981), 29–47.

⁴⁵ PINTÉR (16. jegyzet), 193.

pusztított korábbi templom maradványait. Az összefoglalás párhuzamot von Szűz Mária ősrégi városbeli tisztelete és Magyarország királynőjévé történt koronázása között.

A nemzetsors toposzai közül az 1627-es kölni Szent István-darab első részében megjelenik a *fertilitas Pannoniae*, amit Szűz Mária küld el Magyarországra. Az 1664-es halli előadás első részének kórusjelenetében Hungária örvendezik a hit előmenetelén, s Providentia megjósolja az ország utolsó falakig történő elpusztítását az eretnokség és Mohamed által. Az ötödik rész kórusjelenetében a Hit biztatja a keresztény fejedelmeket a török elleni harcra. Az utolsó falakig lerombolt ország képe a *ruina Hungariae* toposzra utal. Az 1712-es feldkirchi darab második részében a Konrád császár ellen induló magyar hadvezérek megerősítik Istvánnak tett esküjüket, mely szerint *életüket és vérüket* adják a királyért és az országért („pro Rege et Regno sanguinem ac vitam fundere”).

Szűz Mária segítségül hívása, a korona és Magyarország fölajánlása Szűz Máriának, azaz a *Patrona Hungariae* és a *Regnum Marianum* a darabok egyik kezdettől fogva kedvelt, változatos formában ismétlődő toposza. Neumayr Szent István-darabja az igazi Mária-tisztelet példajaként mutatja be a királyt, aki fia halálát követően ajánlja országát Máriának. Mária neve itt Regina, Vicaria és Domina Hungariae, Szent Istváné Vicarius Mariae, s a pogány magyarok Magna Domina néven tisztelik és fogadják el Szűz Máriát. Ez a dráma nagymértékben ösztönözhetette a *Regnum Marianum* toposz felerősödését a német Szent István-darabokban. Az 1745-ös konstanzi darab epilógusa a *kert*-toposzra épül: Pannóniát István a pogányság pusztájából virágzó kertté változtatta a Máriának történt felajánlás révén („floruerit hortus, quot in eo flores plantavit Stephanus, dum Regnum Pannoniae in hortum mutavit, et Virgini sacrauit”), melyben Luther rózsája tövisek közé vettetik, Kálvin liliumai elvadulnak, Arius és Mohamed pedig elnémulnak. Az 1746-os eichstätti énekes-zenés darab Mária eichstätti kertjével állítja párhuzamba Magyarországot mint Mária országát. A Magyarország mint Mária kertje motívum Ausztriára vonatkoztatva tűnik fel az 1759-es freiburgi előadás második kórusának végén.

Felesége, Gizella révén István fontos szerepet játszik a II. Henrik császárrá választásának történetét feldolgozó német darabokban. Ezekben a cselekmény menete nagy vonalakban követi Henrik legendáját, illetőleg a történeti eseményeket. A fő mozzanatok: Henrik Szent Volfgang sírjánál átélt látomása, melyet Henrik saját küszöbön álló halálának előjeleként értelmez; István és Gizella menyegzője; Henrik vetélkedése Ekhard meissen-i őgróffal; az őgróf meggyilkolása; Henrik császárrá választása. Az 1722-es eichstätti darabban a program tanúsága szerint Istvánnak aktív, a cselekményt többször is előrevivő szerepe van, maga a cselekmény a program címe szerint az isteni előrelátást példázza. Az első felvonás II. jelenetében utalás történik István és Gizella tervezett esküvőjére, annak előkészületeire. A IV. jelenetben Henrik Szűz Máriáról beszél Istvánnak. A második felvonás III. jelenete játék a játékban: az István kíséretében lévő urak színjátékot adnak elő Henrik szórakoztatására arról, hogyan tervezik Magyarországon a bálványok lerontását és Mária képének felállítását. Ebben a jelenetben a pogány istenek lerombolása Magyarország későbbi keresztény hitre térítésének az előképe.⁴⁶ A IV. jelenetben István kiszabadítja Gizellát Ekhard fogságából. A harmadik felvonás I. jelenetében olasz komédiások opera előadására készülnek István és Gizella menyegzője alkalmából. A negyedik felvonás III. és IV. jelenetében István felismeri az álruhában elrejtőzött Henriket és kéri, térjen vissza az udvarba. Végül az ötödik felvonás V. jelenetében Henrik a császári koronával együtt megkapja Kunigundát, István pedig a keresztény hittel együtt Gizellát.

A német Szent Imre-darabok fő motívumai Imre királyi származása és neveltetése; áhítatos, szent élete és Mária-tisztelete; szüzessége, amit a házasságban is megtartott; a világi életre való csábítások legyőzése; Imre korai halála és lelkének mennybevittele. A programok szerint ezeknek a daraboknak jóval szegényebb a cselekménye a Szent István-drámákénál, s mindegyikben a szüzesség erénye mint legendai eredetű motívum áll a középpontban. A szűkös cselekményt megpróbálták ellensúlyozni további

⁴⁶ SZAROTA, I/2, 1732/a.

motívumok bevonásával, mint pl. Imre lelki vadászata, illetőleg lelkének megmérése; István király alamizsnálkodása; Imre királyi elődei és követői a szüzességben; Imrével kapcsolatos csodák és látomások. Lehetséges, hogy a vadászat-motívum Imre halálának föltételezett okára utal. Itt is megtalálhatók a mitológiai párhuzamok, s az 1627-es konstanzi darab bővelkedik a komikus elemekben. Ilyen a beszélő nevek alkalmazása, melyek közül például az Imrét rosszra csábító udvaronc, Thrasonius neve Terentius *Eunuchus* c. vígjátékának kérkedő katonájára utal. A vadász Cuculus az első rész végén a kocsmárossal együtt neveltető fabulát ad elő, majd a második részben a cigányokhoz megy jóslást tanulni, maga is cigány lesz, s ezzel a tudományával pénzt akar kicsalni a parasztoktól. A cigány kedvelt alak a magyarországi iskoladramákban, de egy történeti tárgyú darabban fellépése különlegességgnek számít.

A nemzeti jelképek közül az 1626-os dillingeni darab második részében feltűnik az országalma mint Magyarország és a világi élet jelképe. Ezt az Istenszeretet összetöri, majd a Szüzesség az ország címeréből a keresztet átnyújtja Imrének. A harmadik részben a Szüzesség figyelmezteti az árvasága miatt síró Magyar Királyságot, ami a *querela Hungariae* toposz változata. Hungaria géniuszok alakjában megjelenik az 1707-es burghauseni darab prológusában és epilógusában is. A prológusban Hungaria Mária segítségét hívja Mohamed ellen, az epilógusban az ő oltalmába ajánlja magát. A program bizonyos humorral ábrázolja Imre megkísértéseinek történetét, s az életében a nő szerepét betöltő Máriát emberi vonásokkal ruházza fel.

A harmadik Árpád-házi szentről, Erzsébetről bemutatott darabok közül egyedül az 1575-ös fuldai előadás szövege maradt fenn. A darab címe magyar királylánynak, az argumentum a magyarok fényességének és Pannónia szülöttének mondja Erzsébetet. Az első három felvonás, mely Erzsébet példaszerű szorgalmát és aszketikus vallásosságának alakulását mutatja be, a magyar királyi udvarban játszódik. Ezzel a szerző módosítja a történeti hagyományt, mivel a darabban Erzsébet felnőttként kerül Tübingiába, s így elmarad a gyermek királylány dramaturgiailag nehezen megoldható házasságkötése. Apja, II. András (*Rex*

Hungarus), az I. felvonásban elpusztítja a hitetlen támadókat, s a keresztény hit példás védőjeként jelenik meg, ami világos utalás az aktuális török veszélyre. A darab többi része Erzsébet Türingiában játszódnak életét mutatja be, s felhasznál legendai eredetű motívumokat is. Amikor Erzsébet megözyegyül, szóba hozzák, hogy az özyegyek vissza szoktak menni hazájukba, ezt azonban Erzsébet határozottan elutasítja.

Mint említettük, I. (Szent) László királyról nem írtak önálló drámát a német jezsuiták. Mellékalakként azonban feltűnik például a II. Boleszláv lengyel király és Szaniszló krakkói püspök konfliktusát bemutató darabokban.⁴⁷ Az 1699-es jülich-i előadás programja szerint a cselekmény menete a következő: a király megöleti az ellene fordult püspököt, mire a pápa kiátkozza Boleszlávot, aki a lengyel nemesség elől fiával együtt Magyarországra menekül László királyhoz, végül büntudattól kínozza megörl és öngyilkos lesz. Míg Boleszláv egyértelműen negatív figura, László semleges alak, aki csupán befogadja őt udvarába.

Az Árpád-kori magyar történelem uralkodóit és eseményeit tárgyaló német jezsuita színjátékok között külön csoportot alkotnak az I. András és I. Béla, illetve III. Béla fiai, Imre és András testvérharcát bemutató darabok. Az 1751–1773 között előadott drámák aktualitását az osztrák örökösödési háború (1741–1748) és a hétéves háború (1756–1763) eseményei, valamint az ezekben részt vevő ellenséges felek rokoni kapcsolatai adták. A téma elterjedését ösztönözhatték az azonos tárgyú korábbi és kortárs magyarországi darabok is. A programok alapján meghatározható a központi gondolat: a testvérek közti egyenetlenség, viszálykodás (*discordia*) bemutatása és elítélése. Az 1755-ös würzburgi előadás cselekményének fő mozzanatai: András a gyermek Salamon részére akarja biztosítani a trónt testvére, Béla ellenében; Béla színleléssel megmenekül az életveszélyből és Mesco lengyel herceggel szövetezik András ellen; Béla megkegyelmez az ellene lázadóknak, a pogányságra hajlókat pedig számkivetésbe küldi; Bélát győztesként és királyként köszöntik. Az 1771-es landshuti előadás cselekménye nagy vonalakban megegyezik ezzel, annyi

⁴⁷ Vö. 38. jegyzet.

különbséggel, hogy itt András elmenekül és megölik, s a közzjáték a bibliai Salamon és Adonias testvérharcát idézi párhuzamként. Az 1773-as regensburgi előadás az argumentum és az azonos témájú zenés közzjáték alapján megegyezhetett a landshutival.

A III. Béla fiainak testvérharcát megjelenítő három darab, az 1751-es augsburgi, az 1756-os innsbrucki és az 1757-es dillingeni lényegében azonosnak tekinthető egymással a programokban közölt argumentum, prologus, szereposztás, cselekményvezetés és a két közzjáték alapján. Az 1751-es és 1756-os program csaknem szó szerint megegyezik. A fő cselekményelemek: Imre trónra kerülése; az országot két oldalról külső ellenség fenyegeti; András meg akarja szerezni testvére, Imre koronáját; Imre először tűri, majd leveri András lázadását, végül kegyelmet gyakorol. Bánk bán alakja mellékszereplőként tűnik föl a cselekményben. A prologusban Mars és Furor Discordia által felingerelve Pannónia trónjára tör, Mansuetudo azonban legyőzi őket. A közzjátékok a bibliai József és testvérei történetét állítják párhuzamba a magyarországi eseményekkel. A három program szoros összefüggése egyben megerősíti a drámatémák és szövegek kollégiumok közti közvetítéséről korábban mondottakat.

Az 1757-es dillingeni program valamivel bővebb, s közli a prologus és a két közzjáték szövegét. A nemzeti jelképek közül az argumentumban megjelenik Szent István koronája, mint az uralkodói legitimáció eszköze. (Az egyik azonos témájú magyarországi darabban a testvérek közti béke biztosítékeként tűnik fel a Szent Korona.⁴⁸) A prologus végi ária a Habsburg uralkodók legitimációjának szándékával a hun–magyar rokonság gondolatára utal, s párhuzamot von Imre és a jelenlegi magyar uralkodók között. Eszerint a magyar trónon nem mindig Attila család árnyékai ülnek, hanem egyes királyok, mint Imre, aki előképe az ausztriai királyoknak Pannónia trónján. Ők szüntették meg a barbárságot Pannóniában. A trón most Teréziáé és Ferencé, akik Imréhez hasonlóan bírják a kegyesség (mansuetudo) erényét. Ugyanitt megjelenik a *fertilitas* toposz változata, mégpedig az Ausztriával összekapcsolt Pannóniára vonatkoztatva: „Floresce jam

⁴⁸ VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 95.

Pannonia / Et Laureis, et olea / Jungenda posthoc Austriae / In Regum mansuetudine!”

A egyes házi királyok korát érintő darabok közös motívumai a török elleni küzdelem és a magyar trón körüli, gyakran véres események. I. (Nagy) Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Mátyás király gyakori szerepeltetését a török ellen vívott harcaik, *defensor fidei*-szerepük mellett elsősorban az magyarázza, hogy egész Európában ismert, az európai történelemre hatással lévő uralkodók és nagyszabású személyiségek voltak. Az I. (Nagy) Lajos király 1364-es törökön aratott győzelmének 300. évfordulóján, 1664-ben Augsburgban előadott színjátékban a cselekmény fő elemei a következők: Murad szultán fegyverkezése; Lajos király sereget gyűjt és haditanácsot tart; a túlerőtől félve Lajos Szűz Máriához fordul segítségért; a király álma; a győztes csata után a király hálát ad és templomot építtet Máriacellben. Feltűnik Szent István országhelajánlásának motívuma, s hogy Mária a magyarok úrnője. Az öt felvonás címe egy-egy allegorizáló kép: az *elárult*, a *megfélemlített*, a *megcsalt*, a *kétségbeesett* és a *győzedelmes* Magyarországra utal. A darab végén, a prémiumosztás előtt megjelenik a *propugnaculum Christianitatis* toposz változata: a zsákmányolt fegyvereket Lajos király hálából felajánlja Máriának, és fogadalmat tesz a máriacelli templom kibővítésére, amely a kereszténység leggyőzhetetlen, szilárd vára („ein unüberwindliches festes Schloss der Christenheit”) legyen minden időkben Magyarország és Ausztria számára. A védőbástya toposzt itt tehát nem Magyarországra, hanem a máriacelli zarándokhelyre alkalmazták, ami előre jelzi a toposz XVII. század végi áttevődését Ausztriára és a Habsburg uralkodókra.⁴⁹

Luxemburgi Zsigmond a hőse az 1759-ben Mindelheimben és az 1768-ban Eichstättben előadott darabnak. A két program tanúsága szerint az utóbbi előadás az előbbi nyomán, annak ismeretében született, s csupán kisebb eltérések találhatók. A cselekmény fő elemei: Zsigmond bebörtönzése a siklósi várba; a magyar

⁴⁹ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban = Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter–GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005, 13–33, itt: 29.

királynő, Nagy Lajos özvegyének megölése és lányának elűzése; Károly László nápolyi király, azaz „Kis” Károly trónra juttatása; Zsigmond kiszabadulása és hatalmának helyreállítása; Károly László elűzése; Zsigmond második házasságkötése és Ausztriai Albert adoptálása. A két kórusjelenet Dávid és Absalom történetét idézi fel bibliai párhuzamként.

Mellékalakként tűnik fel Zsigmond a Magyarországra jött francia gróf Baqueville török fogságba esésének és csodálatos kiszabadulásának történetét feldolgozó darabokban. Az 1688-as augsburgi program címlapja szerint a történet a török által megszállt Magyarország Ausztria általi felszabadításának párhuzama. A téma 1694-es és 1721-es, részben eltérő feldolgozásainak címe nem utal erre a párhuzamra, s a családi dráma irányába tolja el az értelmezést. 1688-ban, Buda felszabadítása után két évvel a darab egyértelműen politikai vonatkozást hordozott. Az augsburgi program több ellentmondást és történetietlen csúsztatást tartalmaz. Így például Luxemburgi Zsigmond és Bajazet szultán idejére teszi, forrásai alapján azonban 1386-ra helyezi az eseményeket. Elida Maria Szarota kommentárjában Bécs 1683-as felmentésével hozta összefüggésbe a darabot,⁵⁰ 1688-ban azonban már nem Bécs, hanem Buda felszabadítása volt aktuális, s a cím egyértelműen Magyarország felszabadításával állítja párhuzamba az esetet. A címlapon említett Achmed, akinek szolgaságából Magyarország megszabadult, nem konkrét személyt takar, hanem szimbolikusan utal a törökre.

A cselekmény fő mozzanatai a következők: Baqueville Magyarországra jön harcolni a török ellen; a törökök elfogják; Luxemburgi Zsigmond seregei legyőzik Bajazetet; hétévi fogság után Baqueville Szent Julián révén csodálatos módon kiszabadul a fogságból és hazatér családjához. Allegorikus módon Magyarország többször is feltűnik a darabban. A második felvonás végén, a IX. jelenet utáni kórusban, a törökkel vívandó csata előtt katonák holttesteit fölött játszó holdfény utal Hungaria elképzelt török

⁵⁰ SZAROTA, I/2, 1705–1707. A népszerű vándorelbeszélés megvan például Georg Stengelnél, Bonfininél, Louis Richeöme-nál és Taxonyi Jánosnál, vö. TAXONYI János, *Az emberek erköltséinek és az Isten igazságának tükörei*, II, Győr, 1743, I. rész, Negyedik történet.

fogságára, majd a megsebesült Magyarországot Ausztria kivezeti a csatából („Hungaria vulnerata per Austriam ex acie subducitur”). A harmadik felvonás IV. jelenetében megjósolják a Török Birodalom bukását Ausztria révén, s Magyarországot előhívják a sírból („Hungaria e tumulo vocatur”). A VI. jelenetben Najádok és osztrák ifjak örvendeznek a boldog Magyarországnak. Az ezt követő kórusban Ausztria hálából oszlopot emel Szűz Máriának, melyhez Magyarország egy dunai kagylóból készült gemmát ajánl fel a Magyarország címeréből származó kereszttel, „In hoc signo vinces” felirattal. Az epilógus az Ausztria által megszabadított Magyarország triumfusával kezdődik, amit Hungaria felajánl Máriának, az ország segítőjének. A segítő Mária képét ráhelyezik a hold által húzott diadalkocsira, végül Ausztria és Magyarország közösen dicsőíti Máriát a győzelemért.

Zsigmond alakja teljesen háttérben marad a cselekményben, s a gróf csodálatos megszabadulása egy szent révén Magyarország Ausztria által történt felszabadításának lesz az előképe. A darab jól mutatja, hogy a török háborúkkal kapcsolatos jezsuita drámák szerzőinek többsége a történeti tényektől eltérően Lipót császárt tekintette a török elleni felszabadító háborúk vezető személyiségének, és Ausztriát tartotta Magyarország és Európa megmentőjének.⁵¹

Az V. (Utószülött) Lászlóról 1699-ben Regensburgban bemutatott darabban feltűnik Hunyadi János alakja, fia, Hunyadi László révén, s „Nagy” Hunyadiként, világraszóló hősként és a törökök veszedelmeként emlegetik. A program szerint V. László eljegyzését és korai halálát, Hunyadi László és Mátyás fogságát, Cillei Ulrik megölését és Hunyadi László lefejezését adták elő. Az 1687-es augsburgi Mátyás-darabban Mátyás Hunyadi Jánostól való születését, bebörtönzését, kiszabadulását és királlyá választását állították a középpontba. A prológus szerint Mars Turcicus menekül Bellona Christiana elől. Az utóbbit Hunyadi János és Mátyás testesíti meg, akik I. Lipót császár és fia, I. József előképei. Az első felvonásban fellép a II. Mohamed szultánon győztes Hunyadi János, akit halála után két fia sirat, a halott Hunyadi

⁵¹ STAUD (15. jegyzet), 190.

pedig elköszön fiaitól. Hunyadi Jánost Magyarország és az egész keresztény világ hőségnek nevezi a program, a gyermek Hunyadi Lászlót és Mátyást pedig apjukhoz egészen hasonlóknak mondja: reménység szerint ők lesznek Magyarország védőbástyái, melyeken a török betöri a fejét („schöpfte man die Hoffnung das Königreich Ungern wurde mitler Zeit an ihnen haben zwo veste Vor-Mauren an welchen der Türckische Übermuth den Kopf gar zerstoßen oder wenigstens in seinen Anschlägen wurde zuruck gehalten werden”). A *propugnaculum* toposzt itt tehát nem az országra, hanem személyekre alkalmazták. A program egyben jó példa arra, hogy a török tárgyú és török vonatkozású darabok egy részében Szent István, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás előképül szolgáltak a Habsburg uralkodóknak a pogányság legyőzésében, s a magyar uralkodók és hadvezérek szerepeltetése közvetve a Habsburgok magyarországi legitimációját szolgálta.

Ugyanezt a témát dolgozta fel az 1689-es hildesheimi előadás a két Hunyadi fiúról és az 1697-es müncheni Hunyadi László-dráma. Az 1689-es hildesheimi program szerint a mitológiai utalásokkal és komikus jelenetekkel átszőtt darabban a magyar trónért folyó küzdelem áll a középpontban. A második rész szimbolikus előjátékában az elűzött V. (Utószülött) László trónra-kerülésének párhuzamaként Najádok kihalásszák a Dunából a magyar királyi jogart, és László hálójába úzik az országot. A Mátyás fogságát és királlyá választásának történetét bemutató 1702-es müncheni darab különlegessége, hogy a második felvonást követő Chorus Intercalaris Krisztus halálával állítja párhuzamba Hunyadi László erőszakos halálát. Nagy Júlia megfigyelése szerint ezzel átértékelődik az addigi történet: V. László Pilátussal, Cillei Ulrik Júdással kerül párhuzamba.⁵² Mátyás királlyá választása a harmadik felvonásban lényegében a jutalom elnyerése a vitézségért, bátorságért és az Istenbe vetett hitért. Mátyás mintegy átveszi bátyja szerepét; hatalomra jutása Krisztus égi uralmát példázza.

Az 1706-ban Regensburgban és az 1710-ben Eichstättben bemutatott két Cillei-darab közeli kapcsolatban áll egymással: az

⁵² NAGY (17. jegyzet).

utóbbi a programok szerint az előbbinek kissé módosított változata, s közös forrásra, Kolczawa említett drámájára vezethetők vissza. A cselekmény politikai háttérét, a Hunyadi és a Cillei család vetélkedését az argumentumban közölt Bonfini-idézet világítja meg. A darabban Cillei Ulrik nemcsak rossz politikus, mint az 1706-os program címe állítja, hanem egyértelműen negatív figura ravaszága, gyűlölete, irigysége, gőgje és hatalomvágya miatt. A darab rövid cselekménye: Cillei bevádolja a Hunyadi fiúkat László királynál, majd megölésüket tervezi; a Hunyadi-párti magyarok felfedik a tervet és végeznek Cilleivel. Hunyadi János jelzője a tartalom összefoglalásában „a törökök veszedelme” („Schrecken der Türcken”). A programok szerint a darabban nem esett szó a bemutatott események tragikus folytatásáról, Hunyadi László halálra ítéeléséről és kivégzéséről Cillei gyilkosaként.

Az 1719-es landshuti Mátyás-darab ismét Mátyás fogságra vetését, kiszabadulását és királlyá választását mutatja be, részben hasonló módon, mint a már említett 1687-es augsburgi előadás. A bibliai párhuzam itt ismét József és testvéreinek története. Az események színhelye Prága, s új motívum Kapisztrán János Szilágyi Mihálynak adott jóslata, mely második Nagy Sándornak, Mohamed ellen az ország védőjének és eljövendő királynak nevezte Mátyást. Ugyanez a jóslat megtalálható a Hunyadi testvérpár történetét bemutató 1728-as ingolstadti darabban. Ez Budán játszódik, s itt Atalja és Jóás története a bibliai párhuzam. A programok tanúsága szerint ezt az ingolstadti darabot ismételhette meg az 1732-es dillingeni előadás.

A XVI–XVII. század történelmi figuráit és eseményeit bemutató darabok közül kettőt emelünk ki. A Buda felszabadítását követő évben, 1687-ben Landsbergben bemutatott darab központi alakja Lodovico Gritti, akinek sorsa az argumentum szerint a szerencse szomorú játékát példázza. A darab első részében a szultán követségbe küldi Grittit Magyarországra, hogy tájékoztassa az ország helyzetéről. Szapolyai János udvarában a magyar főurak egy része ellenségesen fogadja. A második részben fellép Cibak Imre váradi püspök, aki nem bízik Grittiben. Tárgyalásaik nem vezetnek eredményre. Gritti a törökökkel együtt rátámad Cibakra és megöleti. A harmadik részben a menekülő Grittit a

magyarok elfogják, kezét levágják és lefejezik. Gritti egyértelműen negatív figura: halála megérdemelt büntetése a törökök felé tett szolgálatainak. Mint a programot kommentáló Elida Maria Szarota megfigyelte, a darabban hangsúlyos gondolat az ország szabadságának megvédése és a magyarok melletti állásfoglalás a törökökkel szemben.⁵³ A szerző (choragus) többnyire pontosan követte írott forrásait, ismerte az ország egykori helyzetét, politikai törekvéseit, s tisztában volt az ábrázolt konfliktus aktualitásával.

Az 1746-os freiburgi előadás témája Esterházy Miklós nádor életének egyetlen epizódja, mely a címlap szerint az igazság szeretetét példázza. Családja történetének megírása közben Esterházy felismeri, hogy az általa birtokolt Regéc vára a hozzá tartozó javakkal együtt az Agalkus, azaz Alaghy család utolsó sarjának, Ferencnek a tulajdona. Vissza akarja adni a javakat jogos tulajdonosának. Esterházy István és Faustinus, a nádor tanácsosa azonban rejtett csalást feltételezve felkeltik a nádor gyanúját. Különböző bonyodalmak után végül megtörténik a javak visszaszolgáltatása.⁵⁴ A két bibliai tárgyú kórusjelenet témája Áháb király isteni büntetése Nábót szőlőjének erőszakos eltulajdonítása miatt. A darab jelzi, hogy a XVIII. század közepén egy neves magyar főúri család életének nem túl jelentős epizódja is drámatémává válhatott, ha alkalmasnak tartották egy adott elképzelés igazolására. A program nem említi a kort, melyben a cselekmény játszódik, s a szereplők nemzeti hovatartozásának sincs különösebb jelentősége. A tény, hogy a szerző (choragus) Nádasí János *Annua eremus* c. művének néhány soros említéséből négyfelvonásos darabot tudott szerkeszteni számos fiktív szereplővel, köztük az intrikus alakjával, csábítási jelenettel, táncbetéttel és két kórus-sal, aláhúzza a műfaj alapvetően fikcionális jellegét. Magyarországon két Esterházy-darabról tudunk, ezek azonban más témát dolgoznak fel,⁵⁵ s német nyelvterületről sem ismert a

⁵³ SZAROTA, III/2, 2143–2145.

⁵⁴ A történeti kutatás szerint Regéc 1560-ban lett az Alaghy család birtoka. Esterházy Miklós 1635-ben szerezte meg, akitől 1644-ben I. Rákóczi György ostrommal vette el. <http://hu.wikipedia.org>.

⁵⁵ VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 155–156.

regéci vár visszaadásának motívumára épülő további előadás. Az 1746-os freiburgi dráma tehát egyedinek tekinthető.

Összegzés

Az ún. használati irodalom egyik fontos műfaja, az iskolai színjáték figyelemre méltó szerepet töltött be a kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetek történelméről kialakított képek formálásában. A német jezsuiták magyar történeti tárgyú drámatermése alapvetően felekezeti és rendi meghatározottságú, különböző mélységű és részletességű, esetlegesen megőrzött, összetett forrásanyagban maradt ránk, amit csupán egyetlen szempontból, a történeti Magyarország-képek retorikai meghatározottsága felől vizsgáltunk. A retorikai, tárgytörténeti és imagológiai megközelítés tanúsága szerint ezt a forrásanyagot többé nem lehet figyelmen kívül hagyni a Magyarország külföldi képét alakító irodalmi források között, s a vizsgálat hozzájárult a jezsuita színház nemzetközi kapcsolathálózatának feltáráshoz. A továbbiakban fokozott mértékben tekintetbe veendő a német, az ausztriai és a magyarországi jezsuita kollégiumokban egyaránt megfordult tanárok szerepe a témák és a programok közvetítésében. A különböző esztétikai színvonalon álló színjátékok sajátosan német, azon belül katolikus és jezsuita horizontból szemlélt, helyenként rendkívül elnagyolt, máskor meglepően részletes jellemzését adják a magyar történelemnek. A témarendben, a felhasznált forrásanyagban és a feldolgozás módjában egyaránt számos szignifikáns különbséget találtunk a magyarországi anyaghoz viszonyítva. A történeti tények mellett számos fiktív szereplőt és cselekményrészletet, mitikus és legendai eredetű elemet, jelképes értelmezést, szimbolikus identitásképző motívumot és a nemzeti önértelmezést érintő retorikai toposzt vonultatnak fel a drámákban, s előfordul a magyar történelmi események összekapcsolása a helyi történeti hagyományokkal. A magyar vonatkozású darabokban többször a chorus jelzi a darab cselekményével párhuzam

mos magyar eseményt, máskor a prológuş világít rá a tárgy magyar összefüggéseire.⁵⁶ Előfordul az is, hogy magában a programban nincs semmiféle magyar vonatkozás, s csupán az előadás időpontja utal a kapcsolatra az aktuális magyarországi történeti eseménnyel.

A vizsgálat tanúsítja, hogy a jezsuita színjátszáson belül számos különböző törekvés élt egymás mellett ugyanabban az időben, s a jelenségegyüttes uniformizálása történetietlen és megengedhetetlen. Egy téma megjelenése vagy maga a fennmaradt program nem feltétlenül árulja el, hogy az adott tárgy milyen jelentéssel kapcsolódott össze.⁵⁷ Azok a felfogásbeli változások, amelyek Magyarországon csak az 1740-es évektől érvényesültek, Európa nyugati felében, azon belül a német nyelvterületen már a XVII. század végén érzékelhetők.⁵⁸ Az egyik fontos változás, hogy jelentősen megnőtt az érdeklődés a történelmi témák iránt, s a drámákban előtérbe lépett a választás előtt álló, magányos, tragikus hős alakja. Ezzel egy időben megnőtt a világi történeti tárgyak szerepe, a teljes életrajz bemutatása leszűkült egy-egy életrajzi mozzanatra vagy pontosan körülhatárolt eseménysorra, s fontossá vált a hősök jellemzése és a lelki folyamatok bemutatása.

A német jezsuita darabok jelentős mennyiségű történelmi ismeretet közvetítettek Magyarországról. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a XVI–XVII. századi történetírás Európa fontos országai között tartotta számon Magyarországot, s számos különböző műfaj szolgálta a magyar történelem régebbi és kortárs eseményeinek külföldi megismertetését. Történelemfelfogásuknak megfelelően a jezsuiták rendszerint különféle didaktikus, erkölcsi, vallási és politikai célok szolgálatába állították a történelmet.⁵⁹ a drámák közös feladata a keresztény hit és erények

⁵⁶ Vö. ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...*, (11. jegyzet), 100–101.

⁵⁷ WIMMER (3. jegyzet), 606, 669–670.

⁵⁸ VARGA–PINTER (4. jegyzet), 214, 217.

⁵⁹ STAUD (15. jegyzet), 182; vö. pl. Elida Maria SZAROTA, *Geschichte, Politik und Gesellschaft im Drama des 17. Jahrhunderts*, Bern–München, 1976, „Geschichte im Jesuitendrama” c. fejezet; uő, *Boleslaus der Kühne und der Hl. Stanislaus auf den Bühnen des 17. Jahrhunderts*, *Daphnis* 8(1979), 3/4, (Sonderheft „Gegenreformation und Literatur, hrsg. v. Jean-Marie VALENTIN), 271–298; Fidel RÄDLE, *Der heilige Ulrich auf dem Jesuitentheater: mit*

előnyeinek, a bűnök negatív hatásainak bemutatása, különféle egyetemes eszmék és teológiai tételek igazolása, a nemzeti és felekezeti identitástudat erősítése, formálása.

A magyar történeti tárgyú daraboknak német nyelvterületen speciális feladatuk is volt: támogatták a Habsburg politikai érdekeket, s fontos szerepet játszottak a Habsburg uralkodók magyarországi legitimációjában. Hozzájárultak egy történeti, mitológiai és legendai alapokra épülő külföldi Magyarország-kép kialakításához és igazolták a török elleni nemzetközi összefogás szükségességét. Ezen túlmenően elősegítették a török megszállás alól felszabadult ország integrációját a civilizált közép-európai országok közé, s több esetben lehetőséget adtak a helyi történeti hagyományok felelevenítésére és ébrentartására. Ellentétben tehát a bevezetőben idézett feltételezéssel, egy adott történeti téma korántsem mindig ugyanazt a jelentést hordozta Magyarországon és külföldön. A magyar történelmi tárgy az új környezetben nem veszíti el funkcióját, hanem a magyarországitól részben eltérő, új feladatok betöltésére alkalmazták.

A darabokból változatos kép rajzolódik ki a magyar történelemről, s ez a kép az európai politikai mozgásoknak és érdekeknek, illetőleg Magyarország történeti és politikai helyzetének megfelelően folyamatosan módosul. A kép hiányai, fehér foltjai legalább annyira tanulságosak, mint kitöltött részletei. Ebben a képben összességében több a pozitív, mint a negatív elem, a magyarok némely negatív jellemvonását azonban többször bírálják. Nincs nyoma ellenségességnek az országgal, a magyarokkal szemben. Nem találtuk nyomát előítéleteknek, s a korabeli nemzetkarakterológiák jellegzetes „magyar” tulajdonságai sem jelennek meg a forrásokban. A jelenség fő oka a műfaj elsődleges pedagógiai célkitűzése, alapvetően funkcionális jellege és iskolai használata, ami sok mindent eleve kizár a színpadi feldolgozás lehetőségei közül. A szerzők nagy távolságból szemlélik, és egységes egészként

ausgewählten Partien des Dillinger Ulrich-Dramas vom Jahre 1611 = Bischof Ulrich von Augsburg, Hg. Manfred WEITLAUFF, Weissenhorn, 1993, 697–749; Franz BITTNER, Kaiser Heinrich II. im Jesuitentheater des süddeutschen Raumes = Bericht des Historischen Vereins Bamberg für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums, Bamberg, 2001, 241–270.

kezelik Magyarországot. Nem szólnak az ország három részre osztottságáról, s csak elvétve említik meg az Erdélyi Fejedelemséget. Nem vesznek tudomást a társadalom rendi tagozódásáról, etnikai rétegződéséről, felekezeti megosztottságáról és nyelvi sokféleségéről sem. Bár rendszerint Hungáriáról vagy Pannóniáról beszélnek, a forrásanyagból nem rajzolódik ki átfogó kép az egész országról, annak történelméről. Az egyes történelmi események és azok szereplői állnak a középpontban, amelyek és akik csak kivételesen reprezentálják az ország egész történelmét.

A történelem tanulmányos példázatként való aktualizálásának, instrumentalizálásának és funkcionalizálásának fontos eszköze a történeti témák többszörös retorikai beágyazottsága. A retorikai meghatározottság egyaránt érvényesült az ábrázolt személyek és események kiválasztásában, a keretszövegekben, a cselekményben, a szereposztásban, az allegorikus közjátékokban, a bibliai és mitológiai párhuzamokban, s megjelent a rejtett történeti és politikai utalások, a toposzok, jelképek és forráshivatkozások szintjén. A magyar történelmi önértelmezés számos eleme megtalálható a forrásanyagban, részben közvetlenül, részben közvetett formában. Ugyanakkor néhány olyan eseményt is feldolgoztak a német jezsuiták, amelyek nem tartoznak feltétlenül a magyar történelmi emlékezet körébe. A magyar történelem itt kirajzolódó képe erősen szelektív, gyakran torzít a történeti hűség rovására, s ez a torzítás több esetben szándékosság következménye.

A történeti tárgyak feldolgozásának módját alapvetően meghatározták a fikciós műfaj követelményei, a jezsuita dramaturgia idővel változó szabályai, a retorikaoktatás és a nevelés igénye, a felhasznált források, valamint az alkalmazkodás a jórészt nemes ifjakkból álló diákok neméhez és életkorához. Fontos szempont volt az egyensúlyra törekvés a történeti tárgy, a mitológiai, bibliai allegorizálás, a szimbolikus látványelemek és a komikus, szórakoztató mozzanatok között. A német jezsuiták részletesen kidolgozott topikával ábrázolták a magyar történelem kiemelkedő alakjait, eseményeit és jelképeit. A legfontosabb nemzeti jelképek mint látványelemek kivétel nélkül feltűnnek a forrásanyagban. A nemzeti önértelmezés középkori és humanista eredetű toposzai mellett a XVI–XVII. században kialakult új nemzeti sztereotípi-

ák és toposzok többsége is megjelenik. Közülük a legismertebb, legáltalánosabb érvényű és leginkább variálható formákat használták a leggyakrabban.

A toposzok egyaránt megjelennek konkrét történeti eseményekkel összefüggésben és allegorikus formában, de egyetlen toposz sem vált egy egész darabot meghatározó tényezővé. A nemzetsors toposzainak egy része sajátos átértelmezésen ment át, s új változatok, átvitelek és kombinációk jöttek létre. Túlsúlyban van a nemzeti sztereotípiák, jelképek és toposzok felekezeti igénybevétele, katolikus értelmezése, míg a kálvinista történelemszemléletben gyökerező speciális toposzok hiányoznak, kifejezetten protestánsellenes megjegyzés pedig csak ritkán fordul elő. Csak elvétve található utalás a német–magyar ellentétre, a magyarok Habsburg-ellenességére és németekkel szembeni önvédelmi törekvéseire. A magyar viszonyokat jellemző, topikusan ismétlődő, legfontosabb sajátosság a nemzeti megosztottság, a viszálykodás, a testvérharc, az egység hiánya.

HISTORIA – ORATIO – EXEGESIS: A XVIII. SZÁZADI BONFINI- ÉS ISTVÁNFFY-RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉHEZ

Az elmúlt évtizedekben megélénkült kritika- és műfajtörténeti kutatások ráirányították a figyelmet a XVIII. század első kétharmadának kellőképpen fel nem tárt jelenségeire, ezen belül a korábban az említés szintjén vagy úgy sem tárgyalt egyházi szerzők életművére.¹ Az újabban megvizsgált szerzők és művek jelentős része a mértékadó irodalomtörténeti bibliográfiából is hiányzik.² A vizsgálatok jelzik, nem tekinthető véletlennek, hogy e szerzők kimaradtak a hagyományos irodalomtörténeti kutatások látóköreből.³ A jelenség fő okát abban látjuk, hogy az ellenreformáció

¹ Így például lásd BÀN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; TARNAI Andor, *Tudomány- és kritikatörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 16(1971), 580–583; *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1); TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum Kiadó, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151); *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., zárótanulmány BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2003; *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

² Hiába keressük például Csete István, Deményi László vagy Orosz Ferenc nevét a STOLL Béla, VARGA Imre és V. KOVÁCS Sándor szerkesztette kézikönyvben: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972.

³ L. a következő fejezeteket a kötetben: *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János); *Deményi László retorikai segédletei (1734–1754)*; *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a XVIII. században* (A neolatin filológia és a nemzeti irodalomtörté-

Habsburg-házhoz fűződő kapcsolata és más megfontolások miatt sokáig ideológiai vagy politikai fenntartások akadályozták a katolikus egyházi irodalom vizsgálatát, ugyanúgy, mint például a német nyelvterületen.⁴ Az ide tartozó szerzők nem illeszkedtek a meghatározott tendenciák mentén kijelölt szerzők körébe és az uralkodó irodalomtörténeti koncepciókba; műveik elemzése módosította volna a korszak hagyományos képét, és más irányba terelte volna a XVIII. századi irodalmi folyamatok kutatását.

A feldolgozatlan szerzők közé tartozik Orosz Ferenc pálos szerzetes, a katolikus aszketikus irodalom, a történetírás és a történelem-közvetítés jelentős egyénisége. Latin és magyar nyelvű életműve teljes egészében hiányzik a régi magyar irodalom történetéből. Latinból készült fordításai, Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének latin nyelvű verses átdolgozása, történeti és rendtörténeti munkái egyaránt elkerülték a kutatás figyelmét. A magyar történelemmel kapcsolatos latin nyelvű oratio-gyűjteménye, mellyel a továbbiakban részletesen foglalkozunk, számot tarthat az irodalomtörténet és a neolatin kutatások megkülönböztetett érdeklődésére.

Munkássága nem, illetve nehezen mérhető össze a XVIII. századi világi szerzők életművével. Ennek oka egyrészt szoros kötődése a katolikus egyházhoz és a pálos rendhez, másrészt a szerzetesi elkötelezettségen túlmutató, sajátosan nemzeti szemlélete. Ismeretes, hogy a XVIII. század közepének vallásosságáról már a két világháború közötti időszakban többen kimutatták, hogy az nem egyszerűen a Habsburg-ház és környezete által alakított, úgynevezett bécsi katolikus barokk kisugárzása,⁵ s éppúgy kötődik

net-írás előzményei). Vö. továbbá: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban*, *Studia Litteraria*, 42(2004), 7–40

⁴ Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING, *Deutschland und Ungarn in ihren wechselseitigen Beziehungen während der Renaissance. Einführung = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hg. v. Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit v. Wolfram HAUER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004 (*Contubernium*, 62), IX–XII, itt: X.

⁵ Vö. pl. JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi Füzetek, 17).

a magyar történelem sorsfordulóihoz, mint a magyar szentek és Szűz Mária mint Patrona Hungariae kultuszához.⁶ Orosz műveinek egyik része a katolikus vallásos irodalom körébe sorolható, másik része a magyar történelem régi magyar irodalommal érintkező vonulatával áll rokonságban.

A III. Károly király (VI. Károly német-római császár) és Mária Terézia uralkodását jellemző abszolutista törekvések és a – részben a tartós török jelenlét miatt konzerválódott, a török kiűzése előtti mintegy száz évben „nemzetfenntartó”⁷ – magyar nemesi rendi szemlélet közötti feszültség a legkülönbözőbb formákban mutatkozott meg a hazai felvilágosodás kezdeti szakaszában. A Habsburg Birodalom hivatali szerkezetének központosító átszervezésével, az állami berendezkedés és irányítás átalakításával az 1750-es évek elejétől felszínre kerülő válságjelenségek együtt hatottak a megváltozott uralkodói egyházpolitika kisugárzásával.⁸ Orosz Ferenc jól érzékelte a XVIII. század közepének belpolitikai nehézségeit. Történelemszemlélete és munkássága a magyar múlt dicsőséges példáinak felsorakoztatásával sajátos irodalmi kísérletnek tekinthető a magyarok közötti megbékélés, egy új nemzeti és európai öntudat megteremtésére.

Életpálya, művek

Orosz Ferenc életéről és munkásságáról viszonylag kevés, szórványos és részben megbízhatatlan adat áll a kutatás rendelkezésére, ezek áttekintését az életmű más darabjainak későbbi vizs-

⁶ Vö. pl. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = uő, *Az egyházi irodalom műfajai...*, i. m., 11–54.

⁷ A magyar nemesi rendi szemlélet XVII. századi „nemzetfenntartó” funkciójának bemutatása további kutatás feladata.

⁸ Vö. Padányi Bíró Márton példáját: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, *Történelmi Szemle*, 32(1990), 259–273.

gálatában történő hasznosíthatóságuk is indokolja.⁹ Ő maga módszeresen gyűjtötte a családjára vonatkozó, már a XVIII. században is csupán töredékesen fellelhető adatokat, melyeket egyik műve jegyzetében „Ex Docum. Liter. fam. Orosz” rövidítéssel hivatkozott.¹⁰ Ezeket rendszeresen beleszötte nyomtatásban megjelent munkái dedikációiba és magukba a művekbe, s folyamatosan bővítette, szükség esetén javította adatait.¹¹ A halálozási évéből és életkorából visszakövetkeztetve 1697-ben¹² Nagyfödemesen született, Pozsony megyei nemesi családban. A család „Balásfalvi” előnevét a csallóközi Balásfalváról kapta. Tanulmányait Orosz a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Ezt bizonyítja két közvetett adat. 1708 szeptemberében szerepelt a nagyszombati jezsuita diákszínpadon a *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela rex* című darabban. Huszonegy társával együtt az ifjak („Ephaebi”) csoportjában lépett fel, neve után a „parvista” megjelölés olvasható. Négy évvel később, 1712 augusztusában ugyanitt részesült az Esterházy Pál által 1675-ben a jezsuita diákok irodalmi teljesítményének ösztönzésére létrehozott alapítványi díjban.¹³ A Fitter Ádám és Csepelényi Ferenc szerzőségéhez egyaránt köthető, *Carolus I.*

⁹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VII, Pest, Ráth Mór, 1860, 273–275; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., Hornyánszky, 1903, 1393–1396; vö. GYERESSY Béla Ágoston, *Boldog magyar pálosok*, kézirat, 1970 körül, II, 261–264; Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, XXI, Wien, Zamorski, 1870, 106–107.

¹⁰ [KÜKÜLLEI János], *Első Lajos magyar királynak [...] Dolgairúl [...] Rövid Krónika...*, ford. OROSZ Ferenc, Buda, Landerer Ferencz Leopold, 1760, B5r.

¹¹ Így a *Synopsis* (Sopron, A. M. Rennaurin viduae, 1747) című munkában található családtörténeti vonatkozásokat későbbi műveiben, például az *Orationes* (Ginsburgi, 1754, 1756) címűben és a Küküllei-fordításban – i. m. (10. jegyzet) – kijavította. Ha a nyomtatásban megjelent Orosz-munkák keletkezéseit a megjelenések időrendjében olvassuk, figyelemmel kísérhető a családtörténet kibővülése.

¹² Egy másik adat szerint 18 éves volt, amikor magára öltötte („indutus”) a rendi öltözetet. Ezt az adatot alapul véve 1696-ban született. *Catalogus Paulinorum ab an. 1647 usque an. Abolitionis 1786*, kézirat, OSZK, Fol. Lat. 2024, 14v.

¹³ *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela rex...*, Tynnaviae, Typis Academicis, (1708), A4v; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál és az iskolai színjátás = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvajai hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILLÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–45, itt: 37.

című iskoladráma¹⁴ előadása után szétszított jutalmak egyikét a második grammatikai osztály tagjaként harmadmagával ő kapta „ex praeceptis grammaticae”. A kétnyelvű program függelékeként közzétett díjazotti névsorban „Franciscus Orosz, Nob. Ung. Nagy-Födemesiensis” megjelöléssel található.¹⁵ 1714. július 27-én lépett a pálos rendbe, ünnepélyes fogadalmát 1715. július 28-án tette le.¹⁶ 1718-tól három évet töltött Rómában, ahol folytatta tanulmányait. Rómában a magyar pálos rendtartomány rendházában élt, s fiatal rendtársaival, Ordódy Istvánnal és Tolnay Miklóssal együtt ők voltak az első XVIII. századi római magyar pálos növendékek.¹⁷ Római útjának egyik, több mint harminc évvel később feljegyzett, emlékezetes mozzanata volt, amikor kézbe vehette Hunyadi Mátyás piros selyembe kötött, ezüstdíszekkel borított, gazdagon illuminált breviáriumát a vatikáni könyvtárban. Elképzelése szerint az uralkodó ebből imádkozott magányosan és a pálos szerzetesek körében a budaszentlőrinci kolostorban.¹⁸

1721-ben Nagyszombatban megjelent első munkája, *Első Remete Szent Pál Szerzetének Lelki Elmélkedésekre gerjedeztető*, és

¹⁴ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, I, 1561–1773, Bp., MTA, 1984, 131–133; vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum Kiadó, 2000, 101–102.

¹⁵ *Nomina eorum quos de Republica Literaria bene meritos Munificentissima Liberalitas Celsissimi [...] Principis, Regnique Hungariae Palatini Pauli Estoras de Galantha. Perenni fundatione stabilita in Tyrnaviensi Soc. Jesu Academia anno M.DCC.XII. Die ... Augusti praemijs donavit... = Carolus I. superatis aemulis Hungariae Rex electus...*, Tyrnaviae, Typis Academicis, (1712), C4r. Használt példány: BEK, Hd 334.

¹⁶ *Catalogus Paulinorum*, i. m. (12. jegyzet), 14v.

¹⁷ KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története*, I–II, Bp., Pálos Kolostor, 1938–1940, II, 77.

¹⁸ „...quod ego Romae olim habui gratiam videndi et legendi, actuque exstat et asservatur in Bibliotheca Sacri Palatii Vaticani pro perenni tam praeclari Regis memoria”. Franciscus OROSZ, *Orationes Regum et Principum...*, Ginsburgi, Typis Wageggianis (1754), 152–154. Azonos lehet: *Breviarium secundum consuetudinem Romanae curiae*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urb. Lat. 112. Az újabb kötésű, Csapodi Csaba feltételezése szerint egy, a breviáriumban található 1492-es évszám miatt Mátyás által soha nem forgatott, Itáliában maradt korvináról lásd CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Helikon Kiadó, 1990⁴, 17, 58.

igaz tökéletességre rejtezve vezérlő barlangja... címmel. 1721–1723 között Pécsen élt, s rendtársaival, például Nagy Vincével együtt meghívott szónokként beszédeket mondott a püspöki székesegyházban.¹⁹

A következő évek tartózkodási helyéről nem áll rendelkezésre biztos adat, 1732–1734 között azonban biztosan Máriavölgyben élt. Itt volt a pálos rend magyarországi központja, egyben a legjelentősebb rendi búcsújáróhely. Orosz itt a subprior („supprior”) tisztséget töltötte be.²⁰ Rendszeresen találkozott a rend előjáróival és folyamatos kapcsolatot tartott a zarándokokkal. Ez a tevékenysége és történeti érdeklődése ösztönözhette a *Liber historicus Ecclesiae Thallensis Thaumaturgae B[eati]ss[i]mae Matris...* című, kiadásra szánt kézirat összeállítására (1733).²¹

Következő szolgálati helye Pápa volt. Itt – Gyéressy Béla közlésével²² ellentétben – nem 1737–1740, hanem 1735–1741 között volt prior.²³ Priorként sokat fáradozott a magyarországi pálos kolostorok rangsorában hetedik helyen álló²⁴ pápai rendház fellendítéséért. A rend régi templomának lebontása után az ő előjárósága alatt épült fel az új pálos templom,²⁵ melynek alapkövét Sajghó Benedek pannonhalmi főapáttal áldatta meg. A pápai konvent gazdálkodására vonatkozó kézirat egyik bejegyzése ta-

¹⁹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 32.

²⁰ „R. P. Franciscus Orosz Supprior”. *Diarium Conventus Mariae Thallensis...*, II, [1723–1749], 140, 143, 173 (BEKK, Ab 185); KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 285.

²¹ A kézirat címében lévő kronosztichon az 1733-as évet jelöli, melyben Orosz január első napján kezdte el a mű írását. A kiadási tervre utal a kézirat elején a művet ajánló keretszöveg. Lelőhelye: BEKK, Ab 179. Orosz máriavölgyi működéséhez vö. TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, 40, 150, 163, 394, 398.

²² GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 261.

²³ 1735-ben és 1741-ben pápai perjelként írt levelet. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 202.

²⁴ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 86.

²⁵ A pápai pálos templom felépítésére sokan adakoztak, így például Jóscai Ferenc kassai plébános 1740 szeptemberében. Jóscai Orosz Ferenchez címzett levelében köszönetet mondott a pápai pálosoknak, akiknél nevelkedett, és 100 forintot adományozott a rendház céljaira. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 316.

núsítja, hogy Orosz 1736. június 1-jén, majd ugyanezen év december 1-jén ellenőrizte a *Liber rationum conventus Papensis*... adattait; egy, a betelt kötet archiválására vonatkozó későbbi bejegyzése 1737. május 3-án kelt.²⁶ Az 1732-től a pápai konvent gondjaira bízott, Veszprém megyei túskevári vikáriátus monostorra szervezését ugyancsak ő végezte. Fáradozása eredményeként, 1741. március 13-án a nagyjenő–túskevári rendházba visszaköltöztek a szerzetesek, s az újjáalapítás hosszú életűnek bizonyult.²⁷

A Kummer László által német nyelven összeállított és Orosz által magyarra fordított máriavölgyi mirákulumoskönyv címlapja szerint 1743 körül a fordító a márianosztrai konventben élt.²⁸ Néhány évvel később, 1747-ben Diósgyőrből adatolható a tevékenysége, ahol a monostor szőlőjében présházat építtetett.²⁹ Szinnyei egy másik 1747-es adatot is közölt, amely szerint ebben az évben Orosz a „növendékpapok magistere volt” a márianosztrai konventben.³⁰ Ez az adat minden bizonnyal téves, mivel a pálos rendnek Magyarországon két noviciátusa volt: a régebbi Sopronbánfalván, az újabb, 1738-ban megszervezett Sátoraljaújhelyen működött.³¹ Orosz 1747-ben megjelent *Synopsis* című rendtörténeti munkájának Zichy Ferenc győri püspök által kiadott engedélyében az áll, hogy a szerző a Sopron melletti „Bondorfi” (Wondorf, Sopronbánfalva) konventben él, ahol novíciusmesterként³² és priorként tevékenykedett.³³

²⁶ *Liber rationum conventus Papensis O. S. Pauli primi eremitae [...] ab Anno 1722 ad A. 1737*, 1r, 189v, 212r (BEKK, Ab 189).

²⁷ Gyéressy adatát nem tudtam ellenőrizni. GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 262.

²⁸ *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kuttya [...]* Melly először 1734dik esztendőben Németh, az után 1743-dik esztendőben Deák nyelven világosságra ki-bocsáttatott, Most pedig azon I. Remete Sz. Pál Szerzetiben lévő, s Nosztrei Conventben lakozó P. OROSZ Ferenc által a Magyar Nemzetnek kedvéért Magyarra fordittatott, Nagyszombat, Akadémia, 1743. A fordítás kiadására vonatkozó rendi engedély kelte: „Mariae-Thall 30. Januarii 1743”, azaz a fordítás ekkor már készen volt. Használt példányok: OSzK 319665, 321580.

²⁹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 18; GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 262.

³⁰ SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet), 1393.

³¹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 86.

³² OROSZ, *Synopsis*, *i. m.* (11. jegyzet), b7r.

³³ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361.

Egy további adat tanúsága szerint 1762. december 2-án 150 forintot ajándékozott a pesti pálos könyvtárnak latin nyelvű tudományos munkák beszerzésére,³⁴ ami jelzi, hogy tisztában volt rendje általános műveltségével és a pálos könyvtárak korabeli állapotával.³⁵ 1767-ben a nagyjenő–tüskevári pálos kolostorban élt, itt készítette el Nicolaus Hanapes (Hanapi) egyik művének *Lelki kintsekkkel rakott tárház...* (Kassa, 1769) címmel megjelentetett fordítását.³⁶ Minden valószínűség szerint innen költözött az idős pálosokat gondozó, tőketerebesi (Terebes, Zemplén megye) kolostorba. 1769-ben innen dátumozta két kéziratban fennmaradt munkáját,³⁷ s itt halt meg 1771. szeptember 21-én vagy 27-én.³⁸

Orosz Ferenc irodalmi munkásságát már életében számon tartották. Bod Péter például a *Magyar Athenas*ban megemlíttette rendtörténetét.³⁹ A XIX. század elején Katona István kilenc tételeben közölte nyomtatott munkáinak jegyzékét.⁴⁰ Szinnyei József

³⁴ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 161.

³⁵ Vö. KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században (Rekonstrukciós kísérlet)* = uő, *Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 197–246.

³⁶ A fordítás olvasói előszava szerint Orosz az eredeti mű több kiadását ismerte (például: 1530; Tübingen, 1533; Würzburg, 1703). Közülük a magyar fordítás a cikkelyekkel bővített 1726-os augsburgi kiadás alapján 1742-ben Nagyszombatban megjelent latin nyelvű nyomtatványból (Nicolaus HANAPES, *Exempla Biblica...*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1742) készült. Nicolaus HANAPES, *Lelki kintsekkkel rakott tárház...*, ford. OROSZ Ferenc, Kassa, Nyomt. Jézus Társasága Akad. böltyével, 1769, *A kegyes olvasóhoz*.

³⁷ [OROSZ Ferenc], *Selectiora Doctorum olim Sapientissimorumque virorum, tam Gentilium quam Christianorum Apophthegmata...* (Terebes, 1769), kézirat, BEKK, G 153; uő, *Miscellanea Variarum Sententiarum...* (Terebes, 1769), kézirat, BEKK, A 66.

³⁸ 1771. szeptember 21.: SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet), 1393; 1771. szeptember 27.: GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 264; Gyéressy adata valószínűleg téves, a *Catalogus Paulinorum*, *i. m.* (12. jegyzet), 14v. szerint szeptember 21-én halt meg. Oroszról írt lexikoncímzavában SZ[ELESTEI] N[AGY] L[ászló] Szinnyei több tekintetben kritikával kezelendő adatait vette át: *Orosz Ferenc = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, II, 1519.

³⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas...*, Szeben, 1766 [Sárdi Sámuel, 1767], 203.

⁴⁰ Stephanus KATONA, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae...*, Tomulus 20, ordine XXXIX, 1740–1780, Budae, Typ. Universitatis, 1809, 986–987.

tíz nyomtatványát, s Horányi Elek és Danielik József alapján öt kéziratát tartotta számon.⁴¹ Ugyanakkor a retrospektív nemzeti bibliográfia nevének feltüntetésével mindössze két nyomtatott munkáját tartalmazza.⁴²

A Horányi és Danielik nyomán Szinnyeinél lelőhely nélkül közölt öt kéziratból a címek egyezése alapján három azonosítható példány szerint.⁴³ A Gyéressy Béla által elkülönített és tartalmi leírással közölt, szintén öt darab kéziratból a budapesti Egyetemi Könyvtárban négyet lehetett azonosítani.⁴⁴ A leírások arra utalnak, hogy a Szinnyeinél *Regulae Principum* címmel említett kézirat azonos lehet a Gyéressynél „szentatyák válogatott beszédei (Apophthegmata, Miscellanea, Regulae principium...)”-ként említett munkával.⁴⁵ A mindkettőjük által „Meditationes pro singulis anni diebus” címmel jelzett kézirat jelenleg nem található: az azonos cím valószínűsíti, hogy egy korábbi pontatlan adat átvételéről van szó.⁴⁶ Az azonosított kéziratokhoz tartozik ötödikként a kiadásra szánt máriavölgyi *Liber historicus...*, amely ugyancsak a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.⁴⁷

⁴¹ SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet), 1393–1396; vö. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361–362.

⁴² PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892; *Pótlások, 1701–1800*, V–VIII, Bp., 1971–1991 (a továbbiakban: PETRIK).

⁴³ OROSZ, *Selectiora*, *i. m.* (37. jegyzet); OROSZ, *Miscellanea*, *i. m.* (37. jegyzet); Thomae a KEMPIS Canonici Regularis Ordinis Sancti Augustini *De imitatione Christi Libri Quatuor*, quorum primos tres versu Elegiaco, quartum Rhythmico simplici expressit Frater Franciscus OROSZ Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae Praesbyter Professus..., h. n., é. n., kézirat, BEKK, A 35; SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet), 1396.

⁴⁴ OROSZ, *Selectiora*, *i. m.* (37. jegyzet); OROSZ, *Miscellanea*, *i. m.* (37. jegyzet); KEMPIS–OROSZ, *i. m.* (43. jegyzet); Franciscus OROSZ, *Selectiores Sententiae e L. Annaei Senecae Operibus a Justo Lipsio emendatis, et scholiis illustratis, excerptae*, h. n., é. n., kézirat, BEKK, F 17/5; GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 264.

⁴⁵ GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 264; OROSZ, *Selectiora*, *i. m.* (37. jegyzet).

⁴⁶ Gyéressy szerint Orosz Ferenc kéziratai kivétel nélkül a budapesti Egyetemi Könyvtárban találhatók; itt azonban ilyen főcímen, illetve Orosz neve alatt ilyen címen nincs kézirat.

⁴⁷ Franciscus OROSZ, *Liber historicus Ecclesiae Thallensis Thaumaturgae Beati Iussu Matris...*, [Máriavölgy], 1733, kézirat, BEKK, Ab 179. Itt említjük meg, hogy a Kisbán Emil által Orosz Ferenc kéziratának tartott

Orosz kéziratos műveinek közös jellemzője, hogy szoros értelemben egyik sem tekinthető önálló alkotásnak. Ide tartozik Kempis Tamás *De imitatione Christi libri quatuor*jának verses átdolgozása, a *Selectiora Doctorum [...] Apophthegmata...* című összeállítás, a *Selectiores Sententiae e L. Annaei Senecae Operibus...* Seneca-kompendium és a *Miscellanea Variarum Sententiarum...* című gyűjtemény, amely 164 szentenciát és ezek magyarázatát tartalmazza Jézus Sirák fia könyvéből.⁴⁸ A már említett *Liber historicus...* a máriavölgyi kegyhely történetét dolgozza fel és összegezi az 1733-ig történt csodás gyógyulásokat.

A nyomtatott munkák 1721–1785 között láttak napvilágot.⁴⁹ A művek nagyobb része fordítás magyar nyelvre. A nevének feltüntetése nélkül megjelent első munka címe *Első Remete Szent Pál Szerzetének Lelki Elmélkedésekre gerjedeztető, és igaz tökéletességre rejteve vezérlő barlangja...*, melyet a Buda töröktől való visszavivásakor elesett Apponyi Miklós özvegye, Pongrácz Eszter⁵⁰ kérésére fordított.⁵¹ Kummer László máriavölgyi mirákulu-

„Diarium ven. Conventus M. Thallensis”-be Orosz hivatalból jegyzett be adatokat máriavölgyi működése során. A három kötet nem tekinthető az ő kéziratának. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361; lásd még 20. jegyzet.

⁴⁸ A befejező mondat szerint: „Expliciunt Ecclesiastici seu Siriacidis sententiae selectiores expositionibus illustratae, numero 164.” OROSZ, *Miscellanea*, *i. m.* (37. jegyzet), 136. – Orosz Justus Lipsius *Flores Senecae* című munkájából készített kéziratos Seneca-kivonatára Eckhardt Sándor hívta fel Turóczi-Trostler József figyelmét. Turóczi-Trostler téves megjegyzése szerint a kivonat a XVIII. század elején készült. TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* = uő, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 156–218; itt: 181, 35. jegyzet.

⁴⁹ Vö. KNAPP Éva, *Et tu Hungaria cum Paulinis crescis [...]: Kiállítás a pálos rend történetéről a budapesti Egyetemi Könyvtárban*, 2006. október 17.–december 22., Bp., Egyetemi Könyvtár, 2006.

⁵⁰ Ismeretes, hogy Pongrácz Eszter az általa összegyűjtött imádságokat kötetként szerkesztve *Igaz isteni szeretetnek harmattayából nevedett, drága kövekkel ki-rakott arany korona...* címmel adta ki. A népszerű könyvnek több mint negyven kiadása jelent meg a XX. század elejéig.

⁵¹ Nagyszombat, Académia bötiivel Gaál Friderik által, 1721; PETRIK IV, 90. Használt példány: BEK, Ad 4r 1049. A műből a Katona, Szinnyi és Kisbán által jelzett nagyszombati 1755-ös kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet); KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 362, 193. jegyzet.

moskönyvének fordítása a retrospektív nemzeti bibliográfia szerint 1742-ben, 1743-ban és 1748-ban jelent meg Nagyszombatban.⁵² A tévesen Jankovich Gellért, másutt Orosz Ferenc művének tartott, Kisbán Emil szerint Jeney Márton által készített⁵³ sasvári mirakulumoskönyvet (*Magyar Országának Jeles tündökléssel Fel-tetszett Uj Csillaga...*) szintén Orosz fordította. Ez a fordítás 1748. február 16-án kapta meg a kinyomtatásra vonatkozó rendi engedélyt, de csak három évvel később, 1751-ben jelent meg, ugyancsak Nagyszombatban.⁵⁴ A Szent Jeromos-féle Remete Szent Pál-életrajz Matthias Fuhrmann által rézmetszetekkel díszített és sajtó alá rendezett kiadásának (*Decus solitudinis...*) fordítása 1754-ben, szintén Nagyszombatban jelent meg.⁵⁵ Az utóbbi mű egy részének, Remete Szent Pál életrajzának az átszerkesztett, latin nyelvű kivonatos változata már több mint egy évtizeddel Orosz halála után, 1785-ben látott napvilágot.⁵⁶ Kollenicz András 1729-ben Pozsonyban megjelent latin nyelvű művét *Vita moriens vagy-is*

⁵² *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kuttya...*; PETRIK V, 279; II, 518; VII, 287; III, 158. Használt példány: BEK, Ac 1026. – Vö. még TÜSKÉS, *i. m.* (21. jegyzet), 392–393. 1742-es magyar nyelvű kiadás nem létezik, mivel az a kötet, melyet ezzel a kiadási évvel katalogizáltak az OSzK-ban, valójában – a címlap megjelenési adatával egyezően – 1743-ban látott napvilágot (a kötetben a rendi engedély is 1743-ban kelt). A kötet jelzete: OSzK 319.665.

⁵³ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361.

⁵⁴ A2r; PETRIK II, 944; IV, 53. Használt példány: BEK 144.131. Az OSzK katalógusa szerint e fordítás 1767-ben is megjelent; a kötet jelenleg lappang. Jelzete: OSzK 801.439. Kisbán szerint létezik nagyszombati, 1755-ben megjelent kiadása is. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361, 188. jegyzet.

⁵⁵ *Egyedülvalóságának ékessége...*; PETRIK II, 120, 279. A korábban használt, jelenleg lappangó példány: BEK, Ac 1054. A műből a Katona és Szinnyei által jelzett nagyszombati 1757-es kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet).

⁵⁶ HIERONYMUS, *Vita et obitus S. Pauli primi eremita. Adjectis ex Bolland, Furmanno, Oroszio etc. ...*, Quinque-Ecclesiis, typis Joan. Jos. Engel, [1785]; PETRIK II, 120; vö. PETRIK VI, 332. Használt példány: OSzK 316.984. – Az összeállítás valószínűleg Lethenyei János nevéhez köthető, aki 1786-ban a pécsi püspöknek, Eszterházy Pálnak ajánlotta az *Első Remete Szent Pálnak Szent Hieronymus írásából, többnyire ugyan ezen Szent Atyának tulajdon szavaival, magyar versekbe ösze szedett élete* (Pécs, Engel János, 1786) című versezetét.

Haldokló élet... (Pest, 1758), Nicolaus Hanapus (Hanapes, Hanapi) munkáját pedig *Lelki kintsekkkel rakott tárház...* (Kassa, 1769) címmel fordította magyarra.⁵⁷

E jórészt az egyházi irodalom körébe tartozó munkákon kívül további három, történeti tárgyú mű fűződik Orosz nevéhez. A latin nyelvű *Synopsis* a pálos rend történetét összegzi, s liber gradualisként is többször megjelent⁵⁸ (Sopron, 1747; Buda, 1751).⁵⁹ Orosz magyarra fordította Küküllei János Nagy (I.) Lajos királyról szóló krónikáját (1760).⁶⁰ A harmadik történeti mű, mely *Orationes Regum et Principum magni Regni Hungariae...* (Ginsburgi, 1754, 1756) címmel, más nyomtatványainál nagyobb terjedelemben (663 lap + 8 levél mutató), két kiadásban jelent meg, a

⁵⁷ PETRIK II, 433. Használt példány: BEK, Ad 3393. PETRIK II, 60. Használt példány: BEK 04931. Valószínűleg a Kollenicz-mű fordításával lehet azonos a Katona, Szinnyei és Kisbán által „Keresztényi tökéletes halálra készült élet. Pozsony 1758” címmel leírt munka, mely sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg – annak ellenére, hogy mind Katona, mind Szinnyei külön tételben írta le a Kollenicz-fordítást *Vita moriens vagy-is haldokló élet* címmel. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet). Föltehetően tévesen adták meg a nyomdahelyet.

⁵⁸ Liber gradualis felhasználásai az 1747-es nyomtatványnak: 1748 (OSzK 317.492, 317.496, 317.491); 1754 (OSzK 317.502).

⁵⁹ PETRIK II, 944; V, 367. Használt példány: BEK, Ac 838. Vö. még CS[ELE] [Lajos], *Régi soproni írók*, Soproni Szemle, 12(1958), 283–284.

⁶⁰ *Első Lajos magyar királynak dicsőséges országglásárul, és élete fogytáig viseltt dolgairul [...] Rövid Krónika...*, Buda, Landerer Ferenc Leopold, 1760; PETRIK II, 527. Használt példány: BEK, Gb 885. A Szinnyei által jelzett kassai 1731-es kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet). Orosz Küküllei-fordításának alapja az 1488-ban két kiadásban megjelent Thuróczy Krónika megfelelő része volt: „Intés. Ennek az Authornak Krónikája, Turóczy János Magyar-Írónak Krónikájával együtt Deák nyelven az Elöl-Járók engedelmeiből 1488-dik Esztendőben vala Bruna és Augusta Városában ki-nyomtatattva, és csak most fordítottatott Magyarra.” *I. m.*, 100. Orosz Küküllei-fordítását STOLL–VARGA–V. KOVÁCS, *i. m.* (2. jegyzet) nem ismeri, vö. itt: 182. Az Orosz-féle, 1760-ban megjelent első fordítást említik: BÉKESI Emil, *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában (1301–1458)*, Katholikus Szemle, 13(1899), 573–595, 761–820, itt: 764; *Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája*, ford. GERÉB László, bev. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Magyar Helikon, 1960, 113.

magyar történelem alakulását kíséri nyomon Attila uralkodásától 1598-ig.⁶¹

Az *Orationes* kiadásai és keretszövegei

Orosz Ferenc élete utolsó harmadának elején, ötvenedik életévének betöltése után jutott el a magyar történelem sajátos módszerű bemutatásának gondolatához. A kötet hosszú címe bővelkedik a tartalmat reprezentáló információkban: *Orationes Regum et Principum magni Regni Hungariae Ab Atilae primi Hunnorum Regis temporibus, usque Annum Christi 1598 inclusive; nec non exterorum Principum: Pontificum scilicet, Imperatorum, Regum, Procerum, Legatorum, aliarumque insignium Personarum: Quomodolibet, Seu in secundis, seu adversis fortunae casibus, Bellique ac Pacis Circumstantiis, ad Hungarosque, vel de iis occasionaliter dictae. Ex celeberrimis rerum Hungaricarum chronologis collectae, Et exegesibus historicis illustratae...* A cím egyúttal felhívja a figyelmet arra, hogy a munka nem egyháztörténeti,⁶² hanem világi, elsősorban magyar történeti mű, melyben a történelemformáló magyar királyok és hercegek mellett beszédekben (*orationes*) szólalnak meg a magyar történelemmel kapcsolatba került külföldi (*exterus*) neves személyek, így – többek között – pápák, császárok és királyok is. A címből megtudjuk azt is, hogy az időrendben összegyűjtött (*collectus*) beszédeket történeti magyará-

⁶¹ Petrik kétféle címlappal egy kiadást említ: PETRIK II, 934–936. Használt példány: BEK, Ha 1218. Orosz történeti munkáinak megjelenését kivétel nélkül rokonai tették lehetővé. A *Synopsist* és az *Orationest* nagybátyja, Orosz Pál ansariai címzetes püspök, veszprémi kanonok mecénálta. Az ő halála után a Kükkülei-krónika fordításának megjelentetésére unokaöccse, Balásfalvi Orosz József, „Mária Terézia hadában lévő Károly austriai főherceg és királyi fejedelem gyalog magyar regimentje vicze-obestere” adott pénzt.

⁶² Feltehetően az „orationes” kifejezés és a szerző életműve iránti elfogult, felületes megítélés miatt vélte tévesen Kisbán Emil – KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 362 – és Gyéressy Béla, hogy e nyomtatvány Orosz „szónoki beszédeinek gyűjteménye”, mely „Köszeg” nyomdahelyen jelent meg; GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 264.

zatok (exegesis) kísérik. Eszerint Orosz nem önálló művet írt, hanem csupán kiválogatta a beszédeket és megmagyarázta ezek elhangzásának körülményeit.

A munkának két, jól elkülöníthető kiadása ismert. Az első 1754-ben Orosz, a második 1756-ban Orosius szerzői névalakkal jelent meg. A két kiadást a retrospektív nemzeti bibliográfia megfelelő kötetei nem választották szét egyértelműen. Petrik Géza az „Orationes” címnél írta le a nyomtatványt, s Orosz nevével egyáltalán nem utalt erre a munkájára. Petrik tartalmilag is feltárta a gyűjteményt, amikor megadta a kötetben található beszédek címét, majd a leírás végén megjegyezte: „Kétféle címlappal jelent meg: az egyikben a szerző Orosznak, a másikon Orosiusnak van írva.”⁶³ A két kiadás nem különül el a *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század* első kötetében sem.⁶⁴ A nyomtatvány itt ugyan megfelelő helyre került, de csak az „Orosius” név alatt található meg. Az Orosius alaknál nincs utalás Orosz Ferencre, s a két évvel korábban, Orosz névalakkal megjelent kiadást írták le „Orosius, Franciscus” alatt. A bibliográfiai tétel megjegyzéséből ugyan nem hiányzik a hivatkozás Petrikre és Szinnyeire, a leírás ennek ellenére hibás. Mindez azért is különös, mivel az Országos Széchényi Könyvtár állományában és annak olvasói cédulakatalógusában mindkét kiadás⁶⁵ megtalálható önálló, pontos címleírással, s az Orosius, Franciscus névalaknál utalás is van Orosz Ferencre.

A két kiadást nem csupán a kétféle névalak⁶⁶ használata különíti el. A címlapon a szerző neve és titulusai alatt némileg eltér

⁶³ PETRIK II, 934–936.

⁶⁴ *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*, I, 1712–1760, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária, Bp., OSZK, 2005, [nr.] 1211, 242.

⁶⁵ Használt példányok jelzetei: OSZK 1754 – 217.949; 1756 – 213.875; BEK 1754 – Ha 1218. Utóbbit 1773-ban, viszonylag későn jegyezték be a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának katalógusába (címlapon tulajdonosi bejegyzés: „Inscriptus Catal. Libr. Bibl. Collegii Tyrn. S. I. 1773”).

⁶⁶ Latin nyelvű műveknél a XVIII. században is bevett szokás volt a szerző nevének használata latinosított formában. Orosz Ferenc esetében – a mű keretszövegeinek tanúsága szerint – ezt elősegítette a tudatos hivatkozás két neves „Orosius”-ra, a XVI. század végén élt Livius Vitalis Orosiusra (dedikáció), valamint a Szent Ágoston és Szent Jeromos kortárs Paulus Orosiusra (Ad Lectorem).

a hivatkozás a szabad művészetek augsburgi Ferenc Császári Akadémiájára.⁶⁷

1754: *Negotium à Caesareo Franciscea AA. LL. Academia erectum in lucem edidit, et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.*

1756: *Negotium Caesareo Francisceae AA. LL. Academiae erectum in lucem edidit, et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.*

További eltérés, hogy 1756-ban az A3–A4 levél között egy jelzés nélküli levélen megjelent az „*Approbatio Censoris*” szövege.⁶⁸ Ez a korábbi kiadásban nem található. Az *approbatio* utáni „*Augustae Vindelic. 1756.*” dátumból arra lehet következtetni, hogy a címlapkiadásnak minősülő második kiadás megjelentetésére a cenzori engedély hiánya miatt kerülhetett sor. A két év különbséggel forgalomba hozott két kiadás között a szöveg és a szedés tekintetében nincs különbség, s a keretszövegek is azonosak. 1756-ban mindössze két új, üres verzójú levelet (újraszedett címlével és *approbatio censoris*) kellett kiszedni és hozzákötni a már korábban kinyomtatott kötet íveihez.

További érdekesség, hogy ez Orosz Ferenc egyetlen olyan munkája, amely nem magyarországi nyomdahelyen, hanem a bajorországi Günzburgban (Ginsburgi, Ginzburgi, Ginsburgi ad Danu-

⁶⁷ Ismeretes, hogy Augsburgban az 1720-as évektől a művészeti akadémiai törekvések háttérében a művészek érdekvédelmi törekvései húzódtak meg. A Ferenc Császári Akadémia nem sokkal alapítása után, 1755-től ifjabb Johann Daniel Herz rézmetsző és tézislap-kiadó révén átalakult, s felvette a *Verlag der Kaiserlich Franziskischen Akademie* nevet. Az akadémia felbomlása, 1790 után *Akademische Kunsthandlung* néven tevékenykedett tovább. A szabad művészetek Ferenc Császári Akadémiájához vö. Paul von STETTEN, *Erläuterungen der in Kupfer gestochenen Vorstellungen, aus der Geschichte der Reichsstadt Augsburg*, Augsburg, Conrad Heinrich Stage, 1765.

⁶⁸ „*Approbatio Censoris. Praeclarum hoc Opus, cui Titulus est: Orationes regum et Principum Regni Hungariae etc. non solum Fidei Orthodoxae bonisve moribus nihil continet contrarium, sed mirabile amplissimarum rerum compendium, fidelitate, peritia exornatum, publicae utilitati, plurimorum aedificationi, Orbisque Hungarici splendori honorique accomodatissimum. Lucem proin publicam ad Clarissimi Authoris famam immortalem aspiat. Augustae Vindelic. 1756. Franciscus Josephus Handl etc. etc.*”

bium, Günzburg an der Donau)⁶⁹ jelent meg. Orosz töredékesen ismert életútjából és munkáiból nem rekonstruálható, hogyan esett a választás egy Magyarországtól viszonylag távoli nyomdahelyre.⁷⁰ A nyomdaválasztást magyarázó családi kapcsolatra, személyes ismeretiségre, Orosz esetleges dél-németországi tartózkodására vagy pálos rendi közvetítésre egyelőre nincs adat, s a nyomdász személye sem indokolja a távoli megjelentetést. Valószínű, hogy a szabad művészetek augsburgi székhelyű Ferenc Császári Akadémiája révén esett a választás a günzburgi Wagegg nyomdára. Ez az akadémia valamiképpen elősegíthette a munka kinyomtatását („Negotium à Caesareo Franciscea AA. LL. Academia erectum in lucem edidit...”) és támogatta a nyomtatvány bécsi, augsburgi és további helyeken való terjesztését („...et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.”).⁷¹ A több generáción keresztül működő günzburgi Wagegg nyomda vezetője az 1750-es években Johann Christoph Wagegg volt, aki használta az akadémiai nyomdász megnevezést,⁷² és más olyan nyomtatványt is megjelentetett, melynek kiadója a szabad művészetek augsburgi Ferenc Császári Akadémiája volt.⁷³

A két kiadásnak több példánya maradt fenn Magyarországon, s a munka nem hiányzik a nagy német és osztrák könyvtárak állományából sem.⁷⁴ A bajorországi megjelentetés az ajánlás egyik

⁶⁹ A nyomdahely és a nyomdász azonosításában nyújtott önzetlen segítségért Borsa Gedeonnak mondunk köszönetet.

⁷⁰ A pálos rend németországi kolostorainak felsorolását lásd KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 329.

⁷¹ A továbbiakban az első kiadás szövegére utalok. Franciscus OROSZ, *Orationes Regum et Principum...*, Ginsburgi, Typis Wageggianis (1754), címlap: A2r.

⁷² Például a következő nyomtatvány címlapján: *Kurzgefaßte Nachricht von der akademischen Cadettenschule*, Günzburg, gedruckt bey Joh. Christoph Wagegg akademischen Buchdrucker, 1758.

⁷³ Így például: *Reisend- und correspondierende Pallas...*, hrsg. von d. Kayserl. Franciscischen Academie Freyer Künsten in Augspurg, 1(1755), Günzburg, Wagegg.

⁷⁴ Így például a Bayerische Staatsbibliothek hibás címleírású példányának (téves megjelenési adatok: „Colonia 1656”) jelzete: Austr. 3456; az Österreichische Nationalbibliothek példányának jelzete: 49.Y.28. A kompendium viszonylag nagy példányszámban jelenhetett meg, mivel a hazai (pl. 2006. május, Közpon-ti Antikvárium) és a külföldi (pl. 2007, Reiss & Sohn, Nr. 3276) antikvár kíná-

megjegyzésével együtt arra figyelmeztet, hogy nem csupán a magyarországi olvasók történelmi tudását kívánták bővíteni és formálni a magyar történelemről kialakított szemléletet az összeállítás, hanem a kötet külföldi használatra is készült.

Az *Orationes* keretszövegei a kora újkori nyomtatványok szokásos elrendezésének megfelelően a kötet elején, illetve a mű végén találhatók. A dedikációt követi a pálos rend előljárójának engedélye a kötet kinyomtatására, majd az *Ad lectorem* szövege olvasható. A kötetet az *Index Oratorum omnium hoc Opere contentarum* című tartalommutató zárja, mely pontosan reprodukálja a szövegek kötetbeli sorrendjét, feltünteti a címeket és a beszédek kezdő lapszámát.

A dedikáció címzettje a szerző nagybátyja, Orosz Pál, választott ansariai püspök, a veszprémi székesegyház nagyprépostja és kanonokja, a hétszemélyes királyi tábla bírása, aki a második kiadás megjelenésének évében hunyt el.⁷⁵ A választást Orosz azzal indokolja, hogy ősei fegyverrel („armis”) harcoltak Magyarországért és az ország címerében lévő római kettős keresztért.⁷⁶

latban folyamatosan fellelhető. A nagy nyolcadrét formátumú nyomtatvány első kiadásának szerkezete és terjedelme a következő: A1r: szennycímlap a rövid *Orationes Regum et Principum magni regni Hungariae* címmel; A1v: üres; A2r: címlap; A2v: üres; A3r–B2r: dedikáció; B2v: pálos rendi facultas; B3r–B7v: *Ad lectorem*, B8r [= 31. p.]–Tt4r [= 663. p.]: a 84 oratio és magyarázatának szövege; Tt4v: üres; Tt5r–Tt8v, Uu1r–Uu4r: Index; Uu4v: üres. Az 1756-ban megjelent második (címlap)kiadás mindössze egyetlen számozatlan levéllel bővebb, melyen az augsburgi approbatio censoris olvasható.

⁷⁵ *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), A4r–B2r; Orosz Pál 1711-ben sárvári plébános, majd pápóci prior, Vas vármegye alesperese, később a szombathelyi káptalan prépostja. Veszprémi nagyprépostként 1746-ban lett címzetes ansariai püspök. 1756. március 27-én, 78 éves korában halt meg. Egyetlen magyar nyelvű halotti beszéd ismert tőle, melyet Ebergényi László fölött mondott 1724-ben a soproni ferences templomban. OROSZ Pál, *Timor Dei. Az az e tündér világ [...] Ebergényi László [...] halotti temetésének szomorú exequiain [...] praedikállotta...*, Pozsony, Royer J. P., 1724; PETRIK II, 945. Használt példány: OSzK, RMK III, 4762:2 (coll. 16).

⁷⁶ E jelben hadakozó közös őseik: Paulus Orosz, aki 1530-ban I. Ferdinánd hadvezére volt; Gabriel Orosz, aki 1552-ben Istvánffy tanúsága szerint Egerben harcolt a török ellen, és Andreas Orosz, aki – szintén Istvánffy szerint – Pálffy Miklóssal 1595-ben Esztergom Vízivárosért, majd Vácért küzdött a török ellen. Orosz hivatkozásai kivétel nélkül pontosak.

A dedikáció végén találkozunk először a családnév latinosított változatának névrokonságot hangsúlyozó felhasználásával: Orosz idézi Livius Vitalis Orosius, spoletói grammatikus Marcus Antonius Bonciarius (Marco Antonio Bonciari) perugiai humanistától (aki Orosz Pálhoz hasonlóan kanonok és perugiai prépost volt) 1590-ben kapott levelének záróformuláját.

A dedikációban Orosz választékosan megszerkesztett körmondatokban szólítja meg nagybátyját. Először a történelem jelentős eseményeinek és alakítóinak általános ismertségére hivatkozik, majd többszörös tagadást használva megerősíti a vélekedést, hogy a nagy emberek viselt dolgainak megismertetésére és a feledés távoltartására a könyvek kiadása a legjobb módszer. Felemlegeti a dicső magyarokat, a magyarság annaleseit, majd tekintélyi hivatkozásokkal (Titus Livius, Marcus Tullius Cicero, Quintus Curtius Rufus, Publius Ovidius Naso, Caius Plinius Caecilius Secundus, Quintus Aurelius Symmachus, Antonio Bonfini, Istvánffy Miklós) kísérve mondanivalóját kifejti, hogy a követendő magyar történelmi példák (exempla) a Patria és a Christiana Reipublica mindenkori segítői, mivel biztosítékul szolgálnak a magyar név halhatatlanságához („ad Hungarici Nominis immortalitatem”). A háborúban és békében egyaránt hőrozként viselkedő nagy magyarokat – Orosz kifejezésével – méltán lehet „magna Belli fulminá”-nak és „Christianae ditiones Clypeos”-nak nevezni.

Hangsúlyozza: műve kompendium, melynek fő célja, hogy tökörként szolgáljon a történelmi alakok példájának követéséhez (imitatio). Ovidiust idézve⁷⁷ saját hazaszeretetére hivatkozik, mely arra ösztönözte, hogy Bonfini és Istvánffy történelmi műveiből válogasson („excerpsi”), és anyagát időrendbe rendezve megmagyarázza (exegesis historica) azt. A válogatás elsődleges szempontja, hogy politikai és jogi téren használjon a „Reipublica

⁷⁷ „Nescio qua Natale solum dulcedine cunctos / Ducit, et inmemore non sinit esse sui?” Ovid. I. Pont. 4, 35–36. – Az idézet magyarországi közkedveltséghez és különféle kontextusokban történő használatához lásd KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója” *Első kötet: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832)*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007, 98, 113–114 (481–484. jegyzet), 105–106, 116 (561–563. jegyzet).

Hungarica” ügyének. A mű „compendiosa manifestatio seu expositio”, melynek célja, hogy tudósítson a történelmi igazságról („veritates Historicae informet”), mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem a világ minden táján („nedum in Hungaria, sed in aliis quoque Orbis partibus”).

A dedikáció elővételezi azokat az országot féltő, annak jelenére vonatkozó gondolatokat, melyeket a szerző kifejt a kompendiumban. Orosz hivatkozási stratégiája is körvonalazódik: a történetírás és az irodalom antik tekintélyein, a középkori (Alanus ab Insulis, Johannes Chrysostomus), valamint humanista szerzőkön kívül, velük egyenrangúan idézi a magyar pálos rendi (Gregorius Coelius Pannonius) és a világi történétírókat.

A dedikációt követi a rendi facultas.⁷⁸ Bár ez is szokványos, mégis figyelemre méltó az a pontosság, mellyel saját írói tevékenységét Orosz a „collectae” és „Exegesibus Historicis illustratae” kifejezésekkel illette. A közlési engedélyt a következő megjegyzés beiktatásával adták meg: „quantum in nobis est, ut servatis servandis imprimatur” (amennyiben tőlünk függ, betartva a betartandókat, kinyomtatható). Az utóbbi kitétel minden valószínűség szerint az „opusculum” elgondolkodtató tartalmára és körültekintő értelmezésére hívta fel a figyelmet.

Az *Ad lectorem*⁷⁹ – műfajának megfelelően – a mindenkori olvasóközönséghez fordulva adja meg a mű értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges információkat. Ez a rész – némileg rendhagyó módon – folytatni látszik a dedikáció gondolatait: Orosz itt a tudomány hasznosságát (utilitas Litterae) vallva ajánlja az olvasónak „oratorio-historicum”-nak nevezett munkáját. A jeles magyar történétírókként bemutatott Bonfini és Istvánffy munkájából kiválogatott, különféle történelmi helyzetekhez kapcsolódó oratiókról megtudjuk, hogy azok többségét „pro ampliore Inclytæ

⁷⁸ *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), B2v. – Két pálos rendi teológus olvasta át a kéziratot és javasolta annak kiadását. A Máriavölgyben 1754. október 6-án kelt facultas aláírója Franciscus Rosa, a pálos rend prior generalisa és Augustinus Zimich, a prior generális titkára.

⁷⁹ *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), B3r–B7v.

gentis Hungariae gloria” „mondták el”.⁸⁰ A beszédek „szónokai” sokfélék: van közöttük „rex, princeps, gubernator, proceres, legatus, politicus, miles, bellidux, historicus, orator, magister, civis”, s Orosz egyaránt hasznosnak véli a különféle helyzetekben, eltérő időben elmondott beszédeket. Ugyanakkor szabadkozik a válogatás egyenetlensége miatt; azt állítja, hogy több jeles történeti alaktól nem talált beszédet forrásaiban.⁸¹ Az így kirajzolódó történetek, a beszédekben megjelenő események Orosz szerint példázatok (exemplum), s a jelen számára magának a történelemnek is példázattá kell válnia.

A gyűjtemény összeállításához Orosz elmondása szerint két mű adott közvetlen ösztönzést. Az egyik Johann Christian Lünig különféle szerzők műveiből szerkesztett, *Literas Procerum Europae* címen idézett levélgyűjtemény (Lipce, 1712). A másik Hunyadi Mátyás király leveleinek kiadása a kassai jezsuiták gondozásában.

Az előszó végén Orosz összefoglalja a munka célját. Egyrészt utal az olvasó értelmes, szabad emberhez illő gondolkodásmódjára (ingenuitas),⁸² másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a verebes latinságú, elegáns stílusú oratók alkalmasak a gyönyörködtetésre, míg a magyarázatok feladata a történeti háttér megvilágítása. Véleménye szerint végső soron mindegyik oratio az „ad gloriae immortalitatem incitamenta”-gondolathoz vezet el az olvasót.⁸³ Ezen túlmenően színpadi akciókként is felfoghatók és élvezhetők („dum velut in theatrum spectante proponuntur”) a beszédek, s alkalmasak a concordia és a béke vágyának Magyar-

⁸⁰ Részletesen megmagyarázza, kiket ért nevezetes személyeken: elsősorban a királyokat és hercegeket, valamint a régi magyar nemességet, „praeter Primatem, et Eszterhazium Kis-Martoniensem, nostra aetate ad haec dignitatem erectos, qui tamen non Hungariae, sed S. Rom. I. sunt Principes.”

⁸¹ Forrásait megvizsgálva Orosznak ez az állítása nem állja meg a helyét.

⁸² „...pro ingenuitate tua, spero recognosces”. *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), B5v.

⁸³ „Et quot legimus triumphantes Hungaricos Reges, Principes, Duces, Heroes, tot magnae gentis Hungariae Annibales, Scipiones, Hercules, Pompejos gloribundi demiramur.” *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), B6v.

országon kívüli, egyetemes megerősítésére,⁸⁴ mivel „nulla enim salus bello, pacem deposcimus omnes”.

Az előszó hivatkozási technikája megismétli a dedikációét. A tekintélyi és szöveges utalások köre kiterjed az antik és humanista történetírókra, bölcseleőkre (például Proclus, Lucius Annaeus Seneca, Marcus Tullius Cicero, Caius Sallustius Crispus, Petrus Blesensis, Erasmus), s itt sem hiányzik a hivatkozás a jeles „név-rokon”-ra, a Szent Agostont és Szent Jeromost személyesen ismerő, magával ragadó stílusú, IV–V. századi történetíróra, Paulus Orosiusra. Ismeretes, hogy Paulus Orosius Bonfini egyik forrása volt, s többszöri említése révén Orosz tudatosan irányította „értő” olvasói figyelmét.⁸⁵

A második kiadás 1756-ban Augsburgban kelt cenzori engedéllyel⁸⁶ valószínűleg pótolta az első kiadásból hiányzó, a kinyomtatáshoz szükséges cenzori engedélyt. Ez a már egyszer kiadott mű erényeinek dicséretén túl – nem szokványos módon – kitér a szerző magasztalására: „Lucem proin publicam ad Clarissimi Authoris famam immortalem aspiat”.

Irodalmi minták, források

Az összeállítás elkészítéséhez az előszó szerint két, a kompendiumtól eltérő „műfajú” történeti szövegkiadás adott ösztönzést. Az egyik Johann Christian Lünig már említett *Literae procerum*

⁸⁴ „Non solum in hocce Mariano-Apostolico Regno Hungariae, sed in toto etiam Europaeo (ne ultra vager) orbe, una pax sit, et inviolabiliter duret omnium Christianorum!” *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), B7v.

⁸⁵ OROSIUS egyik legjelentősebb történeti műve: *Adversus paganos historiarum libri septem*... Használt kiadás: Lugduni Batavorum, G. Potvliet, 1738, OSzK 401.342. KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 37, 167. – Paulus Orosius említésével Orosz ismételtén utal nagybátyjára, Orosz Pálra is.

⁸⁶ Szövegét lásd a 68. jegyzetben.

*Europae...*⁸⁷ című munkájának 1712-es lipcsei kiadása. Lünig a német történeti forráskiadás egyik úttörőjének számít, fő műve, a *Das Teutsche Reichs-Archiv* 1710–1721 között jelent meg 24 főlíó alakú kötetben. A *Litterae procerum Europae* ajánlása Ludovicus Rudolphus braunschweig-lüneburgi hercegnek szól. A rövid olvasói előszóból megtudjuk, hogy a kötet egyaránt hasznos az egyházi és a világi történelem tanulmányozásához, s az összeállító forrásai hitelt érdemlő kéziratok és nyomtatványok voltak. Orosztól eltérően Lünig kizárólag kora újkori (1552–1712) leveleket válogatott össze. Munkájának magyar vonatkozása, hogy a II. részben három Zrínyi-levél is olvasható: a költő és hadvezér Zrínyi Miklós levele a császári tanácsosokhoz (1664),⁸⁸ Zrínyi Péter oltalmat („protectionem”) kérő levele Johann Georg (II.) szász választófejedelemhez (1664),⁸⁹ valamint Zrínyi Péter magyar törvényeket és joggyakorlatot részletező levele Lipót császárhoz (1670).⁹⁰

Orosz nem említi, de aligha kétséges, hogy jól ismerte Lünignek az övével lényegében azonos műfajú, *Orationes Procerum Europae...* című, 1713-ban Lipcsében megjelent, háromrészes munkáját.⁹¹ Az előszó szerint a korábban már németül („lingua

⁸⁷ Orosz *Orationes*ének címéhez hasonló szerkezetű teljes címe: *Litterae procerum Europae, ab imperatoribus, electoribus, principibus, statibusque sacri imperii romano-germanici, ad reges, principes, republ. Liberas, et vice versa. In multifariis, tam laetitiae, quam tristitiae casibus, nec non belli ac pacis negotiis, itemque religionis causa, ab anno 1552. usque ad annum 1712. latina lingua exaratae, et in tres partes divisae et in lucem editae.* Használt példányok: BEK, Ga 29/1, 2, 3; 019821–2. A nyomtatvány magyar vonatkozásai miatt kerülhetett be a nemzeti bibliográfiába: PETRIK II, 629–630.

⁸⁸ Pars II, Nr. CCCCXII, 336–338.

⁸⁹ Pars II, Nr. CCCCXV, 348–349.

⁹⁰ Pars II, Nr. DXXVI, 577–595.

⁹¹ Orosz *Orationes*éhez hasonló szerkezetű teljes címe: *Orationes Procerum Europae, Eorundemque ministrorum ac legatorum, ut et virorum celeberrimorum, in multifariis, tam laetitiae, quam tristitiae casibus, nec non belli ac pacis negotiis, itemque religionis causa, ab aliquot seculis, usque ad annum 1713. latina lingua habitae, in tres partes divisae, et in lucem editae,* Lipsiae, Sumpt. Haered. J. Grossii, 1713. Használt példányok: BEK, Ga 1343; Ca 151/1, 2, 3. A nyomtatvány a Petrik által részletezett magyar vonatkozásai miatt kerülhetett be a magyar nemzeti bibliográfiába: PETRIK II, 630.

vernacula”)⁹² kiadott oratiók nem azonosak ezzel a latin nyelvű beszédgyűjteménnyel. A kötetben – éppúgy, mint Orosznál – mindegyik beszéd önálló sorszámot és címet kapott, ugyanakkor Lünig semmiféle magyarázatot sem fűzött a beszédekhez. A címek azt közlik, hogy ki, kihez és milyen alkalmából beszélt. Az olvasói előszóban megfogalmazott szövegkiadói célkitűzés meglehetősen általános: „in utilitatem Boni Publici hac in forma luci exponere”.⁹³ Konkrétabban: Lünig szerint a beszédek mindazoknak érdemes tanulmányozni, akik el kívánnak mélyülni a nyilvános beszéd művészetében, mivel „quo ornatus sermo est compositus, eo majorem vim habet in animis audientium”.⁹⁴

A Lünig-féle beszédkiadás nem került el Johann Christoph Gottsched figyelmét. Az *Akademische Redekunst*⁹⁵ 30. §-ában Gottsched általában ír a nyomtatásban kiadott beszédgyűjteményekről, megjegyezve: „An Sammlungen von Reden hat es uns auch seit 200 Jahren nicht gefehlet [...]. Die besten davon sind nach der Zeitordnung...”⁹⁶ Ezt a megállapítást szorosan követi Lünig beszédkiadó tevékenységének szigorú bírálata:⁹⁷ „Lünigs Reden grosser Herren sind ohne Wahl und Geschmack zusammen gestoppelt. Er wollte nur viel Bände drucken lassen; und es ist Glück, wenn jeder nur ein paar gute in sich hält. In seinem Labyrinth der Beredsamkeit kann man sich auch leichter verirren, als zurechte finden.” Gottsched önálló könyv-műfajként foglalkozott a régebben és a saját korában egyaránt divatos beszédkiadásokkal. Összegezve mondanivalóját, ismételten figyelmeztetett e gyűjtemények vegyes értékére és kritikus olvasására.⁹⁸

⁹² A teljes német nyelvű kiadás 12 részben jelent meg 1709–1723 között *Grosser Herren, vornehmer Ministren, und anderer berühmten Männer gehaltene Reden* címmel. Későbbi kiadása: Hamburg, Chr. W. Brandt, 1751.

⁹³ LÜNIG, *i. m.* (91. jegyzet), 4r–v.

⁹⁴ Lásd a 93. jegyzetet.

⁹⁵ Leipzig, B. Ch. Breitkopf, 1759. Használt példány: BEK, Ha 1021/coll. 1.

⁹⁶ GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 13–14.

⁹⁷ GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 13–14.

⁹⁸ „Viel andre ältere und neuere Sammlungen von Reden sind nach Beschaffenheit ihrer Urheber, Sammler und Zeiten, von verschiedenen Werthe. Ich verachte keine ganz, rathe sie aber mit einem kritischen Auge zu lesen wenn man die Regeln der Alten inne haben wird.” GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), § 31, 13–14.

Orosz másik, konkrétan megnevezett irodalmi mintája a kas-sai jezsuiták által összeállított Mátyás-levelek voltak. A több kiadásban napvilágot látott, négykötetes forrásgyűjtemény 1744-ben Kassán egy kötetben megjelent I., II. és III. részének olvasói előszava arról tanúskodik, hogy a levelek kiadására ösztönzően hatott a régi magyar dicsőség (gloria) és a Mátyás korabeli „virtus Hungaricae” bemutatásának igénye.⁹⁹ E két fogalmat Orosz is gyakran használta, s jelentős részben ő is a dicső magyar történelem és virtus bemutatását tűzte ki célul.

Tartalom, szerkezet, koncepció

Kifinomult történeti érzéke révén Orosz Ferenc felfigyelhetett a XVIII. század közepén Magyarország iránt megváltozott Habsburg-kormányzati elvekre,¹⁰⁰ s ezek is ösztönözhatték az összeállítás elkészítésére. Az osztrák örökösödési háború (1741–1748) idején a magyar haderőre támaszkodó uralkodó látszólagos engedményeket tett a rendiséghez ragaszkodó magyarságnak, ezzel egy időben érzékelhetővé vált a vezető birodalmi állásokba emelkedett magyar nemesek „udvari emberré” válásának folyamata. A folyamat következtében a birodalmi címekkel és hivatalokkal felruházott nemesek az 1740-es évek közepétől gyakran elfordul-

⁹⁹ „...ex duobus manuscriptis historici Musaei Posoniensis desumptam”. *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae...*, Pars I–III, Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744, 1r–v. Vö. a *Mátyás király „firenzei oroszlánjai”*: Janus Pannonius négy epigrammájának XVIII. századi kiadástörténetéhez c. fejezetet a kötetben.

¹⁰⁰ Ismeretes, hogy a török kiűzését követően a magyarországi Habsburg-berendezkedés minden tekintetben az egyeduralkodó növelésére törekedett: 1732. március 20-a, Pálffy Miklós nádor halála után elmaradt a nádorválasztó gyűlés, III. Károly az ország helytartójává nevezte ki Lotharingiai Ferencet, legidősebb lánya, Mária Terézia vőlegényét. Lotharingiai Ferenc I. Ferenc néven lett német-római császár (1745–1765), s felesége 1741. június 25-i magyar uralkodóvá koronázását követően maga mellé vette férjét társuralkodónak.

tak hazájuktól, s nemcsak valóságosan, hanem átvitt értelemben is levetették nemzeti viseletüket. A bécsi centralizmus a XVIII. század közepére sikeresen előkészítette a magyar rendi elvek és érdekek tudatos háttérbe szorítását. A felvilágosult abszolutizmus jelentős részben elfogadtatta a növekvő gazdasági terheket, majd az 1754. október elsején bevezetett „Vectigal des Königreichs Hungarn” kijelölte Magyarország valóságos helyét a Habsburg Birodalom keretei között. Miközben a nemzeti autonómia folyamatosan sérült, az állam korábbi protestáns-ellenes ideológiáját fokozatosan felváltotta a tolerancia gondolatrendszere.

Az önálló nemzeti lét feltétele és a történelmi múltismeret nemzetfenntartó szerepének felismerése, továbbá a jövő beláthatatlansága és az európai keresztény államok egymással vívott háborúinak elítélése együttesen adhatott ösztönzést egy olyan történelmi kompendium összeállításához, mely egyaránt kívánt szólni a nemzethez és Európához. Orosz Ferenc tudatosan nyúlt vissza a humanista történetírókhoz, s választotta ki alapvető forrásként két, évszázadokon át folyamatosan kiadott,¹⁰¹ a külföld Magyarország-képét alapvetően meghatározó szerző, Antonio Bonfini és az ő munkáját folytató Istvánffy Miklós művét.¹⁰² A választást ösztönözhetette az is, hogy a magyar történelem e két „sztárszer-

¹⁰¹ Kulcsár Péter megállapítása szerint Bonfininek „...sikerült olyan művet alkotnia, amelyet évszázadokig nem lehetett megismételni. Hogy az utókor mire tartotta, nemcsak a seregnyi kiadás jelzi, hanem az a tény is, hogy adataiban, a magyar történelemről alkotott felfogásában jószorival a XIX. századig iránymutató maradt.” Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1995, *Utószó*, 1019. Bonfini két XVIII. század első fele kiadása például: editio 6., Posonii, 1744; Wien, 1744. Istvánffy művének első nyomtatott kiadása Kölnben jelent meg 1622-ben, ezt követte ugyancsak Kölnben 1685-ben a második kiadás. A következő, Orosz művét megelőző kölni kiadás 1724-ben jelent meg. A kompendiumban Orosz mindössze egy helyen hivatkozott konkrét Bonfini-kiadásra, azt minden bizonnyal forgatta: „Juxta primaeuam Bonfinii impressionem anno 1543. Basileae factam.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 85.

¹⁰² Orosz a dedikáció és az olvasói előszó szerint jól ismerte a magyar történelemről szóló munkákat, ezeket összefoglalóan „Annales Hungarorum”-ként emlegeti. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet). Ezeket ismerhette és forgathatta Johann Georg von SCHWANDTNER kiadásában is: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I–III, Vindobonae, 1746–1748.

ző”-je nem csupán „tudós”, hanem irodalmi munkát is alkotott: szónoki tehetségüket, nyelv- és stílusművészetüket éppúgy kamatoztatták, mint történelmi „jólértesültség”-üket.¹⁰³

Az *Orationes* összesen nyolcvannégy beszéde közül hatvankilenc Bonfini-tól (1–11, 13–70. oratio), tizennégy (71–84. oratio) Istvánffy Miklóstól származik. A fennmaradó egyetlen oratio forrásaként Orosz Werbőczy Istvánra hivatkozik az „Apud Stephanum de Werbölcz in Corp. Juris Hung. seu opere ejusdem Tripartito” formában.¹⁰⁴ A hivatkozott szöveg Szent István király *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis*ának a *Corpus Juris Tripartitum*ot is tartalmazó I. kötetében közölt előbeszéde,¹⁰⁵ amelyet Orosz az Imre herceget megszólító nyelvi formula miatt nevezhetett oratiónak. Az *Intelmek* prológiusát Orosz máshonnan is hivatkozhatta volna,¹⁰⁶ a kötet koncepciójába azonban jól illett Werbőczy nevének szerepeltetése. Werbőczy és a *Tripartitum* a XVIII. században egyet jelentett a rendi Magyarországgal. E hivatkozással Orosz – értő olvasókra számítva – mintegy kiegészítette a dedikáció patria, christiana reipublica, reipublica Hungarica és veritates historicae körében mozgó fogalmi rendszerét.

Az *Intelmek* prológiusához csatolt XII. exegesis historica egyrészt lehetőséget adott Orosznak a magyarok első szent királya tetteinek összefoglalására. Másrészt megfogalmazhatta idegenekkel szembeni kritikáját, mely nem a XI. század elejére, hanem saját korára vonatkozott elsősorban. Miután a magyarázatban

¹⁰³ BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 1009–1019; SZÉKELY György, A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása = ISTVÁNFFY Miklós, A magyarok történetéből, ford. JUHÁSZ László, vál., bev., jegyz. SZÉKELY György, Bp., Magyar Helikon, 1962, 7–34.

¹⁰⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 110. A hivatkozott kiadás: *Corpus Juris Hungarici* [...] In Tres Tomos distinctum, nunc denuo recusum [...] Tomus Primus, continens opus Tripartitum, Juris Consuetudinarii Ejusdem Regni authore Stephano de WERBŐCZ, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1740. Használt példány: BEK, Be 2r 161.

¹⁰⁵ *Corpus Juris*, i. m. (104. jegyzet), I, 1–5; vö. Sancti STEPHANI regis primi Hungariae *Libellus de institutione morum* – Szent ISTVÁN, *Intelmek*, I, szöveggond., ford. HAVAS László, Debrecini, Typ. Univ. Debreceniensis, 2004 (AFAOA: Series Latina, 2).

¹⁰⁶ Így például a Zsámboky János-féle Bonfini-kiadás appendixéből (Francofurti, 1581; Hanoviae, 1606). HAVAS, i. m. (105. jegyzet), XCVI–XCVII.

befejezte István király Magyarországon kívüli kegyes alapítványainak és a pogány magyarokkal vívott harcainak felsorolását, a „Giula” (Gyula) név kapcsán sajátos etimologizálásba fog. Eszerint István idegeneket fogadott be és tett úrrá Magyarországon, akik a hibás kiejtéssel megrontották, barbarizálták a magyar nyelvet. Példái szerint István korában a „comites Palatini Regni” magyarul „Nagy Úr-Ispán”-ként hangzott, de az idegenek „Nádur-Ispán”-nak ejtették, s így lett az ősi magyar szóból a „Nádor Ispán” kifejezés; ugyanígy a „Nadlac” alak „Nagylak”-ká, a „Nadzec” „Nagy Szeg”-gé változott. Hivatkozása szerint minderről bővebben értekezik („lamentatur”) Turóczi László jezsuita,¹⁰⁷ s az exegesis historica azt sugallja, ezzel a véleménynel Orosz is messzeemenően egyetértett. Az egykori és a mai olvasó számára az okfejtés hatásosan közvetíti az idegenuralom kártékonyságának eszméjét. Ezt a gondolatot egykorúan sem lehetett nehéz szembebesíteni a ténnyel, hogy a XVIII. század közepi Magyarországon nem nemzeti király uralkodott.

Végül az esetleges olvasói kétely eloszlatására Orosz azzal mentegeti magát a hosszúra nyúlt okfejtés miatt, hogy azt kizárólag az első magyar keresztény király és a haza iránti szeretete ihlette („clientalis meus in Divum Stephanum Regem affectus, et sincerus in Patriam amor”).¹⁰⁸ Ezzel a fordulattal finoman, de egyértelműen megerősíti álláspontját. Tudatosságát aláhúzza az is, hogy forrásai között sem a dedikációban, sem az olvasói előszóban nem emlegeti Werbőczy nevét és nem nevezi meg a XII.

¹⁰⁷ „Ob ejusmodi corruptam ab exteris nationibus Hungaricae linguae dialectum, merito eximius P. Ladislaus Turóczy e S. J. in sua Ungaria cum Regibus compendio data, pag. 23. lamentatur, dum sincere fatetur: A diversa peregrinarum gentium, quas Hungaria terris donavit, loquendi ratione, magnum in primaeva illa nomina (locorum scilicet, Vivorum et officiorum) traductam fuisse barbariem.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 115–116. Orosz kompendiumának megjelenése előtt Turóczi hivatkozott műve több kiadásban is megjelent. Ladislaus TURÓCZI, *Ungaria Suis cum Regibus compendio data...*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1729; Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1743; Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744; vö. még KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában, Bp., Borda Antikvárium, 2001, Nr. 80, 162.

¹⁰⁸ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 116.

oratio közvetlen forrását, a *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualist*.

A dedikáció szerint a gyűjtemény célzatos és tudatos, egyetlen műfajon (oratio) belül mozgó válogatás a magyar történelem eseményeiből. Az előszóban viszont Orosz mentegeti magát a válogatás egyenetlensége miatt, azt állítva, hogy forrásaiban nem talált több beszédet jeles történeti alakoktól.¹⁰⁹ A két állítás látszólagos ellentmondása mögött egy, a figyelmet a kötet koncepciójára irányító gondolat fedezhető fel. A szövegválogatás valóban egyenetlennek tűnik: a XI–XIV. század eseményei és királyai – Szent László kivételével (14–16. oratio) – csaknem teljesen (12–13, 17–19. oratio) hiányoznak az összeállításból. Az viszont korántsem igaz, hogy e századokból az Orosz által kiválasztottakon kívül nincs több beszéd Bonfini munkájában. A XI. században maradvá például Bonfini szerint Szent István szólt Szűz Máriához, miután alamizsnálkodás közben megtépték szakállát,¹¹⁰ valamint a hódolatukat bemutatni kívánó besenyőket és bolgárokat jogtalanul megtámadó hadnagyhoz.¹¹¹ A megkoronázott gyermek Salamon apja, I. András király ugyancsak beszédben fordult testvéréhez, Béla herceghez.¹¹²

A kötet szerkezeti beosztását a következő táblázat szemlélteti:

<i>Sorszám</i>	<i>Lapszám</i>	<i>Kihez kapcsolódik</i>
I–V	31–65	Attila hun király
VI	65–73	Theodorik gót és Attila hun király
VII	74–80	Szt. Orsolya és társai (mártírium a hunoktól)
VIII–X	81–99	Attila hun király
XI	100–107	Géza nagyfejedelem

¹⁰⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), A4r–B2r, B3r–B7v.

¹¹⁰ Bonfini 2,1 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,1,250–255 (255).

¹¹¹ Bonfini 2,1 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,1,320–325 (260).

¹¹² Bonfini 2,2 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,2,285–290 (282). A közvetlen beszédek száma természetesen tovább bővíthető. Így például kimaradt a szent életű reimsi Nicásius Attilához szóló oratóija (Bonfini 1,4) és Árpád beszéde (Bonfini 1,9) is.

XII	107–116	I. (Szent) István király
XIII	116–123	IV. Henrik, Salamon király sógora
XIV–XVI	123–140	I. (Szent) László király
XVII	140–154	Kálmán (Könyves) király
XVIII	154–161	II. (Vak) Béla király
XIX	161–166	Imre király
XX–XXII	166–193	II. (Kis) Károly király
XXIII–XXVII	194–225	Mária királynő
XXVIII–XXXI	225–251	Zsigmond (Luxemburgi) király
XXXII	251–259	Erzsébet, Albert király özvegye
XXXIII–XL	259–331	Hunyadi János kormányzó
XLI	331–337	Hunyadi László
XLII–XLIII	337–349	V. (Utószülött) László király
XLIV	349–361	Szilágyi Mihály
XLV–LXI	361–478	I. (Hunyadi) Mátyás király
LXII–LXX	479–543	II. Ulászló (Jagello, Dobzse) király
LXXI	544–554	Telegi István királyi kincstartó
LXXII	554–561	Bornemisza János királyi tanácsadó
LXXIII	562–568	Bárdy István törökverő magyar nemes
LXXIV	568–579	Werbőczy István
LXXV	579–587	Nádasdy Tamás
LXXVI	588–599	Pető János
LXXVII	600–605	Izabella, I. (Szapolyai) János király özvegye
LXXVIII	606–611	Losonczy István
LXXIX	612–619	Nádasdy Tamás
LXXX	620–627	I. (Habsburg) Ferdinánd
LXXXI–LXXXIII	627–653	Zrínyi Miklós
LXXXIV	654–663	Báthori Zsigmond

Az első tíz beszéd¹¹³ Attilát állítja a középpontba, s a magyar őstörténelem első jelentős szakaszából, a hun–magyar kor eseményeiből nyújt válogatást. A magyarság önértelmezését és identifikációs keresését jelzi, hogy ezekben a beszédekben megjelennek a nemzeti toposzkészlet pozitív elemei.¹¹⁴ Megismerjük a szép és jó éghajlatú, termékeny (fertilitas) Pannoniát, a hun–magyarok hadi erejét, sasos zászlaját és dicsőségét (gloria).¹¹⁵ A magyar jellem negatív vonásai közül Attila révén – többek között – feltűnik a hirtelen harag, a kegyetlenség, a türelmetlenség és a bosszúvágy,¹¹⁶ de megismerkedhetünk a leleménnyel is.¹¹⁷

Az Attila halálával (445) záruló beszédssorozat ötszáz évet kihagyva a X. század végén, Géza fejedelemnél folytatódik. Itt kerül bemutatásra a magyar uralkodók leszármazási rendje¹¹⁸ és a magyarság áttérése a keresztény hitre.¹¹⁹ Géza, Szent István és Salamon király sógora, IV. Henrik beszédét (11–13. oratio) újabb, az első tíz beszédhez mérhető hangsúlyos rész, három Szent László-oratio (14–16.) követi. Szent László révén ismerheti meg az olvasó a keresztény magyar király jellemvonásait.¹²⁰

A következő három „átvezető” beszéd (17–19. oratio) közül külön figyelmet érdemel Imre király oratiója (19.). Ennek magyarázatában a bölcs király alapvető jellemvonása, hogy „Regia majestate ac gravitate dixit”.¹²¹ Ugyanitt az Imrét követő II. Andráshoz jellemzésében pozitív utalást olvashatunk a XVI. század elején

¹¹³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 31–99.

¹¹⁴ Vö. BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = uő, *Mars és Pallas között: Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 37–60.

¹¹⁵ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 31–41.

¹¹⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 41–49.

¹¹⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 81–84.

¹¹⁸ Az Anonymusnál a magyar fejedelmi családot indító Álmossal szemben Kátona István dolgozta ki az Árpád-ház tételt, ami a *Historia Critica Regum Hungariae* bemutatkozó kötete elején 1779-ben jelent meg. Vö. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 215–221.

¹¹⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 100–107.

¹²⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 123–140.

¹²¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 165.

a *Tripartitum*ban megfogalmazott rendi „alkotmány” alapjáról, az Aranybulláról: „...potius est dignitate, qui Nobiles Ungaros multis donavit libertatibus, et insignibus praerogativis decoravit, qui et belli sacri in terram sanctam expediti gloriosissimus extitit Imperator”.¹²²

A 19. oratio után kezdődik a magyar történelem következő kiemelt időszakaszának, Nagy (I.) Lajos király örökségének bemutatása (20–31. oratio). Az Anjou-örökség egyik fontos összetevőjeként szólt Orosz saját szerzetesrendjéről, a pálosokról. A „Signifer Ecclesiae” (az egyház zászlóvivője) tiszteleti nevet kiérdemlő Nagy Lajos öt pálosmonostor-alapítása alkalmat ad Orosznak arra, hogy helyesbítse a „peregrinus in Ungaria”-ként jellemzett Bonfini és a „nativus Ungarus” Thuróczy pálosokra vonatkozó téves adatait.¹²³

Kis (II.) Károly királyságával kapcsolatban Orosz kitér arra, hogy bár Thuróczy, Bonfini és más „graves autores” elutasították ezt a titkos (clandestine) királyválasztást, Werbőczy elismerte a *Tripartitum*ban.¹²⁴ A 23. oratio exegesisében értekezik Orosz a Nagy Lajos özvegye, Erzsébet anyakirályné által megöletett Kis Károlyról, aki egyben Nagy Lajos unokaöccse volt. A téma súlyát Orosz kiemeli a szövegbe illesztett Vergilius-, Ovidius- és Seneca-idézetekkel. A tragikus „scená”-t (Orosz kifejezése!) az országba betolakodó, idegen és hatalomra vágyó önjelölt király, Kis Károly, valamint a szinte zsarnokölőként megjelenített Forgách Balázs összecsapásaként értelmezi. Forgáchot illető pozitív véleményét közvetve fejezi ki a megjegyzéssel, mely szerint a gyilkosságért Mária királynő által adományozott Ghymes és Gach várát birtokló Forgách-leszármazottak között több „heros” található, s a nemzetség azóta is virul.¹²⁵

Luxemburgi Zsigmonddal kapcsolatban egyszer sem merül fel az idegenből jött uralkodó képe, valószínűleg azért, mert őt Nagy Lajos király választotta Mária leánya férjének, mintegy saját örö-

¹²² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 166.

¹²³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 176–180.

¹²⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 180–182.

¹²⁵ „...plures insignes Heroes Antistitesque in Ungaria propagati floruerunt, et adhuc dum florent”. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 200.

kösének. Erzsébet anyakirályné megölése, Mária királynő fogságból való szabadulása és Zsigmond magyar királlyá koronázása kapcsán a 26. oratóiohoz tartozó exegesisben Orosz sajátosan vélekedik a népek bűnösségéről. A magyarságot e ponton próbálja megszabadítani a belésulykolt nemzeti büntudat érzésétől. E törekvésében szerepet játszhatott a Mohács után elvesztegetett ország XVII. századból áthagyományozott és a XVIII. század közepén is eleven gondolata, a „Regnum Hungariae megrendült identitástudata”.¹²⁶ Orosz azzal mentegeti a nemzetet, hogy kifejti: ahogy nincs a világon bűn nélküli („ab labe immunis”) nemzet, úgy rebellis nemzet sem létezik.¹²⁷ Az utóbbi gondolattal – természetesen rejtett módon – a Habsburgok vélekedésével helyezkedett szembe, s az elbukott Rákóczi-szabadságharc emlékére utalva fogalmazott meg biztatást. Nem tekinthető véletlennek, hogy Orosz ezek után, mintegy az előbbi mondanivaló ellensúlyozásaként tér ki először saját kora történelmére, III. (VI.) Károly virágzó örökségére, melyhez a magyar rendek hűségesnek bizonyultak, amikor „summo omnium consensu” koronázták meg a király elsőszülött lányát, Mária Teréziát.¹²⁸

A következő exegesisben Orosz újabb történelmi párhuzamot von Luxemburgi Zsigmond kora és a jelen között: Zsigmond alatt az ország éppúgy felvirágzott, mint Buda töröktől való visszavívása után. Zsigmond olyan épületekkel díszítette Budát, melyeknek még a romjai is impozánsak voltak 1686-ban. Később III. (VI.) Károly elkezdte újjáépíttetni a várost, 1749-től pedig Mária Terézia lehetővé tette, hogy nagyrészt új alapokon ismét felépítsék a királyi palota épületegyüttesét.¹²⁹

Az összesen 12 beszédből álló sorozat Luxemburgi Zsigmond halálával és dicséretével fejeződik be. Az utóbbiról Orosz szerint

¹²⁶ BITSKEY, *i. m.* (114. jegyzet), 44.

¹²⁷ „...quae enim natio in orbe terrarum ab hac labe omni ex parte immunis est? Nulla. [...] Sicut ergo Ungari, nullam nationem, ob interventam particularium quorundam conjurationem, generaliter rebellem fuisse ajunt et existimant, probe scientes, quod in omni gente: *Sunt mala mixta bonis, sunt bona mixta malis*”. OROSZ, *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), 213.

¹²⁸ OROSZ, *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), 213–214.

¹²⁹ OROSZ, *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), 221–222.

„integrum librum de eo scribere possem”; ehelyett itt elegendőnek véli, hogy utal a király pálosokkal kapcsolatos bőkezűségére, melyről a rendi archívumokban található oklevelek tanúskodnak.¹³⁰

Egy újabb, „átvezető” beszéd után, melyben Albert király özvegye, Erzsébet szólal meg (32. oratio), következik a kompendium leghosszabb, a Hunyadiak korához kapcsolódó része, összesen 29 beszéddel (33–61. oratio). Ez a kötet súlypontja, középpontban a nemzeti királyság eszményének megvalósulásával, a török ellen kivívott győzelmekkel és a magyar virtus dicsőséges történelmi szakaszával. A törökverő Hunyadi Jánost Orosz – Bonfini követve – „unicum fidei propugnaculum”-ként mutatja be.¹³¹ Hunyadi Mátyás tetteit végigkísérve, a pálos rend nevében méltatja örök emlékezetre méltó cselekedeteit.¹³²

A magyar rendi állam ideológiája létrejötteinek, II. Ulászló uralkodásának időszakát kilenc beszéd reprezentálja (62–70. oratio). A beszédekhez csatolt magyarázatok visszatérő mozzanatai a pálos renddel kapcsolatos események.¹³³

A Bonfini-től átvett beszédek végére érve a *Rerum Ungaricarum decades* hivatkozását felváltja Istvánffy Miklós *Historiae de rebus Ungaricis*. Az összesen tizennégy, Istvánffytól merített beszéd jelentősen módosítja a kötet szerkezetét és tartalmát: az 1514–1598 közötti időszakban a magyar királyok lényegében „kikerülnek” a beszédek középpontjából, s helyettük az ország, a regnum, illetve kivételes történelmi személyiségek válnak főszereplőkké. Ennek oka egyrészt a nemzeti királyság eszményének bukásában, a török elleni harc kiéleződésében, másrészt a Habsburg uralkodók és a magyar rendi állam eszménye közötti feszültségben kereshető.

1514–1526 között megszólal a Dózsa György által kivégeztetett törökverő királyi kincstartó, Telegdi István (71. oratio), a szintén törökverő királyi tanácsadó, Bornemisza János (72. oratio), a Ferhát pasát párban megölő Bardy István (73. oratio), valamint Werbőczy István Rákos mezején (74. oratio).

¹³⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 250–251.

¹³¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 266–268.

¹³² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 478.

¹³³ Így például: OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 500–505, 527–530.

A Szapolyai János (1526–1541) és I. Ferdinánd (1526–1564) részben egyidejű uralkodása alatt elhangzó beszédek (75–80. oratio) elmondói Nádasdy Tamás (két alkalommal: 75., 79.), Pető János (76.), Szapolyai János özvegye, Izabella (77.), a Temesvárt a török ellen védő Losonczy István (78.) és a trónutódlás kérdésében a magyar rendek akaratát semmibe vevő, haldokló I. Ferdinánd (80.). Az utóbbi beszéd, melyben három fia közül Ferdinánd nem a magyar rendek által kiszemelt Ferdinánd főherceget, hanem Miksát emelte magyar királlyá, Orosz kommentárja szerint megalázta Nádasdy Tamás nádort, a magyar rendeket és az egész magyarságot, amikor egyoldalúan hatályon kívül helyezte az 1514. évi osztrák–magyar örökösödési szerződés megfelelő passzusát. A kulcsfontosságú beszéd kommentárja rámutat Orosz rendi ideológiát és a rendeket megillető szabad királyválasztási jogot (*jus liberae electionis*) pártfogó koncepciójára. A beszédhez tartozó magyarázat szembeállítja a törvényéhez ragaszkodó magyarságot és az azt semmibe vevő, zsarnok uralkodót.¹³⁴

Ezek után szinte magáért beszél Orosz választása, mellyel Miksa császár és magyar király uralkodásának időszakából (1564–1576) – Istvánffy nyomán – egyetlen karizmatikus történelmi személyt szólaltat meg háromszor egymás után: a szigeti Zrínyi Miklóst (81–83. oratio).¹³⁵ Zrínyi először felszólítja Miksa császárt, szerezzen pénzt a török kiveréséhez szükséges hadjáratra, mert Magyarország felszabadításával Germánia és egész Európa szabadságát lehetne helyreállítani, s e tettevel Miksa nagy érdemet szerezne „...pro Repub. Christiana”.¹³⁶ A második beszédben Zrínyi megesketi Szigetvár védőit „...pro patria, pro libertate”. A kommentárban Orosz kiemeli és méltatja a magyarok két, korábban már hangsúlyozott erényét, a vitézséget (*virtus*) és az állhatatosságot (*constantia*).¹³⁷ Végül végsőkéig fokozva a történelmi helyzet morális súlyát, Zrínyi harmadszor is megszólal

¹³⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 623–627.

¹³⁵ Ismeretes, hogy az Istvánffy által a szigeti Zrínyiről írtak forrásul szolgáltak a költő Zrínyi eposzához. SZÉKELY, i. m. (103. jegyzet), 33–34; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964², 344–353.

¹³⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 627–638.

¹³⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 638–645.

közvetlenül a kirohanás előtt. A rövid oratióhoz illesztett, viszonylag hosszú történeti exegézisben Orosz egyrészt összegzi Zrínyi levágott fejének sorsát, s a kirohanó katonák szájába adja a „cadere enim pulchre, pro Rege, pro dulci patria mori, quam faede vivere” vélekedést. Másrészt pálos történetírókra (Andreas Eggerer, Nicolaus Benger) hivatkozva kitér a két Zrínyi Miklós temetésére a Csáktornya melletti szentilonai pálosoknál. A hadvezér és költő Zrínyi halálát leírva Orosz válogatott, még Hunyadi Mátyás méltatását is meghaladó, erőteljes epithetonokkal magasztalja személyét,¹³⁸ végül a szigeti Zrínyihez visszatérve, megemlékezik néhány további, 1566-ban történt eseményről.¹³⁹

Az utolsó, 84. oratio Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem fejedelmi címről lemondó beszéde 1598-ban Gyulafehérváron. A beszédet követő exegesis utolsó mondatával¹⁴⁰ Orosz minden további indoklás nélkül befejezi művét.

Összegezve az eddigieket: a kiválasztott oratiók tartalmából, történeti szövegkörnyezetéből és az exegesis historiciákból jól kirajzolódik Orosz koncepciója és célrendszere. A módszerét tekintve pontosan kidolgozott történelmi kritika ismételten reflektál a

¹³⁸ „Christianorum ille Hercules, Scipio, Hector, et Achilles, Turcarum Victor et terror, alter Nicolaus Zrínyi, incredibilis fortitudinis Heros, Regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Sclavoniae Pro-Rex, non quidem ab Ottomannico [...] sed a Sylvestri apro in venatione interreptus, anno 1664. die 21. Decembris solemni pompa funebri sepultus est.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 651. – Orosz Ferenc neve hiányzik BORIÁN Elréd *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004 (Pannonhalmi Füzetek, 50) c. munkájából.

¹³⁹ Legjelentősebbnek Báthori András, iudex Curiae Regiae Dévény várbeli halálát tartotta, akit a máriavölgyi pálosoknál temettek el, s márvány emlékműve mindaddig látható volt, míg azt 1621-ben Bethlen Gábor hadai fel nem dúlták, amint arról a máriavölgyi protocollum és ennek segítségével Koptik Odó a *Thalleis* II. kötetében tudósított. A márvány síremlék töredékeiről megjegyzi, hogy azok a feliratokkal együtt a máriavölgyi templomban „penes portam ipsius ab intus, intransibilibus a sinistra se visendum exhibet”. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 652–653. Koptikhoz lásd TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)*, Történelmi Szemle, 37(1995), 68–81.

¹⁴⁰ „Finio et ego in hoc Principe, Regum et Principum Hungariae Orationes, measque exegesis Historicas, et pro coronide usitate jam appono: Finis.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 663.

XVIII. század közepének belpolitikai állapotára és eseményeire. A történeti magyarázatokban a nemzeti önrendelkezés, a dicső és hősi múlt követendőnek ítélt példái vonulnak fel előttünk. Eszerint a magyar történelem kiemelkedő alakjai Attila, Szent László, továbbá Nagy Lajos örököséként Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak. Ez a sor a XVI. század második felében a szigeti Zrínyi Miklóssal válik teljessé. Ebben az összefüggésben nem tekinthető véletlennek, hogy a szigeti Zrínyi alakjának és tetteinek méltatásába Orosz bevonta a költő Zrínyi Miklóst. Ismeretes, hogy az utóbbi hadseregében a Délvidék pálos kolostorainak szerzetesei is harcoltak a török ellen.¹⁴¹ Ugyanakkor a költő Zrínyi alakjának kivételes méltatása („Christianorum ille Hercules, Scipio, Hector, et Achilles, Turcarum Victor et terror, [...] incredibilis fortitudinis Heros”)¹⁴² azt a felfogást sugallja, hogy vele mintegy „sírba szállt” a magyar nemzeti királyság realitásának eszméje.

Orosz jól ismerte a magyar történelem sorsfordulóit és visszatekintő problémáit. Erre utal egyrészt az, hogy a XVIII. század gondjait (például idegenuralom) igyekezett minél korábbi történelmi időszakba (itt: Szent István korába) visszahelyezve tárgyalni. Másrészt tudatosan került a konfrontálódást a magyarságot belülről megosztó kérdésekkel. Így például az egész kötetben mindössze egyetlen utalás történik a felekezeti ellentétekre: a 40. exegesis historicában Kapisztrán Szent János testereklyéjének sorsa révén.¹⁴³ Az utalás élet azonban tompítja a leírt eseményből körütekintően levont tanulság. A történet szerint Kapisztrán Szent János újlaki sírjában nyugvó, „csodákkal tündöklő” testét a ferencesek igyekeztek biztonságosabb helyre menekíteni, amikor a török elfoglalta a Szerémséget. Az „ad Monasterium Szőlősiense Comitatus Ugocensis transtulerunt” tetem mégsem nyugodhatott békében, mert a kálvinista Perényi Ferenc 1559-ben feldúlta a szőlősi ferences kolostort. Perényi méltán megbűnhődött e tettéért – írja Orosz –, amikor I. Ferdinánd képében Telekessy

¹⁴¹ Nicolaus BENDER, *Annalium Eremi-Coenobiticorum...*, II (1663–1727), Pösoniis, Typ. Haeredum Royerianorum, 1743, 149.

¹⁴² Lásd a 138. jegyzetet.

¹⁴³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 326–327.

Imre elfoglalta az intoleráns főúr szőlősi kastélyát, s Perényit, feleségét és gyermekeiket fogságba vitette Sáros várába. A Perényiektől elrabolt hadizsákmányból – teszi hozzá – negyvenezer aranyat osztottak szét az urak és a katonák között. A történet végén azt a rövid, semleges értelmű tanulságot vonja le, hogy Kapisztrán ereklyéjével méltatlanul bántak, s az isteni dolgokat nem szabad megvetni.

Az oratiók magyarázataiban rendszeresen felbukkannak a pálos rend történetének eseményei. A kiemelten tárgyalt rendi vonatkozások egyrészt Orosz szerzői önértelmezéséhez tartoznak, másrészt tudatosítani kívánják a rend nemzeti jellegét. Orosz többször hangsúlyozza, hogy Nagy Lajos király, Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak rendet támogató tevékenysége szorosan összefonódott a pálosok magyarságért végzett munkájával.¹⁴⁴ Ugyanakkor figyel arra, hogy ne lehessen rendi elfogultsággal vádolni. Martinuzzi Fráter Györggyel kapcsolatban például megpróbál a legfontosabb tényekre szorítkozni, hozzátéve, róla bővebben lehet olvasni saját rendtörténeti munkájában.¹⁴⁵

A gyűjtemény magyarázatait Orosz igyekezett átszőni a haza iránti szeretet gondolatával, a concordia humanista eszméjével és a magyar dicsőség történeti példáinak bemutatásával. Célja ezzel a nemzeti önismeret és öntudat felébresztése volt. Az egymással való viaskodás helyébe – hallgatólagosan – követendő célként tűzte ki az önkritikus és tudatos megbékélés, az „igazabb” jövő megteremtését. Ez az eszményített történelemfelfogás olyan előzmények ismeretében formálódhatott, mint az Orosz által is említett Turóczi László magyar királyokról írt történelmi kompendiuma¹⁴⁶ vagy a katolikus hitre tért Otrokocsi Főris Ferenc

¹⁴⁴ A 40. oratiohoz fűzött magyarázatban idézi például Kapisztrán Szent János legendás mondasát a Márianosztrán nyugvó romlatlan testű pálosokról: „Si quis Sanctos in corpore videre voluerit, vadat ad Nosztre votique compos inde rediturus est.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 329.

¹⁴⁵ „Caeterum, quoniam de hoc insigni viro in Synopsi mea Annal. Ordinis Paulini cap. 20. 23. & 25. plura scripsissem...” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 605; vö. OROSZ, *Synopsis*, i. m. (11. jegyzet).

¹⁴⁶ Lásd a 107. jegyzetet.

irénikus történelemszemlélete és a nagyszombati jezsuitáknál kiteljesített életműve.¹⁴⁷

Műfaji jellemzők

Az *Orationes* különféle műfajok összerendezésével és funkcionalizált átszerkesztésével készült. Bár Orosz megnevezte irodalmi mintáit, az *Orationes* mégis jelentősen különbözik a bevallott és be nem vallott műfaji előképektől. Míg Lünig *Litterae procerum Europae*-ja és a kassai jezsuiták által kiadott Mátyás-levelek gyűjteménye egyaránt hiteles történeti forrásokat tartalmaz, Orosz – egyetlen szövegtől eltekintve – két humanista történetíró munkájából emelte ki és tette az összeállítás alapegységévé a beszédeket.

Bonfini a forrásként szolgáló antik mintákat követve (így például Titus Livius stb.) épített be beszédeket történeti munkájába. A történeti személyek szájába adott beszédek alkalmazását – nem függetlenül a politikai orációk humanista divatjától – a humanista történetírás is kedvelte (például Flavio Biondo *Historiarum ab inclinatio Rom. Imperio decades III*). Ezek a különböző forrásokra visszanyúló historiográfiai-retorikai feldolgozások gyakran aktualizálási törekvések kifejezői, melyekben az érintett események többnyire példázattá válnak. Mint már Juhász László megállapította, Istvánffy Miklós a „...művébe beillesztett, sokszor hosszú beszédekkel is utánozza Livius és Bonfini...” Orosznál a forrásai nyomán valóságos történelmi személyiségek szájába adott beszédek nem hiteles történeti források, hanem kivétel nélkül humanista történetírói fikciók.¹⁴⁸ A kötet ezért nem modern értelemben

¹⁴⁷ Vö. KNAPP Éva, *Ismeretlen források Otrókocsi Főris Ferenc katolizálásának kérdéséhez*, MKsz, 122(2006), 201–217.

¹⁴⁸ JUHÁSZ László, *Istvánffy latin stílusa és a fordítás szempontjai* = ISTVÁNFFY, i. m. (103. jegyzet), 35–36, itt: 35; SZÉKELY, i. m. (103. jegyzet), 7–34; vö. KULCSÁR, i. m. (85. jegyzet); uő, *Ars historica = Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 119–127.

vett történelmi forrásgyűjtemény, hanem egyéni koncepció jegyében tudatosan megszerkesztett válogatás a hosszú időn át széles körben olvasott humanista történetírók műveiből. Ez az oka annak, hogy a kötet egyaránt forgatható történeti műként és – fogalmilag egykorúan még nem létező – történelmi tárgyú „szép”-irodalomként. Jogos tehát Orosz figyelemfelhívása a kötet keretszövegeiben, hogy az olvasónak szabad gyönyörködnie a gondosan megfogalmazott világi tárgyú történeti oratiókban. Innen érthető az is, hogy véleménye szerint miért nem baj, ha az olvasó nincs pontosan tisztában egy-egy beszéd történelmi szöveggörnyezetével. Ebben ugyanis kisegíti majd a beszédek követő exegesis.¹⁴⁹ Mindez azt jelenti, hogy Orosz műve nem elsősorban történeti mű, hanem irodalom, s egyaránt vizsgálható műfaji és irodalomelméleti megközelítésben.

A tematikus beszédgyűjtemény – mint arra Gottsched is utalt – kedvelt XVI. századi műfaj volt (így például Nikolaus Reusner, *Selectissimarum orationum et consultationum de Bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, h. n. [Leipzig], 1596). Kötetének összeállításakor Orosz Ferenc a humanista példát követte. Mint már a címből (*Orationes...*) nyilvánvaló, a kötet történeti oratiókat és kísérő magyarázatokat tartalmaz kronologikus elrendezésben. A kötet egészének műfaja – Orosz kifejezésével – „compendium”, „compendium oratorio-historicum”, „compendiosa manifestatio seu expositio”, „collectio”, azaz egy jellegzetesen „másodlagos” műfaj. Ismeretes, hogy minden kompendium eleve kettős célzattal készül: egyrészt válogat egy vagy több valóságos vagy elképzelt „műből”, mert az „alpmű” vagy művek eredeti formájukban nem felelnek meg az új írói célkitűzésnek. Azaz a kompendium-készítés lényege egy már létező munka vagy munkák rövidítése, quintilianusi értelemben a tárgy rövidebb bemutatása. Másrészt a kompendiumban a kiválasztott, az eredeti művekhez képest „rövidített” szövegek meghatározott elvek mentén újra összerendeződnek (collectio). A collectio retorikai értelme ezúttal a rövid ismétlés. Mindezeket a műfaji kívánalmakat Orosz messzemenően megvalósította.

¹⁴⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B3r–B7v.

A kötet egyetlen témakörében, a magyar történelem sajátos szempontú bemutatásában két műfaj találkozik: az oratio és az exegesis historica. A beszédek és magyarázatok szabályos váltakozása műfaji biztonságot jelent, egyben bizonyítja a szerzői célkitűzés komolyságát. Orosz minden beszédnek azonos szerkesztésű, információban gazdag, rövid címet adott, melyek állandó eleme az „oratio” kifejezés. A cím tudatja az olvasóval, ki beszél kihez, milyen alkalommal vagy milyen körülmények között. Az egyes szám első személyben megfogalmazott beszédek kivétel nélkül teljes, csonkítatlanul átvett szövegek a forrásként használt történeti művekből. Mindegyik végén ott áll a pontos hivatkozás.

A beszédek után egységesen „exegesis historica” megnevezéssel és az oratio római számmal jelölt sorszámmal kezdődik a magyarázat (például „Exegesis historica orationis LXXXI”). Az oratio és a magyarázat azonos számon szerepeltetése tudatos gesztus, mely ráirányítja az olvasó figyelmét a két rész szoros kapcsolatára. Az exegesis szinonimájaként Orosz az „expositio”, az „expositionibus illustratae”, az „illustratio” és az „exegesibus historicis illustratae” kifejezéseket használja. Az expositio kifejezést a retorikák a szónoki beszéd egyik része, a részletezés megjelölésére használják. Jelentése a beszéd, az elbeszélés lényegének kifejtése, melyet megelőz a digressio és követ az argumentatio. Használata éppúgy körülírja és pontosítja a magyarázatok tartalmát, mint az illustratio kifejezés. Az utóbbit a retorikák általában két helyen tárgyalják: egyrészt a beszéd lezáró részénél (epilogus), mely felidézi, szemlélteti (illustrat) a beszédben elhangzott fontosabb gondolatokat, másrészt az adiectio egyik alakzataként.

A felsorolt kifejezéseket Orosz tudatosan használta. A beszédek exegézisei ugyanis nem csupán magyarázatok; tartalmazhatnak például elbeszélést, filológiai okfejtést, amatőr nyelvészkedést stb. A kommentárok funkciójukat tekintve többnyire részleteznek, szemléltetnek, bizonyítanak, kiemelik az elmondott események lényegét és reflektálnak a XVIII. század történéseire. Az *Orationes* magyarázatai mindenekelőtt az olvasó értelmére igyekeznek hatni, s hatásosan ellensúlyozzák a közvetlen megszólító formában elhangzó beszédek érzelmi erejét. Összevetve az oratiók és a magyarázatok terjedelmét, azt látjuk, hogy a magyarázatok általában

jóval hosszabbak a beszédeknel. A különbség azonban nem mérték nélküli; Orosz egyik tudatosan használt eszköze a rövidség. Az összeállító szótárában a rövidség erény, mely további gondolkodásra ösztönözheti az olvasót, aki az előadottak nyomán megformálhatja saját véleményét.

A magyarázó részekben Orosz a felhasznált forrás alapján, néha az abból változtatás nélkül átvett szöveg segítségével felvázolja a beszéd történelmi kontextusát, s megfogalmazza saját véleményét. Az utóbbi kifejtésében többnyire helyet kapnak nem túl nagy számú, további szöveghivatkozások. Ezek nagyobb részben tekintélyi hivatkozások antik auktorokra vagy történeti művekre, kisebb részben a pálos történetírókat vagy Orosz saját műveit idézik. A hivatkozások elsősorban a fontosnak tartott magyarázó részekhez kapcsolódnak, azaz a kiemelés retorikai eszköztárához tartoznak.

A kötet e két, tartalmában egymásra hangolt, különböző műfajú alapegysége eltérő történelmi időben keletkezett. A beszédek egy kivétellel Bonfini és Istvánffy humanista, illetve poszthumanista fiktív „*oratio scripta*”-i, melyek évszázadokkal megírásuk után mintegy „életre keltek” Orosz magyarázatai révén. A gyűjteményben tükröződő felfogás szerint a történelem a jelentős személyiségek döntései nyomán megtörtént események és azok következményeinek sorozata.¹⁵⁰ A humanista történeti munkák retorikailag gondosan megfogalmazott, készen talált oratióit Orosz funkcionálizálta annak érdekében, hogy alkalmasak legyenek a kivételes történelmi személyiségek és helyzetek újszerű bemutatására, s ennek révén a magyar múlt dicsőítésére. Az összeválogatott és időrendbe rendezett oratiók révén új írói elképzelés valósult meg, melynek lényege egy sajátos szembesülés, párbeszéd a múlttal. E funkcionálizált történelem létrehozásának indítéka mindenekelőtt Orosz aggodalma volt a XVIII. század közepi Magyarország és a magyarság állapota miatt. Fő célja

¹⁵⁰ Orosz történelemfelfogásától távol állt például a XVIII. század közepén már kidolgozott módszertant alkalmazó, forrásokat gyűjtő és feldolgozó jezsuita történetírói iskola. Valószínűleg azért, mert elsődleges célja nem a történeti filológia és a történelemkritika művelése, hanem egy adott cél szolgálatába állított, irodalmiasított történelemközvetítés volt.

egyrészt a magyar társadalom vezető és művelt középrétegeinek felrázása, öntudatra ébresztése, másrészt a magyar múlt eseményeinek „hiteles” megismertetése Európával.

A kompendium összesen nyolcvannégy oratiója között különféle beszéd típusok találhatók. Egyik részük az *Orationes* koncepciójába helyezve műfaji metamorfózison ment át, azaz eredetileg más műfajú szövegegységek is oratióvá alakultak. Így például Jan Giskra (Jiskra) Mátyás királyhoz intézett levele „oratio scripto missa”-ként szerepel.¹⁵¹ Egy másik esetben Orosz oratióként kezelte egy középkori királytűkör személyes hangvételben megfogalmazott előbeszédét.¹⁵²

A kötetben több „oratio responsaria” megjelölés található, mely két vagy több beszéd szoros kapcsolatára, együttes kezelésére figyelmeztet. Ilyen például Mátyás király válaszbeszéde Kázmér lengyel királyhoz, melyet megelőz Kázmér szónoklata Mátyáshoz a Boroszló melletti mezőn,¹⁵³ továbbá Mátyás válasza a császári küldöttek beszédére.¹⁵⁴ A responsio egyúttal retorikai alakzat (figura), mely a két, példaként választott oratio-pár esetében hatott a válaszbeszédek egészére, s meghatározott funkcióba emelt egy-egy történelmi beszédet.¹⁵⁵ Egy másik beszédnél felfigyelhetünk egy további, szintén funkcionális meghatározásra, az „oratio gratulatoriá”-ra.¹⁵⁶

Az eredeti kontextusukból kiemelt oratiókkal Orosz elsősorban azért akart szórakoztatni és gyönyörködtetni, hogy a koncepciójához illő érzelmi állapotot idézzon elő olvasóiban. Ezért szólított fel a kötet leendő használoit a keretszövegekben arra, hogy

¹⁵¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 371–373.

¹⁵² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 107–110; HAVAS, i. m. (105. jegyzet), VIII–X.

¹⁵³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 419–424, 424–432.

¹⁵⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 451–461, 461–466.

¹⁵⁵ Vö. Cyprianus SOAREZ, *De Arte Rhetorica Libri Tres*, Hispali, Pescioni, 1569. Használt kiadás: *Præcepta rhetorices pro gymnasiis RR. PP. Societatis Jesu Regni Hungariæ, Leutschoviae*, S. Brewer, (1675); használt példány: BEK, RMK II, 253, Liber III, caput XXX (119).

¹⁵⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 492–505.

gondolatban érezzék magukat színházban, legyenek mintegy a történelem régmúlt eseményeinek, kivételes szereplőinek „élő” közönsége. Az így előidézhető élmény – Orosz szerint – felkelti az olvasó figyelmét, s arra ösztönzi, hogy elolvassa az oratiohoz kapcsolt történeti magyarázatot, melynek segítségével értékelheti az egykori eseményt és „visszahelyezheti” a múltba. Ez az irányított viszonyulás a történelemhez sajátosan „felszabadította”, funkcionálizálta a műfajokat: a történelem egyrészt a világi beszéd alakját öltötte magára, másrészt a fiktív humanista oratio historica – az olvasói fantázia közbeiktatásával – a színpadi actio igényével lépett fel.

A színpadi cselekményként is felfogható és élvezhető oratiók¹⁵⁷ befogadásakor Orosz még egy további műfaji metamorfózist is elvárt, tudniillik hogy a befogadók igyekezzenek exemplumokként értelmezni a beszédekét.¹⁵⁸ A XVIII. században nem volt szokatlan az efféle írói elvárás. A középszintű iskolát végzettek kivétel nélkül találkoztak az oktatásban a diákszínpaddal, s többnyire szerepeltek is azon. A diákszínpadi bemutatók jelentős része olyan történeti tárgyú előadás volt, melyekkel – mintegy exemplumként – az erényeket és a bűnöket jelenítették meg.¹⁵⁹ Így válhattak Orosz összeállítása révén a fiktív humanista oratiók olyan példázatokká, melyek alkalmasnak tűntek például a concordia eszméjének és a béke vágyának egyetemes terjesztésére.¹⁶⁰

¹⁵⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B6v.

¹⁵⁸ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), *Ad Lectorem*, B3r–B7v.

¹⁵⁹ KNAPP Éva, *Gabriel Dietenshamer: Judit = uő, „Judit képit én viseltem”. Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum Kiadó, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 162), 40–67; VARGA-PINTÉR, i. m.; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században (Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)*, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (Historia Litteraria, 14), 159–185.

¹⁶⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), *Ad Lectorem*.

Irodalomelméleti következtetések

A kötet tartalmi összetevőinek elsődleges megfogalmazói – Bonfini, Istvánffy – és azok „alkotó” felhasználója, Orosz Ferenc között feltűnően nagy az időbeli távolság. A kompendium háttérében meghúzódó humanista történetírói elmélet és a kora újkor történet szemlélete, illetve a XVIII. században formálódó történeti forráskutatás gyakorlata között ugyancsak igen jelentősek a különbségek.

A kötet összeállítását nagymértékben elősegítette, hogy Orosz ismerte és tudatosan használta a humanista történetírás elméletének meghatározó kategóriáit, s ezek nyomán állította saját elképzelése szolgálatába a magyar történetírás alapvető munkáit. Kérdéses, miért éppen a humanista Bonfini és az őt folytató poszt-humanista Istvánffy örökségéhez nyúlt. Vajon egyedül e művek kiadásainak folyamatos sorozata, közkedveltsége és a magyar történelem közvetítésében kialakult tekintélyelv érvényesítése adta az alapvető ösztönzést? Mennyiben irányíthatták választását a humanista történetírói, irodalmi megfogalmazás jellegzetességei, így mindenekelőtt a XVIII. századi olvasók közvetlen megszólításának lehetősége, az oratióknak mint irodalomelméleti és műfaji szempontból lezárt egységeknek az eredeti szövegkörnyezetből történő kiemelhetősége, valamint a szövegek írói célzatának átformálhatósága? Hogyan hatott Oroszra a XVIII. század közepi Magyarország bel- és külpolitikai állapota, s mi ösztönözte a XV–XVI. században divatos, egykorúan azonban már avíttnak számító, „szépirodalmiasított” történelemszemlélet aktualizálására?

A múlt ismerete és „tárgyi” elemeinek felhasználása a koronként változó irodalomelméleti gondolkodás egyik fontos összetevője. Ismeretes, hogy a „historia” folyamatosan jelen van az antik retorikában, s az irodalomelméleti gondolkodásban hosszú időn át a valóságosan megtörtént események elbeszélését fejezte ki. A historiának jelentős szerep jutott a különféle beszédek kidolgozási folyamatában, elsősorban az inventiónál. Az Auctor ad Herennium szerint a historia a valóságra vonatkozó hivatkozási elem, sohasem fiktív, tartalmi szempontból cselekmény értelmű,

formálisan pedig nem deskriptív, hanem narratív. Retorikai megközelítésben a történelemmel kapcsolatos három formai kíváncsi a rövidség (brevitas), az érthetőség (diluciditas) és a hasonlóság (veri similitas). A történelem retorikai értelemben olyan valóságosan megtörtént eseményt jelölt, mely a múltban történt meg a mindenkori jelenhez képest.¹⁶¹

A humanista történetírás jeles elméleti szerzői, köztük első sorban Francesco Robortello, Francesco Patrizi és Giovanni Antonio Viperano, a korábbi évszázadokhoz képest jelentősen módosították a historia koncepcióját. A történelem definíciója a humanista irodalomelméletben alapvetően három tényező, az igazság (veritas), az elbeszélés (narratio), azaz a retorika és a hasznosság (utilitas) köré rendeződött, s ezek összekapcsoló elve az okosság (prudentia) volt.¹⁶² A történetírás humanista elmélete mindenekelőtt a hasznosság, az okosság, a memoria és az exemplum fogalmakkal közelíthető meg.¹⁶³ E felfogásban elsődlegesen az emberi emlékezet határozza meg a történelmet.¹⁶⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy ugyanezek a fogalmak folyamatosan megtalálhatók Orosz szótárában is.

A humanista történetírás további fontos elméleti kategóriája a történelmi események értelmezése exemplumként. Az exemplum ebben a megközelítésben nem hasonlatot vagy hasonlóságot jelöl, hanem tapasztalatot és megtapasztalást hordoz; azaz a múlt a jelen előképe.¹⁶⁵ Ugyanezt a véleményt vallotta Orosz is, amikor folyamatosan elvárta olvasóitól, hogy kompendiumában hasznos példát és tanulságot leljenek a jövő alakításához. Orosz osztotta azt a humanista elképzelést is, amely szerint a történelem olyan

¹⁶¹ „Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota.” Joachim KNAPE, *Historia = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, III, Tübingen, M. Niemeyer Verlag, 1996, 1406–1410, itt: 1406–1407.

¹⁶² Vö. Eckhard KESSLER, *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung: Nachdruck exemplarischer Texte aus dem 16. Jahrhundert [...] mit einer Einleitung*, München, W. Fink Verlag, 1971, 44.

¹⁶³ KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 7–47.

¹⁶⁴ KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 27–28.

¹⁶⁵ Vö. KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 40–43.

emberi tapasztalat, melynek legfőbb kritériuma nem a valóság (igazság), hanem a hasznosság.¹⁶⁶

További fontos mozzanat Orosz szemléletében az a humanista elméletből ugyancsak jól ismert vélekedés, hogy a történelem minden olvasója szükségképpen új magyarázója (értelmezője) kell hogy legyen a múlt eseményeinek. E felfogás értelmében az ideális történész azonos az ideális olvasóval.¹⁶⁷ Orosz ezt az elméleti meglátást ültette át a gyakorlatba az exegesis historicák írásakor, s ugyanezt várta el olvasóitól a befogadási folyamatban.

Az eddigiek alapján arra következtethetnénk, hogy Orosz alaposan ismerte a humanista történetírás elméletét, s ez ösztönözte arra, hogy Bonfini és Istvánffy fiktív történeti oratióira építse kompendiumát. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a humanista történetírás elmélete a XVII–XVIII. század irodalomelméletén keresztül, csupán áttételekkel hatott elképzeléseire. E folyamat legfőbb alapja a humanista történetírás elméletének hatása a kora újkori retorikák historiaszemléletére.

A nagyszombati jezsuita gimnáziumban Orosz Soares¹⁶⁸ retorikájából tanult. Így ismernie kellett Soares véleményét, mely szerint az elmúlt korok eseményei lehetőséget biztosítanak a dicsőítésre, s a történelem helye a retorikában – többek között – a dicsőítő locusokban van. Soares visszautal Ciceróra, amikor az *amplificatio* tárgyalásában a történelemre hivatkozik.¹⁶⁹ A múlt eseményei Soares rendszerében módot adnak a haza (*patria*), a szülők (*parentes*) és a nagy elődök (*majores*) felemlegetésére.

¹⁶⁶ „Quid sit Historia [...] Res gestas prudenter et ornate explicare, quod est historiam scribere, non minus difficile, et arduum opus est historico, quam utile, iucundumque lectori.” Giovanni Antonio VIPERANO, *De scribenda historica liber*, Antverpiae, Ch. Plantin, 1569, A5r; KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 26–30.

¹⁶⁷ *De legenda Historia*, Cap. XVII. VIPERANO, *i. m.* (166. jegyzet), 67–69; vö. KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 45; lásd még Giovanni Antonio VIPERANO, *De componenda oratione*, Antverpiae, 1581; használt példány: BEK, Ha 1775 (= Ant. 5207).

¹⁶⁸ SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet).

¹⁶⁹ „Historia vero, testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis...” SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet), Liber I, caput XXXIV (29–30).

A hivatkozás a történelmet alakító személyiségek virtusára egyúttal a jövő megvilágítását szolgálja.¹⁷⁰ Mindezen elméleti megfontolások lényegében egybehangzanak Orosz kötetének koncepciójával és célrendszerével, s ösztönzően hatottak annak elkészítésére.

Míg Petrus Ramus (Pierre de La Ramée), valamint tanítványa, Audomarus Talaeus (Omer Talon) és maga Cyprian Soarez alig foglalkozott a historia retorikán belüli elhelyezésével, David Chytraeus Magyarországon is gyakran forgatott *Rhetoricájában* (1593) az elsők között fogalmazta meg a történelem új szónoklattani koncepcióját.¹⁷¹ Chytraeus a genus demonstrativum tárgyalásakor a személyek dicséretének keretében taglalja a historia két nézőpontját, a rest (tárgy) és az oratiót (megszövegezés).¹⁷² A történelmi tárgy feldolgozását nyolc locus révén ajánlja, míg a megszövegezésnél elkülönítendőnek ítéli a történetírói feladatot (narratio) és a történelem beszédekben (concio) történő megjelenítését. Ez a szétválasztás nyomatékosan utal a környezetre, hogy a történelem beszédekben való megjelenítése nem lehet azonos a volta-képpeni történetírással.

Gerhard Johann Vossius a *Commentarium Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex* (1. kiadás 1606) és a *Rhetorices contractae* (1. kiadás 1621) című munkáiban tovább árnyalta a történelem retorikai megközelítését. Az elocutio tanán belül négy prózastílust különített el: „Elocutio alia philosophica est, alia oratoria, alia historica, alia poetica”.¹⁷³ A *Commentarium Rhetoricorum*-ban megkülönböztette továbbá a tényszerű narratio historicát és a fiktív narratio dramaticát. Kifejtette, hogy az oratornak nem kell szükségszerűen igazodnia a történelmi igazság-

¹⁷⁰ Vö. SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet), Liber I, caput XLIII (37–38).

¹⁷¹ David CHYTRAEUS, *Rhetorica*, Leipzig, 1593; használt példány: BEK, Fc 4395 (= Ant. 4586).

¹⁷² „De Historia, [...] In Historia duo sunt considerata, Res et Oratio.” CHYTRAEUS, *i. m.* (171. jegyzet), fol. 130; KNAPE, *i. m.* (161. jegyzet), 1408–1409.

¹⁷³ Gerhard Johann VOSSIUS, *Rhetorices contractae...*, 1621; idézi KNAPE, *i. m.* (161. jegyzet), 1409; vö. uő, *Ars historica*, Lugduni, 1624; használt példány: BEK, Ad 4r 301.

hoz, de a hallgatói érdeklődés felkeltéséhez és a meggyőzéshez szükséges, hogy a beszédben megjelenjenek a „quasi facti” („narratio quasi facti”) történelmi események.¹⁷⁴ Vossius ez utóbbi meglátása egybehangzik a humanista történetírás elméletének korábban részletezett fikciós szemléletével.¹⁷⁵

A humanista és a kora újkori oratio historica Orosz Ferenc kompendiumában a már bemutatott sajátos célrendszer szolgáltatába állított, funkcionális beszédfajtvá vált. Ez a „beszéd-metamorfózis” egykorúan jól ismert jelenség volt. Gottsched megemlíti például, hogy a funkciók tekintetében elkülöníthető „Redegattungen” száma nagyon sok. Ismeretes az is, hogy a funkcionális beszédfajta (genera orationis) elkülönítésének elmélete német területen a XVI. századra nyúlik vissza.¹⁷⁶ Gottsched jól ismerte és leírta azt a történetírói fogást, miként adtak a régmúltbeli történészek híres emberek szájába kisebb-nagyobb beszédeket, s jelezte azt is, mi volt a retorikai értéke ezeknek a fiktív oratióknak.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Gerhard Johann VOSSIUS, *Commentariorum Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex*, Leiden, 1630, Pars I, 355; vö. III, 3, 1; használt példány: BEK, Ha 4r 71.

¹⁷⁵ Joachim KNAPE, *Poetik und Rhetorik in Deutschland 1300–1700*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2006, 6, 8, 57, 98–100; vö. uő, i. m. (161. jegyzet), 1409.

¹⁷⁶ Például Josua MAALER, *Die Teütsch sprach*, Zürich, 1561; Kaspar STIELER, *Das Teutschen Sprache...*, 1539–1541, 1691; Joachim KNAPE, *Redegattungen = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, III, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2003, 233–235. – A funkcionálisan elkülöníthető beszéd típusok egyik sajátos formája a mások nevében elmondott beszéd. Például „Orationes nomine Civitatis Gedanensis ad Sereniss. Poloniae Reges habitae”. Vincentius FABRICIUS (1612–1667), *Orationes Civiles...*, Francofurti et Lipsiae, Sumptibus J. A. Pleneri, 1685, 1–52. Használt példány: BEK, Ha 1256.

¹⁷⁷ „Wiewohl nun in den alten Geschichtsschreibern viele kleine Reden großer Männer vorkommen, die durch und durch seurig abgefasst worden: so ist es doch gewiß, daß eine ganze lange Rede, unmöglich in dieser Schreibart allein verfasst werden kann. Sie ist viel zu heftig; als daß entweder der Redner, oder der Zuhörer eine solche Anstrengung des Gemüths so lange aushalten könnte. Eben daher muß vorher der Verstand der letztern, durch Vernunftschlüsse und Betrachtungen, in der gelassenen und sinnreichen Schreibart

Orosz Ferenc írói törekvése és a gyűjteményből kiolvasható irodalomelméleti felkészültsége egyaránt tanúsítja, hogy az alkotói tevékenység körülírására tudatosan használta a „collectio” (collector) és az „illustratio” (illustrator) kifejezéseket műve címeiben. Ezek a fogalmak klasszikus retorikai terminusok, melyek irodalomelméleti jelentésével Orosz pontosan tisztában volt, s feltételezte megértésüket olvasóinál. A collectio az összegyűjtés, összeszedés, köznapi értelme mellett a retorika szótárában valamilyen tartalom megismétlését jelenti. A kompendiumban ez elsősorban a jól kiválasztott oratiók sorozatának közlése révén valósult meg. Az „illustratio” retorikai tartalma az érzékletes megjelenítés, szemléltetés, mellyel az író „lefesti”, megvilágosító módon előadja mondanivalóját. Ezt a gyűjtemény messzemenően megvalósította.

Az oratio műfaj tekintetében sem kérdőjelezhető meg Orosz elméleti tudatossága. Pontosán tudnia kellett, hogy az oratio és az oratio historica alkalmas az intenzív, szuggesztív hatás gyakorlására, s a tudatosan érvényesített retorikai eszköztár révén jelentős mértékben hat az olvasó érzelmeire.¹⁷⁸

Összegzés

A humanista történetírói örökség és Orosz Ferenc írói koncepciójának találkozása a XVIII. század közepén történeti, irodalmi, műfaji és irodalomelméleti szempontból egyaránt sajátos, a magyarországi irodalmi hagyományban párja nélkül álló művet eredményezett. Orosz fő célja, hogy ti. politikai és jogi téren egyaránt használjon a „Patria”, a „Reipublica Hungarica” és a „Christiana Reipublica” ügyének, illetve tudósítson az általa el-

vorbereitet, und recht eingeleit werden, diesen Sturm der Leidenschaften auszuhalten.” GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 267–268; vö. uő, *Vorübungen der Beredsamkeit...*, Leipzig, B. Ch. Breitkopf und Sohn, 1764³. Használt példány: BEK, Ha 1021/coll. 2.

¹⁷⁸ Vö. 177. jegyzet.

gondolt történelmi igazságról („veritates Historicae informet”), mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem a világ minden táján („nedum in Hungaria, sed in aliis quoque Orbis partibus”), annak ellenére megvalósulni látszik a gyűjteményben, hogy a napi politikai gyakorlatban a kötet hatása nem vált érzékelhetővé.¹⁷⁹

Orosz egyik megállapítása szerint a régiségről olvasni kellemes és lelki haszonnal jár.¹⁸⁰ Mint pálos szerzetes, messzemenően osztotta Istvánffy Miklós teocentrikus történelemszemléletét, s hiba lenne számon kérni rajta az európai történetírásban a XVI–XVII. század fordulóján végbement szkeptikus hermeneutikai fordulat tanulságainak, a programszerű forráskutatás eredményeinek és az új történetírói módszereknek az ismeretét. A kompendium ugyanakkor méltán nevezhető figyelemre méltó állomásnak Bonfini kellően még fel nem tárt, a XVII. századon messze túlmutató „folklorizálódási” folyamatában. A gyűjtemény összeállítója a tanítás mellett nem mondott le a gyönyörködtetésről, s fontosnak tartotta, hogy a magyar történelem jelentős személyiségei érzékletesen és hatásosan, Bonfini és Istvánffy veretes nyelvén, igényes és sokszor szenvedélyes stílusban szólaljanak meg. Nem tekinthető véletlennek, hogy a XVIII. század közepén az Európa és önmaga számára rebellisként megbélyegzett, bűntudattal terhelt ország szándékosan eltorzított önszemléletét módosítani kívánó összeállítás mellőzte a magyarságot megosztó felekezeti, politikai és más problémákat, s gyakran ismétlődnek benne a belső megbékélésre, az ellentéteken való felülemelkedésre ösztönző gondolatok.

Talán nem téves a megállapítás, hogy Orosz Ferenc szemében a költő Zrínyi Miklós nemcsak gyakorlati, politikai-történelmi szempontból, hanem a nemzettudat alakítását célzó irodalmi munkássága révén is messze kimagasló, követendő és követhető, aktuális példája lehet a XVIII. századi magyarságnak. Bár egyetlen adat sem szól arról, hogy Orosz olvasta volna Zrínyi valamilyik művét, történelem- és nemzetszemlélete mégis több ponton közös az övével. Bitskey Istvánt idézve, „Zrínyi eposzában [...] a

¹⁷⁹ Vö. 65. jegyzet.

¹⁸⁰ HANAPES-OROSZ, i. m. (36. jegyzet), *A kegyes olvasóhoz*.

concordia Christiana szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudat¹⁸¹ tükröződik. Lényegében ugyanezt a szekularizált nemzettudatot vallotta vagy elevenítette fel – „servatis servandis” – Orosz is Mária Terézia abszolutisztikus uralkodásának egyik jelentős, Magyarország jövője szempontjából kétséges időszakában.

¹⁸¹ BITSKEY, *i. m.* (114. jegyzet), 49.

EGY XVII. SZÁZADI MÁRIACELLI MIRÁKULUMOSKÖNYV MAGYAR FORDÍTÁSA (1753–1766)

A mirákulumirodalom az egyházi irodalom egyik sokáig elhanyagolt területének számított.¹ Különösen érvényes ez a műfaj kora újkori szakaszára, melyben a zarándokhelyekhez kapcsolódó, csodásnak tartott gyógyulásokat rögzítő nyomtatott mirákulumoskönyvek külön forráscsoportot alkotnak. A kora újkori gyűjtemények témái, motívumai, szerkezeti változatai és funkciói szorosan összefüggnek a műfaj antik és középkori hagyományaival. Az újabb vizsgálatok tanúsága szerint az írásban rögzített mirákulumszöveg a didaktikus-erkölcstani próza egyik meghatározott szabályok szerint létrehozott, önálló elbeszéléstípusa, melynek megvannak a maga tartalmi, formai, cselekménybeli és más sajátosságai, s pontosan körülírhatók a keletkezési, kiadási és használati összefüggései, funkciói.² Nagy számban találhatók benne fiktív hitelesítő elemek, s szoros kapcsolatban áll a legenda- és az exemplumirodalommal.

¹ Ingo SCHNEIDER, *Mirakelliteratur, = Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Bd. 9, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin/New York, 1998, 691–702.

² Gábor TÜSKÉS, *Books of Miracles about Shrines in Hungary from the Baroque Period, = The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research, Bergen, June 12th–17th 1984, Papers*, IV, ed. by Reimund KVIDELAND–Torunn SELBERG, Bergen, 1985, 379–392; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*, ItK, 89(1985), 90–100; Ingo SCHNEIDER, *Mirakel, = Enzyklopädie des Märchens* (1. jegyzet), 682–691, KNAPP Éva, *A barokk kori nyomtatott mirákulumos könyvek jellemzői = uő, Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Bp., 2007, 96–137.

Az önálló mirákulumelbeszélés első hazai példái az Árpád-házi Margit és Kapisztrán János kanonizációjának előkészítése során 1276-ban, ill. 1456 után felvett jegyzőkönyvekben találhatók.³ A késő középkori legenda-, exemplum- és prédikációgyűjtemények nagy számban tartalmaznak szentekhez és Máriához fűződő mirákulumokat. Az első nyomtatott mirákulumoskönyv magyarországi zarándokhelyről 1511-ben jelent meg Velencében, közép-pontban a Remete Szent Pál budaszentlőrinci ereklyéjéhez kapcsolódó csodák bemutatásával.⁴

A műfaj további történetében jelentős szerepet játszottak a Mária-zarándokhelyekről kiadott összeállítások, melyekből a nagyobb kultushelyeken egész sorozatok jöttek létre. Fontos feladatuk a kultushelyek hírének terjesztése, s nem elhanyagolható a műfaj ellenreformációs vonatkozása. Az 1648-tól a XIX. század közepéig tartó kétszáz éves időszakban több mint ötven nyomtatott és közel ugyanennyi kéziratos mirákulumgyűjtemény ismert Magyarországról.⁵ A nyomtatott gyűjtemények jelentőségét növeli, hogy ezek voltak az első nagy példányszámú, könyv jellegű kiadványok a XVII. században, melyek eljutottak az olvasni tudó katolikus népesség széles rétegeihez. A hazai forrásanyag műfaji jellemzői lényegében megegyeznek a közép- és dél-európai gyűjtemények sajátosságaival, s a fontosabb kiadványtípusok néhány kivételtől eltekintve itt is megtalálhatók.

A gyűjtemények egy része latin nyelvű, a nemzeti nyelvű kiadványok gyakran a latin munkákra mennek vissza, s a nyomtatványok között irodalmi szempontból értékelhető munkák is találhatók. Így például az 1661-ben megjelent első latin nyelvű

³ *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis*, = *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, I, kiadta FRANKÓI Vilmos, Budapest, 1896, 162–383; FÜGEDI Erik, *Kapisztráni János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai*, Századok, 111(1977), 847–898.

⁴ VALENTINUS DE HUNGARIA, *Vita divi Pauli*, Venetia 1511; vö. Matthias FUHRMANN, *Decus solitudinis*, Viennae 1732; KNAPP Éva, *Remete Szent Pál csodái (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumfölgjegyzések elemzése)* = „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 1986, 117–188.

⁵ TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., 1993, 387–395.

máriavölgyi mirákulumoskönyv összeállítója következetesen törekedett a mirákulumelbeszélések és a keretszövegek retorikai kidolgozására.⁶ Ez a gyűjtemény nem kis mértékben ösztönözte a műfaj magyarországi elterjedését, s elindítójává vált a kezdetben latin, később egyre inkább nemzeti nyelvű máriavölgyi mirákulumoskönyvek több mint száz évig tartó hagyományának.

A külföldi búcsújáróhelyek közül a magyarországi zarándoklatok XVII–XVIII. századi történetében Máriacell játszotta a legjelentősebb szerepet.⁷ Máriacell jelentősége a kora újkori ma-

⁶ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete*, = uő, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Bp., 2002, 81–105.

⁷ A tágabb összefüggéshez vö. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Oszták–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében*, Századok 125(1991) 517–566. – A máriacelli kéziratok forrásanyag több különböző helyen, szétszórva található (így pl. *Historia miraculorum Mariae-Cellensium ab anno 1150. ad annum 1725*. BEKK, A. 19., *Descriptio historica...* [Maria Cellensium] BEKK, Ab. 219–220., *Oblationes Sacrae...* [Maria Cellensium] BEKK, Ab. 221. [1602–1730], Ab. 222. [1664–1680]. A kézirat és nyomtatott források jelentős részének felsorolását I. Gustav GUGITZ, *Österreichs Gnadestätten in Kult und Brauch*, 5 Bde, Wien, 1955–1958, Bd. 4, 202–204). A kéziratok között a XVII. század elejétől többé-kevésbé folyamatosan megtalálhatók a kegyhely történetét tárgyaló összefoglaló munkák (Christophorus Andreas FISCHER, *Historia Ecclesiae Cellensis ad Beatam Virginem*, Viennae ex officina Typ. Ludovici Bonnoberger in Bursa Agni, Anno MDCIV. [nyomtatásra előkészített kézirat?] SL, o. Sign.; Aemilianus HILBIG, *Peregrinus cellensis seu munera et vota ad cellam Magnae matris et virginis Mariae peregrini ... anno 1650*. SL o. Sign.; Aemilianus Adalbert EREMIASCH, *Apparatus exegeticus ad conscribendam Historiam seu annales ecclesiae Miraculosa B. M. Virginis Cellensis in Styria ex chartophylacio Lambertino desumptas Anno 1713* [?]. SL o. Sign.), az eseményeket folyamatos időrendben rögzítő, kalendáriumszerű feljegyzések (*Ephemerides Cellenses ab Anno 1704*. SL o. Sign.; Zeller Calender [nach 1773] SL Mariazell, o. Sign.), kompendiumszerű összeállítások (Marian STERZ, *Dreibändiges Compendium über die Geschichte von St. Lambrecht und Mariazell* [um 1820] SL o. Sign.), társulati könyvek (*Prothocollum Marianum S. S. Rosarii in Celis Eiusdem B. V. M.* [1633–1782] SL o. Sign.; *Vita Mortis, seu liber vivorum, pro Moribundus Orantium, ut post mortem vivant, id est Albus Marianus, perpetui Rosary erectus ac apertus la January 1726*. SL o. Sign.; *Album Almae Congregationis B. V. Mariae De Monte Carmelo Inceptum Anno 1694 In Cellis Marianis*. SL o. Sign.), mirákulumfeljegyzések (Andreas SCHOLL, *Miracula Cellensia*. [1627] SL o. Sign.; *Inschriften der 36 [35] Wunderdarstellungen in Maria Zell 1626*. SL Schachtel Mariazell; *Mirakel*, o. Sign.), valamint a

gyarországi zarándoklatokban Nagy Lajos királynak a kegyhelyhez fűződő viszonyára, az e viszonyt tematizáló, legendai elemekkel átszőtt történeti hagyományra, valamint a két uralkodóház politikai és kultikus összefonódását hangsúlyozó törekvésekre

processziók évenkénti jegyzékei (*Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1692 et 1693*. SL Lad. 38. L.; *Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1712*. SL Lad. 41. G.; *Processiones venerunt in Cella Marianas 1675*. SL Lad. 41. G.). A nyomtatott mirákulumoskönyvek a XVII. század második harmadától folyamatosan kísérik végig a zarándokhely történetét (így pl. Christoph Andreas FISCHER, *Historiae Ecclesiae Cellensis ad Beatam Virginem liber unus*, Wien, 1604; Urban PICKELIUS, *Benedicta Virgo Cellensis*, Graz, 1645; Gerardus PETTSCHACHER, *Benedicta Virgo Cellensis ... Ab Anno 1666 usque ad Annum Christi 1678 factum*, Graecy, 1678; uő: *Fernere Fortsetzung und Beschreibung der Gnaden*, Graecy, 1690; Kilian WERLEIN, *Neu-eröffneter Gnadenschatz oder Beschreibung jener Gutthaten, welche in den Jahren hero ... 1700 ... in ... Gnaden Hauss zu Zell ... erwiesen hat*, Graetz [1713]; uő: *Neu-eröffneter Gnaden Schatz*, Steyr [1719]; uő: *Annoch offestehender Gnaden-Schatz: das ist ... von Anno 1710 bis Ende 1719. Jahrs in den ... Gnadenhaus zu Zell ... gewircket hat*. Steyr [1722]; uő: *Unaufhörlicher Gnadenschatz ... von Anno 1719 biß Ende des 1729. Jahrs*, Steyr, 1737; *Cellerisch-Marianischer Gnaden-Schatz Des 1748 ten Jahr*. [Steyr, 1749]; *Cellerisch-Marianischer Gnaden-Schatz Des 1753. und 1754. Jahr*. [Steyr, 1755]; Berthold STERNEGGER, *Sechstes Jahr-Hundert der zu Mariam nach Zell in Styermarck angefangenen Walfahrt* [Steyr, 1758]; Innocentius SCHELZINGER, *Seculum sextum in choatae ad Cellas Marianas*. [Styrae 1772]). Felépítésük mintául szolgált más ausztriai zarándokhelyek mirákulumoskönyveinek szerkezetéhez (így pl. *Oesterreichischer Myrrhen-Berg ... Das ist: Anfang und Vortgang der weltberühmten Wallfahrt nach Maria Taferl in Unter-Oesterreich* [Crembs, 1746³]; *Ursprung, Wunder und Gutthaten des weitberühmten Gnaden-Bilds der Schmerzen-Mutter Maria an der Luggau im Lessach* [München, 1760]; *Zweyfacher Gnaden-Fluss* [Graetz, 1709]; Melchior MICHELITSCH, *Marianischer Gnaden-Schall des Wunderthätigen Gnaden-Bilds Maria-Hülff, welches zu Graetz*, 2 Bde [Graz, 1737, 1739]; *Ursprüngliche Beschreibung Der Uralten Gnaden Bildnuss Maria-Trost*, [Graetz, 1740]; Joseph Wenceslav STÖGER, *Das grösste Wunder-Werk Bey dem Gnaden-Ort Maria-Trost* [Graetz, 1749]; *Florilegium Pöllense* [Graz, 1766]; *Beständig fliessender Gnadenbrunnen ... Maria Bründl ... in dem zwischen Crembs und Stein* [Crembs, 1775]). Vö. Elke HAMMER, *Mariazeller Mirakelliteratur der frühen Neuzeit = Schatz und Schicksal. Steirische Landesausstellung 1996*, hrsg. v. Helmut EBERHART–Heidelinde FELL, Graz, 1996, 193–207; *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában 2004. május 28.–szeptember 12.*, szerk. FARBAKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs, Bp., 2004.

nyúlik vissza. Nagy Lajos fogadalmi ajándékát, az ún. kincstári kegyképet a XVII–XVIII. században a kegyszobor után a kegyhely második kultusztárgyaként tartották számon, s a Magyarországról érkező zarándokokon kívül más nemzetek is tiszteletben részesítették.⁸ A fogadalmi képek és a mirákulumfeljegyzések alapján az 1510-es évektől kezdve két nagyméretű táblakép, valamint freskóciklus és a távolabbi terjesztésre szánt fametszet-sorozat készült a gyógyulásokról.

A kultusz felívelése szoros kapcsolatban állt a Habsburg-ház tagjainak folyamatos támogatásával, a helynek a Habsburgok rekatolizációs törekvéseiben és uralkodói legitimációjában játszott szerepével,⁹ továbbá a templom III. Ferdinánd ösztönzésére 1644-ben kezdődő és negyven évig tartó átépítésével. Ekkor, a XVII. század közepén ragadhatók meg a magyarországi egyházi társadalom felső és középső rétegének, valamint a világi főnemességnek első intenzív máriacelli kapcsolatai, majd a század utolsó harmadában megszorodtak a középső és alsó rétegek zarándoklatai.¹⁰ A XVIII. század első felében Máriacell nagy tömegeket megmozgató események színhelyévé, a hagyományos kulturális tájékozódás egyik meghatározó szimbolikus elemévé vált, s e folyamatban nem elhanyagolható a mirákulumoskönyvek szerepe. A zarándok-

⁸ GUGITZ, *Österreichs* (7. jegyzet), Bd. 4, 201. A máriacelli kincstári kegykép Magyarországra került festménymásolataihoz vö. URBACH Zsuzsa, „*Genuina effigies...*” A máriacelli kincstár kegyképének másolata a Szépművészeti Múzeumban = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991, 255–261; Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. nov. 28.–2003. febr. 16., szerk. MIKÓ Árpád, Bp., 2002, 82–83, nr. 26. – A kincstárban 1748-ban újonnan felállított ezüstoltár elrendezése – közép-pontban a Nagy Lajos-féle képpel – Nagy Lajos sátrára emlékeztet a mirákulumoskönyvekben megtalálható rézmetszetű ábrázolás felirata szerint. Vö. pl. P. Berthold STERNEGGER, *Cellerisch-Marianischer Gnaden-Schatz des 1748ten Jahr*, Steyr, 1749.

⁹ Laura Lynne KINSEY, *The Habsburgs at Mariazell: Piety, Patronage, and Statecraft, 1620–1760*, Diss. Phil. Univ. of California, Los Angeles, 2000, 325. – I. Lipót 1659–1693 között összesen kilenc alkalommal zarándokolt el Máriacellbe udvarával együtt. STERNEGGER, *Sechstes Jahr-Hundert* (7. jegyzet), 301–316.

¹⁰ TUSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Mariazell és a magyarországi zarándoklatok a 17–18. században* = *Mariazell és Magyarország* (7. jegyzet), 84–92.

dokumentok visszaesése a XVIII. század közepén érzékelhető először; ekkor jöttek létre Máriacell első magyarországi filiációi,¹¹ s ugyanekben az időszakban jelent meg az egyik XVII. századi latin nyelvű máriacelli mirákulumoskönyv magyar fordítása. 1772-től császári rendelkezések sorozata korlátozta a zarándoklatokat.

A máriacelli zarándokhely történetének és a mirákulumszövegek együttes megjelentetése folyamatos volt a XVII. század elejétől 1759-ig. Ezek a hely széles körű megismertetését és a kultusz növelését célzó kiadványok 1645-ig latin, azt követően egy kivétellel német nyelven láttak napvilágot. Rendszerint történeti bevezetővel kezdődnek, majd ezt követik a tematikusan csoportosított vagy időrendbe sorolt mirákulumelbeszélések. Kivételnek számít az 1744-es kiadvány, melynek szerzője a *Salve Regina* kifejezéseire rendelte hozzá a tematikusan, azon belül időrendben csoportosított esetleírásokat.¹² 1690 előtt szabálytalan időközökben, 1690-től általában tízévente, 1747–1751 között évente, 1753–1759 között két évente jelent meg egy-egy nyomtatvány.

A hatszáz éves jubileumra 1758-ban kiadott gyűjteményt reprezentatív összegzésnek szánták a fontosabb eseményekről, támogatókról, zarándokokról, adományokról, búcsúengedélyekről és a csodákról. Ebben külön fejezet szól a császári család máriacelli kapcsolatairól, s tájékoztatást kapunk a jelentősebb magyar vonatkozásokról.¹³ Mindezek a gyűjtemények kisebb-nagyobb eltérést mutatnak a kéziratos feljegyzésekhez fűződő viszony, a válogatás, az irodalmi kidolgozás, a történeti adatok, hitelesítő toposzok és idézetek használata szempontjából.¹⁴ Az összeállítók közül érdemes kiemelni az egymás után négy mirákulumoskönyvet

¹¹ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Mariacell magyarországi filiációi a 18. században* = *Mariacell és Magyarország* (7. jegyzet), 240–250.

¹² Basil STAINDL, *Cellerisches Salve Regina, oder Fernere Beschreibung jener Gutthaten ... von a. 1730 bis 1739 ... zu Zell ... gewürcket hat*, Maria Cell, 1744.

¹³ STERNEGGER, *Sechstes Jahr-Hundert* (7. jegyzet); vö. „Unter deinen Schutz...” *Das Marienbild in Göttweig. Ausst.-Kat.*, hg. v. Gregor M. LECHNER u. Michael GRÜNWALD, Furth, o. J., (2005), 143–146.

¹⁴ HAMMER, *Mariaceller Mirakelliteratur* (7. jegyzet).

kiadó Kilian Werlein nevét,¹⁵ aki 1727–1737 között St. Lambrecht-i apát volt; 1727-ben Fischer von Erlach tervei alapján ő készítette el a máriacelli kegypoltárt, s St. Lambrechtben is jelentős építkezések fűződnek hozzá.

A magyar nyelvű máriacelli mirákulumoskönyv három kötetből áll, melyek közül az első 1753-ban jelent meg Steyrben. A második kötet 1759-ben, a harmadik 1766-ban látott napvilágot Győrben.¹⁶ A fordító-összeállító az első kötet ajánlásának végén „P. E. I. B. L.” monogrammal jelöli magát, melynek feloldása: Pater Emericus Imre[c]h Benedictinus Lambertini.

Imreh Imre életéről keveset tudunk. Németújváron született 1707. október 5-én, majd 1730-ban lépett a St. Lambrecht-i bencések közé. 1733-as pappá szentelését követően először kooperátor volt a stájerországi Marientalban, majd hosszú éveken át magyar gyóntatóként működött Máriacellben, 1750–1755 között vikárius volt Wegscheidben. 1779. április 30-án hunyt el.¹⁷ Egyetlen ismert nyomtatott munkája a máriacelli mirákulumok latin nyelvű gyűjteményének magyar fordítása.

Az első kötet az ajánlás, előszó és történeti áttekintés után az 1370–1614, a második az 1614–1638, a harmadik az 1638–1642 közötti időből száz-száz, azaz a három kötet összesen háromszáz mirákulumelbeszélést tartalmaz időrendben. A három kötet összterjedelme meghaladja a hatszáz nyolcadrétű oldalt. Az első kötet – az Országos Széchényi Könyvtár példányában egykor meglévő – címlapelőzékének mindkét oldalát egy-egy rézmetszet díszítette: az egyik a máriacelli kegyszobrot, a másik a kincstári megképzett ábrázolta.

¹⁵ WERLEIN, *Neu-eröffneter* (7. jegyzet), 1713; uő, *Neu-eröffneter* (7. jegyzet), 1719; uő, *Annoch offenstehender* (7. jegyzet), 1722; uő, *Unaufhörlicher* (7. jegyzet), 1737. Vö. „Unter deinen Schutz...” (13. jegyzet), 142–143.

¹⁶ *Élő vizeknek kúttya. Cant. 4. v. 15. A' vagy A stáir-orzági havasokon az ő kedves Czéllájában tsudákkal tündöklő Maria*, Steyr, 1753; [II. kötet:] Győr, 1759; [III. kötet:] Győr, 1766.

¹⁷ Aemilianus GRAFF, *Catalogus Monasterij Sancti Lamberti [...]* Anno M.DCC. LXXII, no. 316. SL III B e 1; Norbert ZECHNER, *Catalogus Lambertinus Alphabeticus inc. a. 1 600. SL o. Sign*; vö. SÓLYMOS Szilveszter, *Pannonhalma kapcsolata Mariazell-lel a történelem folyamán* = uő, *Benedictina. Bencés írások*, Pannonhalma, 2001, 79–87, itt: 86.

A mű fő címe – *Élő vizeknek kúttya* – Mária kedvelt allegorikus megnevezésére utal az *Énekek énekéből*, egyben emlékeztet Hieronymus Jahrvogel 1700-ban kiadott máriacelli¹⁸ és Kummer László 1734-től több kiadásban megjelent, Orosz Ferenc által magyarra is lefordított máriavölgyi mirákulumoskönyvének azonos címére.¹⁹ A címlap közli azt is, hogy a könyv „együgyű pennával le-iratott száz példák”-at tartalmaz, s az előljárók engedélyével jelent meg. A celli Máriához szóló ajánlás „Magyar Hazánk Nagy Aszszonyának” nevezi a celli szüzet, s hangsúlyozza, hogy ez az első, a celli Mária kegyességét „magyar igékkel kijelentő könyvetske”. Az ajánlás szerzője a különböző típusú csodákat alapul véve költői kérdések sorával fordul Máriához, s tekintélyi hivatkozásokkal és saját életének példáival tanúsítja sokrétű segítségét. Könyve fő célját Mária tiszteletének terjesztésében jelöli meg.

Az előszó további megjegyzéseket is tartalmaz a szerző motivációjáról. Már az első mondat megemlíti a kultuszhely öt év múlva, azaz 1757-ben esedékes hatszáz éves jubileumát, ami jelzi, hogy az előszó a megjelenés előtti évben, 1752-ben íródott, s a munkát a közelgő évforduló is ösztönözhette. Nem lehetetlen, hogy az összeállítás elkészítését támogatta Eugen Inzaghi St. Lambrecht-i apát (1737–1760) is, akit szoros kapcsolat fűzött Máriacellhez, s aki 1757-ben megszervezte a jubileumot. A közelgő jubileum és egy magyar nyelvű munka hiánya mellett a szerző motivációi között számításba kell venni a Máriacellbe érkező magyarországi zarándokok számának csökkenését és a rivális dömölki kultusz növekedését ellensúlyozni kívánó rendi törekvést. A továbbiakban Imreh mentegeti magát, hogy mivel már huszonöt éve elszakadt hazájától, elfelejtette a gyermekkorában a némettel együtt tanult magyar nyelvet, s gyóntatóként sem sok lehetősége volt a gyakorlására. Nem a „tudós világnak” ír, hanem „tsak az együgyűeknek” – állítja. Fő célja a zarándokok oktatása, a kegyhelyen felfüggesztett képek, táblák, jelek és más aján-

¹⁸ JAHRVOGEL, *Puteus Aquarum Viventium* (7. jegyzet).

¹⁹ Ladislaus KUMMER, *Puteus aquarum viventium cant. 4. Marianischer ... Gnaden-Brunn ...* Pressburg, 1734.

dékok magyarázata, s ezzel kíván ösztönözni mások példájának követésére.

Ezt követően Imreh leírja, hogy munkáját nem maga szerezte, hanem a *Benedicta Virgo Cellensis* című, „száz hét esztendőök előtt Grätz városában” kiadott könyvet fordította magyarra, „némelly példákat meg-szerezvén, némellyekben pedig valamit el-is hagyván”. Megismétli, hogy „az együgyűek kedvéért”, „együgyű pennával” akart írni, majd mentegeti magát az ortográfia fogyatékoságai miatt. Részben azzal, hogy „a magyar nyelvnek közép-szerént-való meg-fogását könnyebnek ítélem lenni hogy sem annak igazán-való írását”, részben azzal, hogy könyvét előljárói meghagyásából külföldön kell kinyomtatnia. Csak azokat a példákat írja le, melyekről valamilyen tudósítás állt rendelkezésére. Megismétli, hogy a munka célja Mária kegyességének kinyilvánítása és a bűnösök ösztönzése Mária tiszteletére. Ezt a célt szolgálják a szövegbe illesztett idézetek is. Végül ismerteti könyve felépítését és jelzi szándékát évente száz példa kinyomtatására.

Az előszóban említett forrásmunka Johann Jakob Urban Pickelius 1645-ben, azaz a máriacelli templom átépítésének megkezdését követő évben, Grácban név nélkül kiadott latin nyelvű mirákulumoskönyve, mely a következő évben rövidítve németül is megjelent.²⁰ A huszonöt rézmetszettel illusztrált kötet a harmadik volt a nyomtatott máriacelli mirákulumoskönyvek sorozatában. A címlapelőzők III. Ferdinánd és családja hódolatát ábrázolja a kegyszobor előtt, a többi rézmetszet a mirákulumelbeszéléseket illusztrálja.

A bencés rendtörténeti források Pickeliusról mindössze annyit árulnak el, hogy korábban jezsuita volt, Bécsben teológiát tanult, majd a St. Lambrechthez tartozó Weisskirchenben volt kooperátor.²¹ Az osztrák jezsuita rendtartomány személyi katalógusából megtudjuk azt is, hogy 1608-ban született Klagenfurtban, 1626-ban lépett a rendbe, s tanulmányait Leobenben, Grácban, Linzben

²⁰ Urban PICKELIUS, *Benedicta Virgo Cellensis*, Grätz, 1645; uő, *Histori von unser Lieben Frawen zu Zell in Steyermark*, Grätz, 1646. Vö. „Unter deinen Schutz...” (13. jegyzet), 141–142.

²¹ GRAFF, *Catalogus* (7. jegyzet), 338–339.

és Bécsben végezte.²² Hármass fogadalmát követően egy-egy évig Judenburgban és Kremsben működött mint szónok, gyóntató és az iskola prefektusa. 1641-ben vált meg a jezsuitáktól Millstadt-ban.

Pickelius sem önállóan dolgozott: ő Thomas Weiss *Diva Virgo Cellensis* című, 1637-ben Bécsben kiadott, az 1370–1637 közti időből kétszáz csodaleírást tartalmazó, latin nyelvű gyűjteményét dolgozta át és egészítette ki az 1638–1644 közti időszak száztíz mirákulumelbeszélésével.²³ Megtartotta Weiss művének kronologikus rendjét, a folyamatosan számozott, viszonylag rövid elbeszéléseket részletesen kidolgozta, számos idézettel bővítette, stílusát magasabb irodalmi szintre emelte. Az adatszerű közlések egy részét elhagyta. Mindkét kiadványt számos rézmetszet díszíti, s bár a két könyv metszetei részben ugyanazokat a történeteket illusztrálják, a Pickelius-mű metszetei nem tekinthetők a Weiss-féle ábrázolások egyszerű átvételének. Pickelius művének címlapelőzékéhez Weiss kötetének egyik illusztrációja szolgálhatott előképkül, mely ugyancsak III. Ferdinándot és családját ábrázolja.²⁴

Pickelius összeállítását Benedikt Pierin St. Lambrecht-i apát (1638–1662) Ferenc Ferdinánd főhercegnek, III. Ferdinánd fiának, továbbá II. Ferdinánd emlékének szóló terjedelmes ajánlása vezeti be. Ismeretes, hogy Pierin volt a legjelentősebb St. Lambrecht-i apát a XVII. században; ő bízta meg Domenico Sciasciát a máriacelli templom átépítésével és a St. Lambrecht-i apátság új építkezéseivel.²⁵ Az előszóból kitűnik az is, hogy ő ösztönözte Pickeliust a mirákulumok feljegyzésére és az új, javított stílusú, bővített összeállítás megjelentetésére. Ugyanitt megtalálható a forrása az Imreh-féle előszó „együgyű pennával” kitételének. A gyűjteményt Máriához szóló könyörgés és három mutató zárja a szükséghelyzet-típusok, a szükséghelyzetek mint exemplumok

²² Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II (1601–1640)*, Romae, 1982, 705.

²³ Vö. „Unter deinen Schutz ...” (13. jegyzet), 140–141.

²⁴ *Mariazell és Magyarország* (7. jegyzet), 375–376.

²⁵ Benedikt PLANK, *Geschichte der Abtei St. Lambrecht*, St. Lambrecht, 1976, 66–70.

vasár- és ünnepnapra evangéliumokhoz fűződő kapcsolatának jegyzékével, valamint a szövegben előforduló Mária-epitetonok felsorolásával.

Mindezt figyelembe véve megállapítható, hogy a magyarra fordított mű kiválasztását több tényező befolyásolhatta. Nem magától értetődő, hogy amikor a XVIII. század közepén rendelkezésre állt a máriacelli mirákulumoskönyvek egész sorozata, Imreh egy száz évnél régebbi munkához nyúlt vissza. Ösztönözhetette ebben a Pickelius-mű igényes irodalmi megformálása, az abban található számos magyar vonatkozás, valamint az, hogy a gyűjtemény mirákulumelbeszélései rendkívül hosszú időszakot fognak át. Ahogy az 1640-es évek közepén, a máriacelli templom átépítésének kezdetén fontos volt a múlt hangsúlyozása, ugyanez a gondolat inspiráló lehetett a hely hatszáz éves jubileumi előkészületeinek idején is.

A forrással való összevetés alapján megállapítható, hogy Imreh megtartotta az eredeti mű szerkezetét, a szöveget azonban részben átdolgozta, az illusztrációkat elhagyta. Az első kötet elé új ajánlást és előszót írt, a harmadik kötet elé az első előszó gondolatait megismétlő, újabb rövid előszót illesztett, a mutatókat elhagyta. A harmadik kötetben ugyancsak mellőzte az 1642–1644 közti időszakból való, száz feletti utolsó tíz szöveget. A történeti bevezetőt új részcímekkel és bekezdésekkel tagolta az áttekinthetőség érdekében. Értelmező betoldásokat, átvezető részeket illesztett be, másutt rövidített a lényeg megtartása mellett. A rövidítésnek, összevonásnak, átszerkesztésnek a leíró részek és egyes adatok estek áldozatul elsősorban, melynek következtében a szöveg elbeszélő jellege lépett előtérbe. Viszonylag ritkán élt tartalmi kiegészítésekkel, bibliai példák vagy aktuális történeti adatok betoldásával. Az idézetek forráshivatkozásait a lapszélről áthelyezte a főszövegbe, ez azonban nem nehezíti meg az olvasást. Megőrizte a mirákulumelbeszélések szerkezetét, s ezek fordítása pontosabban követi az eredetét. Az elbeszélések végére illesztett erkölcsi tanulságot néha rövidítve, az idézetek egy részének elhagyásával adja vissza.

A fordítói önállóságot mutatja a szövegbe illesztett magyaros kifejezések, szólások nagy száma. Ezek tükrében az előszó men-

tegetőzése a magyar nyelv elfelejtése miatt a kötelező szerénység toposzaként értékelhető. Néhány példa az első kötet előszavából: „mind úntalan tsak azon bakot nyuzzák”, „A tudósotskák és finnyásák mardasó itéletektől mentebb maradok”, „kimohozott ifjúságát meg-haladván”, „é világnak szarándokságából kiköltözvén”, „szerelmes hitvös társa”, „szerelmes Hazánknek ditsőséges koronás királlya”, „azon eszeskedik”. Néhány további példa a harmadik kötet mirákulumszövegeiből (zárójelben a lap-számmal): „az iszonyúképpen dühösködő tűz meg-zaboláztatik” (10), „puskáját [...] ki-süvöltvén” (13), „vaklandos fiatskájokkal” (44), „meg-keményedett lélekkel, és izetlen nyelvel” (142), „minden maga vonogatása nélkül” (221). Az átdolgozás stílusa többnyire gördülékeny, csak itt-ott érezhető a latinos mondatszerkesztés hatása. Mindezek alapján Imreh munkáját érdemes számon tartani a XVII. századi latin forrásra visszanyúló XVIII. századi magyar nyelvű egyházi próza figyelemre méltó teljesítményei között.

A vizsgálat mutatja azt is, hogy a nyomtatott mirákulumos-könyvek nagyobb nehézség nélkül beilleszthetők a kora újkori irodalom- és eszmetörténeti folyamatokba. A zarándoklatok társadalomtörténetén túlmenően ezek a gyűjtemények nem elhanyagolható forrásai az összehasonlító irodalomtörténetnek, azon belül a latin nyelvűség és a nemzeti nyelvű irodalom kapcsolatát elemző kutatásoknak. Az összeállítások a korabeli egyházi ismeretanyag, retorikai eszköztár és szóbeli hagyomány sajátos keveredésére épülnek, irodalmi szintre emelik a kéziratok feljegyzések és a szóbeliség bizonyos szövegeit, s hozzájárulnak e szövegek nemzetközi közvetítéséhez és folklorizálódásához. Az összevetés révén megragadható a kéziratok forrásanyag kétszeri irodalmi adaptációja, s nyomon követhetők az eredetitől való nyelvi, retorikai, tartalmi, szerkezeti és más eltérések. A megállapítás, mely szerint a retorikai feldolgozás alapvetően az összeállítók és fordítók rendi hovatartozásának, szerzői szándékainak, tudásszintjének és irodalmi képességeinek függvényében alakul, érvényesnek tekinthető a mirákulumoskönyvekre is.

FÜGGELÉK

1. A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ NÉMET JEZSUITA DRÁMÁK TÉMÁINAK MEGOSZTLÁSA FORRÁSTÍPUSOK SZERINT

(a magyar vonatkozású darabok nélkül)

<i>Téma</i>	<i>Szöveg</i>	<i>Program</i>	<i>Cím- és előadásadat</i>	<i>Összesen</i>
I. (Szent) István	2	10	5	17
Szent Imre herceg		4	3	7
I. András és I. Béla		2		2
I. Béla		1		1
III. Béla fiai (Imre és András)	3			3
Imre király			1	1
Árpádházi Szent Erzsébet	1		3	4
László (?)			1	1
I. (Nagy) Lajos		1		1
Luxemburgi Zsigmond		2	2	4
V. (Utószülött) László		1		1
Cillei Ulrik		2		2
Hunyadi László	1			1
Hunyadi László és Mátyás		3	1	4
Hunyadi Mátyás		3	3	6
Ludovico Gritti		2		2
Nádasdy Tamás			3	3
Báthory Zsigmond			3	3
Esterházy Miklós		1		1
I. József			1	1
Magyarország és a török			2	2
<i>Összesen</i>	<i>4</i>	<i>35</i>	<i>28</i>	<i>67</i>

2. A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ NÉMET JEZSUITA DRÁMÁK FORRÁSJEGYZÉKE

A jegyzék először a magyar tárgyú, majd a magyar vonatkozású programokat és szövegeket, végül a csak szakirodalomból ismert cím- és előadásadatokat tartalmazza, mindhárom esetben időrendben. A lehetőség szerint teljes, néhány esettől eltekintve példány alapján készült címleírást a lelőhely és a jelzet, majd a szakirodalmi utalások követik. A programoknál mindig a címleírás alapjául szolgáló példány jelzetét tüntettük fel; Valentin esetenként további példányok jelzetét is közli. A Valentin által feltüntetett korábbi szakirodalmi adatokat sem ismételjük meg.

MAGYAR TÁRGYÚ DRÁMAPROGRAMOK ÉS DRÁMASZÖVEGEK

1575. Fulda

Comoedia Elisabeth filia Regis Hungariae et Landgravij Thüringiae coniunx. Facta Fuldae 1575. [Kézirat].

Fulda C.18, ff. 275–304.

Fidel Rädle, Eine Comoedia Elisabeth (1575) im Jesuitenkolleg zu Fulda = Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche Marburg 1983, hg. von Udo Arnold u. Heinz Liebing, Marburg 1983, 78–145; Valentin 117

1626. június 21., 22. Wien

Der Heilige Stephanus Erster Apostolischer König in Ungern Welcher Ferdinandi II. Regierendes Römischen Kayzers Eltisten

Sohn Ferdinando III. Nächst gekrönten König in Ungern Zu schuldiger Ehr sonderbahren Wolgefallen underthengisten Gehorsamb Freudenreichen Triumph in ein Comedi verfasst. Und Von Dem Kayserlichen Academischen Collegio der Societet IESU alhie zu Wienn Menniglich zu guetem den 21. und 22. dis lauffenden Monaths Junij fürgestellt worden. Im Jahr nach der Jungkfräwlichen Geburth M. DC. XXVI.

Gedruckt zu Wienn in Oesterreich (1626) bey Mattheo Formica im Cöllner Hoff.

München BSB 4° Bavar. 2197, V, 13.

Lázár 733; Valentin 978

1626. június 21., 22. Wien

Sanctus Stephanus Hungariae primus rex apostolicus [...].

H. n. (1626) ny. n.

Augsburg 4° Bild, I, 61

Valentin 978

1626. október 15. Dillingen

Emericus Oder Summarischer Inhalt der Comedi von dem H. Emerico, deß H. Stephani Königs in Ungern Sohn: gehalten Auff der Uniuersitet zu Dilingen den 15. Octob. 1626.

Dillingen (1626) In der Academischen Truckerey bey Jacob Sermodi.

München BSB Res.Po.germ. 1205, 5.

„Emericus”. Egy dilingeni iskoladráma 1626-ból: A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére, Budapest, 1930, Fővárosi Könyvtár; Valentin 959

1627. október 7. Konstanz

S. Emericus. Das ist: Seeliges Leben und ableiben deß H. Jünglings Emerici / H. Stephani Hungarischen Königs Sohn / dessen Geschichte in drey Part Comediweiß abgetheilt. Und Ihr Hochfürstlichen Durchleucht Leopoldo Ertzherzogen zu Oesterreich / et. et. Wie auch dero Durchleuchtigsten Gemahlin CLAUDIA Geborne Großhertzogin zu Florentz et. Bey wehrenden Landtag zu under-

thänigsten Ehren gehalten worden. Von dem Gymnasio der Societät IESU zu Costantz [!] den 7. Octobris Anno 1627.

Costantz [!] am Bodensee M. DC. XXVII Leonhart Strauben.

Augsburg 4°. Bild, I, 65.

Valentin 983

1627. november 16., 17., 18. Köln

[Petrus Hauzeur]:

S. Stephanus Hungariae Rex. [Kézirat].

Köln Stadtarchiv 1055, ff. 45–71.

Joseph Kuckhoff, Das Spiel vom heiligen Stephan. Ein Schul-drama aus dem Jahre 1627. Eingeleitet und ins Deutsche übertra-gen von – –, Ungarische Jahrbücher 20 (1940) 267–330; Valentin 982

1627. november 16., 17., 18. Köln

[Petrus Hauzeur]:

Comoedia, Von dem Heiligen Stephan Ersten Ungarischen Königs. So zu lob unnd Ehren der hochgelobten Himmelkönigin unnd Mutter Gottes Mariae als künfftiger des neuerbauwten Gotteschauß Soc. IESU, gedachten aber H. Stephans bey lebzeiten gewesenener besonderer Patronin Sol mit gewöntlichem auffzuch in selbiger neuer kirchen gehalten werden Von einer lieben jugent Gymnasij trium Coronarum. Allen zu einem exempel und trewer nachrichtung. Im Jahr nach Christi geburt 1627. am 16. 17. und 18. tag Wintermonats. – Prodromus Marianus. Id est, D. Stephanus, Ex Principe Hungarorum Rex primus. Qui OB IN SIGNEM DEI-PARAE VIRGINIS cultum, ut eidem, in recens à Societate JESU Coloniae, honori, et nomini MARIAE ASSUMPTAE ex aedificata Basilica, metandi velut hospitij gratia praeluderet, Delectus est, ac ductus in orchestram, A Nobili et ingenua iuuentute Gymnasij noui trium Coronarum Societatis IESU. Anno M.DC.XXVII.

[Köln] (1627) ny. n.

Köln Stadtarchiv 1057, no. 1.

Valentin 982

1664. szeptember 1., 3. Augsburg

Hungaria Ludovico I. Rege pugnante augustissima coeli regina propugnante victrix Olim contra Turcas in acie spectata, nunc In theatro à Studiosa Iuventute Gymnasii Societ. IESU Augustae exhibita. Deß Christlichen König-Reichs Ungarn Von LUDOVICO dem Ersten Durch Hilff der Großmächtigsten Himmels Königin vor 300. Jahren wider die Türcken in dem Feld erhaltner SIG [!] Von der Studiereten Jugend deß Gymnasii der Societet IESU zu Augspurg Durch ein Schauspill vorgestellet. Den 1. und 3. Tag Herbstmonat Anno 1664.

Augspurg (1664) Simon Vttschneider.

München BSB H. Lit. P. 4° 278, I, 6.

Lázár 733; Valentin 2037

1664. szeptember. Hall

[Joannes Baptista Frey]:

Hungaria ad veram religionem conversa: Hoc est, S. Stephanus primus catholicus Hungarorum rex. Exhibitus à Studiosa Archiducalis Gymnasij Halensis Juventute, Anno 1664. Bekehrtes Ungerland: Das ist: Stephanus der Erste Catholische Ungerische König. In einem lustig- und trawrigen Schawspil vorgestellt von der Studierenden Jugend deß Ertzfürstlichen Gymnasij der Societet JESU zu Hall im Yhnthal / Anno 1664. Monat September: Cum Facultate Superiorum.

Getruckt zu Ynsprugg (1664) bey Michael Wagner.

München BSB Res/4 P. o. lat. 747, 4.

1687. szeptember 1., 3. Augsburg

[Georgius Ungmud]:

Mathias Corvinus, seu Virtus Coronata, tragoedo-comoedia. Das ist: Welt-kündige Corvinische Dapferkeit / Von dem Rachen deß Tods zu dem Ungarischen Thron erhoben / In einem Traur-Freuden-Spihl vorgestellet Von der Catholisch-studirenden Jugend / in dem Gymnasio der Societet JESU zu Augspurg / Bey S. Salvator / Den 1. und 3. Herbstmonath ANNO M. DC. LXXXVII.

Augspurg (1687) gedruckt bey Simon Utzschneider.

Augsburg 4° Augsb. Gym. I, 80

Lázár 733–734; Valentin 2835

1687. szeptember 2., 4. Landsberg

Ludovicus Grittus Ambitosum LUNAE TURCICAE Mancipium à sole divinae iustitiae Merito Supplicio castigatus. Das ist Wohl-verdienter Sohn / Welchen Ludovicus Grittus Wegen seiner dem Türcken gelaisteten Diensten Von der Göttlichen Gerechtigkeit empfangen. Vorge stellt von der Studierenden Jugend deß Churfürstlichen Gymnasij der Soc. JESU Zu Landsperg. Den 2. und 4. Tag Herbstmonats. ANNO M. DC. LXXXVII.

Augsburg (1687) gedruckt durch Sebastian Hauser.

München BSB 4° Bavar. 2193, IV, 41

Lázár 734; Szarota III/1, 779–785; Valentin 2855

1689. szeptember 19. Hildesheim

Cupressus laureata sive Providentia Divina tragico-comica in Hunniade ejusque gemina sobole alternata ludis autumnalibus repraesentata. A Perillustri, Praenobili, nobili, Lectiſſimaque Gymnasij Societatis JESu Hildesiensis Juventute Anno 1689. 19. Septemb.

H. n. (1689) ny. n.

Bonn II, 551, I, 66

Bahlmann 175–177; Alszeghy 101; Valentin 2934

1693. szeptember 2., 4. Straubing

Ludovicus Grittus Ambitosum LUNAE TURCICAE Mancipium a sole divinae iustitiae Merito Supplicio castigatus. [...].

H. n. [1693] ny. n.

Augsburg 4° Bild, V, 28

Valentin 3131

1697. március 15. München

Michael Mischon:

Actio in Ladis. Corvinum Decantatissimi Herois. Huniadis Filium Exercitio Scholastico Rhetoribus Monacensis sub Profes. R. P. Mich. Mischon Anno M. D. C. X. C. VII 1697. XV Martij. 15 Martij. [Kézirat].

München BSB Cod. Lat. Mon. 912, ff. 13–24.

Valentin 3315 (vö. Valentin 3312)

1699. szeptember 2., 4. Regensburg

[Josephus Halbmayer]:

Sponsus in Tumulo à Studiosa Juventute Gymnasii Soc. JESU Ratisbonae Ludis Autumnalibus in Scenam datus. Hochzeitlicher Todt-Fall Ladislai Fünfften Königs in Hungaren etc. etc. Von der studirenden Jugendt in dem Gymansio Soc. JESU, bey S. Paul in Regenspurg den 2. und 4. Herbstmonat Anno 1699. Durch ein Traur-Spil vorgestellt.

Regenspurg (1699) Gedruckt bey Joh. Egidi Raith.

München BSB 4° Bavar. 2193, V, 87.

Valentin 3402

1702. szeptember 4., 6. München

[Franciscus Seidner]:

Matthias è captivo rex. Matthias Ein Sohn Hunniadis wird von dem Todt gerettet / unnd König über Ungarn bestellt. Auff der Schaubüne vorgestellet Von Der Jugendt deß Churfürstl. Gymnasij der Soc. JESU in München. Den 4. und 6. Septembris / Anno 1702.

[München] (1702) Getruckt bey Johann Lucas Straub.

München BSB 4° Bavar. 2195, II, 1

Lázár 733; Szarota III/2, 1887–1897; Valentin 3533

1706. szeptember 3., 6. Dillingen

Religio Catholica primi apostolici ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum. Seu Stephanus suorum insidiis mirabiliter subductus In Scenam datus ab episcopali academico gymnasio Soc. Jesu, Dilingae. Das ist: Christ-Catholischer Glaub Des Heiligen Stephani, Ersten Apostolischen Königs in Ungarn / unüberwindlicher Schirm-Schild. Oder: Stephanus Durch Himmlisch- und höchst-wunderliche Weiß der Untreu/ und mörderischen Nachstellungen seiner Unterthanen entzogen / Vorgestellt Von dem Bischöffl. Academischen Gymnasio zu Dillingen. Den 3. und 6. Septembris im Jahr Christi 1706. Cum Facultate Superiorum.

Dillingen 1706 bey Maria Magdalena Melsonin Wittib.

Augsburg 4° Bild, VI, 54.

Valentin 3660

1706. szeptember 3., 6. Regensburg

Ulricus Comes de Cilli. Das ist / Graff Ulrich Schlimmer Politicus mit barer Müntz bezahlet. Vorge stellt Von Der Studirenden Jugendt des Gymnasij der Soc. JESU bey S. Paul in Regensburg Den 3. und 6. Tag Herbstmonaths 1706. Cum Permissu Superiorum.

Regensburg (1706) Bey Joh. Egidi Raith.

Eichstätt H 17, 83

Szarota III/1, 795–800; Valentin 3681

1707. szeptember 5., 6. Burghausen

[Ferdinandus Silberman]:

Emericus Hungariae Princeps è Sponso Regio Deiparae Liber-tus. Das ist Emerici Königlichen Printzens in Hungarn wahre Freyheit in Entlassung Königlicher / und Erwöhlung himmlischer Braut. Vorge stellt von der studierenden Jugend deß Gymnasij der Societet JESU zu Burghausen / Den 5. und 6. Herbstmonat Anno 1707.

Landshuet (1707) gedruckt bey Simon Golowitz.

München BSB 4° Bavar. 2193, VI, 47.

Lázár 735; Szarota I/1, 801–808; Valentin 3692

1710. szeptember 3., 5. Eichstätt

Vindex livor sui ultor Das ist Graff Ulrich Von Cilli Mit barer-Müntz bezahlet / auf Den Schau-Platz des Hochfl: Academischen Gymnasij Societatis JESU in Aychstätt Vorge stellt Den 3. und 5. Herbst-Monats. 1710.

Aychstätt (1710) Getruckt bey Francisco Strauß.

Augsburg 4° Bild VII, 1

Alszeghy 100, 113; Valentin 3808

1712. szeptember 2., 5. Feldkirch

Tragico-Comedi Belli, Pacisque Artes Olim a Stephano Hungariae Rege perhibitae, Modo in theatro a studiosa juventute Veldkirchensi exhibitae. Kunst zu kriegen / und Frid zu machen. Vor disem Von Stephano König in Ungarn angewisen / Nunmehr Von

der Studierenden Jugendt zu Veldkirch in einem Schau-Spil vorge-
weisen Den 2. und 5. Septembris ANNO 1712.

Veldkirch (1712) bey Johann Baptista Hummel.

München BSB 4° Bavar. 2193, VII, 14.

Szarota I/1, 793–800; Valentin 3888

1715. szeptember 3., 5. Amberg

[Maximilianus Thor]:

*Stephanus rex Marianus Spectatus e Theatro ludis autumnalibus. In electorali gymnasio Societatis JESU Ambergae 3. et 5. Sept. Stephanus Der Marianische König Auff öffentlicher Schau-
bine [!] vorgestellt In dem Churfürstlichen Gymnasio der Gesellschaft JESU. Zu Amberg den 3. und 5. September. Anno 1715.*

[Amberg] (1715) Gedruckt bey Christian Oeser.

München BSB 4° Bavar. 2193, VII # Cah. 31.

Valentin 3991

1719. szeptember 4., 6. Landshut

Anastasis gloriosa pressae innocentiae seu Mathias Corvinus Ex Captivo Rex Hungariae. Glorreich erhöchte Unschuld In Mathia Corvino / Aus einem falsch-bezüchtigten Gefangenen / nachmahls erwählten König in Ungarn. In einem Schau-Spill vorgestellt Von dem Churfürstl. Gymnasio der Societät JESU in Landshuet den 4. und 6. Septemb. 1719.

[Landshut] (1719) Andreas Michel.

München UB 4 P lat. rec. 1247#47

Valentin 4181

1728. szeptember 3., 6. Ingolstadt

[Christoph Steinhausen]:

Innocentia pressa, non oppressa In Ladislao, et Mathia Corvinis spectata. Die gedruckt / doch nit unterdruckte Unschuld Vorgestellet Von dem Churfürstlich-Academischen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Ingolstadt. Den 3. und 6. Herbstmonats 1728.

Ingolstadt (1728) gedruckt bey Maria Sophia Graffin Wittib.

München UB 4° P lat. rec. 553

Valentin 4639

1732. szeptember 3., 5. Dillingen

Corvini. Tragedia Das ist: Ein Traur-Spiel. In den zween Printzen deß grossen HUNNIADIS LADISLAO nemblich / und MATHIA vorgestellt Von dem Hochfürstl. Bischöfl. Academischen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Dillingen. Den 3. und 5. Septemb. Anno Christi 1732.

Dillingen 1732 Getruckt bey Johann Ferdinand Schwertlen.

Dillingen XVII, 64, II, 39

Valentin 4853

[1740?] (verni jejunii tempore)

Franciscus Neumayr:

Meditatio II. Verae devotionis signa [, sive S. Stephanus Hungariae Rex].

= Uő, *Theatrum asceticum [...]*, Ingolstadt–Augsburg 1758
Sumptibus J. Fr. X. Crätz, et Th. Summer, 211–242.

BEK Hb 4r 1061

1745. május 9. Konstanz

Maria in Dominam et patronam Hungariae eelcta a Congregatione Majori Constantiensi Latina, Cum Reverendissimus ac Celsissimus S.R.I. Princeps Dominus Dominus Casimir. Anton. Episcopus Constant. Dominus Augiae Maj. Et Oening. Etc. Etc. Marianam ejus Praefecturam admittere clementissimè dignaretur, ac promulgaretur; In Scenam data 9. Maij Anno 1745. IHS.

[Konstanz] (1745) Typis Joannis Ignatii Neyer.

Frauenfeld G. 140, 12.

Valentin 5715

1746. Eichstätt

Maria Königin von Ungarn Becrönt Von Stephano dem I. Dises Nahmens / und Reichs. Vorgestellt Von einer Löblichen Grösseren Versammlung unter dem Gnadenreichen Titul MARIAE Verkündigung Zu Ehren Deß hochwürdig-Frey-Reichs Hoch-Wohlgebohrnen Herrn Herrn JOANNIS BAPTISTAE Frey- und Edlen Herrn von ULM / Herrn uff Ehrbach / und Mittel-Biberach / der hohen Domb-Stiffteren Aychstätt / und Augspurg Domb- und Capitular-

Herrn / und respective Domb-Custodis, Hoch-Fürstl: Aychstätt: und Hoch-Fürstl: Augspurg: Geheimden Raths et. et. Ihres Gnädigen / und Würdigsten Herrn Praefecti.

Aychstätt (1746) Gedruckt bey Frantz Jos. Ant. Strauß.

Eichstätt Ord.-Bibl. H 30, 25

Valentin 5799

1746. szeptember 5., 6. Freiburg/Breisgau

Esterhasius Justus Das ist: Liebe Der Gerechtigkeit Auf Öffentlicher Schau-Bühne vorgestellet In dem Gymnasio Academico Soc. JEsu. zu Freyburg in Breysgau Den 5. und 6. Herbstmonath 1746.

[Freiburg/Br.] (1746) Gedruckt, bey Fr. Xav. Schaal, seelig. Wit-tib.

Freiburg/Br. D. 8153e, 6.

Valentin 5812

1751. szeptember 3., 6. Augsburg

Emericus Pannoniae Rex. Das ist Glorreich Siegende Sanfftmuth Auf dem Ungarischen Thron Vorgestellet Von dem Catholischen Gymnasio Der Gesellschaft JESU bey St. Salvator Zu Augspurg / Den 3. und 6. Herbst-Monaths / 1751.

(Augsburg 1751) gedruckt bey Joseph Antoni Labhart.

Augsburg 4° Augsb. Gym. II, 65.

Valentin 6199

1755. szeptember 26. Würzburg

Bela tragoedia acta ludis autumnalibus, quando reverendissimus ac celsissimus S. R. I. Princeps ac Dominus, D. Adamus Fridericus, D. G. Episcopus Wirceb. Franciae Orientalis Dux etc. etc. Dominus ac Maecenas noster clementissimus victoriosus in pulvere literario athletis virtutis et doctrinae praemia principali munificentia largiebatur. Wirceburgi, die 26. Septembris, Anno MDCCCLV.

[Würzburg] (1755) Typis Joannis Jacobi Christophori Kleyer.

Würzburg Rp. XV. 72,1

Valentin 6618

1756. szeptember 3., 6. Innsbruck

Emericus Pannoniae Rex, Das ist: Glorreich Siegende Sanftmuth Auf dem Ungarischen Thron Vorgestellet Von dem Kayserl. Königl. Erz-Herzoglichen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Insbrugg Den 3ten und 6ten Tag Herbst-Monats MDCCLVI. Mit Erlaubnuß der Oberen.

[Innsbruck] Gedruckt allda (1756) bey Michael Anton Wagner.

Innsbruck Ferdinandeum Dip. 473/11.

Valentin 6653

1757. szeptember 5., 6. Dillingen

Triumphus mansuetudinis in Emerico Pannoniae Rege spectatus. Oder Glorreich Siegende Sanftmuth Vorgestellet Von der studierenden Jugend Des Hochfürstl. Bischöfl. Academischen Gymnasii der Gesellschaft JESU Zu Dillingen. Den 5. und 6. Herbst-Monaths. 1757. Mit Genehmigung der Oberen.

Dillingen (1757) gedruckt bey Johann Caspar Bencard Seel. Wittib, und Erben.

Dillingen XVII, 64, III, 42–43.

Valentin 6697

1759. január 13., 14. Freiburg/Breisgau

S. Stephanus primus Hungariae rex parthenio in theatro spectatus, cum praenobilis, excellentissimus et consultissimus dominus Joseph. Franc. Xav. Aloysius Laurentius de Rumelsfelden S. R. I. Eques, J. U. Doctor, Juris Publ. Et Process. Camer. Professor Publicus Ordinarius, Congregationis Majoris Academicae B. V. Mariae Ab Angelo Salutatae Praefectus renunciaretur Friburgi Brisgojæ die 13. et 14. Januarii M. DCC. LIX.

[Freiburg/Br.] (1759) Literis Felnerianae Viduae.

München UB 8 P. lat. rec. 235#10

Valentin 6844

1759. szeptember 5., 6. Mindelheim

Sigismundus Rex Hungariae Tragaedia acta ludis autumnalibus ab electorali gymansio Soc. JESU Mindelhemij. Sigismund

König in Ungarn Ein Trauer-Spiel Vorgeſtellt Von dem Churfürſtl. Schullhauß der Geſellſchaft JESU Zu Mindelheim Den 5. und 6. Herbsmonats des 1759 Jahr.

[Mindelheim] (1759) bey Johann Peter Steiner.

Dillingen XVII, 64–3, 49

Valentin 6870

1766. április. Dillingen

S. Emericus S. Stephani Hungariae Regis Filius exhibitus a Congregatione Maiore Academica B. V. Mariae ab Angelo Salutatae praefecturam gerente Reuer. et Exim. D. IOSEPHO STEPHANO MORGER, SS. Theol. Bacc. et SS. Can. Cand. SS. D. N. CLEMENTIS XIII Alumno Sacerdote. Dilingae Mense Aprili Anno MDCCLXVI.

[Dillingen] (1766) Literis Joannis Leonardi Brönnner.

Dillingen XVII, 64, III, 65.

Valentin 7297

1768. szeptember 5., 6. Eichstätt

Sol ex eclipsi Sigismundus Hungariae Rex Tragoedia. die Sonne aus der Finsterniß Sigmund König in Ungarn ein Trauerspiel vorgeſtellt von dem hochfürſtl. Biſchöfl. akademiſchen Schulhauſe der Geſellſchaft JESU zu Eichſtätt da aus Hochfürſtl. Freygebigkeit des Hochwürdigſten des Heil. Röm. Reichs Fürſten und Herrn Herrn Raymund Anton Biſchofs zu Eichſtätt et. der ſtudi- renden Jugend die Praemia ausgetheilet wurden den 5 und 6 Tage Herbsmonats 1768.

Eichstätt (1768) bey Maria Elisabetha Straussin.

Eichstätt H 17, q1

1771. szeptember 4., 6. Landshut

Andreas, et Bela fratres, tragoedia. Trauervolle Zwietracht zweener in Ungarn herrschenden Brüder vorgeſtellt in einem Trauerspiele von dem churfürſtl. Lyceum, und Gymnasium der Geſellſchaft Jesu zu Landshut den 4. und 6. Herbsmonats 1771.

Landshut (1771) gedruckt bey Maximilian Hagen.

München UB 4P. germ. 209#15

Valentin 7555

1773. szeptember 3., 6. Regensburg

Andreas, und Bela Könige in Ungarn. Trauerspiel in fünf Aufzügen, Aufgeführt von dem Hochfürstlich-Bischöflichen Schulse Hause der Gesellschaft JESU bey St. Paul zu Regensburg. Den 3. und 6. Herbstmonats. 1773.

Stadt am Hof (1773) gedruckt bey Johann Martin Riepel.

München SJ Abt. 0 [AMSI] G8,9².

Valentin 7646

**MAGYAR VONATKOZÁSÚ DRÁMAPROGRAMOK ÉS
DRÁMASZÖVEGEK**

1685. december 25. Eichstätt

Franciscus Lang:

Peregrinatio Bethlehemitica. Declamatio pro Festis Natalitjs in Aula Gymnasij declamata Eystadij Anno 1685 post tertiam Expeditionem bellicam contra Turcas feliciter peractam in Hungaria. [Kézirat].

München BSB cod. lat. Mon. 9242, ff. 60–64.

Alszeghy 100; Valentin 2766

1688. szeptember 3., 6. Augsburg

[Antonius Sepp]:

Potens auxilium olim a S. Juliano comiti de Baqueville contra Baiazethem in liberatione exhibitum. Moderno vero tempore ab Austria Regno Ungariae contra Achmetem in reductione praestitum. Utrumque in THEATRO spectandum à Gymansio Augustano Soc. JESU propositum. Mächtige Hülff / Welche dazumahlen Graf von Baquevill durch den H. Julianus auß der Gefangenschafft Bajazeths entführt / Dermahlen aber Ungarn durch Oesterreich auß Achmets Dienstbarkeit befreyet. Beede auf der Schau-Bühnen Von der Catholisch-studierenden Jugend in dem Gymnasio der Societet JESU zu Augspurg / Bey S. Salvator / vorgestellt Den 3. und 6. Herbst-Monat Anno M. DC. LXXXVIII.

Augspurg (1688) gedruckt bey Simon Utzschneider.

München BSB 4° Bavar. 2193, IV, 44

Szarota I/1, 909–916; Valentin 2875

1692. september 3., 5. Eichstätt

Crucis trophaeum ab Heraclio victore erectum. Glorwüdiges Kreutz Und Sieg-Zeichen / Von Heraclio Nach obgesiegttem Feind aufgerichtet / und vorgestellt von dem Hoch-Fürstlichen Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt. Den 3. und 5. September. ANNO 1692.

Aychstätt (1692) bey Francisco Strauß.

Eichstätt H.21(16)

Alszeghy 100; Valentin 3053

1698. september 3., 5. Neuburg/Donau

[Franciscus Marimont]:

Trebellus Rex Hungariae ac Bulgariae filij apostatae justus ultor. Tragoedia Gerechte Züchtigung / Mit welcher Trebellus König der Ungarn und Bulgaren seinen von dem Christlichen Glauben abtrinnigen Sohn abgestraffet / Vorgestellt Von der Studierenden Jugendt in dem Churfürstl-Gymansio der Societet IESU, zu Neuburg An der Thonau. Den 3. und 5. September / Im Jahr Christi / 1698.

Neuburg (1698) bey Johann Feuchtnr.

München BSB 4° Bavar. 2193, V, 77

Szarota III/2, 1479–1490; Valentin 3358

1699. september 25. Jülich

Boleslaus II., König von Polen [...]. – Boelslaus II. Polonorum Dominus scelerum suorum mancipium, a conscientia propria excarnificatus [...].

(Jülich 1699).

Bahlmann 206–208; Szarota III/2, 1445–1447; Valentin 3387

1717. september 3., 6. Eichstätt

Arma victricia in Hungaria Adversus nominis christiani hostes. Sigreiche Waffen In Ungarn Wider die Christen-Feind Auf öffentlicher Schau-Bühne Vorgestellet Von dem Hoch-Fürstl: Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt Den 3. und 6. Herbst-Monat Anno 1717. Cum Permissu Superiorum.

Aychstätt (1717) bey Francisco Strauß.

Amberg Lat. rec. 369, IV, 29
Alszeghy 100; Valentin 4081

1718. szeptember 2., 6. Eichstätt

Crucis et pacis triumphus Die Durch Krafft deß Heiligen Creutzes Überwundene / Und Zum Frieden gezwungene Christen-Feind Auf öffentlicher Schau-Bühne Vorgestellet Von dem Hoch-Fürstl: Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt. Den 2. und 6. Herbst-Monat Anno 1718. Cum Permissu Superiorum.

Aychstätt (1718) bey Francisco Strauß.

Eichstätt H.15(83)

Alszeghy 101; Valentin 4120

1722. szeptember 2., 4. Eichstätt

Post Sex. Sive providentia Divina. In prophetis suis gloriosa. Das ist / Erwählung deß Heil. Henrici zu dem Römischen Käysertumb. Da auß Hoch-fürstlicher Munificenz Deß Hochwürdigsten deß Heil. Röm: Reichs Fürsten und Herrn / Herrn Joannis Antonii Bischoffen zu Aychstätt / et. et. Der studierenden Jugend die Proemia außgetheilt wurden; Vorgestellet Von dem Hochfl: Academischen Gymnasio der Soc. JESU allda. Den 2. und 4. Herbstmonat Anno 1722.

[Eichstätt] (1722) Gedruckt bey Francisco Strauß.

München BSB 4° Bavar. 2193, VIII, 52

Szarota I/2, 1043–1050; Valentin 4295

1726. szeptember 2., 4. Innsbruck

Religio vindicata, coronata Christliche Religion Von Trebello König in Ungarn und Bulgarien in zweyen seiner Königlichen Printzen Theils verthädiget, theils gecrönet. Vorgestellet von dem Kayserl. Erz-Hertzog. Gymnasio Soc. Jasu zu Ynsprugg den 2. u. 4. Herbstmonaths Anno 1726.

Ynsprugg [1726] Wagner.

München BSB 4° Bavar. 2194, II, 49

Valentin 4518

TOVÁBBI MAGYAR TÁRGYÚ ÉS MAGYAR VONATKOZÁSÚ
CÍM- ÉS ELŐADÁSADATOK A SZAKIRODALOMBÓL

1615. Prága

Die Heilige Elisabeth von Marburg.

Valentin 747

1615. Regensburg

Elisabeth Landgräfin von Thüringen.

Valentin 748

1617. szeptember 4. Koblenz

S. Elisabeth Ungariae regis filia.

Valentin 771

1618. Bamberg

Sanctus Stephanus Ungariae Rex.

Alszeghy 100–101; Valentin 796

1654. Hagenau

S. Stephanus Hungariae Rex.

Valentin 1709

1680. Trier

Emmericus.

Valentin 2618

1683. Emmerich

Ladislaus.

Valentin 2705

1686. Steyr

Austria excludit Jugo Orientis Ungariam.

Valentin 2826

1687. ősz. Konstanz

Mathias Corvinus.

Valentin 2841

1688. Hildesheim

Josephus, Hungariae rex.

Alszeghy 101.

1688. szeptember. Koblenz

Hungaria Leopoldi Caesaris armis a Turcico jugo liberata.

Valentin 2879

1688. Pruntrut

Mathias Corvinus.

Valentin 2907

1689. Luzern

Corvinus, S. Huniadi sanguis ingenuis filiis Ladislao et Matthia diversa sorte effusus et coronatus.

Valentin 2945

1693. München

[Szent István király].

Lázár 734–735.

1698. szeptember 26. Paderborn

Ungaria olim sub Mathia Corvino iam sub Josepho Austriaco fortunata.

Alszeghy 100; Valentin 3360

1705. szeptember. Neuss

Sigismundus Rex Hungariae coronatus.

Valentin 3640

1718. Bamberg

Majestates Austriae et Aegypti, eine Parallele wie die Oberherrlichkeit Aegyptens in dem Vice-könig Josef von seinen Brüdern, so wurde die Oesterreichs von den jüngst durch den Frieden von Passarowitz gewonnenen Provinzen in dem erhabenen römischen Kaiser Carl VI. anerkannt und bewundert.

Alszeghy 101; Valentin 4115

1751. Bamberg

S. Stephanus ex principe et forti duce primus Hungariae rex apostolicus; Josepho, Seren. Archiduci Austriae Stephani I. Rom. Imp. Filio, M. Theresiae Hung. Reginae Principi haereditario choris parallelis dedicatus.

Alszeghy 101; Valentin 6200

1755. Luzern

Thomas de Nadasti. Tragoedia.

Valentin 6591

1762. Brig

Nadastius.

Valentin 7046

1762. szeptember. Ellwangen

Sigismundus Hungariae Rex.

Valentin 7062

1764. szeptember. Neuburg

Sigismundus Bathorius.

Valentin 7225

1765 [?]. Ingolstadt [?]

S. Emericus, Hungariae princeps scenam datus a Congregatione Latina Tertia B. V. Mariae Elisabetham Visitantis.

Ingolstadium 1765.

München BSB Bavar. 4025, IV–183/214. [Az adatok forrása a BSB online katalógusa. Az Altkatalog szerint a program jelzete a kötetben 211i, de a nyomtatvány a kolligátumban jelenleg nem található.]

1765. április. München

[Szent Imre, Magyarország hercege].

Lázár 735.

1766. szeptember 3. Ingolstadt

[Gordes, a hun király].

Lázár 735–736.

1766. szeptember. Konstanz

Sigismundus Bathorius.

Valentin 7294

1766. Sion

Emerici Mansuetudo.

Valentin 7332

1767. szeptember. Feldkirch

Thomas Comes de Nadasti.

Valentin 7348

1768. Bamberg

S. Stephanus primus rex apostolicus.

Valentin 7384

1769. szeptember. Luzern

Sigismundus Bathory.

Eichstätt H 5, 16 [Ilyen tárgyú program a megadott jelzeten jelenleg nem található, s az adat föltehetően tévedésen alapul.]

Valentin 7462

1771. szeptember 5. München

[Ottó császár győzelme a magyarokon].

Lázár 736.

RÖVIDÍTÉSEK

Alszeghy	Alszeghy Zsolt, <i>Magyar tárgyú latin jezsuitadramák</i> , EPhK, 35 (1911) 99–114.
Amberg	Staatliche Provinzialbibliothek, Amberg
Augsburg	Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg
Bahlmann	Paul Bahlmann, <i>Jesuiten-Dramen der niederrheinischen Ordensprovinz</i> , Leipzig, 1896 Otto Harrassowitz.
BEK	Egyetemi Könyvtár, Budapest
BEKK	Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
Bonn	Staatliches Beethoven-Gymnasium, Bonn
Dillingen	Studienbibliothek, Staatliche Bibliothek, Dillingen
Eichstätt	Bischöfliches Ordinariatsarchiv, Eichstätt
EPhK	Egyetemes Philológiai Közlöny
Freiburg/Br.	Universitätsbibliothek, Freiburg im Breisgau
Frauenfeld	Thurgauische Landesbibliothek, Frauenfeld
Fulda	Hessische Landesbibliothek, Fulda
Innsbruck Ferdinandeum	Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck

ItK Köln Stadtarchiv Lázár	Irodalomtörténeti Közlemények Historisches Archiv der Stadt Köln Lázár Béla, <i>Tanulmányok a jezsuita drámák köréből, I. Hazai tárgyú német jezsuita drámák</i> , EPhK, 15 (1891), 731–736.
MKsz München BSB	Magyar Könyvszemle Bayerische Staatsbibliothek, München
München SJ	Archiv der Deutschen Provinz der Jesuiten, München
München UB OSzK	Universitätsbibliothek, München Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
SL Sommervogel	Stiftsbibliothek St. Lambrecht <i>Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie</i> , par Augustin et Aloys de Backer, nouvelle édition par Carlos Sommervogel, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914.
Szarota	Elida Maria Szarota, <i>Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare</i> , I–III, München, 1979–1983.
Valentin	Jean-Marie Valentin, <i>Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)</i> , I–II, Stuttgart, 1983–1984.
Würzburg	Universitätsbibliothek, Würzburg

A FEJEZETEK ELSŐ ÉS IDEGEN NYELVŰ MEGJELENÉSE

Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 15–42; *Cultivateur de son jardin: Hommage à Imre Vörös [...] à l'occasion de son 70e anniversaire*, textes réunis par István Cseppentő, Bp., Université Eötvös Loránd Département d'Études Françaises – Centre Interuniversitaire d'Études Françaises, 2006, 245–267.

A magyarországi neolatin irodalom kutatása a XVIII. században (A neolatin filológia és a nemzeti irodalomtörténet-írás előzményei) = ItK, 110(2006), 233–256; *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary*, ed. by István Bartók, Bp., Universitas, 2005, 37–54.

Mátyás király „firenzei oroszlánjai”: Janus Pannonius négy epigrammájának XVIII. századi kiadástörténetéhez = ItK, 111(2007), 210–218.

Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatás-történetéhez = ItK, 108(2004), 139–154; *Die Ideologie der Formen: Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn*, hg. v. József Jankovics–S. Katalin Németh, Bp., Balassi, 2006 (Studia Humanitatis 14), 161–179.

Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből (Csete István és Gyalogi János) = ItK, 106(2002), 261–294.

Deményi László retorikai segédletei (1734–1754) = Historia litteraria a XVIII. században, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, munkatárs Bretz Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 250–278.

Imitáció és adaptáció a késő humanista emblematikus költészetben: Zsámboky és Whitney = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány, szerk. Jankovits László – Kecskeméti Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 97–124; *Emblematika*, 11(2001), 261–292.

Jacob Balde magyarországi befogadástörténetéhez = ItK, 108(2004), 568–583; *Jacob Balde im kulturellen Kontext seiner Epoche: Zur 400. Wiederkehr seines Geburtstages*, hg. v. Thorsten Burkard, Günter Hess, Wilhelm Kühlmann und Julius Oswald SJ, Regensburg, Schnell & Steiner, 2006, 390–408.

E. S. és a Rózsakoszorú = A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján. Sáropatak, 2004. május 26–29., szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Universitas, 2007, 337–359; *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, 2006, 103–114.

Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a német jezsuita színpadon = ItK, 111(2007), 343–387; Gábor Tüskés–Éva Knapp, *Germania Hungaria litterata: Deutsch-ungarische Literaturverbindungen in der frühen Neuzeit*, Berlin, Weidler, 2008 (*Studium Litterarum* 15), 211–252.

Historia – oratio – exegesis: a XVIII. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez = ItK, 112(2008), 3–36.

Egy XVII. századi máriacelli mirákulumoskönyv magyar fordítása (1753–1766) = Mariazell és Magyarország: Egy zarándokhely emlékezete, szerk. Farbak Péter–Serfőző Szabolcs, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2004, 333–335; *Ungarn in Mariazell – Mariazell in Ungarn: Geschichte und Erinnerung*, hg. v. Péter Farbak–Szabolcs Serfőző, Bp., Historisches Museum der Stadt Budapest, 2004, 333–335.

NÉVMUTATÓ

- Abaris (Avar) 64
 Ács Pál 246
 Accsay Ferenc 108
 Adam, Melchior 68
 Adams, Alison 216, 236
 Adel, Kurt 112
 Adlzreiter von Tettenweis,
     Johann 321
 Adolph, Johann Baptist 108, 111–
     112, 327
 Aesopus 188, 241
 Ágoston, Szent 80, 156, 163–164,
     171, 357, 364
 Ahmed, I., török szultán 422
 Ailianos 221, 232
 Alaghy család 338
 Alaghy Ferenc 338
 Alanus ab Insulis 362
 Alanus de Rupe 277–279
 Albert, III. (Ausztiai), osztrák
     herceg 334
 Albrecht, Dieter 289
 Alciati (Alciato), Andrea 109, 207,
     211, 214, 216–217, 221–222,
     227, 234, 236–237, 241
 Alegambe, Philipp 64
 Alexovics Vazul 122
 Alfonz, V., spanyol király 109
 Álmos fejedelem 373
 Alsted, Johann Heinrich 68, 78
 Alszegehy Zsolt 80, 115, 305, 319,
     327, 340, 414, 416, 422–427,
     429
 Alszegehy Zsoltné Tési Edit 80, 82,
     90
 Alvarez, Emmanuel 132–133, 137,
     139, 188
 Ambrus, Szent (Ambrosius) 139,
     163, 293
 Anakreón 258
 András, III. Béla fia 311, 331, 409,
     421–422
 András, I., magyar király 311,
     314, 331–332, 371, 409
 András, II., magyar király 330,
     373
 Aneau, Barthélemy 207, 216, 221
 Anjou-ház 355, 374
 Anonymus 57, 59
 Antonicek, Theophil 296
 Anz, Thomas 40
 Apafi Mihály, II., erdélyi
     fejedelem 110
 Apostata, Julianus 325
 Appianus 221
 Apponyi Miklós 353
 Apuleius, Lucius 218
 Aranka György 45
 Arias, Francisco 283
 Arisztotelész 105, 139

- Arius 328
 Árpád fejedelem 371
 Árpád-ház 373
 Árvai György (Mihály) 72, 75
 Ascham, Roger 239
 Ascoli, Georges 39
 Aszalos, Michael 180
 Attila, hun király 311, 327, 332, 356, 371, 373, 379
 Augerer, Manfred 287
 Aumann, Franz 295
 Ausonius, Decimus Magnus 221, 271
 Avancini, Nicolaus 80, 112, 245, 272, 320

 Baasner, Rainer 40
 Bach, Endre 213
 Bach, Joseph 264
 Backer, Augustin et Aloys de 430
 Bacon, Francis 28–29, 32–33
 Badics Ferenc 273
 Bagó Márton 169
 Bahlmann, Paul 414, 423
 Bajazet, I., török szultán 334, 422
 Bajkó Mátyás 238
 Baksay Ábrahám 60
 Balanyi György 175–176, 196, 202
 Balassi Bálint 432
 Balázs Mihály 77
 Balbín, Bohuslav 104–105, 139
 Balde, Jacob 8, 114, 244–272, 300, 432
 Balinghem, Antonius 163
 Bálint Sándor 192
 Ballér Piroska 88
 Bán Imre 12, 44, 51, 68, 103, 114, 121–123, 172–173, 238, 344
 Banderier, Gilles 272

 Bánk bán 332
 Baqueville, francia gróf 334, 422
 Baranyi Pál 123, 142
 Barclay, John 79
 Bardy István 372, 376
 Barkóczy Ferenc 81
 Barlaeus, Caspar 264, 271
 Barner, Wilfried 37
 Baronius, Caesar 322
 Baróti Szabó Dávid 79–80
 Bartakovics József 258
 Bartók István 13, 45, 130–132, 152, 174, 431
 Bath, Michael 216, 218, 236
 Báthori-család 118
 Báthori András 378
 Báthori István 313
 Báthory Zsigmond 313, 315, 372, 378, 409, 427–428
 Batsányi János 252, 262–263
 Bauer, Barbara 12, 97–98, 171
 Bauer, Dieter R. 289
 Bayle, Pierre 34–35, 41, 46
 Bäumer, Remigius 274
 Bebek Imre 313
 Becanus, P. Martinus 289
 Bechtlin, Christoph 265
 Becq, Annie 41–42
 Beer Ernő 182
 Beetz, Manfred 34
 Béhar, Pierre 304
 Beke Antal 124, 127
 Békési Emil 355
 Bél Károly András 58, 70
 Bél Mátyás 8, 45, 56–58, 65–66, 76
 Béla (herceg) 311, 371, 419
 Béla, I., magyar király 311, 314, 331, 409, 419, 422
 Béla, II. (Vak), magyar király 312, 372

- Béla, III., magyar király 311, 314,
331–332, 409
- Bellágh Rózsa 67
- Belnay György Alajos 45, 74
- Bembo, Pietro 193, 239
- Bender, Wolfgang 41
- Bene Sándor 306
- Benger, Nicolaus 378–379
- Benkő József 45, 77
- Bényei Péter 333
- Berei Farkas András 361
- Berényi György 102, 251
- Berger, Rudolf 261
- Berghahn, Klaus L. 37
- Bernardt, Georg 320
- Bernát, (Clairvaux-i) Szent
162–163
- Berns, Jörg Jochen 278
- Bessenyei György 46
- Best, Thomas 115
- Bethlen Gábor 248, 378
- Bethlen János 59, 64
- Bethlen Kata 67
- Beyerlinck, Laurentius 322
- Beyssel, Jodocus 280
- Béza, Theodor (de Bèze) 68, 207
- Bias, görög bölcse 230
- Biber, H. I. 283
- Bidermann, Jacob 113, 245, 320
- Binns, J. W. 240
- Birken, Sigmund von 245, 322
- Bíró Ferenc 170, 260
- Bíró Imre 175, 196, 202
- Bíró Vencel 124, 175, 196, 202
- Bisterfeld, Johann Heinrich 78
- Bitskey István 13, 128, 165, 174,
301, 333, 344, 373, 375, 393,
394
- Bitterli, Dieter 268
- Bittner, Franz 341
- Bizer, M. 239
- Blandrata, Giorgio 78
- Blesensis, Petrus 364
- Blondus (Biondo), Flavio 321, 381
- Blosius, Ludovicus 283
- Blum, Rudolf 28
- Blumauer, Alois 259, 261
- Bocatius, Joannes 56, 62, 68
- Bocchi, Achille 109, 207, 211, 218
- Bod Péter 45, 67–70, 78, 92, 351
- Bodin, Jean 31, 111
- Bodmer, Johann Jacob 40, 104
- Boér Sándor 79
- Boileau, Nicolas 41
- Boleszláv, II., lengyel király 312,
331, 423
- Bonciarius, Marcus Antonius 361
- Bonfini, Antonio 8, 54, 58, 64,
321–322, 325, 334, 337, 344,
361–362, 364, 368–369, 371,
374, 376, 381, 384, 387, 389,
393, 432
- Bongarsius, Jacobus 57
- Borbély Szilárd 259
- Borián Elréd 378
- Borja (Borgia), Francesco de 282
- Bornemisza János 372, 376
- Boros Fortunát 124
- Borris, Kenneth 220
- Borsa Gedeon 359
- Borzák István 84
- Bosbach, Franz 296
- Boschius, Jacob 98
- Botsack, Johann 295, 298
- Bouhours, Dominique 59–60, 81,
103
- Bourgoin, Auguste 41
- Bowen, Barbara C. 231
- Bozzay János 251
- Böttiger, Karl August 262–263
- Brandolini, Aurelio Lippo 76
- Brant, Sebastian 211, 279, 280

- Brednich, Rolf Wilhelm 395
 Breitinger, Johann Jacob 40
 Brenner, Martin 58
 Bretz Annamária 44, 84, 431, 432
 Breuer, Dieter 13, 34, 246, 253, 261, 265
 Briet, Philippe 322
 Brodarics István 79
 Brunetière, Ferdinand 41
 Brunner, Andreas 310
 Brückner, Wolfgang 137
 Buck, August 212, 238, 245
 Bues, Almut 294
 Buquoy, Karl Bonaventura 248
 Burger, Heinz Otto 33
 Burius Dániel 59–60
 Burius János, id. 45, 59
 Burius János, ifj. 45, 59
 Burton, Robert 214
 Buschius (von dem Busche), Hermann 280
 Bussièrès, Jean de 104, 255
 Bühler, Fredy 274
 Büttner, Frank 30

 Calderon (de la Barca), Pedro 112
 Caldwell, James (?) 82
 Calepinus, Ambrosius 138–139, 195, 202
 Calixtus, Georg 298
 Camerarius, Joachim 215
 Cantipratanus, Thomas 293
 Cardano, Hieronymo 139
 Carloni, J.-C. 41
 Carton, Henri 41
 Castellano, Alberto 282
 Catilina, Lucius Sergius 82
 Cats, Jacob 213
 Caussin, Nicolaus 104, 171, 195, 201, 203

 Cechetti, Raimondo 76
 Celtis, Conrad 244
 Chelucci, Paulino (Paulinus a S. Josepho) 197, 202–203
 Chéry, M. 282
 Childerich, III., Meroving király 110
 Chosrau (Chosrev, Chosru) Abharvez 315
 Chrysogonus, Laurentius 323
 Chrysologus, Szent 198
 Chrysostomus, Joannes *lásd* János, Aranyászájú Szent
 Chytræus, David 390
 Cibak Imre, váradi püspök 337
 Ciccarelli, Antonio 137
 Cicero, Marcus Tullius 97, 138–139, 154, 156, 162, 164, 172, 175, 183–184, 186, 190–195, 199, 201, 203, 221, 361, 364, 389
 Cillei-család 337
 Cillei Ulrik 312, 314, 316, 319, 335–337, 409, 416
 Claren, L. 246
 Claudianus, Claudius 221, 258
 Claus, Anton 80
 Colvius, Petrus 218
 Condillac, Étienne Bonnot de 41
 Conradi Ignác Norbert 52–55, 68, 84
 Contile, Luca 268
 Coreth, Anna 288–289
 Corneille, Pierre 81
 Cornelius a Lapide 293
 Cornelius Nepos 195, 201
 Corner, David Gregor 286–287, 290–292, 294
 Corrozet, Gilles 208, 229
 Corsini, Eduardo 202
 Cramer, Daniel 214

- Cramer, Johann Friedrich 59–60
 Cromer, Martin 321
 Crucius (da Cruz), Ludovicus 113
 Curio, Coelius Augustinus 221
 Curtius Rufus, Quintus 195, 201, 361
 Curtius, Sebastian 298
 Cyprián, Szent (Cyprianus) 139, 163
 Czaplá, Beate 245
 Czaplá, Ralf Georg 245
 Czibula Katalin 80, 90
 Czvittinger Dávid 8, 34–35, 45, 54, 60, 63–69, 72, 78

 Csáky Imre 188, 191
 Csáky István 101, 108
 Csaplár Benedek 176, 188
 Csapodi Csaba 84–88, 348
 Csapodiné Gárdonyi Klára 348
 Csele Lajos 355
 Csengery János 272
 Csepelényi Ferenc 347
 Cseppentő István 431
 Csete István 8, 46, 121–130, 141–151, 153–161, 165, 169–170, 172, 174–175, 344, 431
 Csetri Lajos 18, 49, 121, 174, 344
 Csokonai Vitéz Mihály 8, 121, 259–262
 Csonka Ferenc 85
 Csörsz Rumen István 44, 84, 344, 431, 432
 Csósz Imre 178–179

 Daly, Peter M. 207–209, 217
 Dampierre, Henri 248
 Dániel Edit, 114
 Danielik József 352
 Dante Alighieri 239
 Darmon, Jean-Charles 42
 Dávidházi Péter 21, 27, 37, 45
 Debreczeni Attila 259
 Décsényi-Schönherr Gyula 86–89
 Deliciasius (?), Johannes 60
 Delon, Michel 42
 Delrio, Martin 111
 Deményi László 8, 174–204, 344, 432
 Demeter Júlia 80
 Démoszthenész 139, 164
 Denis, Michael 262
 Dens, Jean-Pierre 38
 Dessewfy Emil 270
 Dévai Bíró Mátyás 77, 131
 Dezsericzky (Desericzky) Ince József 45, 76, 176, 179
 Dézsi Lajos 208–209
 Diderot, Denis 41
 Dietenshamer, Gabriel 386
 Dillich, Wilhelm 321
 Dinzelbacher, Peter 289
 Dobner Sebestyén Ferdinánd 51–52, 67
 Dobó István 313
 Domenichi, Lodovico 215
 Dominikus von Preussen 276–277, 279
 Domonkos, Szent 277
 Donatus, Aelius 105
 Dorat, Jean 240
 Dousa, Janus 54, 218
 Dózsa György 376
 Dörnyei Sándor 357
 Drexel, Jeremias 100, 171, 245
 Drysdall, Denis L. 211
 Du Bellay, Joachim 221, 240
 Du Bos, Charles 41
 Du Cygne, Martin 104
 Dubravius, Joannes 321
 Dudík, Beda 289–290, 294

- Dudith András 60, 65
 Dudley, Robert 216, 218
 Dugonics András 70, 176
 Dulcken, Antonius 283
 Durand, David 115
 Dürer, Albrecht 278
- E. S. 273–300, 432
 Ebergényi László 360
 Eberhart, Helmut 398
 Eckhardt Sándor 82, 353
 Edler von Birckenstock, Johann Melchior 262
 Edvárd, VI., angol király 110
 Eggerer, Andreas 378
 Egyed Joachim 122
 Egyházas-Radóci Boda József 78
 Ekhard, meissenai őrgróf 329
 Eleonóra, I. (Gonzaga), német-római császárné 286–289, 294, 296
 Ellebodus, Nicasius 71
 Enenkel, Karl A. E. 12, 207
 Engelgrave, Heinrich 100
 Epiktétosz 164
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 79, 221, 241, 364
 Erdei Klára 282
 Erdődy György 52
 Eremiasch, Aemilian Adalbert 397
 Erlach, Fischer von 401
 Erzsébet, Árpádházi Szent 276, 311, 314, 330–331, 409–410, 425
 Erzsébet, I. (Tudor), angol királynő 218
 Erzsébet, Albert király özvegye 372, 376
 Erzsébet, magyar királyné 374–375
- Escarpit, Robert 19
 Essen, Adolf von 276
 Estei Hippolit (Hyppolit d'Este) 110
 Esterházy Miklós 313, 338, 409
 Esterházy Pál 123, 347
 Estermann, Alfred 41
 Esze Tamás 123
 Eszterházy Pál pécsi püspök 354
 Eybl, Franz M. 27
- Fabiny Tibor 209–210
 Fabricius, Albertus 54
 Fabricius, Georg 244
 Fabricius, Vincentius 391
 Fábry Pál 45, 75
 Facciolati (Faciolatus), Jacopo 194–195, 202–203
 Faernus, Gabriel 216
 Faludi Ferenc 272
 Farbaký Péter 398, 432
 Farkas Gábor 99, 101, 250–251
 Farnese, Pietro Luigi 110
 Fassel, Horst 301, 305
 Fazekas Gergely Tamás 128
 Fayolle, Roger 41
 Fehrenbach, R. J. 214
 Fejér Antal 79
 Felföldi Szabolcs 310
 Felker András 45, 72
 Fell, Heidelinde 398
 Fénelon, François 41, 81
 Ferdinánd, I., német-római császár 360, 372, 377, 379
 Ferdinánd, II., német-római császár 287–290, 294, 318, 377, 404, 410
 Ferdinánd (Ferdinand Ernst), III., német-római császár 292, 295–297, 318, 399, 404, 411

- Ferdinánd, IV., német-római császár 292
- Ferenc, Assisi Szent 155
- Ferenc, I. (Lotaringiai), német-római császár 332, 358–359, 367
- Ferenc Ferdinánd főherceg 404
- Ferenczi Zoltán 260
- Ferhát pasa 376
- Ferrari Zsigmond 89
- Ferro de Rotarij, Giovanni 215, 268
- Fiala Jakab 63, 175–177, 179, 181–182
- Ficino, Marsiglio 55
- Fidler, Petr 288
- Fiedeldej-Martyn, Cornelia 22
- Filelfo, Francisco 139
- Filiczki János 51
- Filloux, J.-C. 41
- Filtsch János 73
- Fischer, Christophorus Andreas 397
- Fitter Ádám 347
- Florentinus, Antoninus 57
- Fohrmann, Jürgen 21–25, 29
- Fojtényi Kászon Ferenc 264–270
- Font Márta 55
- Foresti, Antonio 322
- Forgách Balázs 374
- Forgách Ferenc 59, 65
- Forster, Leonard 244
- Fraknoi Vilmos 86–89, 396
- Franzl, Johann 287, 289
- Fráter György (Martinuzzi) 380
- Frei, Urs-Beat 274
- Frey, Joannes Baptista 319, 413, 418
- Fridelius János 71
- Friedrich Endre 102, 114
- Frigyes, III., német-római császár 279
- Frischlin, Nicodemus 112
- Friz, Andreas 80, 314, 320
- Frölich Dávid 60
- Fugger, Johann Jakob 322
- Fuhrmann, Matthias 354, 396
- Fulgosius (Battista Fregoso) 164
- Fulgosius, Raphael 322
- Fumaroli, Marc 12, 272
- Fügedi Erik 396
- Fülöp, II., spanyol király 110, 247
- Fürstenberg, Theodor 110
- Gábor Csilla 128, 142, 151
- Gajtkó István 285
- Galle, Jürgen 253, 256, 264–265
- Garber, Klaus 27
- Gatz, Erwin 316
- Gebelin, François 82
- Gellius, Aulus 221
- Gembloux, Sigebertus de 322
- Geréb László 355
- Gergely, I., Nagy Szent, római pápa 122, 163–164, 198
- Gergely, XIII., római pápa 281
- Gergely, Nazianzi Szent 163
- Gerencsér István 176, 203
- Gerő György 79
- Gesner, Konrad 64
- Gessner, Salomon 31
- Géza herceg 312
- Géza fejedelem 311, 371, 373
- Gills, Marcus Antonius 213
- Giovio, Paolo 208, 211, 215, 323
- Giraldus, Lilius Gregorius 54
- Giskra (Jiskra), Jan 385
- Gizella, magyar királyné 311, 326, 327, 329
- Gmelin, Hermann 239
- Goclenius, Rudolf 68

- Goethe, Johann Wolfgang 214, 265
 Gorce, M.-M. 274
 Gordes (Gordas, Gurdios) 310–311, 428
 Gordon, Donald 236
 Gottsched, Johann Christoph 35, 40, 46, 366, 382, 392
 Göböl Gáspár 114
 Gönczy Monika 333
 Görömbei András 13
 Gracián, Baltasar 97
 Graff, Aemilianus 401, 403
 Gragger Róbert 81, 305
 Granatensis, Ludovicus 162, 164–167
 Green, Henry 208, 209
 Grévin, Jacques 236
 Grigely József 104–105, 141, 255
 Gritti, Lodovico 313, 315, 337–338, 409, 414
 Grundling, Nikolaus Hieronymus 8, 35, 46
 Gruterus, Janus 51
 Grünwald, Michael 400
 Grypa, Dietmar 316
 Guarino da Verona 54
 Guevara, Antonio de 221
 Gugitz, Gustav 397, 399
 Gumbrecht, Hans Ulrich 37
 Gumpfenberg, Wilhelm 323
 Guttwirt, Melchior 257, 300
 Guy, Basil 19

 Gyalogi János 8, 46, 121–157, 159–166, 169–172, 174–175, 180, 192, 344, 431
 Gyalui Torda Zsigmond 65
 Gyenis András 124
 Gyéressy Béla Ágoston 347, 349–352, 356
 Gyöngyösi István 8, 11, 273–274, 285–87, 293, 296, 299, 300, 432
 Gyula, fejedelem 326
 Gyulay Éva 118

 Habsburg-család 249, 260–261, 287, 296, 302, 314, 322, 326, 332–333, 336, 341, 343, 345, 346, 367, 368, 375–376, 399
 Hadrovics László 286
 Hájós Gáspár 176
 Halápy Konstantin 63, 114, 176, 179
 Halbmayer, Josephus 320, 415
 Hammer, Elke 398, 400
 Hammerstein, Notker 35
 Hanapes (Hanapi), Nicolaus 351, 355, 393
 Haner György Jeremiás 45, 64, 72–73, 75, 78
 Hannulik János 70, 271
 Hargittay Emil 53, 108–110
 Harms, Wolfgang 99, 213
 Harrach János 76
 Harsdörffer, Georg Philipp 98
 Hartlieb, Georg 51, 65
 Haskell, Yasmin Annabel 246
 Hauer, Wolfram 345
 Haupt, Heinz-Gerhard 34
 Hauzeur, Peter 319, 412
 Havas László 369, 385
 Hegedűs Béla 44, 84, 344, 431–432
 Heider, Andreas 257
 Heinekamp, Albert 27
 Heinz, A. 276
 Heller, Bernát 326
 Hellmayr Antal 46, 105, 253
 Helvétius, Claude Adrien 41

- Henrik, II., német-római császár 311, 329, 341
 Henrik, IV., német-római császár 372–373
 Hensberg, Vincentius 293
 Heracleios, bizánci császár 315
 Herder, Johann Gottfried 25, 40, 46, 262, 264–266, 271
 Herpay Gábor 77
 Herz, Johann Daniel 358
 Herzog, Urs 256, 267
 Hesus, Eobanus 245
 Héthy Zoltán 69
 Hets, J. Aurelián 108
 Heudecker, Sylvia 40
 Heumann, Christoph August 32, 35
 Hevenesí Gábor 45, 61, 110–111, 169
 Hilbig, Aemilianus 397
 Hofmann, Heinz 272
 Hohendahl, Peter Uwe 22, 24, 31, 36
 Holberg, Ludwig 35
 Holl Béla 29, 49, 67, 69, 285
 Holmes, M. Morgan 220
 Holtzwardt, Mathias 211
 Homann, Holger 211–212, 228, 233
 Homérosz 260
 Homor Ferenc 177
 Honterus János 65
 Horányi Elek 45, 59, 63, 69–70, 75, 78, 80, 177, 179, 182, 184, 197, 352
 Horatius, Quintus Flaccus 79, 139, 164, 223–224, 230, 244, 256–258, 263–264, 267, 271–272
 Horden, John 210
 Horst, Hermann 288, 294
 Horstmann, U. 40
 Horvát István 252
 Horváth Benedek 176
 Horváth Gergely 60
 Horváth Mihály 82
 Hölten, Karl Josef 236
 Hriágyel Márton 79
 Hsia, Adrian 304
 Huber, J. 246
 Hugo, Hermann 100, 268
 Hulsius, Levinus 321
 Hundemer, Markus 118
 Hunyadiak 314, 337, 376, 379–380
 Hunyadi János 232, 247, 265, 268–269, 312–313, 335–337, 372, 376
 Hunyadi László 312–313, 316–317, 319, 335–336, 372, 409, 418, 426
 Hunyadi Mátyás *lásd* Mátyás, I., magyar király
 Hurter, Friedrich 287, 289, 294
 Huszár Károly 169–170
 Hülsemann, Johann 298
 Ignác, Loyolai Szent 288
 Ijsewijn, Jozef 12, 48, 239
 Illésházy József 273
 Illyés István 152
 Imre, magyar király 311, 331–332, 409, 419–420
 Imre, Szent (herceg) 305, 311, 314, 316–318, 320, 326–327, 329–330, 332, 369, 372–373, 409, 411, 416, 420, 425, 427
 Imreh Imre 8, 401–406
 Inchofer, Melchior 321
 Intra, Giovanni Battista 287
 Inzaghi, Eugen 402

- István, I. (Szent), magyar király 98, 122, 153–154, 165, 189–190, 192, 305–306, 309, 311, 313–314, 316, 318–319, 325–330, 332, 336, 369–373, 379, 409, 410–413, 415–418, 420–421, 425–428
- István, III., magyar király 312
- Istvánffy Miklós 60, 65, 321, 361–362, 368–369, 376–377, 381, 384, 387, 389, 393
- Izabella, magyar királyné 372, 377
- Jagellók 284
- Jahrvogel, Hieronymus 402
- Jakab, IV., skót király
- Jallosich János András 115
- Janker, Stephan M. 316
- Jankovich Gellért 354
- Jankovics József 68, 115, 246, 273, 381, 431
- Jankovits László 51, 84, 211, 432
- János, cseh király 110
- János, Aranyszájú Szent 139, 163, 362
- János, Keresztelő Szent 158
- János, Nepomuki Szent 189–190, 192–194
- Jánosi Gyula 345
- Janovszky Antal 272
- Janus Pannonius 8, 51–56, 60, 65, 68, 70–71, 74, 84–88, 92, 94, 266, 367, 431–432
- Jászberényi Pál 131
- Jaumann, Herbert 20, 22, 28, 30, 34, 37–40
- Jausz Béla 238
- Jehasse, Jean 38
- Jelenits István 53, 84, 121
- Jeney László 354
- Jenő, II., római pápa 110
- Jeromos, Szent 19, 164, 354, 357, 364
- Jessenius, Johannes 60
- Johandl, Robert 291
- Johann Georg, (II.), szász választófejedelem 365
- Johann Karl, osztrák főherceg, II. Ferdinánd fia 295
- Jordan, Wilhelm 164
- Josset, Pierre 171
- Jósvai Ferenc 349
- Jouvancy, Joseph de 104, 119
- József, I., magyar király 313, 409, 426–427
- Jöcher, Christian Gottlieb 295, 297
- Juan d'Austria, Don 247
- Juhász László 369, 381
- Julián, Szent 334
- Julius Caesar 81, 195
- Jungius, Joachim 28
- Junius, Hadrianus 214, 216, 221, 236
- Jurisics Miklós 313
- Kácsor Keresztély 63, 175, 178, 180, 187–189
- Káldi György 123, 142, 158, 172
- Káldos János 77
- Kallick, Martin 40
- Kálmán, Könyves, magyar király 372
- Kalmár György 46
- Kálvin János 328
- Kapisztrán (Szent) János 337, 379–380, 396
- Kaprinai István 45–46, 54, 61–62, 75, 103–104, 122, 136, 171–172, 251
- Kardos Tibor 51

- Károli Gáspár 65
 Károly, osztrák főherceg 356
 Károly, II. (Kis), magyar király 372, 374
 Károly, III., magyar király, VI., német-római császár 346, 367, 375, 426
 Károly, Borromei Szent 164
 Károly László, nápolyi király 334
 Károly Róbert, magyar király 313
 Kasztrióta György (Szkander bég) 247
 Katalin, Alexandriai Szent 185, 189–190, 192
 Kathan, Anton 41
 Katona Imre 65
 Katona István 62, 75, 172, 177, 351, 353–355, 373
 Katona Tünde 101, 251
 Kázmér, lengyel király 385
 Kazy Ferenc 321
 Kecskeméti Gábor 13, 17, 45, 49, 51, 84, 103, 168, 174, 211, 432
 Kedd, Jodocus 297–298
 Kehrein, Joseph 291
 Kelcz Imre 89–91
 Kemp, Cornelia 118
 Kempelen Béla 182
 Kempis Tamás 280, 345, 352–353
 Kénosi Tózsér János 45, 77
 Kenyeres Imre 17
 Kerényi Ferenc 306
 Keresztury Dezső 262
 Kessler, Eckhard 81, 388–389
 Kézai Simon 59
 Kiessling, Nicolas K. 214
 Kilián István 80, 105, 257, 314, 347
 Kinizsi Pál 313
 Kinsey, Laura Lynne 399
 Kircher, Athanasius 111
 Kisbán Emil 348–356, 359
 Kisfaludy Z. Lajos 170
 Kiss Katalin 80
 Klaniczay Tibor 122, 211, 218, 239, 245, 377, 381
 Klecker, Elisabeth 13
 Klein, Joan Larsen 210
 Klimó György 55, 102
 Klinkhammer, K. Joseph 276–277
 Klose, Wolfgang 214
 Kmoskó Mihály 310
 Knape, Joachim 388, 390–391
 Knapp Éva 99–101, 114–116, 142, 152, 160, 180, 211, 284, 286, 344–347, 351, 353, 361, 370, 378, 381, 386, 395–397, 399, 400, 432
 Knodt, E. M. 41
 Knyvett, Thomas 214
 Koháry András 182
 Koháry István 51–52, 80, 182
 Kolczawa, Carolus 319–320, 337
 Kollár Ádám Ferenc 52
 Kollenicz András 354–355
 Koller József 55, 85
 Kolozsváry Pál 122
 Koltai András 176–177
 Komáromi István 130
 Komlovcszki Tibor 248
 Konrád, II., német-római császár 326, 328
 Kopcsányi Márton 284
 Koptik Odó 378
 Koricsánszky (Koricsányi) Márk 181
 Kórodi Bedő Dániel 51, 52
 Korzenszky Miklós Richárd 108, 111–112

- Kótay Pál 70
 Kovács, Elisabeth 289
 Kovács Sándor, V. 51, 88, 344, 355
 Kovács Zsuzsa 311
 Kovacsóczy Farkas 68
 Kovácsnai Tóth Sándor 53, 55
 Köllő Károly 67
 Köpeczi Béla 81, 305
 Kőszeghy Péter 284
 Kővári Aladár 70
 Kranz, Gisbert 245–246
 Kubránszky László 179
 Kuckoff, Joseph 305, 412
 Kuechen, Ulla-Brigitta 213
 Kuiper, G. C. 81
 Kulcsár Péter 364, 368, 381
 Kummer László 350, 353, 402
 Kummer, Margarete 291
 Kunigunda, magyar hercegnő 329
 Kunits (Kunics) Ferenc 90
 Kupa 326
 Kuschner, Eva 239
 Kühlmann, Wilhelm 12, 38, 40, 97, 244–246, 256, 345, 432
 Küküllei János 79, 347, 355–356
 Kürner, Johann Jakob 297
 Kvideland, Reimund 395

 L'Abbé, Pierre 100
 La Bruyère, Jean de 41
 La Perrière, Guillaume 216, 236–237
 Labrousse, Elisabeth 35
 Lackner Kristóf 65, 71
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 164
 Lajos, I. (Nagy), magyar király 79, 312, 315–316, 318, 333–334, 336, 347, 355, 374, 379–380, 398–399, 409, 413
 Lajos, II., magyar király 79, 313
 Lajos, XII., francia király 110
 Lambeck (Lambecius), Peter 28, 33
 Lambert, Franz 281
 Lamormaini, P. Wilhelm 289–290
 Landovics István 122
 Lang, Franciscus 98, 171, 422
 Lang Mátyás 298
 Langewiesche, Dieter 34
 Lashofer, Clemens Anton 290
 László, I. (Szent), magyar király 153–154, 312, 331, 371, 373, 379, 417, 425
 László, IV. (Kun), magyar király 312
 László, V., magyar király 312, 320, 335–337, 372, 409, 415
 László (nevű nemes) 326
 László Pál 78
 Latzkovits Miklós 101, 251
 Lázár Béla 305, 411, 413–416, 426–428, 430
 Lázár János 81–82
 Lämmert, Eberhard 23
 Le Jay, Gabriel Franciscus 46, 100, 171–172
 Lebelius, Johannes 56
 Lechner, Gregor M. 292, 400
 Léday Leonárd (Leonardus a S. Joanne Nepomuceno) 187–188
 Leedham-Green, E. S. 214
 Lefèvre, Eckard 272
 Léh István 176
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 27, 33, 264
 Lempicki, Sigmund von 22
 Leó, Nagy Szent 163
 Leopold Wilhelm, főherceg, II. Ferdinánd fia 295–297

- Lessing, Gotthold Ephraim 35, 40, 46
 Lethenyei János 79
 Lindemayr, Maurus 327
 Lipót, I., német-római császár 292, 296–297, 315–316, 318, 365, 399, 426
 Lipsius, Justus 78, 139, 218, 352–353
 Livius, Titus 139, 164, 195, 201, 361, 381
 Loarte, Gaspar 282
 Lorkin, Thomas 214
 Losonczy István 372, 377
 Lotichius, Johannes Petrus 65, 68
 Lotichius Secundus, Petrus 245
 Ludolf von Sachsen 275
 Ludovicus Rudolphus, braunschweig-lüneburgi herceg 365
 Lukács László 90, 123–124, 126, 129, 133, 134, 143–145, 172, 404
 Lukácsy Sándor 122, 129, 152–154, 158, 284
 Lukas, Veronika 259
 Lusinszky László 191
 Luther, Martin 328
 Lünig, Johann Christian 363–366, 381
 Lymburg, Carolus de 191

 Maaler, Josua 391
 Mainusch, Herbert 40, 239
 Majthényi János 191
 Makó Pál 71, 81
 Mátyás Ildikó 53
 Manning, John 99, 215–219, 221, 236
 Mansuetudo, Emericus 428
 Manuzio (Manutius), Aldo 193
 Marcello, Antonio 53
 Margit, Bajor, német-római hercegnő 276
 Margit, Árpádházi Szent 396
 Margócsy István 29, 48–49, 71, 104
 Mária, magyar királynő 372, 374–375, 418
 Mária Anna, bajor hercegnő 289
 Mária Anna, III. Ferdinánd császár lánya 292
 Mária Terézia, német-római császárnő 332, 346, 356, 367, 375, 394, 427
 Marimont, Franciscus 423
 Markus, Friedrich 30
 Marlowe, Christopher 210
 Marmontel, Jean-François 82, 104
 Marsch, Edgar 25
 Márton, (Szent), Tours-i püspök 64
 Marzio, Galeotto 57, 71
 Masen, Jacob 8, 46, 80, 97–120, 171, 245, 247, 255–256, 421
 Maseau, Didier 42
 Mathieu-Castellani, Gisèle 38
 Matthyasovszky László 189
 Mátyás, I., magyar király 57–58, 64, 73, 75–76, 84–94, 232, 247, 312–313, 316, 317, 319–320, 333, 335–337, 348, 363, 367, 372, 376, 378, 381, 385, 409, 413, 415, 417–418, 425–426, 431
 Maurer-Constant, Johann H. 263
 Maurus, Hrabanus 198
 Mayer Gyula 53, 84
 Mayo, Robert S. 41
 McKitterick, D. J. 214
 McLaughlin, M. L. 239

- Medici, Paolo 79
 Meersseman, G. G. 277
 Meier, Christel 32
 Meinel, Christoph 28
 Melanchthon, Philipp 33, 131
 Melissus (Schede), Paul 69, 244
 Mencke, Burkhard 35
 Menestrier, Claude François 98, 255
 Mertens, Jozef 295
 Mesco, lengyel herceg 331
 Michelitsch, Melchior 398
 Mignault, Claude 214, 221, 236
 Migne, J. P. 275
 Mihalovics Ede 152
 Mikó Árpád 399
 Miksa, I., bajor főherceg 289, 377
 Miksa, II., német-római császár 110
 Milieu (Mylaeus), Christoph 31
 Milton, John 79, 114–115
 Mischon (Michon), Michael 319–320, 414
 Moesch Lukács (Lucas a S. Edmundus) 46, 102–103, 185
 Mohamed 328, 330, 335, 337
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 81
 Molnár Andrea 62
 Molnár Gergely 132
 Monok István 49, 99, 250
 Montenay, Georgette de 216, 220
 Montesquieu (Charles-Louis de Secondat) 41, 82
 Monteverdi, Claudio 287
 Moravcsik Gyula 310
 Moreau, Pierre 41
 Moreri (Morerus), Louis 322
 Morhof, Daniel Georg 27, 31–33, 35, 46, 98
 Móric, szász fejedelem 110
 Morize, M. André 82
 Móró Mária Anna 102
 Mortier, Roland 42
 Morus Tamás 221
 Mosheim, Johann Lorenz 35
 Mulsow, Martin 31, 34–35
 Murád, I., török szultán 247, 333
 Muralt, Béat Louis de 41
 Muratori, Lodovico Antonio 81
 Muert (Muretus), Marc Antoine 193
 Mühlberger, Kurt 288
 Müller, Gerhard 274
 Müller, Harro 24
 Müller, Jan-Dirk 391
 Müller, Johann von 262–263
 Müller-Hofstede, J. 213
 Nadányi János 60, 64, 321
 Nádasdy Ferenc 60, 80
 Nádasdy Tamás 313, 315, 372, 377, 409, 427, 428
 Nádasdi János 60, 171, 285, 323, 338
 Nagy Iván 182, 347
 Nagy Júlia 306, 336
 Nagy Márta 298
 Nagy Sándor, makedón király 337
 Nagy Vince 349
 Napóleon, I. (Bonaparte), francia császár 263
 Napper, William 214
 Naclerus, Johannes 322
 Naudé, Gabriel 33
 Naugerius (Navaggero), Andreas 79
 Negroni, Barbara de 42
 Nelles, Paul 31, 33
 Nemcsényi Adolf (Adolphus a S. Benedicto) 197, 202

- Németh S. Katalin 431
 Némethy Jakab 89
 Némethy Lajos 124, 133
 Neuber, Wolfgang 40
 Neuhausen, Karl August 272
 Neumann, Ludwig Bertrand 79
 Neumayr, Franz 80, 98, 319, 320,
   326–328, 418
 Neumeister, Sebastian 39
 Nicasius, reimsi 371
 Nieremberg, Juan Eusebio 323
 Nigri, Petrus 76
 Nishet, H. B. 42
 Nitzschewitz, Hermann 279
 Nizolius, Marius 195, 202
 Nolde, Sister Mary 241
 Noot, Jan van der 215
 Nyáry János 191
- Oekolampadius, Johann 281
 Oláh Miklós 54, 56, 70
 Ongrádi József 63, 69
 Orbán, VIII., római pápa 135
 Ordódy István 348
 Orosius, Livius Vitalis 357, 361
 Orosius, Paulus 357, 364
 Orosz, Andreas 360
 Orosz Beáta 259
 Orosz Ferenc 79, 92, 344–394,
   402
 Orosz, Gabriel 360
 Orosz József 356
 Orosz Pál 356, 360–361, 364
 Orsini, Matteo 110
 Orsolya, Szent 287, 371
 Ortelius, Hieronymus 321
 Otrokocsi Fóris Ferenc 380–381
 Ottó, I., német-római császár 311,
   428
 Oudendijk Pieterse, F. H. A. van
   den 278
- Ovidius, Publius Naso 112, 139,
   164, 235, 257–258, 272, 361,
   374
- Ötvös Péter 301
 Özséb, Emyssai Szent 198
- Padányi Bíró Márton 346
 Pál József 210
 Pál, Remete Szent 164, 348, 350,
   353–354, 396
 Paleario (Palearius), Antonio 193
 Pálffy Miklós 360, 367
 Palmer, Thomas 215
 Pannonius, Gregorius Coelius
   362
 Pannonius, Michael 71
 Pap János 181, 202
 Pápai Páriz Ferenc 45–46, 69, 72
 Pápay Sámuel 45
 Pappenheim, Gottfried Heinrich
   zu 248
 Paradin, Claude 208, 216, 223
 Pareus, David 64
 Pareus (Paraeus), Johann Philipp
   51, 72
 Passeratius (Passericus),
   Johannes 195, 202
 Pásztor Lajos 284
 Paterculus, Caius Velleius 195,
   201
 Patrizi, Francesco 388
 Paulinus a S. Josepho 194
 Pázmány Miklós 251
 Pázmány Péter 60, 123, 129–130,
   141, 152, 154, 165, 172, 266,
   284, 290
 Peacham, Henry 241
 Pécseli Király Imre 65
 Pécsy Domokos 181
 Pécsy-Zichy család 251

- Peil, Dietmar 99
 Penke Olga 13, 82
 Perényi Ferenc 379–380
 Periklész 191
 Perne, Andrew 214
 Perpinyá, Pedro Joao 171
 Persius, Caius 139
 Péter László 177, 351
 Péterffy Károly 321
 Pető János 377
 Petrarca, Francesco 78, 115, 193, 221
 Petrik Géza 90, 133, 352–357, 360, 365
 Pettschacher, Gerardus 398
 Pexenfelder, Michael 98, 139, 323
 Philelpus, Franciscus 138
 Piccolomini, Enea Silvio 57, 221, 321
 Picinelli, Filippo 268
 Pickelius, Urban 8, 398, 403–405
 Pierin, Benedikt 404
 Pigman, G. W. 239
 Pinelli, Luca 283
 Pintér Márta Zsuzsanna 80, 100, 105, 107, 302, 305–308, 310, 312, 326–327, 332, 338, 340, 347–348, 386
 Piscator, Ludwig Philipp 78
 Piso, Jacobus 76
 Pius, V., római pápa 281
 Plaisance, Michel 38
 Plank, Benedikt 404
 Plantin, Christoph 213, 217, 236
 Platón 139, 164, 193
 Platzer, Peter 290
 Plautus, Titus Maccius 221, 327
 Plett, Heinrich F. 238
 Plinius 139, 221, 361
 Plutarkhosz 78, 164, 221
 Podhradszky József 191
 Polenton, Sicco 19
 Poliziano, Angelo 221
 Pongrácz Eszter 353
 Pongrácz József 191
 Pontanus (Spanmüller), Jacobus 103, 119, 171
 Porteman, Karel 12, 213
 Possevino, Antonio 32
 Pozsár Annamária 99, 250
 Pölnitz, Götz Frh. v. 295
 Pray György 58, 71, 75
 Prigent, Michel 42
 Priuli, Giovanni 287
 Proclus 364
 Propertius, Sextus 221
 Prosper, Szent 199
 Prótagorasz 193
 Puttenham, George 239
 Queneau, Raymond 19
 Quéatif-Échard, J. 282
 Quintilianus, Marcus Fabius 38, 139, 154, 164, 183, 201
 Rädle, Fidel 327, 340
 Rájnis József 79, 114, 258, 259
 Rákócziak 313
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 81, 102, 123, 257, 261
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 338
 Ramus, Petrus (Pierre de La Ramée) 211, 390
 Ransano, Pietro 57, 64, 321
 Rapin, René 80
 Rawson, Claude 42
 Redlich, Carl 265
 Regiomontanus, Johannes 76
 Reimmann, Jakob Friedrich 34, 63
 Reineccius, Reinerus 28

- Reiter, Ernst 316
 Repgen, Konrad 296
 Reusner, Nicolaus 207, 214, 221,
 321, 382
 Reuter, Quirinus 64
 Révai Miklós 45–46, 114, 176,
 321
 Révay Péter 60
 Ribadeneira, Pedro de 323
 Ribini János 46
 Ricci, Bartolomeo 239
 Ricci, Pietro 19
 Ricci, Timoteo 283
 Richards, Bernard 210
 Richeôme, Louis 323, 334
 Rievaulx, Aelred de 275
 Ritoókné Szalay Ágnes 84
 Ritterhausen, Conrad 68
 Roberts, J. F. 41
 Robortello, Francesco 388
 Roger, Jérôme 41
 Rohou, Jean 41
 Rollin, Charles 41
 Rosa, Franciscus 362
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith
 261
 Rosty Kálmán 266–270
 Rotarides Mihály 45, 66–67, 75
 Rousseau, Jean-Jacques 82
 Rudolf, II., német-római császár
 110
 Ruppert, Hans 215
 Rusche, H. G. 210
 Russel, D. A. 239

 Saavedra Fajardo, Diego de 109,
 139
 Sabellicus, Marcus Antonius
 (Coccius) 322
 Sabinus, Georgius 54, 221, 245

 Sacchi de Platina, Bartholomeus
 137
 Sadeler, Aegidius 268
 Sadoletto, Jacopo 192
 Saint-Évremond, Charles de 41
 Saint Girons, Baldine 42
 Sajghó Benedek 349
 Sajnovics János 46
 Salamon, magyar király 312–314,
 331, 371–373
 Salicetus, Nicolaus 293
 Sallay (Salley), Stephanus de
 275–276
 Sallustius, Gaius Crispus 195,
 201, 364
 Sambucus, Ioannes *lásd*
 Zsámboky János
 Sandius, Christophorus 76
 Sándor István 45
 Sannazaro, Iacopo 79–80
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz
 114, 249, 256–258, 264, 266,
 271, 300
 Sárközy Péter 53, 202
 Sármelléki (Nagy) Benedek 65
 Sauder, Gerhard 35
 Saunders, Alison 237
 Saunders, Steven 287
 Sautel, Pierre Juste 255
 Scalichius, Paulus 65
 Scaliger, Julius Caesar 33, 105,
 139, 239
 Schäfer, Eckart 244, 246, 256–
 257, 272
 Schäseus, Christian 68
 Schede, Paul *lásd* Melissus
 (Schede), Paul
 Scheffczyk, Leo 274
 Schelzinger, Innocentius 398
 Schenk von Castell, Marquard
 316

- Scherhagl, Maximilian 116
 Schertzer, Johann Adam 298
 Schibel, W. 246
 Schier Xystus 45, 75–76
 Schiller, Elias 294–298
 Schiller, Julius 295
 Schindler, Otto G. 287
 Schindling, Anton 289, 316, 345
 Schlegel testvérek 25
 Schlegel, August Wilhelm von 265
 Schmeizel, Martin 45, 58, 61, 67
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 30
 Schneider, H. 275
 Schneider, Ingo 395
 Schoeck, R. J. 327
 Scholl, Andreas 397
 Scholz, Bernhard F. 238
 Schönert, Jörg 26
 Schreiber, Georg 306
 Schreiber, Renate 295, 297
 Schreiber, W. L. 278
 Schreiner, Klaus 13
 Schulten, Walter 274
 Schupanzigh, Andreas Fridericus 81
 Schuster, P. Franz 294
 Schütz, Jakob H. 274
 Schwandtner, Johann Georg von 57–58, 368
 Sciassia, Domenico 404
 Scottus, Andreas 165
 Sebacher János 114
 See, Klaus von 33
 Seidel, Robert 49, 245–246
 Seidler, Wolfram 41
 Seidner, Franciscus 320, 415
 Seifert, Anno 27
 Seifert, Herbert 287
 Seifert, Siegfried 27, 33
 Seivert, Johann 45, 56, 77–78
 Selberg, Torunn 395
 Seneca, Lucius Annaeus 139, 164, 199, 221, 228, 352–353, 364, 374
 Sepp, Antonius 422
 Serfőző Szabolcs 398, 432
 Serpilius Sámuel Vilmos 67
 Shakespeare, William 208–210
 Sheperd, G. 239
 Sibenius, Martin 271
 Sidney, Philip 218, 221, 239
 Silbermann, Ferdinand 320, 416
 Silcox, Mary V. 209, 236
 Simeoni, Gabriele 208
 Simler, Josias 64
 Simonchich (Simonchicz) Ince 45, 73
 Sinay Miklós 77
 Sixtus, V., római pápa 137
 Slavkovsky (Szlavkoszky) Benedek 179
 Smith, G. G. 239
 Soarez, Cypriano (Soarius) 46, 103, 119, 139, 162, 164–165, 167, 171, 175, 181, 186, 188, 197, 199–201, 203, 385, 389–390
 Sólomos Szilveszter 401
 Sommer János 51
 Sommervogel, Carlos 123–124, 126, 133, 281–282, 319, 430
 Soterius György 67, 78
 Southwell, Robert 64
 Spangár András 45
 Speed Hill, W. 238
 Spinelli, Antonius 293, 323
 Sprengel, Peter 318
 Sprenger, Jakob 278
 Squarcialupi, Marcello 78
 Staindl, Basil 400
 Stammen, Theo 27

- Staud Géza 257, 305, 311, 314,
 317, 335, 340, 348
 Stegmann, André 239
 Steiner, Peter 274
 Steinhausen, Christoph 319, 417
 Stengel, Georg 111, 323, 334
 Stephan, canterburyi érsek 280
 Sternegger, P. Berthold 398–400
 Sterz, Marian 397
 Stetten, Paul von 358
 Stieler, Kaspar 391
 Stohr, Albert 275
 Stoll Béla 248, 344, 355
 Stöckel Lénárd 60
 Stöger, Joannes Nep. 123–124,
 126, 133
 Stöger, Joseph Wenceslav 398
 Straube, W. 246
 Strelka, Joseph P. 40
 Stroh, Wilfried 12
 Struve, Burkhard Gotthelf 32
 Sturm, Johannes 240
 Suárez, Francisco de 139
 Surius, Laurentius 322–323
 Sylvester János 131, 209
 Symmachus, Quintus Aurelius
 361
 Syrus, Michael 310

 Szabados György 373
 Szabó Flóris 108
 Szabó József, S. 77
 Szajbély Mihály 45, 121
 Szála Erzsébet 298
 Szaniszló, krakkói püspök 331
 Szapolyai János, magyar király
 337, 377
 Szarota, Elida Maria 304, 324,
 329, 334, 338, 340, 414–417,
 422–424, 430
 Szathmári István 131–132

 Szauder József 123
 Szávuly Mária 357
 Szegedi Kis István 60, 65, 77
 Szegedy-Maszák Mihály 301
 Székely György 369, 377, 381
 Székely István 60
 Szelestei N. László 29, 51, 55–56,
 62, 70, 84, 180, 197, 351
 Szenci Molnár Albert 60, 65, 69
 Szent-Iványi Béla 65
 Szentiványi Márton 45, 59, 60,
 321
 Szentiványi Róbert 124, 127
 Szentmártoni Szabó Géza 432
 Szepesi Imre 270–271
 Szerdahelyi (Szerdahely) György
 Alajos 48, 104
 Szép Beáta 259
 Szikszai Fabricius Balázs 69
 Szikszai Helopoeus Bálint 69
 Szilágyi Ferenc 259–261
 Szilágyi Mihály 337, 372
 Szily József 258
 Szinnyi József 123–124, 133,
 142, 169, 177, 182, 347, 350–
 355, 357
 Szlávik Ferencz 80, 115
 Szlopnyay Elek (Alexius a Resur-
 rectione Domini) 184, 199
 Szokolóczy Vencel 179
 Szókratész 193
 Szombathi János 69
 Szőlősy Benedek 285
 Szőnyi György Endre 210
 Szörényi (Szörényi) Sándor 72
 Szörényi László 9, 12–13, 102,
 114–115, 141, 174–176, 185,
 193, 244, 247, 257, 263
 Sztrabón 201
 Sztrakos Adalbert 51, 80
 Szulejmán, II., török szultán 110

- Takács Marianna, H. 257
 Talbot, C. H. 275
 Talaeus, Audomarus (Omer Talon) 390
 Tamás, Aquinói Szent 276
 Tapolcsányi Gergely 176, 179
 Tarnai Andor 10, 12, 17–18, 29, 34, 43, 45, 49, 56, 59, 64, 79, 81, 113–115, 121, 123, 172, 174, 238, 245, 262, 305, 344
 Tarnóczy István 285
 Tatham, John 214
 Taurellus, Nicolaus 65, 211
 Taxonyi János 334
 Téglásy Imre 209, 211, 240
 Telegdi István 372, 376
 Telekessy Imre 379
 Teleki Mihály, ifj. 110
 Teleki Sámuel 53–55
 Télfy János 270
 Temesvári Pelbárt 122, 172, 284
 Tesauro, Emanuele 97, 103–104
 Terentius, Publius Afer 191, 195, 201, 221, 330
 Theodorik, gót király 371
 Thienemann Tivadar 262–263
 Thill, Andrée 245, 272
 Thimár Attila 29
 Thomasius, Christian 34–35, 38, 46
 Thor, Maximilian 320
 Thököly Imre 313
 Thrasonius 330
 Thuküdidész 164
 Thuri György 51, 65
 Thuróczi (Thuróczy) János 57, 60, 321, 355, 374
 Tieck, Ludwig 25
 Tilly, Johann t'Serclaes 248
 Timár Kálmán 266, 268, 305
 Timon 321
 Toldy Ferenc 21, 45
 Tolnai Gábor 81
 Tolnai Balog János 68
 Tolnay Miklós 348
 Tomek Vince 175, 196, 202
 Torbágyi Tiborné 69
 Torma István 126
 Torsellino (Tursellinus), Orazio 322
 Tóth Sándor Attila 104–105, 114
 Török László 84
 Trautwein, Gregorius 81
 Trebellus (Trebellius, Terbelis) 310–311, 324–325, 423–424
 Trencsényi-Waldapfel Imre 114, 258, 273, 285–286, 355
 Trithemius, Johannes 64
 Tubero, Ludovicus 64, 321
 Tung, Mason 216–217, 219, 221, 223–224, 237, 241
 Turóczi László 90, 370
 Turóczi-Trostler József 65, 111, 251, 353
 Turnèbe, Adrien 240
 Tuyman, P. 81
 Tüskés Gábor 44, 67, 68, 84, 99–101, 116, 171, 211, 284, 285, 344–347, 349, 354, 378, 395–397, 399–400, 431–432
 Typotius, Jacobus 109, 268
 Urbach Zsuzsa 399
 Ueding, Gert 388
 Ulászló, Jagelló, magyar király 247, 313
 Ulászló, II. (Jagelló), lengyel király 372, 376
 Ulrich Attila 118
 Uncius (Unzius), Leonhard 69
 Ungmuth (Ungmud), Georg 320, 413
 Uzoni Fosztó István 77

- Vaeck, Marc van 99
 Vakkari, Pertti 29
 Valentin, Jean-Marie 98, 112, 249,
   252, 258, 304–306, 308–310,
   318–320, 327, 340, 410–428,
   430
 Valentinus de Hungaria 396
 Valeriano, Piero 54, 109
 Valiero (Valierus), Agostino 164
 Valerius Maximus 221
 Van Der Lee, Anthony 281
 Vanier, Jacques 80
 Varga András 99, 101, 132, 250,
   251
 Varga Imre 80, 82, 90, 122, 272,
   302, 307–308, 310, 312, 332,
   338, 340, 344, 348, 355, 386
 Varga László 209, 214–215, 227,
   232–233, 242, 271
 Varga Pál, S. 47
 Varga Zoltán 53
 Vargha Dezső 55
 Varjas János 69
 Varjú Zsigmond 107
 Vazul, magyar herceg 326–327
 Veen, Otto van 207
 Vekeman, H. 213
 Velics László 124
 Venator, Sebastian 267, 269
 Verancsics Antal 65
 Vergilius, Publius Maro 79, 114,
   139, 164, 221, 234, 254, 257–
   258, 272, 374
 Verő Leó 65
 Vértessy Sándor 70
 Vervaux, Johann 321
 Vessey, Mark 19
 Vida Tivadar 70
 Vilibáld, Szent 327
 Vinas, Thomas 177–178
 Vincenzo, I., mantovai herceg
   287
 Viperano, Giovanni Antonio 388–
   389
 Virág Benedek 264
 Visser, Arnoud 211
 Viszocsányi Ferenc 122, 143, 162,
   164
 Vitellius, Erasmus 65
 Vitéz János (Ioannes de Zredna)
   57, 65, 75
 Vives, Juan Luis 31
 Vizkelety András 49
 Voet, Leon 213
 Wolfgang, Szent 329
 Voltaire 19, 41, 81, 82
 Vossius, Gerardus Johannes 46,
   104, 119, 390, 391
 Vosskamp, Wilhelm 21–24
 Vörös Imre 431
 Vulcanius, Bonaventura 218
 Wackernagel, Philipp 279
 Wagegg, Johann Christoph 359
 Wagenknecht, Christian 21
 Wagner, Franciscus 81, 289
 Waha-Baillonville, Guillaume
   de 79
 Waldapfel Imre *lásd* Trencsényi-
   Waldapfel Imre
 Wallaszky Pál (Paulus, Pavel) 45,
   71, 73–76
 Waquet, Françoise 31
 Watanabe-O’Kelly, Helen 304
 Watson, Elisabeth See 218
 Weber, E. J. 27
 Wéber János 71
 Weber, Johann Adam 110
 Wehrli, Max 252, 265
 Weida, Marcus von 281
 Weimar, Klaus 20–23, 25, 27
 Weise, Christian 98
 Weiser, Fridericus 125, 142
 Weiss, Thomas 323, 404

- Weitlauff, Manfred 341
 Wellek, René 36–37, 40
 Werbőczy István 70–71, 369–370, 372, 374, 376
 Werlein, Kilian 398, 401
 Wernher György 60, 71
 Wesselingius, Petrus 53
 Wessely, Othmar 287
 West, David 239
 Weszprémi István 45, 70–71
 Whitney, Geoffrey 207–210, 215–243, 432
 Wiedemann, Conrad 33, 35, 39
 Wiegand, H. 246
 Wieland, Christoph Martin 262
 Wilmart, A. 276
 Wilson, Gayle Edward 210
 Wimmer, Ruprecht 302, 304, 316, 318, 340
 Wimpfeling, Jakob 279–280
 Winter, Helmut 240
 Woodman, Tony 239
 Worpitz, Georg 103, 197
 Wower, Johannes von 32
 Wright, W. A. 239
 Wurzbach, Constant von 347
 Young, Alan R. 236
 Zach, W. 40
 Zedelmaier, Helmut 30–35
 Zedler, Johann Heinrich 46
 Zechner, Norbert 401
 Zichy Ferenc 350
 Ziegler, Walter 289
 Zimich, Augustinus 362
 Zonaras, Joannes 322
 Zrínyi Miklós 72, 80, 248, 313–314, 365, 377–379, 393
 Zrínyi Miklós, id. (Szigeti) 313, 372, 378–379
 Zrínyi Péter 365
 Zvara Edina 49, 100, 250
 Zwinger, Theodor 31
 Zsámboky János 8, 10, 51–54, 57–58, 60, 62, 65, 71, 94, 207–216, 219–225, 227–238, 240–243, 369, 432
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király 312, 316, 333–335, 372, 374–375, 379–380, 409, 420–421, 426

SEDES MUSARUM

Neulateinische Literatur, Geschichte der Literaturwissenschaft
und Literaturtheorie in Ungarn in der frühen Neuzeit
(*Resümee*)

Im Zentrum des Bandes stehen bisher unbekannte oder nur unzureichend erforschte Quellenbereiche der neulateinischen Literatur Ungarns. Das Hauptziel der komparatistischen Untersuchungen liegt vor allem darin, die Wechselwirkungen zwischen dieser Literatur und den internationalen Tendenzen in der Wissenschaftsgeschichte und der Literaturtheorie zu erschließen sowie ihren Einfluss auf die Literatur in den Nationalsprachen aufzudecken. In der Reihe der ausführlich behandelten Initiatoren und Vermittler finden sich bedeutende Humanisten und Späthumanisten – wie Janus Pannonius, Antonio Bonfini, Joannes Sambucus, Geoffrey Whitney, Jacob Balde – und manche Klassiker der ungarischsprachigen Dichtung wie z. B. István Gyöngyösi und Mihály Csokonai Vitéz. In dem Band findet man aber auch Beiträge zu weniger bekannten geistlichen Autoren – wie z. B. Jacob Masen, István Csete, János Gyalogi, László Deményi – und zu solchen, die hier zum ersten Mal im literaturhistorischen Kontext erwähnt werden, wie Urban Pickelius und Imre Imreh. Den Anfängen der neulateinischen Philologie, den internationalen Beziehungen in der Rhetorik und den Adaptationsversuchen des Modells der *Historia litteraria* im 18. Jahrhundert wird eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet. Neben Fragen der Imitation und der Übersetzung werden auch die Gebrauchszusammenhänge der betreffenden Werke analysiert.

Eine erste Fassung der meisten Kapitel ist in den letzten zehn Jahren in verschiedenen Fachzeitschriften, Jahrbüchern und Sammelbänden, auch in deutscher, englischer oder französischer Sprache, erschienen; eine Liste der Erstpublikationen findet sich auf S. 431–432. Ein Teil der Beiträge wurde auch im folgenden Sammelband der beiden Autoren auf Deutsch publiziert: *Germania Hungaria litterata. Deutsch-ungarische Literaturverbindungen in der frühen Neuzeit*. Berlin: Weidler Buchverlag 2008 (Studium Litterarum, Bd. 15).

CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberiség kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *Sedes Musarum* című könyv a negyvennegyedik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gángó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)

23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Köddöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

45. *Tasi Réka:*
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI

A kötet a magyarországi neolatin irodalmi hagyomány eddig figyelmen kívül hagyott vagy nem kellő mélységben ismert területeit és forrásait állítja a középpontba. A három nagy terület a tudománytörténet, az irodalomelmélet, valamint a neolatin és a nemzeti nyelvű irodalmak kapcsolata. Fő célunk az, hogy hozzájáruljunk a magyarországi neolatin irodalmiság majdan megrajzolandó összképéhez, s megvilágítsuk ezen irodalom eddig rejtett kapcsolatait a nemzetközi tendenciákkal és az anyanyelvű irodalommal. A részletesen tárgyalt vagy érintett szerzők sorában találhatók neves magyarországi és külföldi humanisták, későhumanisták (pl. Janus Pannonius, Antonio Bonfini, Zsámboky János, Jacob Balde), a magyar nyelvű költészet klasszikusai (pl. Gyöngyösi István, Csokonai), kevésbé ismert egyházi szerzők (pl. Jacob Masen, Csete István, Gyalogi János, Deményi László) és olyanok, akik először fordulnak elő irodalomtörténeti kontextusban (pl. Urban Pickelius, Imreh Imre). Az elemzések középpontjában főként olyan XVI–XVIII. századi, mára rendszerint elfeledett művek és irodalmi folyamatok állnak, amelyek részét alkotják a korszak irodalomszemléletének, s ismeretük nem nélkülözhető sem az Európával való kapcsolattartás, sem pedig az anyanyelvű irodalom megértéséhez.